R-16

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

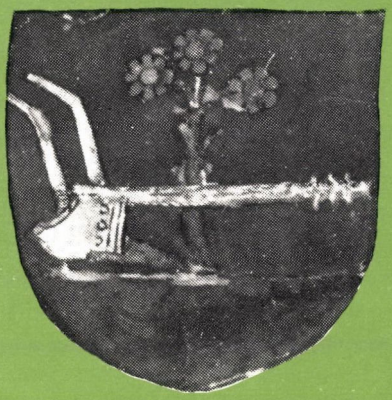

XXXI. ÉVFOLYAM

1989. 1–4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMEZÉSI MINISZTÉRIUM
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
XIV., Városliget, Vajdahunyad vár

Főszerkesztő: ROMÁNY PÁL

Felelős szerkesztő: ORBÁN SÁNDOR

Szerkesztőbizottság:

BÁRTH JÁNOS, FÜR LAJOS, GEDAY GUSZTÁV, HECKENAST JÓZSEF, HOFFMANN TAMÁS, KARASZON DÉNES, KIS ALBERT, LÖKÖS LÁSZLÓ, CSONKA RÓZSA, MENDELE FERENC, OROSZ ISTVÁN, PINTÉR JÁNOS, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ LÓRÁND, SZUHAY MIKLÓS, TÓTH LAJOS, VARGA JÁNOS

TARTALOM

Kurucz György: Jobbágy vagy farmer? A Nemzeti Gazda kísérlete a programadásra 1
Oroszi Sándor: A magyar kormány havasgazdálkodási programjának gazdaságpolitikai háttere (1898–1918) 24
Szakács Sándor: A reform kérdése és a termelés (Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban, 1968–1985) 56

KÖZLEMÉNYEK

Rácz Lajos: A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről 118
Iványosi-Szabó Tibor: Kecskemét közmunkaterhei 1664-ben 148
Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom kialakulása a XVIII–XIX. században (Birtoktörténeti áttekintés) 183

Agrártörténeti Szemle is indexed in Current Contens

A tartalom folytatása a borító 3. oldalon

KURUCZ GYÖRGY

JOBBÁGY VAGY FARMER? A NEMZETI GAZDA KÍSÉRLETE A PROGRAMADÁSRA

A XVIII. század végi magyar sajtóélet megerősödése igen rövid ideig tartott, s ez nem pusztán az olvasóközönség csekély számával magyarázható. 1792-ben még 18 lap jelent meg, amelyeknek mintegy a fele magyar nyelvű volt, de 1805-ben már csak egy magyar nyelvű újságot adtak ki, a Magyar Kurírt, s azt sem Magyarországon, hanem Bécsben. Az 1801-ben felállított Polizei–Zensur–Hofstelle működése nyomán a kormányzatnak sikerült egyre inkább visszaszorítani a magyar újságokat, hiszen a megszűntek kiadási jogát sem engedték másra átruházni.[1] A szigorúan cenzúrázott politikai lapok mellett ugyanakkor egyáltalán nem létezett gazdasági sajtóélet, hiszen a Magyar Kurír mellékleteként 1801 és 1802 közt megjelent Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések is hamar elhallgatott. 1806-ban Kultsár István kiadta a Hazai Tudósításokat, amely 1808 májusától már Hazai és Külföldi Tudósítások címmel jelent meg, azonban hiába ígérte, hogy a mezőgazdaságnak is bővebb teret szentel lapjában, erre a feladatra csak Pethe Ferenc (1763–1832),[2] – a kor jeles polihisztora – vállalkozott második folyóiratában, a Nemzeti Gazdában.

A Nemzeti Gazda Pethe szakírói tevékenységében különleges helyet foglal el, hiszen első lapját, a Vi'sgálódó Magyar Gazdát,[3] amelyet később maga is kezdetleges próbálkozásnak minősített, tematikájában és színvonalában messze túlszárnyalta. Második lapja azonban előrelépést mutat a mezőgazdaságról írott összefoglaló könyvéhez képest is.

Az 1805 és 1814 közt kihagyásokkal megjelent három kötetes műben – a „Pallérozott mezei gazdaságban"[4] – ugyanis külföldi forrásokra támaszkodva, nemegy-

[1] *Kókay György:* Sajtónk a 19. század első évtizedeiben. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk.: *Kókay György.* Bp., 1979. 243–245. o.

[2] Pethe életének monografikus feldolgozását lásd: *Süle Sándor:* Kisszántói Pethe Ferenc. Bp., 1964.

[3] E lap részletes elemzését lásd *Kurucz György:* Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén. Agrártörténeti Szemle 1986. 34–55. o.

[4] Pallérozott mezei gazdaság mellyet a magyar mezei gazdaság tökélletesebbítésére a haza termé-

szer a hazai feudális viszonyok kritikájára is vállalkozott, azonban mindvégig arra törekedett, hogy egy, a magyar viszonyokra szabott gyakorlati kézikönyvet adjon olvasói kezébe, s az agrártermelést meghatározó általános agrárgazdasági összefüggések vizsgálatától eltekintett. Süle Sándor, Pethe életét feldolgozó könyve mellett ifj. Barta János közölt elemző írást e jelentős munkáról,[5] de igen fontos adalékokkal szolgált Pethe működésére nézve ifj. Bartának Orosz Istvánnal közösen írt tanulmánya is, amelyben Albrecht Thaer, a neves német szakíró magyarországi hatását elemezték.[6] Az 1979-ben megjelent magyar sajtótörténeti összefoglalás első kötetében röviden olvashatunk a Vi'sgálódó Magyar Gazdáról,[7] de a majd húsz évvel később, 1814 és 1819 között megjelent Nemzeti Gazdáról egy sort sem! A Pethe halála, valamint születése évfordulója alkalmából megjelent rövid méltatások természetszerűleg nem tekinthették át az egész életművet, mindazonáltal az emlékére rendezett tiszavasvári tudományos ülés sem foglalkozott behatóan második szaklapjával.[8] Süle, említett monográfiájában, megfelelő képet kívánt adni a folyóiratról, azonban jóval nagyobb figyelmet szentelt az agrotechnikai tárgyú cikkeknek, mint a hazai feudális rendszer átalakítását célzó, s annak módjait is magukban foglaló írásoknak.

A Nemzeti Gazda Pethe Ferenc szakírói fejlődésének olyan dokumentuma, amelyben a hazai feudális viszonyok partikuláris kritikáját meghaladva, már programadásra, a főbb gazdasági-társadalmi összefüggések áttekintésére is vállalkozott. A továbbiakban e fejlődés mibenlétét, a hirdetett elvek, valamint a folyóirat cikkeiből kirajzolódó átalakítási koncepció hátterét szeretném megvizsgálni. Egyúttal szeretnék röviden kitérni Pethe első és második szaklapja közti különbségekre, megpróbálva érzékeltetni a látásmódjában bekövetkezett változásokat is.

A Hazai és Külföldi Tudósítások 1813 októberi és decemberi számai egyaránt hírt adtak az új évben Bécsben meginduló Nemzeti Gazdáról. A „Tudósítás" szerint Magyar- és Erdélyország felvirágoztatása volt a Nemzeti Gazda Hivatal célja, amelyhez minden hazafi támogatására számított a szerkesztőség. A két haza jólétének programja természetesen már a Vi'sgálódó Magyar Gazda írásaiban is folya-

szetéhez s a nemzet állapottjához szabva theoretice és practice kidolgozott *Kisszántói Pethe Ferenc.* I. darab. Sopron, 1805., II. darab. Pozsony, 1808–1813., III. darab 1–7. rész. Bécs, 1814. (A továbbiakban: PMG.)

5 *ifj. Barta János:* A „Pallérozott mezei gazdaság" forrásairól. Agrártörténeti Szemle 1969. 277–307. o.

6 *ifj. Barta János–Orosz István:* Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra. Agrártörténeti Szemle 1979. 365–377. o.

7 *Kókay* i. m. 234. o.

8 Kisszántói Pethe Ferenc élete és munkássága. Szerk.: *Hársfalvi Péter.* Nyíregyháza, 1983.

matosan nyomon követhető, de akkor ez még csak rendszertelen ötletek formájában került az olvasók elé. Pethe első próbálkozását már a „Pallérozott mezei gazdaságban" úgy ítélte meg, hogy „mindenféle gazdaságbeli chaos", de az új lap beköszöntőjében ezúttal a „jelenvaló", illetve a „jövendő" fogalmain keresztül is próbálta érzékeltetni elszántságát, amelyet igazán a nemességre utaló, alig burkolt értékítéletének kifejtése is bizonyít. Az 1814. január 18-i számban a mesterségek rangjáról folytatott elmélkedésében ugyanis ezt olvashatjuk: „Így lett az emberi nemzet, foglalatosságára nézve, két főbb különböző fajtává, egyik a Mezeigazda vagy eszközszerző, – az emberi nemzetnek ez a lelke; a másik a Mesterember és Kereskedő, a legelterjedtebb értelemben. Van még egy harmadik fajta is, egy szükséges rossz, melyet Emésztő fajtának, vagy ama kettő Controlleurjének lehet nevezni, mivel ezeknek Tagjai, se Hivatalt, se Gazdaságot, se Mesterséget, se Kereskedést nem űznek, és csaknem ezektől függ mind a pallérozott, mind a pallérozatlan terményeknek becsi és haszna."[9]

Míg 1796-ban szembetűnő módon a termesztési módszerek, a különböző növényfajták, s egyéb gyakorlati tanácsok kerültek előtérbe a beharangozóban, addig utóbbi ígérete szerint jobbára a gazdaság, a kereskedelem, mesterség stb. kérdéseit kívánta tárgyalni az új folyóiratban. Az első szám beköszöntő írása mindamellett Pethe addigi törekvéseinek summázataként fogható fel. „A nemzeti gazdaság gyarapodását illető teljes szabadság" című cikkében korábbi írásainak kritikai hangvételéhez hasonlóan a magyar mentalitást bírálta.[10] Ez alkalommal azonban nem valamilyen konkrét technikai kérdés kapcsán szólt elmarasztalólag a „pallérozás" akadályairól, hanem a gyakorlati összefüggések helyett lélektani síkra vetítette ki ítéletét. Egyrészt az oly sokat ostorozott maradiságot, a meglévő dolgaink „jobbíthatatlanságán" alapuló meggyőződést vette célba, másrészt a cselekvésképtelenség fő okát, a közönyt. Ez a nyitás tehát első lapjának túláradó optimizmusától igencsak messze került, s azt a felismerést is jól érzékelteti, hogy majd húsz évvel korábbi énjéhez képest, valószínűleg az állandó küszködések nyomán, Pethe tisztában volt a tudati tényezők meghatározó szerepével.

Nem mutat viszont változást világlátásának fogalomrendszere. A nemzet számára továbbra is mély jelentéstartalommal bíró kulcsszó, s az olvasók közreműködését kérő levelezési felhívása alapján egyértelművé válik, hogy főrangú és szegény egyaránt tagja annak, sőt az „utóbbi sokban a legelsők közé számláltathatik". Programjában továbbra is – azaz a haza boldogulásának elősegítésében – nélkülözhetetlen szerepet szánt a tudománynak, ami több a teljes szabadsággal rendelkező

[9] Nemzeti Gazda (a továbbiakban: NG) 1814. I. 34. o. A régies helyesírást és központozást Pethe esetleges kiemeléseinek figyelembevételével alakítottam át.

[10] NG 1814. I. 3–5. o., *Süle* i. m. 199. o.

tudománynak. Ez az utóbbi kijelentés némiképp bizonytalanul hat, de mégis többnek tűnik mint egyszerűen a természettudományos fejlődésért folytatandó további harcának újabb deklarálása.

Volt-e ugyanakkor különbség a Pethe szerkesztésében megjelenő két lap termelési gyakorlatot tárgyaló felfogásában?

Feltétlenül, mégha ez a mai elvárásoktól eltérően nem is mindig szabályos cikksorozatok formájában jutott kifejezésre. A Magyar Újság kezdetben kizárólag termesztéstechnikai cikkeket közölt, s csak miután Pethe átvette a lap irányítását, a névváltozással egy időben bukkantak fel jelzésszerű írások az agrártermelés minőségét befolyásoló egyéb gazdasági tényezőkről. Első mezőgazdasági szaklapjában az intenzív szántóföldi termelés mintaországaként megjelenített Anglia kapcsán cikkei mindvégig az árutermelés fokozásának lehetőségére szerettek volna rávilágítani, s ebben a vonatkozásban az ipar vagy kereskedelem fontosságának felemlítése pusztán szigetországi élményei illusztratív eszközének tekinthető. Jóval rendszerezettebb formában ugyanezt az elvet követte a „Pallérozott mezei gazdaságban" is, hiszen javaslatait nemegyszer az angliai termelési gyakorlat alapján fejtette ki, ráadásul könyvében a demográfiai eltérések szerepének hangsúlyozásával már termelés és fogyasztás kölcsönhatásának összefüggéseire is rámutatott.[11]

Az előbbiekben tehát túlnyomórészt a technikai oldalnak szentelt nagyobb teret, s a feudális gazdálkodás minőségi kritikáját a konkrét termelési gyakorlatból vezette le. Ily módon az angliai eredményekre való folytonos hivatkozás még nem jelentett igazi modellválasztást, hiszen gondolatmenetében addig soha nem foglalkozott a más vizsgálódási szintet jelentő általános gazdaságszervezési elvekkel. A Nemzeti Gazda tematikája viszont arról árulkodik, hogy Pethe szakított az egyoldalú, pusztán agrotechnikai szempontokhoz igazodó lapszerkesztéssel, s írásaiban egyre többször felbukkant a komplex gazdasági elemzésre való törekvés. Természetesen az olvasóközönség igényeinek megfelelően továbbra is közölt termesztési módszereket tárgyaló írásokat, de ezek legtöbbje szintén új elképzeléseit tükrözték. Így például már a legelső számban Európa csaknem valamennyi jelentősebb művelési rendszerét ismertette, jelezve, hogy előző írásaihoz képest jóval nagyobb kiterjedést szándékozott adni.

A hagyományos gazdálkodás kritikája a Nemzeti Gazda számait is végigkísérte, de korábbi műveinek ad hoc jellegű bírálataihoz viszonyítva második lapjában a hiányosságok egymásra épülő láncolatát igyekezett rendszeres módon feltárni. Az 1814. március 15-i számban a jobbágyterhek egyszerű, de igen szemléletes ismertetését már nem pusztán Pethe filantrop meggondolásai motiválták, hanem azt szerve-

[11] PMG I. 332–346., PMG II. 3., 6. o.

sen a közösségi gazdálkodás gyakorlatával hozta összefüggésbe. „Mindenféle szolgálat, kötelezés, pénz- és terményadó, sokszor felét elseprik az esztendei termésnek. Cseléd, napszámos, kerékjártó, kovács, szíjjártó kötélverő, csaknem mindennap drágább. A tized és legelőszabadság, még attól a szabadságtól is megfosztják a birtokost, hogy a maga tulajdonát egészen a maga hasznára fordíthatná. Ha még a földbirtokra vetett adót is ide számláljuk, mely némely vidékeken most is szüntelen nevekedik, úgy, bizony nem lehet csodálkozni, hogy a földmívelés virágzásának már egy része oda van, és mindég alább száll... Alig rakják a gabonát keresztbe vagy csomóba, már neki áll a legelőszabadság, és nincs az embernek tehetsége a maga gabonáját ezektől másképp megoltalmazni, hanem a csűrbe (pajtába) hordatja azt — már akár száraz, akár nem, mindegy. Ezt pedig nemcsak valami idegen legelőszabadságúak követik el, hanem magok a közösség magános tagjai, mikor az egyik a másik elől mindig szeretné leétetni a jobb legelőt. Hogy ez a bolond szokás, még kénszerít is minden embert a gabonája learatására, ha a szomszéd kívánja — ért nem ért — természeti következés."[12] Végül pedig a cikket sokat sejtetően úgy zárta le, hogy nálunk a „közönséges gazdáknak még most meg van kötözve minden akaratuk — gazdasági tekintetben". A megkötözöttséget pedig bőven volt alkalma saját bőrén is tapasztalni. A Nemzeti Gazda egy héttel későbbi számában az elégtelen hazai értékesítési és hitelfeltételekről való rövid elmélkedésében, mint már korábban oly sokszor, az angliai lehetőségeket állította példának. Nálunk sem nemes, sem arisztokrata nem álmodhat olyan nagyságról, mint az angol kereskedő.[13] Ugyanakkor közelebbi példákon is kapva kapott. 1816-ban például négy oldalas cikket szentelt annak a hírnek, hogy Alsó-Ausztriában ötszázalékos kamatra adtak kölcsönöket, de szintúgy a holland gazdagság egyik feltételének tekintette a hitelképességet.[14]

Elvi jelentőségű egy későbbi írása, amelyben a piacviszonyok alakulásához való alkalmazkodásra hívta fel az olvasók figyelmét, amelynek a beköszöntő békeévek dekonjukturális időszaka adott aktuális színezetet.[15] Ugyanitt már evidenciaként említette a városokban rejlő piaclehetőségek kiaknázásának fontosságát, de az áruforgalommal kapcsolatos hazai nehézségekről, nem sokkal később egy igen radikális hangvételű cikkében emelt szót. Az országgyűlések zajongó gravaminális politikájához képest, ahol a nemesség a Magyarországra nézve hátrányos központi kereskedelmi intézkedéseket újból és újból felvetette, Pethe egyenesen az „ország gazdájaként" aposztrofált uralkodó kötelességévé tette, „hogy a bel- és külfölddel való

12 NG 1814. I. 164–165. o.

13 NG 1814. I. 186. o.

14 NG 1816. II. 161–164. o., Uo. 1815. I. 310–311. o.

15 NG 1817. II. 79–80. o.

szabad kereskedés meg nem gátlódik".[16] Kénytelen volt viszont belátni, hogy a kormány gazdaságpolitikája mellett a technikai nehézségek is korlátokat szabtak mind kereskedelmünknek, mind pedig mezőgazdaságunknak, hiszen „jó országutaink és hajókázható csatornáink nincsenek".[17] De változást mutatott a Nemzeti Gazda Pethe korábbi, a gyakorlat perfektibilista szemléletmódjához képest is. A „Pallérozott mezei gazdaságot" egy évtizeddel korábban még „a magyar mezei gazdaság tökélletesebbítésére" szánta, 1815-ben viszont az egyik cikkében felvetett kérdésre, hogy „Messze jár-e még a magyar mezei gazdaság a tökéletességtől", válasza a hazai viszonyok fejlődési lehetőségeinek tükrében egyértelműen előző látásmódjának feladását sugallja, hiszen „valamíg az egyik mezei gazdának van ereje, akár nincs, éppen úgy kell gazdálkodni, mint a másiknak; valamíg a parlag, ugar, legelő s több ezer akadályok, nem a mezei gazda tudományától függenek, valamíg az iparkodónak földje, minden lábnak országút — mindaddig közelebb maradunk a tökéletesség kezdetéhez, mint csak a közepihez is".[18]

A válasz egyúttal a változtatás szükségességének gondolatát is előrevetítette. A megújulás nem a meglévő lehető legoptimálisabb működésben rejlett, hiszen két évtized hazai szakírói munkássága nyomán Pethe számára egyre világosabbá vált, hogy a feudális viszonyokkal történő kompromisszumok valós eredményre nem vezethetnek. Ha pedig reális gazdasági programot akart adni, akkor a hazai adottságokat számba véve, a megújulás első lépésének szükségszerűen az agrártermelés átalakítását kellett, hogy tekintse. S ehhez az igazi példát Anglia szolgáltatta számára, ahol maga is megfordult. Az itthoni tapasztalatok tükrében fokozatosan ráébredt arra, hogy az angol vidék gazdagsága, nem pusztán a haladottabb agrotechnikán múlik, hanem a rendszer egészét kell áttekintenie annak, aki eredményt kíván elérni.

Milyen volt azonban az az ország, amely előbb személyes élmények, majd pedig közvetett szellemi hatások révén oly nagy hatással volt Pethére, hogy modellértékűvé válhatott számára?

Angliában már a XVII. század közepének jogalkotása kimondta, hogy a tulajdon olyan általános, az ország törvényeivel összeegyeztethető jog, amely a javak élvezetét, tetszés szerinti eladását, illetve szorgalommal való megszerzését jelenti.[19] Ennek következtében mi sem gátolta a kereskedelmi tőke behatolását az angol vidékre, mivel a városok gazdag kereskedői, illetve a manufaktúrák tulajdonosai a földet is hasznos tőkebefektetésnek tekintették. A föld kölcsönök felvételéhez is fe-

[16] NG 1817. II. 158. o.

[17] NG 1817. II. 277. o.

[18] NG 1815. I. 268. o.

[19] *R. Zouche:* Cases and Questions Resolved in the Civil Law. Oxford, 1652. 21. o.

dezet gyanánt szolgált, amely az alkalmankénti drágább technikai újításoknak vagy kísérletezéseknek további financiális hátteret biztosított.[20]

Igen kedvező volt ugyanakkor az agrártermékekre, elsősorban a gabonafélékre vonatkozó vámtételek díjszabása is. A XVII. század végén ugyanis eltörölték a kiviteli vámokat, ráadásul — hacsak a búza belső árszínvonala el nem érte a quarterenkénti (12,70 kg) 48 shillinget — az állam az exportált angol búza quarterére 5 shilling szubvenciót fizetett. S bár a szigetország népessége 1700 és 1750 közt körülbelül egy millió fővel gyarapodott, a század elejének egy millió quarter körüli gabonaexport volumene az 1750-es évekre több mint 300%-kal emelkedett.[21] A fenti intézkedéssel mindamellett alacsonyabb árperiódusok mellett is sikerült állandó mozgásban tartani az angliai mezőgazdaságot, s ez közvetve még a termőterületek növelését célzó bekerítéseket is ösztönözte. Az 1710-es évektől ugyanis, a művelés alá fogható területek növelése érdekében, a bekerítések (enclosure) állandó folyamata is kiszélesedett, s csúcspontját 1750 és 1830 közt érte el, amikor 5265 parlamenti döntés alapján Anglia területének közel 21%-át kerítették be.[22] Az angol vidék falvainak közföldjei (commons), illetve a műveletlen területek (waste) jelentős része ekkor került fokozatosan — s természetesen az egyes vidékek földbirtokosainak tőkeerejétől függően — magánkézbe.

A megélénkülő agrárexport, illetve a bekerítések következtében a közösségi gazdálkodás híveivel szemben az egyéni, profitorientált termelésben érdekeltek kerültek túlsúlyba. A közföldek magánkézbevételével a falusi szegénység egyre inkább kiszolgáltatott helyzetbe került, míg azok a kisebb birtokosok, akik földjeiket idejekorán eladva, s az így nyert tőkével földet bérelve a piaci viszonyokhoz alkalmazkodtak, igen gyakran szép vagyont gyűjthettek. A kisbirtok részarányának csökkenése is jól illusztrálja ezt a jelenséget, hiszen a XVIII. század eleji 30–35%-os részesedés két generáció alatt 20%-ra csökkent. Ekkorra vált átütőerejűvé a bérlőrendszer is, ami

[20] *R. Clay:* Landlords and Estate Management in England. In: The Agrarian History of England and Wales V/2. Ed. *J. Thirsk.* Cambridge, 1985. 171–172. o., *J. V. Beckett:* The Debate Over Farm Sizes in Eighteenth and Nineteenth Century England. Agricultural History LIII. (1983) 308–325. o.

[21] *B. R. Mitchell–P. Deane:* Abstract of British Historical Statistics. Cambridge, 1962. 94–95. o., Encyclopaedia Britannica VII. 1910–11. 176. o. *C. Wilson:* The British Isles. In: An Introduction to the Sources of European Economic History. Eds *C. Wilson–G. Parker.* New York, 1977. 121. o.

[22] *R. A. Butlin:* The Enclosure of Open Fields and Extinction of Common Rights in England circa 1600–1750. In: Change in the Countryside: Essays on Rural England 1500–1900. Eds *H. S. Fox–R. A. Butlin.* London, 1979. 65–83. o. A kérdés óriási irodalmából az alábbi műveket szeretnénk még kiemelni: *E. Kerridge:* Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After. London, 1969., *W. A. Tate:* A Domesday of English Enclosure Acts and Awards. Reading, 1979., *J. M. Turner:* English Parliamentary Enclosure. London, 1980., *J. R. Wordie:* The Chronology of English Enclosure, 1500–1914. Economic History Review XXXVI. (1983) 483–505. o.

gyakorlatilag azt jelentette, hogy a művelt területek 75%-át nem a tényleges tulajdonosok művelték, illetve igazgatták, hanem a kisebb-nagyobb tőkével rendelkező mezőgazdasági bérlővállalkozók.[23] A földtulajdonnal nem vagy csak igen csekély mértékben rendelkező bérlők társadalmi és anyagi helyzete gyakran jóval előnyösebb volt, mint az adók és kölcsönök terhét hordozó kisbirtokosoké. A földbérleti díj mellett a bérlőt csupán a közigazgatási egységenként változó ínségadó, az egyházi és megyei adók terhelték. A parlament által kirótt minden további adó — így a földadó is — a tulajdonosra hárult származás és vagyoni különbség nélkül.[24] Ennek nagysága különösen a század első felében jelentett súlyos tehertételt a tőkeszegény kisbirtokos réteg esetében, mivel az, a föld értékének acrenkénti (0,7 kat. hold) 20%-át is elérhette.[25] A földadó azonban kevéssé volt gátja a mezőgazdaság fejlődésének, mert kötött összeg formájában eleve beépült a földesúrnak fizetendő bérleti díjba, s így az nem a bérlő profitját csökkentette. Márpedig a hosszabb bérleti idő folytán a bérleti díj összege értelemszerűen nem emelkedhetett túl gyakran.[26] Mégis a század utolsó harmadáig — Kelet–Anglia kivételével — egy–öt éves bérleti idő vált általánossá, amely rövid távon kedvezett a földesúrnak, mivel folyamatosan emelhette a bérleti díjat.[27]

Földesúr és bérlő közös vállalkozása az egyre összetettebbé váló piaci mozgások következtében fokozatosan kialakította a két fél érdekeit figyelembe vevő működési kereteket. A földesúr a bérlő rendelkezésére bocsátotta a földet, a lakó és gazdasági épületeket, gondoskodott az egyes földterületeket elválasztó sövények, illetve kerítések karbantartásáról, fizette az úthasználati vámokat. Ezzel szemben a bérlőnek kellett gondoskodnia az állatállományról, igaerőről, munkaeszközökről, kocsikról. Fizetnie kellett a vetőmag, a trágya, s a bérmunka árát is.[28] Köteles volt a bérbeadott

[23] *R. Porter:* English Society in the Eighteenth Century. London, 1982. 84. o. Kivételt képez Kent, ahol az önálló kisparaszti gazdaságok megőrizték korábbi helyzetüket. A Kenti viszonyok legjobb korabeli összefoglalását lásd: *J. Boys:* General View of the Agriculture of the County of Kent. London, 1805., *M. Turner:* Cost, Finance, and Parliamentary Enclosure. Economic History Review XXXIV. (1981) 236–248. o.

[24] *Clay* i. m. 223. o.

[25] *Porter* i. m. 132. o., *J. V. Beckett:* The Decline of the Small Landowner in Eighteenth and Nineteenth Century England. Some Regional Considerations. Agricultural History Review XXX. (1982) 97–111. o.

[26] *A. Young:* Political Arithmetic. London, 1774. 6–15. o., *J. M. Martin:* Landownership and Land Returns. Agricultural History Review XIV. (1966) 96–103. o.

[27] *S. Macdonald:* The Lease in Agricultural Improvement. Journal of the Royal Agricultural Society of England V. (1976) 19–26. o.

[28] *A. Young:* The Farmer's Calendar. London, 1822. 566–567. o. Young itt egy suffolki szerződésmintát közöl.

gazdaság valamennyi épületét rendben tartani, fákat ültetni. Önkényesen, a tulajdonos hozzájárulása nélkül nem változtathatta meg a szántók és legelők meglévő arányát. Ráadásul, esetenként a farm nagyságától tették függővé a bérlő juhainak számát, s ha a sövényeket tüzelőanyagként is hasznosították, részletes utasítás vonatkozott használatukra.[29] Mindezek mellett megkövetelték azt is, hogy a bérlő jó állapotban adja át utódjának a földeket. Ilyenkor csökkentették a szántók igénybevételét, azaz a korábbi szántók felét fűfélékkel vetették be.[30]

A szerződések ugyanakkor gátat szabtak az esetleges földesúri önkényeskedéseknek is. Így például, a meghatározatlan időre szóló (tenancy-at-will) bérleti szerződésnek a földesúr részéről történő felbontásakor, a bérlő még betakaríthatta az évi termését, vagy a földesúr ennek megfelelő kárpótlást volt köteles fizetni.[31] Tanácsos volt azonban a földesúrnak nem hatalmaskodnia, mert könnyen olyan helyzetbe kerülhetett, hogy nem talált földjeihez megbízható bérlőt. Az üres farmok, az elhagyott földek pedig — hacsak nem fogta azokat maga művelés alá — önmagukban ráfizetést jelentettek.

A kereslet és kínálat belföldi egyensúlya a XVIII. század közepétől azonban fokozatosan felborult. Az 1770-es évtizedtől kezdve az angliai gabonaforgalom export–import értékkülönbözete évi átlagban csaknem 300 000 fontos veszteséget mutatott, azaz ekkortól vált rendszeressé az import többlet az adott ágazatban.[32] Ez egyrészt a növekvő népesség igényeinek, másrészt az agrártermelés szerkezetében bekövetkezett változásoknak tulajdonítható. A század utolsó harmadát leszámítva az alacsony belföldi gabonaárszínvonal következtében az állattenyésztés és az állati termékek forgalmazása jóval jövedelmezőbbnek bizonyult.[33] Megnőtt a hús- és a tejtermékek iránti belföldi kereslet, amelyet a gabonafélék, illetve az állati termékek árindexe illusztrál leginkább. A század elejéhez képest ugyanis az élőállat és állati termékek árszínvonala 1760-ra 11%-os növekedést mutat, ezzel szemben a gabonaféléké 13%-os csökkenést.[34] A bérlők, s a birtokukon maguk is gazdálkodó földesurak figyelme ekkor fordult a növénytermesztés és állattenyésztés összehangolásában rejlő lehetőségek felé. Előtérbe kerültek a már kis mennyiségben addig is termesztett takarmánynövények — elsősorban a répa, lucerna, fehér és vörös here, angol per-

[29] Uo.

[30] *Clay* i. m. 224. o.

[31] *Clay* i. m. 210. o.

[32] *A. Young:* Representation of the Lords of the Committee of Council, ... upon the Present State of Laws for Regulating the Exportation and Importation of Corn. Annals of Agriculture 1790. 352–411. o.

[33] *J. D. Chambers – G. E. Mingay:* The Agricultural Revolution 1750–1880. London, 1966. 39–42. o.

[34] *P. J. Bowden:* Agricultural Prices. Wages, Farm Profits, and Rents. In: The Agrarian History ... V/2. i. m. 1–2. o.

je, baltacim, a hüvelyesek közül a bükköny —, valamint a textilipar megélénkülése következtében keresetté váló ipari növények, azaz a len, kender, festő buzér.[35] A cereáliák korábbi egyeduralma végképp megtört.

Amikor Pethe a kilencvenes évek elején a szigetországot felkereste, olyan országba is látogatott, amelynek mindennapjait az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság területén korábban soha nem tapasztalt növekedés, minőségi átalakulás hatotta át. Az egyre gyarapodó közép-angliai városok felvevőpiacok formájában tovább ösztönözték a század utolsó harmadától kezdve egyre inkább specializálódó angol mezőgazdaság fejlődését. A hagyományos gazdálkodásnak végképp leáldozott, s csakis a változó időkhöz alkalmazkodni képes, a már modern értelemben vett kapitalista viszonyok váltak uralkodóvá. Mindemellett az ipari központok szívóhatása nagy szerepet játszott abban, hogy az angol falvak az agrártársadalmi feszültségektől mentesek maradtak. Város és vidék így egyaránt a rohamosan terebélyesedő gazdasági lehetőségek kiaknázásán fáradozott. Később a „Pallérozott mezei gazdaság" lapjain e szellem ismeretében így összegzi Pethe honfitársai és a szigetországban élők mentalitásbeli különbségét: „Valamint a Magyar nemzet színe (jobb neveletű része) az Ánglus nemzet színéhez igen sokban, még pedig legnemesebb belső tehetségében, nagyon hasonlít: úgy, ugyanazon két nemzetnek mezei munkát viselő része, a szorgalmatosságban annyira különböz egymástól, amennyire a két egész nemzet, indulatjára nézve különböz."[36] Pethe Londonról még jó két évtized múltán is úgy emlékezik meg, hogy mesterembereinek, boltjainak párját sehol másutt Európában nem látta. Az általa felkeresett városok sorában említi Edinburghot és Dublint is.[37] Más településekről név szerint nem tesz említést, de a vetésforgók, illetve takarmánytermesztési és állattenyésztési kérdések kapcsán tett megjegyzései arra engednek következtetni, hogy nemcsak Middlesex tejtermelő farmereinél járt, hanem megfordult Essexben, Cambridgeshire-ben, Hertfordshire-ben, Lincolnshireben és Yorkshire-ben is. Első lapjában pontosan az intenzív állattartás kapcsán utal az angol főváros környékén tapasztaltakra, s nemegyszer a „mi láttuk" közbevetésével próbál nagyobb nyomatékot adni a leírtaknak.[38]

A vetésgyomlálás suffolki eredményeiről írottak alapján joggal feltételezhetjük, hogy Anglia e keleti megyéjében is járt.[39] Igen valószínű, hogy a közép-angliai ipar-

[35] *B. A. Holderness:* East Anglia and the Fens: Norfolk, Suffolk, Cambridgeshire, Ely, Huntingdonshire, Essex, and the Lincolnshire Fens. In: The Agrarian History ... V/2. i. m. 213–226. o.

[36] PMG I. 408. o.

[37] NG 1815. II. 237–238., PMG I. 308. o.

[38] Vi'sgálódó Magyar Gazda 1796. 277., 293. o. (A továbbiakban: VMG.)

[39] NG 1814. I. 420. o., Vö.: *B. M. Campbell:* The Regional Uniqueness of English Field Systems. Agricultural History Review XXIX (1981) 16–28. o.

vidéken is megfordult, mivel Pethe a „veres festőgyökér" (Rubina Tinctorum, festő buzér) felhasználásáról írott cikkében Anglia legfontosabb ismertetőjegyei közé számítja a „kárton (cotton) fábrikák" sokaságát.[40] Ezt látszik alátámasztani az is, hogy az utókor által ostorozott szegényházak nagyszámú, a textiliparnak olcsó munkaerőt biztosító rendszerére is kitért. Egyik, a hazai textilipar érdekében írott cikkében úgy vélekedett, hogy a hazai nyersanyagok minősége mindenképpen eléri a nyugat-európaiakét, s a kellő számú munkaerő is rendelkezésre állna, csak „ne szégyenljünk 3–400 dologtalan szegényekkel fonogattatni és szövögettetni".[41] Lehet, hogy Pethét utilitarista felfogása gátolta a szegényházak embernyomorító valóságának tényleges felismerésében. Ne felejtsük el azonban azt, hogy amíg nálunk a nincstelenek a legnagyobb létbizonytalanságnak kitéve kóboroltak az országban, vagy tengették életüket a falvakban és mezővárosokban, az angliai szegényházakban legalább háromszor étkezhettek, s valami pénzhez is hozzájuthattak. Pethe a bedlami szegényház javára tett alapítványokról írott tudósításában is a gondoskodás, illetve a szabad munkaerő felhasználásnak jövedelemgyarapító lehetőségét látta meg.[42]

A személyes élmények azonban csak az angliai agrárirodalom megismerése révén segíthették a hazai és külföldi társadalmi-gazdasági viszonyok alaposabb végiggondolásában. Az ő esetében ez különösen így van, hiszen B. H. Slicher van Bath is leszögezi, hogy az angol „new agriculture" európai hírűvé válásában a XVIII. század vége felé kiteljesedő angol szakirodalomnak döntő szerepe volt.[43] S úgy tűnik Young, Marshall, Davy, s a többiek ismerete, az itthoni állapotok átgondolásával együtt, közel két évtized múltán minőségileg is eltérő kritikai szintet eredményezett a Nemzeti Gazdában.

A földviszonyok kapcsán azonban nemcsak Angliát hozta fel példának, ahol a tapasztalat szerint a nagy birtokok kisebb gazdálkodási egységekre való bontása egyáltalán nem gátja a „pallérozódásnak", hanem a francia forradalomra történő utalással a „többség kívánságának" megfelelő földbirtokrendezésre is célzott.[44] Igaz, némi túlzás is kiérződik, de mégis figyelemre méltó, hogy a „francia zenebonáról" úgy esett szó, mint amely „az európai tartományokban annyira megfelelt, hogy kicsi híja volt, hogy nálunk is nem láttuk". Alapjaiban támadta a feudális rendszert, amelynek különös hangsúlyt a franciaországi változások felemlegetése adott. Nyoma sincs

40 VMG 1796. 215. o.

41 VMG 1796. 277. o.

42 VMG 1797. 3. o.

43 *B. H. Slicher van Bath:* The Agrarian History of Western Europe A.D. 500–1850. London, 1966. 239. o.

44 NG 1817. I. 10. o.

a rendi kategóriáknak ebben a gondolatmenetben, sőt a tőkeképződés feltételeként deklarálta, „hogy a mezei jószágok bírása nem különvett igazsága többé a nemességnek".[45] Korábbi írásainak érveihez képest 1817-ben már nem épített a belátáson alapuló humanizmusra. Kiérezhető a tapasztalatok sorában letisztult meggyőződés, hogy nem a könyörületesség visz előre, hanem a birtokszabadság, amely a „nyomorgató jobbágyi és szolgálati egybeszerkesztés" eltörlésével gazdasági és emberi szabadságot teremthetne nálunk.[46] Ugyanakkor az időnek meghatározó jelleget tulajdonított, amely látásmódjának történeti aspektussal való bővüléséről is árulkodik. S ezen a szinten múltat és jövőt egymásban oldott fel. Mintha csak a másfél évtizeddel későbbi reformküzdelmek aggodalmait is megfogalmazta volna, amikor a feudalizmus önként és békés úton történő felszámolását óhajtotta. „Sok és nagy tartományok vannak, ahol a parasztember felszabadításán éppen úgy nem törődnek, mint szolgálatja megváltásán: adja Isten, hogy jó indulatú igazgatóságok napvilágánál, önként mejenek apródonként belé jobb jövendő sorsokba."[47]

Az önkéntesség gondolatából kiindulva, mint az átalakulás ideális módjához kapcsolódik az a javaslata, amely végül is a későbbi gazdasági kibontakozás egyetlen eszközének az örökváltságot tekintette. A földesúri függésből megváltás útján történő szabadulásra példát éppen szűkebb hazájában találhatott, hiszen Nyíregyháza az elsők között váltotta meg magát a Dessewffy családtól. Realitás-érzékéről tanúskodik viszont az, hogy számolt azzal is, nem mindenütt lehetett volna építeni az önkéntes örökváltság intézményére, hiszen ha földesúr és jobbágya között meg is lett volna a hajlandóság a megegyezésre, az utóbbi esetleg nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel.[48] Az örökváltság elodázását azonban Pethe semmiképpen sem tartotta megengedhetőnek, sőt továbbment, s a kötelező örökváltság mellett foglalt állást. Mint írta, „nem szükség többé az idő lelkének kedvezése, hanem csak ezen gyökérértelem mellett kell maradni: – hogy a jószág birtokosoknak ne legyen szabad ellenszólani, hanem inkább tartozzanak helybehagyni, úgyhogy csupáncsak a kárpótló summa legyen a bírói megítélés tárgya".[49] Az eredmény pedig nem lehetett kétséges, mert „ilyen környülállások és kötések alatt valóban semmit sem lehet kételkedni, hogy a Mezeigazdaság az idő lelkének több kezet és több pénzt köszön és fog köszönni, és az által csak nyer, és többet nyer, mint veszt, hogy ez vagy amaz tanyai gazdaságnak nem lesz hatalma annyi igás erőnek parancsolni mint ekkorig".[50]

45 NG 1817. I. 11. o.

46 Uo.

47 NG 1817. I. 12. o.

48 Uo.

49 NG 1817. I. 13–14. o., Vö.: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. V. Bp., 1936. 160. o.

50 Uo. lásd még: NG 1815. II. 28–35. o.

A fentiekből látható, hogy Pethe korábbi, főleg csak a robotmegváltásra szorítkozó antifeudális kritikájához képest jóval túllépett a szűken értelmezett termelési kereteken. Ugyanakkor a rendszer egészének átlátására való törekvésének másik mozzanatát képezték az adózással kapcsolatos írásai. E tekintetben szinte már nemzetgazdasági szempontok vezérelték javaslatait, amikor egyrészt a bevételi források pontos és ésszerű meghatározását, másrészt a befolyó összegek hovafordításának fontosságát hangsúlyozta.[51] Ugyanitt, a „mezeigazdák" adóztatásával kapcsolatban két fő direkt adónem bevezetését tartotta indokoltnak, mégpedig a „fekvőjószágra", azaz a földbirtokra, illetve a személyre kivetett adókat. Mindamellett ezen a ponton óhaj és valóságismeret sajátos keveredését is megfigyelhetjük, amikor a „rendbéli igazgatásmód" hasznosságát is hajlandó lenne elismerni, ha „a nemességnek, polgárságnak és parasztembernek rendi gyűlésekben egyforma igazságjok, egyforma fontosságjok, egyforma behatások lenne".[52] Egy későbbi cikkben pedig még azt is megjegyzi, hogy az uralkodó szükségleteire fordítandó összeg a mezeigazdákra eső adóból csak a „tiszta jövedelemmel illendő hányadát" képezheti.[53] Igaz azonban az is, hogy az adórendszerre vonatkozó javaslataiban inkább csak az egyenes adók kategorizálásával, illetve felsorolásával foglalkozott, s bizonyos tételek sokkal inkább rokoníthatók voltak a feudális adórendszerekkel, mint akár a korabeli angliai adózási viszonyokkal.[54] Egy osztályba sorolta például a közvetett fogyasztási vagy akár az állandó bérleti díjakra kiszabott adókat. Nem tért ki részletesen az egyes adónemeknek az agrártermelés egészének alakulásában betöltött szerepére sem, de mégis figyelemre méltó, hogy Pethe vizsgálódási körét ennek a fontos területnek a tárgyalásával is bővítette.

Mi volt azonban e vizsgálódások szellemi háttere, s miképpen jelentkezett a változtatás gondolata a társadalmi viszonyok megítélésében? Pethe eszmeköre mindvégig a salus publica suprema lex esto alapelvéből táplálkozott, s ebből kiindulva vállalta, hogy akár kilátástalannak tűnő küzdelemmel próbálja meg írásai révén átültetni előbb a korszerű külföldi gazdálkodási eredményeket, majd az „idő lelkének" kedvezésével a polgári társadalom jogi és gazdasági szabadságeszményét. E kettőt ugyanis elválaszthatatlannak tételezte azáltal, hogy a rustica gensnek helyet követelt a „társaságban", amely csak akkor alkothatott igazi nemzetet, ha a jogi válaszfalak nem bénítják cselekvőképességét.[55] Mindamellett, miként más magyar po-

[51] NG 1817. I. 19. o.

[52] NG 1817. I. 17. o.

[53] NG 1817. II. 157–158. o.

[54] Vö.: *Wilson–Parker* i. m. 134., 142. o.

[55] NG 1817. I. 22. o.

litikai gondolkodók írásaiban is fellelhető hasonló gondolat, a rustica genst Pethe is olyan gyermeknek tartotta, „amely jártató madzagon akar vezettetni".[56] Ezen a ponton tehát szubjektivitásának mélyebb értelme is megragadható, amellyel a közgondolkodás, azaz a politikai jogokkal bíró nemesség szemléletmódjának megváltoztatásával próbált a pozitív és átfogó változtatások ügyének társakat szerezni. Helyesen mérte fel, hogy ilyen nagyszabású vállalkozás véghezvitele elsősorban a magyar nemesség együttműködési készségén múlik, s mint ahogy az elkövetkező évtizedek ténylegesen bizonyították, az ország felemelkedése érdekében kifejtett igazi erőfeszítések nem a kormányzat kezdeményezése nyomán születtek. Tulajdonképpen itt is nemzeti kategóriákban gondolkodott, amikor a saját erőből, saját akaratból történő cselekvésre ösztönzött. Ugyanakkor tudatosan törekedett egyfajta komplexitásra, amely a kor élenjáró polgári államának gazdasági, társadalmi, tudományos, vagy akárcsak egyszerű civilizációs vívmányaiból táplálkozott. Ezzel is magyarázható, hogy a Nemzeti Gazda szinte minden számában találhatunk tudósítást Angliáról, akár London egyik negyedének csatornázási munkálatairól volt szó, akár egyszerűen a Porter-sör készítési módjáról. A legfeltűnőbb azonban a már idézett cikksorozat zárógondolata volt, amely a többség akaratának megfelelő, uralkodói önkényt kizáró „kabineti uralkodáson" alapuló alkotmányos királyságot, mint ideált jelenítette meg. Elvben az itthoni „rendbeli igazgatásmódot" is elfogadta volna, de amíg a „kabineti uralkodás mikor a legmagasabb tetőn van, legjobb lehet, volt és most is", addig Pethe a jelen tapasztalatain az előbbit „sokféle elfajulásnak" tette okává. S bár Pethe igen sokszor hangsúlyozta, hogy lapjával távol kívánja tartani magát a politikától, a megújulás elkötelezettjeként szükségszerűen olyan kérdéseket is érintenie kellett, amelyek a lap indulásakor meghirdetett programban nem szerepeltek.

A fennállót az ideálból indítva mindig is élesen bírálta, mígnem második szerkesztősége idején már az abszolút elutasításnak adott hangot. Korábban kizárólag a rendszer gazdasági fogyatékosságai ellen küzdött, mígnem az 1810-es évek második felére a társadalmi szempontok végiggondolása döbbentették rá, hogy a nemzet érdekeinek megfelelően nem lehet gazdasági előrelépés a feudalizmus egyértelmű tagadása nélkül. Ekkor érthette meg igazán a polgári berendezkedés mibenlétét, s vállalta teljességükben a polgári eszményeket, hiszen a magyar és az angol állapotok összevetésekor — gondoljunk csak a „Pallérozott mezei gazdaságnak" a mentalitást érintő megjegyzéseire — időnként mégiscsak hajlamos volt az elnézésre nemzetével szemben. Természetesen nem állítható, hogy Pethe tényleges politikai gondolkodóként lépett volna lapjával az olvasók elé, az azonban biztos, hogy a korláto-

[56] Uo.

zott nyilvánosság keretei közt egyedül vállalta azt a küzdelmet, amely igazi politikai mélységében a reformküzdelmek során bontakozott ki.

Pethe, lényegében mindig az adott időszakból indult ki, s megpróbált lavírozni a cenzúra szigorúsága, illetve a hazai állapotokról alkotott, s az idő múlásával folyamatosan változó felfogása közt. Az is igaz, hogy számára végül is nem jelenthetett sajátos kettősséget a gazdasági, valamint a politikai előrelépés, hiszen az előbbi nemesnek és jobbágynak egyaránt megfelelt, de az utóbbi ekkor még elutasításra számíthatott a nemesség részéről. Ennek az ellentmondásnak a feloldását szolgálta számára a nemzet fogalmának kiterjesztése, vagyis az angol, illetőleg a holland példa nyomán, a nemzetnek minden törekvő, az ország jólétéhez valamiképpen hozzájáruló egyén tagja. Szabadságértelmezése így végül is a tulajdonhoz való jogra, a vállalkozásra, illetve a pénzforgalom szabadságára vezethető vissza. Ugyanakkor a politikai szabadságjogok kiterjesztésének szükségességét elválaszthatatlannak tekintette a gazdasági élet átalakításának követelményétől. Annál is inkább, mivel a rendi kiváltságok rendszerének megszüntetését a köz érdekének szempontjából éppen úgy elengedhetetlennek tartotta, mint ahogy a feudális birtokigazgatásban eltöltött évek tapasztalatai alapján úgy látta, hogy a birtokos nemesség érdeke is az uralkodó állapotok megváltoztatását diktálta. Az ősiség hálójában vergődő magángazdálkodást egyenesen „megvert mezeigazdaságnak" titulálta.[57] Látott azonban kiutat, s ezt „az ánglus mezei gazdálkodás példáján" vélte elérhetőnek.

A Nemzeti Gazda 1814. augusztus 2-i számában a „Mezei jószágok kiárendálása módja, haszna és haszontalansága" címmel indított sorozatot, amely ugyan a hazai allodiális bérleti viszonyok ismertetésével, illetve javítási lehetőségeivel foglalkozott, de a bevezetőből kiderült, hogy a „szemünk előtt hatalmasodó Anglia" mezőgazdaságának eredményessége indította a téma felvetésére. Ez idő tájt ugyanis sajátos feudális bérleti és magánjogi feltételek mellett nem egy földesúr bérbe adta allodiális földjeinek egy részét.[58] Ez a bérleti viszony természetesen igen távol állt a polgári bérleti viszonyoktól, mivel a bérlet tárgyát eleve feudális, tehát kötött tulajdon képezte, amelyért a bérlő vagy robotot, pénz- vagy terményjáradékot, esetleg mindkettőt tartozott a bérbeadónak teljesíteni. A bérlő és bérbeadó jogállása mindenkor a rendi közjogi felfogásnak megfelelően alakult, tehát a bérlő, hacsak nem volt maga is nemes személy, az allodialitásra települése révén a tulajdonostól személyes függésbe került. Igaz viszont az is, hogy a bérlet magánjogi jellege következtében nemegyszer a közhatalmi befolyástól is mentes volt, tehát állami adók nem terhelték.

[57] NG 1818. II. 321–329. o.

[58] A kor hazai földviszonyainak összefoglalását lásd: *Varga János:* A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Bp., 1967.

A korban a bérelt földeket cenzuális, árendás, kontraktuális vagy bérföld névvel jelölték, miközben a bérlet lehetett majorsági szántó, rét, legelő vagy akár szőlő is. A bérlők lehettek egész helységek, csoportok vagy egyesek, akik különböző időtartammal, akár egy munkaidényre, vagy például egyes kincstári bérlemények esetében meghatározatlan időre vették használatba a földeket. Konkrét adatok nem állnak rendelkezésre az ilyen bérletek elterjedésére vonatkozóan, az azonban biztos, hogy mértéke és jellege a földesúri magángazdálkodás helyi viszonyaitól függött, mivel a földesúr bizonyos földterületek árendába bocsátásával tehetett szert földjei megműveléséhez további munkaerőre. Természetesen a szántó-, rét-, illetve legelőbérletek a háborús, illetve békeidők konjunkturális változásaihoz is igazodtak, de a XIX. század első évtizedétől fogva, különösen az ország egyes túlnépesedett vidékein, megnőtt a kereslet a bérletek iránt. Ez egyidejűleg a bérleti feltételek, ha nem is ugrásszerű, de folyamatos megnehezedéséhez vezetett.[59]

A változó feltételű és eltérő időtartamú bérletek közös vonása volt, hogy szorosabb viszony nem alakult ki a bérlő és a bérbe vett földterület között, amely számos következménnyel járt. Ha például folyamatos birtoklás és változatlan feltételek mellett a fizetett járadék formája és nagysága elütött az adott vidék úrbéri szolgáltatásaitól, a bérelt földek egyre inkább a paraszti birtok részeként funkcionáltak, s a bérlő érdekében állt, hogy anyagi és munkaerő lehetőségeinek függvényében minél több ráfordítással gazdálkodjon bérföldjein. Ez a bérlő számára azzal az előnnyel is járt, hogy a piac igényeinek változásaira megfelelő módon reagálhatott. Nem egy esetben úrbéres jobbágyok speciális növények termesztésére kaptak engedélyt s az árenda fejében már pénzt adtak, illetve a földesúrnak elővásárlási joga volt a termés egy bizonyos hányadára. Ugyanakkor különleges jelentőséggel bírt az is, hogy legtöbb helyen a cenzurális területek birtoklása szabad adásvétel tárgyát képezte.[60] Mindamellett, bizonytalan birtoklás esetében erősen fenyegetett a föld termőerejének kizsarolása. Ugyanezzel a veszéllyel kellett számolni akkor is, ha a bérleti időt alig egy–két évben szabta meg a kontraktus, hiszen a bérlőnek egyáltalán nem állt érdekében, hogy a hosszabb távon kifizetődő ráfordítások gyümölcsét utódja, vagy maga a földesúr élvezze.

Pethe tapasztalata szerint bérlő és bérbeadó szerződéskötésében ezért oly döntő fontosságú az idő, hiszen a befektetések csak hosszabb távon ígérhettek gyarapodást mindkét fél számára. Véleménye szerint a bérleti idő minimálisan 12 évet kellett, hogy kitegyen, de valójában 15–20 esztendőben szabta volna meg az ideális időtartamot. Ugyanitt, a bérlet gazdálkodási rendjének folytonossága érdekében azt az

59 *Varga J.* i. m. 102–103. o.

60 *Varga J.* i. m. 105–106. o.

alapelvet tartotta követendőnek, hogy vagy az eredeti bérlő fia, vagy olyan személy vigye tovább a bérletet, aki a bérlő keze alatt dolgozva, jól ismerte a „jószágban" rejlő lehetőségeket.[61]

Természetesen a bérlő jogállását a hazai viszonyok általános ismeretében még úrbéres állapotúnak tételezte, de a szerződési feltételek kialakításával kapcsolatos javaslataiba már igyekezett az angol bérleti rendszer egyes elemeit is beépíteni. Mindenekelőtt a feudális munkajáradék kiiktatására törekedett, főleg az „árendás" érdekeit tartva szem előtt. A szerződés cikkelyeinek összeállításakor ugyanis a robot terménnyel vagy pénzzel történő megváltásának lehetőségét mindenkor figyelembe kívánta vétetni, s hogy ez a földesúr számára is kedvezőnek tűnjön, gyakorlati meggondolások alapján a megváltás mértékébe még a majorsági földektől való távolságot is beszámította volna.[62] A terményben történő robotmegváltás az adott viszonyok között egyelőre mindkét fél érdekeinek megfelelt, hiszen egyrészt a bérlő mentesült az értékesítéssel járó nehézségektől, másrészt, hacsak a földesúrnak nem volt égetően szüksége munkáskézre, árualapja növekedett. Hogy Pethe mégis inkább a készpénzben történő megváltást szorgalmazta, az annak tulajdonítható, hogy végső soron a bérletek piacra termelését szerette volna megvalósítani, ami a „mezeigazda és kereskedő" fikciójának megfelelő angol bérleti rendszerhez vitt volna közelebb minket. Mindamellett újszerű volt az is, hogy a terményjáradékon alapuló bérleti díj nagyságát nem az elvetett vetőmag mennyiségéhez igazította, mivel ez a kor hazai terméseredményeinek átlaga alapján a gabonafélék esetében az összes termés legalább 40%-át vitte volna el, hanem a földek értékbecslését kívánta alapul venni.[63] A bérlőnek akart kedvezni akkor is, amikor a gabonában kiszabott bérleti díjat évi kettő vagy négy részletre elosztva lehetett volna a földesúrnak kifizetni.[64]

Az angliai gyakorlattól eltérően viszont a földesúri pénzbevételek fokozását a bérleti díj mellett az állóeszközök értékcsökkenésére kivetett 10%-os különdíj megfizettetésében látta.[65] Ez a javaslata tulajdonképpen a hazai körülményekhez igazodott, mivel nálunk a feudális bérleti viszonyok nem nyújtottak kellő biztosítékot, illetve ösztönzést a bérlemény értékének egészét érintő befektetések védelmére. Angliában, mint azt korábban láthattuk, a tulajdonos viselte a javítási költségeket, s megérte neki bérlőjét akár megjutalmazni a bérleti idő lejártával, ha az, a birtok értékét egyéb befektetések, például épületek emelésével is tovább növelte.

61 NG 1814. I. 374. o.

62 Uo.

63 NG 1818. I. 90. o., Vö.: The Fontana Economic History of Europe. The Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. *C. N. Cipolla:* Glasgow, 1981. 610–611. o.

64 NG 1814. I. 88. o.

65 NG 1814. I. 97. o.

Pethe azonban sajnálkozva jegyezte meg: „csaknem hallatlan dolog a mi hazánkban az, hogy a birtokos az árendásnak az árenda végeztével, a jószágon tett javításért, vagy önként való, vagy lekötelezett jutalmat adna, amely a birtokosnak egyáltaljában nagy kár. De mit teszünk neki? — az is csaknem hallatlan dolog nálunk, hogy valamelyik árendás a jószágot megjavította volna."[66]

A mindkét fél számára kielégítő bérleti szerződés természetesen kizárólag a bérlő szabad gazdálkodásán alapulhatott. Mint már oly sokszor, Pethe ezúttal is az egy tagban lévő földek kialakításának fontosságát hangsúlyozta, illetve óva intett attól, hogy a tulajdonos beleszóljon abba, vajon miből mennyit termeljen bérlője.[67] Abból indult ki, hogy a bérlő úgyis a maga hasznát nézi, tehát mindenképpen a piac kell, hogy megszabja a helyes terménystruktúrát. A gazdálkodás korszerűségét illetően viszont kénytelen volt elfogadni, hogy addig minden esetleges jószándék ellenére sem várható el nálunk költségesebb befektetés, amíg hitel nélkül és tudatlanságban tengődik még a nemesség nagy része is. Így azután a földesúri kiváltságok gyűrűjében, illetve az állandó belső piac hiányában a bérlők törekvései is inkább áthághatatlan akadályokba ütközhettek, mintsem az angliai példához hasonlóan, bátorításra leltek volna. Mindezek ellenére szilárdan meg volt győződve arról, hogy a kibontakozás záloga a bérleti gazdálkodási keretek magyarországi elterjedésében rejlik. 1818-ban, amikor a Nemzeti Gazda számainak megjelentetése szinte már erején felüli áldozatába került, a birtokos magyar nemességnek szánva újabb cikksorozatot indított a „haszonbérlői mód" kialakításáról, amely szervesen kapcsolódott a már korábban áttekintett társadalmi-politikai változásokat sürgető írásaihoz. A „többség akaratának megfelelő" földviszonyok értelmezését itt már nemcsak a megváltott úrbéres földekre, hanem az ország, azaz a nemzet érdekeinek jobban megfelelő bérlő-gazdaságokra tagolt nagybirtokra is kiterjesztette, amellyel egyúttal a feudális nagybirtok igazgatási rendjét is elvetette.[68] Véleménye szerint a „nagyurak" csak így lehetnének igazán urak, míg a középrend „jószágbérlő", a köznép, hasonlóképpen az előzőhöz „mezei gazda", s a koldus, koldus.[69]

E fenti kategóriák tulajdonképpen az angol vidék társadalmának leegyszerűsített, de önmagában mindenképpen helytálló rekonstruálását jelenti, amit Pethe az eleve agrártársadalminak tekintett korabeli Magyarország átrendeződési modelljeként fogott fel. A bérlőgazdálkodónak egyértelműen kulcsszerepet szánt, hiszen ez

[66] NG 1814. I. 107. o. Pethe az angol bérlő és földesúr viszonyának illusztrálására a lap két évvel későbbi számában közölt egy tudósítást a Morning Chronicle-ből, miszerint Lord Spencernek bérlői ajándékkal kedveskedtek. NG 1816. II. 107. o.

[67] NG 1814. I. 102. o., NG 1818. I. 374. o.

[68] NG 1818. I. 319–328. o.

[69] Uo.

vagyonával, hozzáértésével, vállalkozó szellemével, legalábbis mint azt az angliai fejlődés is mutatta, a mezőgazdaság igazi előrevivőjeként jöhetett szóba. A működési feltételeket magától értetődően az angol szokások általánossá tételével látta biztosítottnak, bár egy döntő mozzanat, a szabad földforgalom követelménye nem kapott kellő hangsúlyt gondolatmenetében. De nem tudott mit kezdeni a hitel problémájával sem; amennyire más vonatkozásokban támaszkodni tudott a külföldi példákra, ezúttal tanácstalan volt, s így tényleges tőkeháttér hiányában, a jó referenciával rendelkező, egy-egy bérletért vetélkedő vagyonos bérlők rétegéről írottak, pusztán illúziónak tűnhettek az értő olvasó számára.[70]

Egyébiránt javaslatai számos vonatkozásban eltértek a lényegében csak a feudális bérleti viszonyok javítására szorítkozó korábbi írásainak tartalmától, s itt már tisztán az angol bérleti rendszer működési mechanizmusának felvázolására törekedett. A bérleti díj terményben vagy készpénzben történő fizetésénél az utóbbit tekintette dominánsnak, amelynek fokozatosan helyébe kellett volna lépnie a természetben fizetett földhasználati díjnak. A munkajáradék pedig, mint a feudális bérleti viszonyok egyik jellemző törlesztési formája itt már szóba sem került. Ráadásul a bérleti díj nagyságát mindig az adott bérleményből húzható jövedelem több éves átlaga alapján, a bérbeadó és a tulajdonos szabad megegyezésétől tette volna függővé.[71]

A bérlet időtartamát a korábbiakhoz hasonlóan 12, 20, esetleg 24 évben állapította meg, hiszen a korszerű gazdálkodásra jellemző forgórendszerek alkalmazása, a talajerőpótlást szolgáló befektetések, vagy esetleges rosszabb esztendők, csakis ilyen jelentősebb bérleti periódus mellett látszottak kifizetődőnek.[72] A huszonnégy éves ciklus ugyanakkor meghaladta a Kelet-Angliában szokásos huszonegy évre szóló bérleti időtartamot, amely azzal magyarázható, hogy Pethe forgórendszereinek legfontosabb takarmánynövénye a hazai klimatikus viszonyokhoz jobban alkalmazható lucerna volt, s haszonvételét három periódusra elosztva nyolc évre számította.[73] Egyébként a kortárs angol szakírók is annyira magától értetődőnek tartották a kelet-angliai huszonegy évre kötött földbérleteket, hogy nemegyszer kritizálták az ország középső részein általánosabb 3–9 éves időtartamra szóló bérleteket.

Nem kerülte el azonban Pethe figyelmét a bérlő és a földesúr vállalkozásának kölcsönös jellege sem, jóllehet vizsgálódása során nem mindig sikerült az érdekazonosságokat, illetve különbségeket, a maguk összetettségében érzékeltetnie. Mint láttuk, a termelést már korábban is a piacmozgások függvényében látta ideálisnak, s

70 NG 1818. I. 346–347. o.

71 NG 1818. I. 342–343. o. Vö.: *Clay* i. m. 199–205. o.

72 NG 1818. I. 345., 385–388. o.

73 NG 1818. 345. o. Vö.: PMG I. 377–379. o.

a tulajdonos beleszólását később is csak annyiban tartotta helyénvalónak, amennyiben az, az eredményesebb gazdálkodást segítette volna elő, illetve a bérlő szabad gazdálkodását alapvetően nem befolyásolta volna.[74] Bizonyos fokig itt is az angol vidék társadalmának egyik jellegzetességét, a saját gazdaságának irányításában értő módon, személyesen résztvevő „spirited landlord" alakját jelenítette meg. Ez egyébként az angliai bérleti rendszer egy másik fontos sajátosságát, a vállalkozó felek tőkéinek tiszta elkülönülését egyáltalán nem zárta ki. A XVIII. század végére ugyanis nemcsak Suffolkban, Norfolkban, Essexben, hanem szinte egész Angliában írásos szerződés alapján határozták meg a bérlő, illetve a bérbeadó egymás iránti kötelezettségeit. A vállalkozás alapját egyfelől a földesúr bérbeadandó földjei, a lakóházak, illetve gazdasági épületek, másfelől a bérlő saját munkaeszközei, igaereje, illetve pénze képezte.[75] A karbantartási költségek, útfenntartás stb. szintén a tulajdonost terhelték, aki értelemszerűen saját költségtételeit igyekezett beépíteni a bérleti díjba. Pethe ugyanezt az elvet követte, amikor az épületek, utak, illetve az egyéb fenntartási költségeket a földesúrral fizettette volna meg, hangsúlyozva, hogy a bérleti díjban ezeket a kiadásokat kezdettől fogva be lehetne számítani.[76]

Eltérést az angliai mintától, sőt némi ellentmondásosságot Pethe „haszonbérlői systémájában" egy ponton találhatunk. Először is, a bérlő és tulajdonos szerződéskötéskor a bérlővel előleget fizettetett volna, amelynek nagyságát a bérbe vett gazdaság ingó részeinek értékbecslése alapján állapította volna meg.[77] Ilyen, rögtön a bérlemény birtokbavételekor fizetendő pénzjáradék a korabeli Angliában nem volt szokásban. Ez esetben a földesúr tehát némiképp biztosítva érezhette magát. Ennél azonban jóval lényegesebb, hogy a befektetések során adódó költségeket Pethe javaslata szerint a bérlő levehette volna a bérleti díjból.[78] Márpedig ez azt jelentette volna, hogy a földhasználat fejében mégsem évenként fizetendő kötött pénzösszegről van szó, mint azt korábban leszögezte. A bérlőnek ugyanis módja nyílhatott arra, hogy a szerződésben kikötött bérleti díjhoz képest évenként csupán annak töredékét fizesse le a tulajdonos kezébe, mondván, hogy a befektetések nagyon megterhelték, s végeredményben nem a maga, hanem a birtok érdekében fordított pénzt és munkát a földekre, így növelve annak értékét, amely a bérleti idő lejárta után lesz igazán hasznára a földesúrnak.

Nem zárhatjuk ki viszont annak a lehetőségét, hogy itt nem pusztán a kellő át-

74 NG 1818. I. 374. o.

75 *Arthur Young* „The Farmer's Calendar" című több kiadást megért munkájában közölt szerződésmintákat Suffolkból.

76 NG 1818. I. 373. o.

77 NG 1818. I. 368. o.

78 Uo.

gondoltság hiányáról van szó, hanem igenis tudatosan tért el a vállalkozói közösség érdekeltségi egyensúlyának fenntartásától. Végül is ne feledjük, hogy Pethe annak a társadalmi „középrendnek" a megteremtéséért fáradozott, amelynek érdekeit inkább védelemre érdemesnek tartotta mint a nemességét. Értékrendjében, mint láthattuk, nem a javakat „pusztító", hanem a törekvő, az ország gazdagodását elősegítő egyének foglalták el az első helyet.

Hogy e gondolatok valóban a megújulást jelentették volna-e, arról Pethének nem volt módja meggyőződni. A Nemzeti Gazda végóráit élte, amikor a következő keserű sorokat vetette papírra. „A mi hazánk könnyű élete s állandó jó állapotja, ha akarjuk, nem munka, hanem játék, és a képzelt — fájdalom! talán csak képzelt — haszonbérlői gazdálkodásmód a legelső, mely minket a kívánt lábra állíthat."[79]

Amikor II. József a feudális társadalmi-gazdasági keretekből fakadó gyenge teljesítőképességet átlátta, merkantilista és parasztvédő rendeleteivel vélte megvalósítani álmát, a jól működő egységes birodalmat. Jóllehet a lelkiismereti szabadság felé tett lépéseit a ráció motiválta, de politikáját összességében mégis az önkény jellemezte — ami sajátos ellenhatásként — a korábbi tespedt magyar szellemi és közéletet is felrázta, s egyúttal a hazai közgazdasági gondolkodás születéséhez, kibontakozásához vezetett. Mind többen ragadtak tollat, bár az első írások egyértelműen a jozefinista politika helyességét próbálták igazolni. Gróf Szapáry János „Der Unthätige Reichtum Hungarns" című 1784-ben megjelent röpirata a vagyonos osztályok aktív fellépését sürgette,[80] míg Tessedik Sámuel „Der Landmann in Ungarn" című műve a kor magyar agrár- és kereskedelmi viszonyairól festett komor képet.[81] József halála után viszont az addig háttérbe szorított nemesség nézeteit tükrözték Skerlecz Miklós latin nyelvű elaborátumai, aki az országgyűlés kereskedelmi bizottsága tagjaként készített felméréseket az ország helyzetéről.[82] Skerlecz a tőkehiány és a rossz közlekedési hálózat mellett a méltánytalan bécsi gazdaságpolitikában látta a stagnálás okait, s az egyes termelési ágak közti aránytalanságok, valamint a külföldtől való elmaradás felszámolását a törvényhozástól várta. Mindamellett a felvilágosult abszolút uralkodók nyomdokain járt, amikor az állami beavatkozás fontosságát hangsúlyozta.

79 NG 1818. I. 386. o.

80 *Johann Graf von Szapáry:* Der Unthätige Reichtum Hungarns wie zu gebrauchen. Mit einer kurtzen historisch-phisikalischen Beschreibung der Oesterreichischen und Hungarischen Seeküste. Nürnberg, 1784.

81 *Sanuel Teschedik:* Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn könnte. Pest, 1784.

82 *Nicolaus Skerletz:* Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad commercium. Pozsony, 1802. — Proiectum legium motivatum in obiecto oeconomicae publicae et commercii perferendarum ... Pozsony, 1826.

A II. József halálát követően megerősödő nemzeti megújulás gazdasági irodalmának fontos darabja Nagyváthy János 1791-ben megjelent „A szorgalmatos mezei gazda" című munkája.[83] Írója a gyakorlati oldalt részesítette előnyben, s a nemzet nyelvén jóval szélesebb olvasóközönséghez kívánt szólni, mint a korábban említett írások. S jóllehet szerkezetében és forrás szempontjából Ludwig Mitterpacher „Elementa rei rusticae" című összefoglaló mezőgazdasági könyvéhez igazodott.[84] Nagyváthy szakított a Mitterpacher-féle referáló megközelítéssel, s a magyar mezőgazdaság egyes ágainak rendszerbe foglalásával már túlmutatott az oktató, illetve kézikönyv jellegű célkitűzéseken.

Berzeviczy Gergelynek az ország kereskedelméről és iparáról megjelentetett 1797-es munkája viszont nem egy-egy területre koncentrálva, hanem átfogó módon igyekezett feltárni a magyar gazdasági élet különböző területeinek problémáit.[85] A természeti adottságokat is figyelembe véve, a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem egymáshoz való viszonyát a maguk összetettségében vizsgálva, elmaradottságunk okát az elégtelen értékesítési feltételekben, illetőleg a Skerlecz által is kárhoztatott központi vámpolitikában látta. Mindemellett Berzeviczy behatóan foglalkozott a pénzforgalom, a népesség, s a fogyasztás kérdéseivel is, amely a hazai állapotokat tekintve egyértelműen a feudális keretek kritikáját foglalta magában. 1804-ben íródott munkája pedig, amely a parasztság helyzetét igyekezett feltárni, már több volt mint egyszerű kísérlet egy „lényeges népréteg" állapotának regisztrálására.[86] Filantróp meggondolásokból ő is azokat a „jó törvényeket" sürgette, amelyek által a közjó ügye leginkább előmozdítható Magyarországon. A felvilágosult hagyományoknak megfelelően a ráció, a belátás révén remélt tetteket a nemességtől, amely az adott társadalmi keretek között egyedül rendelkezett a törvényhozás felelősségével.

A fenti írók sorába tartozik Pethe Ferenc is, aki 1796–97-ben, az általa szerkesztett első magyar agrárszaklapban, a Magyar Újságban — illetőleg ismertebb nevén a Vi'sgálódó Magyar Gazdában —, valamint a mezőgazdaságról írott három kötetes összefoglaló művében, a „Pallérozott mezei gazdaságban", az agrotechnikai kérdéseken túlmenően, a hazai feudális keretek bírálatára is vállalkozott. A szakírói működésének harmadik fázisát képező Nemzeti Gazdában viszont, korábbi műveitől

[83] *Nagyváti János:* A szorgalmatos mezei-gazda. A Magyarországban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. I–II. Pest, 1791.

[84] *Ludovicus Mitterpacher:* Elementa rei rusticae in usum acadmiarum regni Hungariae conscripto I–II. Buda, 1779–1794.

[85] *Gregorius Berzeviczy:* De commercio et industria Hungariae. Lőcse, 1797.

[86] *Gregorius Berzeviczy:* De conditione et indole rusticarum in Hungaria. Megjelent a szerző tudta nélkül 1806-ban.

is eltérően, a hazai társadalmi-gazdasági állapotok kritikáját meghaladva, s a változtatás szükségességét hangoztatva, egyúttal annak irányát is megpróbálta kijelölni. Vizsgálódása során a kor legfejlettebb államának viszonyait tekintette abszolút mércének, s szinte már kapitalista nemzetgazdasági szempontok figyelembevételével igyekezett megfogalmazni javaslatait. Világossá vált előtte az is, hogy a haladás által megkövetelt társadalmi állapot, illetve a termelés minőségének színvonala, egymástól elválaszthatatlanok.

A nyílt politikai konfliktusvállalástól eltekintett, s a következő évtizedek liberális magyar politikusaihoz hasonlóan, bízott a nemzetet megrázó események elkerülhetőségében. Minden erőfeszítése ellenére azonban nem tudott befolyással lenni kortársaira. Ez talán abból is fakadt, hogy a lapban közölt cikksorozatok mégsem hasonlíthatók például Berzeviczy jóval szakszerűbb közgazdasági műveihez. Ráadásul a sajtó közvélemény formáló ereje csak jó két évtized múltán volt először tapasztalható a hazai közéletben. Mindazonáltal nem érheti az a vád, hogy képtelen lett volna a belső fejlődésre, hiszen a választott angliai modell kezdeti, felszínes jelzésekre korlátozódó jellemzésétől eljutott annak szélesebb körű, adaptálásra irányuló értelmezéséig. Bár működését mindvégig a haza és a köz javának elősegítése motiválta, ügyének képtelen volt támogatókat megnyerni. Ebben talán írásainak időnkénti nyersessége éppenúgy közrejátszott, mint csekély számú olvasójának éretlensége. Nem volt főrend, s a megyegyűlések vitáira korlátozódó belpolitikai élet részeseinek tekintélyes hányada talán még nevét sem hallotta. A Nemzeti Gazda alig több mint kétszáz előfizetője jobbára lelkészekből, tanítókból, gazdatisztekből állt, s egyedül gróf Festetics György volt az, aki egykori professzorának fáradozásait az évi előfizetési díj többszörösével honorálta.

Pethe szándéka szerint az angliai agrárfejlődés magyarországi viszonyokat is figyelembe vevő átültetésére, a hazai állapotok fokozatos átalakítására törekedett. A lehetetlent próbálta meg. Célkitűzése irreálisnak bizonyult, hiszen az ekkor még működőképes feudalizmus felszámolásának egy lehetséges módját pusztán magánemberként fogalmazta meg. A kortárs Arthur Youngnak hazájában elég volt a folyamatok regisztrálására, illetve összevetésére törekedni. Nálunk még a gondolkodás átformálása számított a legelső lépésnek a polgári átalakulás felé vezető úton.

Pethe munkásságának jelentőségét mindenekelőtt az adja, hogy a reformkor politikai ébredését megelőzve – mégha nem is mindig szisztematikus formában –, de olyan társadalmi és gazdasági összefüggések megfogalmazására vállalkozott, amelyek lényegében már egy új nemzedék küzdelmében öltöttek testet az elkövetkező évtizedekben.

OROSZI SÁNDOR

A MAGYAR KORMÁNY HAVASGAZDÁLKODÁSI PROGRAMJÁNAK GAZDASÁGPOLITIKAI HÁTTERE

(1898–1918)

„A havas a mezőgazdaság költészete" — vélekedett *Darányi Ignác*, a századforduló nevezetes földművelésügyi minisztere.[1] Ez a „költészet" azonban nemcsak az állattenyésztésből, a mezőgazdaságból, hanem tágabb, gazdasági és társadalmi, sőt ökológiai forrásokból is táplálkozott. Mielőtt ezeket a késztetéseket áttekintenénk, szükséges tisztáznunk a havas fogalmát.

„Oly hegyvidéki legelőket — írta *Berendy Béla*, a neves havasgazdálkodási szakember —, melyek fekvésöknél fogva és az égalji viszonyok következtében többnyire csak nyáron át használtatnak a rendszerint ott rajtok vagy a közelökben tanyázó házi állatokkal való legeltetés által, a legelőkhöz tartozó majorokkal, szállásokkal, rétekkel, esetleg kisebb szántókkal, fás (erdős, ligetes, bokros) területrészekkel együtt, havasoknak nevezünk."[2] A havasok tehát az erdő felső határától az örök hó és jég alsó határáig terjednek. Magyarország esetében ez 800 m-től (esetleg 600 m-től) 2000 méter tengerszint feletti magasságig fekvő füves térséget jelentett. *Egán Ede* 1890. évi adatai szerint hazánkban mintegy 1 624 000 kh (kb. 934 600 ha) havasi terület volt, amely az összes legelők egynegyedét tette ki.[3] Nem érdektelen még megjegyeznünk, hogy a 35 vármegye területén elhelyezkedő havasi legelőknek mintegy 6,5%-a (106 591 kh — 61 343 ha) volt állami (kincstári) tulajdonban. A többi jórészt községi közbirtokosságok tulajdonát képezte.

Az ország számottevő részét elfoglaló havasi legelők hasznosítása tehát már önmagában is jelentős feladatot adhatott. A hegyvidéki gazdaság fejlesztését egyébként is az állattenyésztés — gyors eredménnyel kecsegtető — fellendítésében látták.[4] A korszerű erdőgazdálkodás, illetve — néhány helyen — a bányászat és az ipar megteremtése csak kiegészíthette a tömegében legnagyobb megélhetési forrást, az

1 A közlegelők kérdése. Erdészeti Lapok (A továbbiakban: EL.) 1912. 164. o.

2 *Berendy Béla*: Legelő- és havasgazdálkodás. Bp. 1904. 19. o.

3 *Egán Ede*: Kárpátaink közgazdasági hivatása. Bp. 1890. 22. és 28. o.

4 Lásd pl.: *Craus Géza*: Drágaság — állattenyésztés — erdőgazdaság. EL 1911. 400. o.

állattenyésztést. (Nemzetgazdasági szempontból az sem volt elhanyagolható, hogy Magyarország, a jellegzetesen mezőgazdasági ország tejtermékekből, például sajtból jelentős behozatalra szorult.)[5] A hegyvidéki állattenyésztés legelő- és kaszálóterületeket kívánt, amelynek egyik útját az ún. „legelőerdők" jelentették,[6] a másikat pedig a havasi legelők. Természetesen nem önmagukban, hanem az állattenyésztés egyéb fejlesztési módjaival (hitel- és tejszövetkezetek létesítésével, a tenyészállatok biztosításával stb.) együtt, amelyekről a későbbiekben bővebben is szólunk.

A *havasgazdálkodási program* előkészítésében nagy szerepe volt *Egán Edének*. Az ügy társadalmi és gazdasági vonatkozásait már 1890-ben részletesen megvilágította. Rámutatott például arra, hogy a hegyvidéki megyék mind gazdasági, mind kulturális-szociális szempontból a síkságoktól messze elmaradtak. „Intőszó" alcímmel megjelent műve egyelőre, az 1890-es évek végéig nem talált meghallgatást. Csak ekkor indult meg a gazdaságitól ugyan elválaszthatatlan, de inkább a társadalom, a politikai intézmények csatornáin egy másik kezdeményezés, amely szintén elvezetett a havasgazdálkodáshoz.

A XIX. század utolsó évtizedében különösen megélénkülő kivándorlási láz főleg a hegyvidéki megyék lakosait sodorta idegen földre. Az itthon maradottak szegénysége, az ezzel járó iskolázatlanság, kulturális elmaradottság, egészségügyi ellátatlanság különösen az északkeleti hegyvidéken volt szembeötlő. A millenium ünneplésében az ország vezetői ezen vidékekre is eljutottak, ahol aztán láthatták az ezeréves haza eme árnyoldalait is. A Vereckei-hágó körüli megdöbbentő szegénységgel szembesülve többen azonnali cselekvésre szánták el magukat. A munkácsi püspök vezetésével 1897 márciusában emlékiratot szerkesztettek, amelyben az illető terület lakossága számára nagyarányú *állami segélyt* kértek. Mivel a bajok a gazdaságiak voltak, az eleinte „ruthén actiónak" induló kezdeményezés a *földművelésügyi minisztérium* hatáskörébe került.[7] Az ezt követő „székely", „csángó" és általában az elmaradott vidékek megsegítésére indított akciókat a földművelésügyi minisztérium („hegyvidéki") *kirendeltségei* fogták össze. Az 1910-es évekre a hatáskörük már

[5] A sajtbehozatal 1898-ban és 1890-ben 5–6 millió koronát tett ki. *Berendy B.*: i. m. 256–257. o.

[6] A legelőkről lásd: *Földes János*: A legelő-erdők. A legeltetés kérdése Magyarországon s annak megoldása erdőgazdasági úton. Bp. 1895., *Márton Sándor*: A legelő-erdők berendezése, kezelése és hasznosítása. Sátoraljaújhely, 1897. *Uő*: A legelőerdők berendezésével figyelembe veendő tényezőkről. EL 1897. 619–647. o., *Bíró János*: A legelő-erdők berendezéséről és gyepesítéséről, különös tekintettel a Székelyföldre. EL 1910. 38–69. o., *Kiss Ernő*: Legelőerdő és fáslegelő. EL 1911. 526–534. o.

[7] *Kazy József* (összeáll.): Az északkárpátmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítő akció hatévi működésének ismertetése. Bp. 1904. 5. o.

az ország 31 megyéjére terjedt ki.[8] Működésükben pedig fontos szerepet kapott a havasgazdálkodás fejlesztése is.

A hegyvidéki kirendeltségekkel, így a havasgazdálkodással is összefüggött az a birtok- és társadalompolitikai vélekedés, amelyet szintén nem lehet megkerülnünk. Nevezetesen, az alföldi hitbizományok áthelyezése a hegyvidéki területekre. Ezzel az alföldi földkérdést és a hegyvidéki gazdálkodás kérdését együttesen akarták megoldani. Különösen *Beksics Gusztáv* szorgalmazta ezt azzal a reménnyel is, hogy a jórészt nemzetiségi vidékeken létesítendő hitbizományok magyar urai „nemzeti szempontból teljesen megbízhatók" lesznek.[9] Anélkül, hogy ezeket a terveket itt minősítenénk, ki kell emelnünk belőle a következő meggondolást. Ahhoz, hogy az alföldi hitbizományok hegyvidékre cserélhetők lehessenek, értéküket emelni kellett. Ez mind az erdőgazdálkodás, mind a havasgazdálkodás fejlesztését, sőt az utak, hírközlési vonalak stb. kiépítését sürgette. Birtokpolitikai szempontból pedig azt, hogy az állam kezébe minél több erdő, legelő stb. kerüljön. Tehát az állami birtokvásárlásokat is ösztönözte. Bármilyen megfontolásból is, de végül az állami területeken épültek ki a legfejlettebb havasgazdaságok, mutatva, hogy a hegyvidéki viszonyok javításában az államnak kell az élen járni.

A havason folyó gazdálkodás szabályozását, kiépítését az *ökológiai szempontok* is sürgették. A korábbi, jórészt rendszertelen legeltetés a növényzetet, a talajt és a határos erdőterületek fáit is károsította. Az 1879. évi erdőtörvény (XXXI. tc.) az ún. véderdőkre (amelyekhez a felső erdőhatár fái is tartoztak) szigorú kíméletet mondott ki. Ez a kímélet azonban elképzelhetetlen volt az erdőkkel szomszédos területek megfelelő kezelése nélkül. Hiszen a lavinák, a záporpatakok, kőomlások stb. kialakulását nemcsak az erdők, hanem a hegyi rétek és legelők állapota is befolyásolta. A kérdést csak bonyolította, hogy a havasi legelők alsó, illetve az erdők felső határa nem volt éles. Gyakran facsoportok álltak a réteken, illetve az erdőben jóval a felső erdőhatár alatt is voltak legelők, kaszálók. Ez azután a művelési ágak nyilvántartásában is keveredett. (A rét és legelő erdőként került felvételre, mert az erdő után kevesebbet kellett adózni.) Mindenesetre a közös havasi legelők felosztását éppen ökológiai szempontok alapján nehezítették meg. „Közös havasi legelőknél –

[8] Lásd: *Takács Imre*: A mezőgazdaság irányításának jogforrásai, intézményei és szervei Magyarországon (1889–1919). In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967–1968. Bp. 1968. 287–288. o.

[9] Lásd: *Beksics Gusztáv*: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp. 1899., *Uő:* Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Bp. 1900. és (későbbi). Az alföldi hitbizományok áthelyezése az erdős felvidékre. EL 19.11. 737–740. o. Beksics elképzeléseire lásd még: *L. Nagy Zsuzsa*: A „nemzeti állam" Beksics Gusztávnál. Századok 1963. Különösen 1262–1265. o.

szólt az 1894. évi XII. tc. 12. §-a — (a felbontási kérelem benyújtásakor) igazolandó, hogy más művelési módok alkalmazása esetén, sem a felosztás alá kerülő legelő, sem pedig az az alatt elterülő földek vízmosások képződése vagy a feltalajnak más módoni eltűnése által, állagukban veszélyeztetve nem lesznek."

A vázlatosan felsorolt *gazdasági*, gazdaságpolitikai, *társadalompolitikai* és nem utolsósorban *ökológiai* szempontok a havasgazdálkodás megteremtését, hatékony kiépítését sürgették. Lássuk, mindehhez milyen eszközöket sikerült megszerezni. Milyen tapasztalatok álltak rendelkezésre és milyen eredményeket értek el?

A havasgazdálkodás eszközei és eredményei kincstári területeken

A havasi rétek, legelők fokozottabb hasznosítására már az 1867. évi kiegyezés után meggyorsuló magyar kapitalista fejlődés első évtizedében is gondoltak. Igazi gyakorlati tapasztalatokat, használható példákat azonban a századfordulóig nem sikerült teremteni. Mégis az addigi, Csík, Krassó-Szörény és Máramaros vármegyei kezdeti próbálkozások közül főleg az utóbbit emelhetjük ki. Máramaros kincstári területén ugyanis 1875-ben *havasi mintagazdaság* létesítését határozták el. A telep a hetvenes évek végén részvénytársulati formában jött létre, amely természetesen jelentős állami támogatást is kapott. Mégis veszteséggel gazdálkodtak, ekkor a földművelésügyi kormány változtatott elképzelésén. Szakértelmet és tőkét együtt hozott be, amikor az Opra-havast 1885-ben tíz évre svájci vállalkozónak adta bérbe. Itt alakult ki az első korszerű havasgazdálkodási egység.[10] (Egy havas alatt általában olyan nagyságú legelőt értettek, amely képes egy nyári idény alatt — 100 nap alatt — 25–100 szarvasmarhát, illetve ennek megfelelő állatmennyiséget eltartani.) Ez bizonyság volt arra, hogy Magyarországon is lehet svájci rendszerű havasi gazdálkodást, tejfeldolgozást létesíteni.

Az állam által megvalósítandó havasgazdálkodásra az első lehetőséget (kényszerűséget) a „ruthén actio" jelentette. Amikor 1897 őszén Szolyván (ma: Szvaljava — Szovjetunió) a miniszteri kirendeltséget felállították, annak hármas feladata (földbérletek alakítása, szövetkezetek létesítése és az állattenyésztés fejlesztése) között a *havasgazdálkodás* megteremtése a többivel egyidejűleg szerepelt. Így megítélését, társadalmi-gazdasági hasznát nem választhatták el a közös céltól. Ezért néhány tényre rá kell mutatnunk.

A „ruthén actio" indításakor, az ottani hegyvidék gazdálkodási és szociális-kulturális viszonyai javításának kezdetekor több kérdés, ellenvetés is felmerült. Többen

10 *Egán E.*: i. m. (1890.) 48–49. o.

a gazdasági célokon túl eleve nemzetiségi, vallási dolgokat is emlegettek. Ez utóbbiakkal kapcsolatban érdemes idézni az 1898. évi memorandumot: „A kik ... ezer év óta verejtékük árán ezen földet termőképessé tették, kik e földön élve, állampolgári és hazafiúi kötelezettségüknek minden időben, békében és háborúban odaadóan megfeleltek, ezen földmiveseket e területen fentartani és existentiájukat a megváltozott nehéz viszonyok közt a jövőben is lehetségessé tenni, ezen czél elérésének biztositása minden kétségen felül álló nagyfontosságú állami érdeket képez. Mindenki tehát, a ki ezen földmives osztályhoz tartozik, a föld sajátkezü megmívelésével és az azzal szoros kapcsolatban lévő állattenyésztéssel foglalkozik, a ki abból él, kinek ezen foglalkozás képezi létalapját, az hitfelekezet és nemzetiségre való tekintet nélkül részesittessék azon állami támogatásban, mely e vidéken czélba vétetik."[11] Az is felmerült, hogy miért éppen a főként rutének lakta vidéken kezdődött az akció. Erre a kortársak egyértelműen azt válaszolták, hogy szemmel láthatóan ott volt a legnagyobb az ínség. A kedvező tapasztalatok láttán azonban már az első, 1900. évi értékelő tanácskozáson az akció kiterjesztését kérték a kormánytól. A havasgazdálkodás szempontjából is fontos követelményt fogalmaztak meg. A korábbi, bérleti rendszerrel ellentétben mindenhol az *állami kezelésbe vételt* szorgalmazták. Még a magánosok és a vagyonközösségek tulajdonában lévő legelőkön is az állami bérletet látták célravezetőnek. Csak így biztosítható — vélték — az egységes, hosszú távú kezelés.[12] Ezt a törekvést azután maga a földművelésügyi kormány is magáévá tette. Még a szolyvai (később munkácsi — ma: Munkacsevo — Szovjetunió) Alsóverecke (ma: Nyizsnije Verecki — Szovjetunió) kirendeltség területén lévő legelőkkel kapcsolatban érdemes egy dologra felhívni a figyelmet. A bérleti szerződésben kikötötték, hogyha a (szántó és kaszáló) bérlője marhaállományát nem istállóban, illetve nem karámban tartja, köteles azt közös legelőre hajtani. Ebből nemcsak az következett, hogy a havasi legelők (és egyéb, községi legelők stb.) jelentőségét ilyen úton is növelték, hanem egy másik meggondolás is. Nevezetesen annak felismerése, hogy „ki-ki a saját marháját a saját gyermekeivel szokja a legeltetési idény alatt őriztetni miáltal a gyermekek az iskolába járástól visszatartatnak".[13] Ha az állatok közös legelőre kerülnek, nincs szükség a gyermekek pásztorkodására — vélték a kirendeltség munkatársai —, tehát a gyermekek mehetnek iskolába. Anélkül, hogy egy-egy ilyen intézkedésből messzemenő következtetést levonnánk, csak újra rámutatunk: a gazdasági eszközökkel (benne a havasgazdálkodási programmal) a lakosság szociális-kulturális viszonyaira is igyekeztek hatni.

[11] Idézi: *Egán Ede:* A hegyvidéki földmivelő nép közgazdasági helyzetének javitását czélzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. február 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Bp. 1900. 23. o.

[12] Uo. 175. o.

[13] Uo. 20. o.

A „ruthén actio" céljaira a Schönborn-féle hitbizományi uradalomtól 25 évre bérbe vett területen a havasgazdasági programot széles körű tájékozódással, szakoktatással kezdték. Legelső feladatok között szerepelt a megfelelő *minta-* és *kísérleti telepek* létesítése. A külföldi tájékozódásra, az európai viszonyok megismerésére szakembereket küldtek külföldre, mégpedig erdészeti szakembereket. Látható volt ugyanis, hogy a havasi legelők és az erdők kezelése egymástól elválaszthatatlan. (Az első, külföldi tanulmányútra küldött havasgazdálkodási szakember *Berendy Béla* erdőmester volt.) A szakismeretek továbbadását legelőször a nép között élő lelkészekkel kezdték. Már 1899-ben Alsóvereckén hathetes tanfolyamot tartottak számukra. A máramarosi havasi gazdaság megtekintésekor pedig saját maguk győződhettek meg a célul kitűzött, meghonosítandó gazdálkodási forma működéséről.[14] Ezt követte azután a legelőmesterek, előmunkások, tejkezelők és egyéb havasi munkások betanítása. Mindehhez azonban ki kellett építeni egy olyan havasi *mintagazdaságot* Magyarországon is, ahol bemutathatták az egyes munkafolyamatokat, egyáltalán, a magyar viszonyoknak megfelelő havasgazdálkodást.

A havasi gazdaságok kialakítása — a hegyvidéki miniszteri kirendeltség szervezésében — 1898-ban kezdődött. Ebben az évben a Beszkidi-, Volóci- és Sztojhavascsoporton 5467 kh-on (3146 ha) rendszeres havasi gazdálkodásba kezdtek.[15] Ez azt jelentette, hogy a fűnövést, a növényfejlődést rendszeres műveléssel igyekeztek előmozdítani. A gyomnövényektől, kövektől, hangyabolytól kitisztították, füvet vetettek, trágyát szórtak és a vizenyős helyeket lecsapolták. Itatóhelyeket, pásztortanyákat, istállókat, felhajtóutakat létesítettek, ugyanakkor meghatározták a legelőkre felhajtható állatok számát. Mintegy 300 ezer K költséggel teremtették meg ezeket az alapokat. A továbbfejlesztéshez azonban még istállók, karámok építésére, tenyészállatok behozatalára, az eddigi eredmények folytonos értékelésére is szükség volt. Az úthálózat, itatóhelyek kiépítése szintén a megoldandó feladatok között szerepelt. A fűtermés fokozására műtrágyázási kísérleteket is végeztek. Az eredmények itt is további megfigyelésre ösztönöztek.[16]

1903-ban Alsóvereckén havasi *mintagazdaságot és tejgazdasági telepet* létesítettek. A 85 kh-on (48,9 ha) gazdálkodó, mintegy 30 ezer K költséggel kialakított telep legfőbb célja az volt, hogy „az okszerű állattenyésztést, takarmányozást, a havasi legelők és kaszálók ápolását és felújítását a kisgazdáknak bemutatni, a marhatenyésztés jövedelmezőségeiről a kisgazdákat meggyőzni, a tejgazdasági ismereteket a havasi gazdálkodási viszonyoknak megfelelően terjeszteni, kisebb tejgazdaságok

[14] Uo. 99. o.

[15] *Kazy J.*: i. m. (1904.) 24. o.

[16] *E. Dorner Béla*: Kaszáló- és legelőjavítás. Bp. 1912. 238–239. o.

számára megbízható, s kellő szakértelemmel bíró előmunkásokat s tejkezelőket képezni, hogy kellően értsenek a havasi gazdálkodásban előforduló mindenféle munkához."[17] A telepen (amelyet később „Balogh Vilmos" hegyvidéki gazdasági telepnek neveztek) 12, majd 24 „hegyvidéki fiú" egyéves képzését végezték. A gazdaság területét fokozatosan — négy község határában — mintegy 360 kh-ra (kb. 207 ha) bővítették.[18] Az oktatott tananyag átfogta havas-, illetve tejgazdasági ismeretek egészét. A szakemberek iránti igény különösen a kincstári havasok házilagos kezelésbevételével nőtt meg.

Mielőtt azonban ezt részletesen ismertetnénk, szólnunk kell a *„népies mintagazdaságok"*-ról. Létesítésüket már a miniszteri kirendeltség működésének első évében elkezdték. Az erre a célra rendelkezésre álló gazdaságonkénti 1300 koronából felszerelési tárgyakat, sőt tenyészállatokat adtak a „mintagazdálkodásra" vállalkozónak. A kirendeltség szakemberei további mintagazdaságok létesítését is szorgalmazták, bár látták annak korlátait is: „az csak az egyes mintagazdaságok közvetlen környezetére bír eredményes behatással."[19] Ennek ellenére a mintagazdaságok az illető falu, vidék gazdasági fejlődésére nem elhanyagolható hatást gyakoroltak. Igaz, a „mintagazdaságokat" kivételezett helyzetük miatt gyakran a falusiak ellenszenve, irígysége kísérte.

A havasgazdálkodás fejlesztésének eszköze volt a kísérletezés, a havason tenyésző fűfélék növekedésének, tápértékének a vizsgálata. Az 1900. évi párizsi világkiállítás alkalmával Párizsban tartott nemzetközi alpesi kongresszuson („Congrès international de l' alpinisme") tárgyalták ezt a kérdést. Az alpesi legelőkről eltűnő, kiveszőnövények védelmére, illetve a növényfajok egészséges arányának mesterséges fenntartásának biztosítására, kísérleti telepek létesítésére hangzott el javaslat. Magyarországon a Magas-Tátrát és az Erdős-Kárpátokat tartották alkalmasnak egy-egy ilyen telep kialakítására.[20] 1903-ban Beregben, a Temtanek-hegy délnyugati lejtőjén létesítettek *havastakarmány-kísérleti telepet.* A különböző fűmagvakból fejlődő növények közül igyekeztek a havasgazdálkodási céloknak legmegfelelőbb fajokat kiválasztani.[21] Ehhez a munkához külföldi (alpesi) magvakat is felhasználtak, és felvették a kapcsolatot a növénytermelési kísérleti állomással is. A kísérleti területen termelt fűmagot — ez néhány év múlva már jelentős mennyiséget tett ki

[17] *Kazy J.*: i. m. (1904.) 29. o.

[18] Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár (a továbbiakban: SZSZML) VI/211. FM. Hegyvidéki Kirendeltség iratai 1911–1912. 8/1912. 188. o.

[19] *Kazy József* (összeáll.): Az északkárpátmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segélyakció 1904. évi működésének ismertetése. Bp. 1905. 21. o.

[20] *Berendy Béla*: Néhány szó a havastakarmány-kísérleti állomásokról. EL 1902. 879. és 899. o.

[21] *Kazy J.*: i. m. (1905.) 20–20/a. o.

— a havasi legelők és kaszálók javítására használták fel. A munkához felhasználták a cönológiai indíttatású svájci kísérletek ekkor már úttörő jellegű eredményeit is.

A korszerű havasgazdálkodás megteremtése századunk első éveiben — mint láttuk — jórészt a szolyvai (munkácsi) hegyvidéki kirendeltség ügye volt. Országos jelentőséget akkor kapott, és lépett túl az Erdős-Kárpátok néhány havasi legelőjén, amikor az *állami (kincstári) erdőgazdasági egységek* is bekapcsolódtak a havasi gazdálkodás fejlesztésébe. Ahogy a hegyvidéki miniszteri kirendeltség kiterjedését Máramaros vármegyére is elhatározták, az ottani erdőigazgatóság is igyekezett a kincstári területek havasi rétjein a *házi kezelést* bevezetni. (Ezt természetesen nemcsak a kirendeltség Bereg megyei példái ösztönözték, hanem a belterjes gazdálkodás igényei is, hiszen ekkor a fakitermelésben is bevezették a házi kezelést.) A házi kezelés azt jelentette, hogy a havasokat nem árverés útján 3–6 (esetleg egy) évre adják bérbe a legtöbbet ígérőnek, hanem saját maguk végzik a kezeléssel kapcsolatos teendőket. Ez a havasi legelők javításán, műtárgyak elhelyezésén, a pásztorok fizetésén túl az ún. *bárcázási rendszer* behozatalát is jelentette. Míg korábban a legelőt bérbe vevő annyi állatot engedett a területre, amennyit csak akart (minél többet, hiszen ő általában nemcsak saját állatait legeltette, hanem másokét is, amiért pénzt kapott), a bárcázási rendszerben meghatározták a legelők állatlétszámát. A legelők eltartóképességének megfelelő bárcamennyiséget adtak ki, ugyanakkor szabályozták az egyes legelőkre felhajtható állatfajokat. (A kincstári havasi legelők hasznosítására 1901-ben a földművelésügyi miniszter „ideiglenes utasítást" adott ki.)

1902–1903-ban a máramarosi kincstári havasokból 24 390 kh-t (14 036 ha-t) vettek házi kezelésbe.[22] A következő évben pedig az ungvári (ma: Uzsgorod — Szovjetunió) főerdőhivatalhoz tartozó Nagyróna (Runa-) havas nagykiterjedésű, mintegy 2000 kh-as (1151 ha-os) területe is házi kezelésbe került.[23] (A házi kezelésbevétel csak olyan ütemben haladhatott, ahogyan a korábban kötött bérleti szerződések lejártak.) A házi kezelés azt is jelentette tehát, hogy az állam a megfelelő havasgazdasági egységeket létrehozza, fejleszti. Természetesen egyszerre és mindent nem lehetett elvégezni. Ezért fokozatosan, egy-egy kedvezőbb fekvésű, kiemelt területen kezdték megvalósítani az okszerű havasgazdálkodást. Ehhez megfelelő istállók, karámok építésére, utak, gazdasági épületek és itatóhelyek létesítésére volt szükség. (A műszaki megoldásoktól itt eltekintünk, annál is inkább, mert a korabeli szaksajtóban ezekről több cikk megjelent.[24]) A kezelést mindenhol az *erdőtiszti személyzet-*

[22] *Kazy J.*: i. m. (1904.) 25. o.

[23] *Kazy J.*: i. m. (1905.) 19. o.

[24] Lásd pl.: *Berendy B.*: i. m. (1904.) 143–161. o. *Marinović Milán*: Havasok és azok modern berendezése. Az Erdő 1916. 66–70. o. és Műszaki leírás ideiglenes havasi istállók tájékoztató terveihez. EL 1915. 626–641. o.

re bízták. Ezt nemcsak külföldi példák támasztották alá, hanem az is, hogy a havasok — elhelyezkedésük folytán is — közvetlenül csatlakoztak az erdőkhöz. Ugyanakkor az erdészek mind műszaki, mind biológiai ismeretekkel rendelkeztek, így a havasi gazdaság épületeinek tervezésétől a megfelelő fűmagkeverékek készítéséig mindent el tudtak végezni. Természetesen az sem volt elhanyagolható szempont, hogy az állami területeken lévő, már kiépített gazdaságigazgatási rendszert nem volt célszerű — már csak a költségek miatt sem — megváltoztatni.

A bárcási rendszer társadalmi fogadtatásáról szólva a korabeli beszámolók nem hallgatják el, hogy azt a jószágtulajdonosok kezdetben bizalmatlanul fogadták.[25] A bárcázás ugyanis állománylétszám-, sőt -kor és -nem szabályozóként is működött. A korábbi gyakorlat szerint tavasszal mindenki igyekezett állatokat vásárolni, hogy azokat nyáron a havasi legelőkre felhajtsa, ott feljavítsa, majd ősszel — vagy tavasszal — eladja. Nos, ez aztán egész vármegyényi területeken befolyásolta az árakat is. Hiszen tavasszal — túlkereslet lévén — magas áron, ősszel — túlkínálat lévén — alacsony áron adták-vették a (főleg) szarvasmarhát. Arról nem is beszélve, hogy a túlzsúfolt legelőkön általában nem következett be a várt súlygyarapodás, feljavulás. Sokan pedig ősszel, látva a nyomott árakat, nem akarták vagy nem tudták eladni állataikat, a teleltetésre kellett vállalkozniuk. Igenám, de a takarmányhiány (és így a takarmány ára) oly nagy volt, hogy a tőkehiányos, értékét jórészt csak az állatokban tartó kisparaszti gazdaságok tavaszra tönkrementek.[26] (Különösen így volt ez 1904. ínséges telén.) Az állam ezen a takarmányhiányon egyébként *takarmányraktárak* létesítésével igyekezett segíteni, illetve *hitelszövetkezetek* alapításával a pénzviszonyokat is befolyásolni. Mégis az alapvető az volt, hogy a bárcázással közvetett hatást gyakorolt az állatállományra. Megadták egy-egy havas normáljószágeltartóképességét, ugyanakkor összeírták az igényeket is. Ha nagyobb volt az igény, akkor a legnagyobb állattulajdonosok (főleg állatkereskedők) felhajtható állományát arányosan csökkentették. Így mindenki biztonságosan tervezhette a következő év tavaszán legelőre kerülő állatai számát. Az állam közvetlenül is igyekezett az állatlétszámot, de még inkább annak minőségét befolyásolni. Külföldről hozatott be tenyészállatokat, főleg szarvasmarhát, amelyet kedvező feltételek mellett bocsátott a gazdák részére. Ugyanakkor arra is törekedett (például a normáljószágszorzók megadásával), hogy a havasi legelőkre főleg növendékállatok kerüljenek. A mérsékelt fű- és pásztorbér (5 korona körül normálállatonként) végül is hamar meggyőzte a gazdákat a bárcázás előnyeiről. Számos beszámoló ismertette, hogy egy havasi

[25] *Kazy József* (összeáll.): A hegyvidéki gazdasági actio 1905. évi működésének ismertetése. Bp. 1906. 26. o.

[26] *Bekény Aladár*: A havasi gazdálkodásról. EL 1901. 857–858. o. és *Szalagyi Emil*: A havasi legelők házikezelésben. EL 1907. 272–278. o.

idény alatt – júniustól szeptemberig – növendékmarhák 45 kg-os súlygyarapodást értek el.[27] A korábbi időszakban viszont a sok állat által megterhelt legelőről az állatok gyakran a tavaszi súlyukat alig meghaladó kondícióban kerültek le. A túllegeltetést ugyanakkor az *ökológiai szempontok* (kopárosodás, elvizenyősödés stb.) is ellenezték. A havasi legelők tervszerű hasznosításával viszont a fű növekedésének megfelelően kialakított pásztákban folyt a legeltetés. Ezáltal nemcsak az egyenletes takarmányozást, hanem a legelő védelmét is biztosították.

Az állam által bérbe vett, illetve állami tulajdonú havasi legelőkön nemcsak a legeltetést, hanem a *tejtermelést, -gazdálkodást* is igyekeztek megoldani. Láttuk, az alsóvereckei mintatelep létesítésekor az tényleg csak mintát szolgálhatott. A tejgazdaságok komoly gazdasági tényezővé csak fokozatosan válhattak. Létesítésükre a kincstári területeken is a *tejszövetkezeteket* tartották a legmegfelelőbbnek. Természetesen a tőke mellett itt is a szaktudás, a megfelelő ismeretek voltak a legfontosabbak. Máramarosból már 1902-ben 13 fiatalt küldtek Sárvárra és Óvárra, ahol a sajtkészítést igyekeztek elsajátítani. Liptó és Udvarhely megyékből pedig a juhtej feldolgozásában járatos szakembereket hoztak.[28] A tejszövetkezetek felszerelését (amelynek értéke a legegyszerűbb eszközökkel is 1500–3700 K-t tett ki) az állam ingyen adta át. Ezen kívül fizette a vajmestert és az istállók kezelésével, állatok etetésével megbízott egyéneket. A tejtermelés fokozására Máramarosba algaui fajtájú tenyészbikákat hozatott. Az egyik legelső és leghíresebb ilyen tejszövetkezet a Mencsul-havason létesült. Itt tehénenként 80 K körül volt a nyári legeltetési idény alatt tejből származó jövedelem.[29] Még a tejszövetkezetekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy azt igazgatóválasztmány irányította, amelynek elnöke mindenkor az illetékes erdőgondnok volt. Működését így az államerdészet közvetlenül is a kezében tartotta.

A tejszövetkezetek létesítése a havasgazdálkodás belterjességének fokozását is megkívánta. A tejjel kapcsolatos munkákon túl fokozott figyelmet kellett fordítani az istállókban, karámokban folyó munkákra. Ugyanakkor a legeltetés mellett a takarmánytermelés is elsőrangú feladattá vált. Maga a havasi legelő csak négy hónapon át adott táplálékot, akkor is napokig nem lehetett legeltetni. A gyakran kerekedő hóviharok, erős szelek idején a növendékmarhát, juhot stb. az erdőbe, cserjék közé hajtották, ahol táplálékot is igyekeztek keresni. A kényesebb, tejelő jószágokkal ezt nem lehetett megtenni, istállóban kellett tartani. A havasi telephez közel pedig jó rétet kellett kialakítani, ahonnan a takarmányozáshoz szénát lehetett nyerni.

27 Havasgazdaságok fejlesztése a beregi hegyvidéken. Magyar Erdész 1903. 191. o.

28 *Marinović M.*: i. m. 80. o.

29 *Marinović M.*: i. m. 80–81. o. és *Székely József*: A máramarosi m. kir. erdőigazgatóság havasgazdálkodása. Az Erdő 1909. 206. o.

Ez megkövetelte a kaszálók kezelését, trágyázását, fűmagokkal való bevetését, javítását. A nagyobb létszámú tejelő állomány ugyanakkor a mélyebben fekvő rétek megfelelő hasznosítását is maga után vonta, hiszen a tavaszi idényen kívül is több és jobb minőségű takarmányra volt szükség. A szénatermelés, az istállózás még más irányokba is hatott. Például megfelelő úthálózatot, trágyakezelést stb. kívánt. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a tejszövetkezetek a legnagyobb kedvezmények ellenére sem szaporodtak gombamódra.

A nem állami területeken folyó havasgazdálkodás

Mielőtt a kincstári területek havasgazdálkodási programjának további eseményeivel foglalkoznánk, szólnunk kell a hegyvidéki gazdasági akció más, főként nem állami területeket érintő vonulatával is. Az Északkeleti-Kárpátok lakosainak gazdasági megsegítésével egyidejűleg *Erdélyben* is erősödött a kormányra gyakorolt nyomás: a kivándorlás, munka-, föld- és legelőnélküliség kérdését mielőbb meg kell oldani.[30] Az előbb csak „csángó" akciónak induló program hamar kiterjedt az egész Székelyföldre. Így 1902-ben Marosvásárhelyen (ma: Tîrgu Mureş — Románia) *Székelyföldi*, később *erdélyrészi miniszteri kirendeltséget* hoztak létre. Feladata hasonló volt a szolyvai (munkácsi) kirendeltségéhez, és működési köre is ugyanúgy terebélyesedett, mint az elsőé.

A havasgazdálkodás szempontjából megemlítjük, hogy a székelyföldi vármegyék havasai főleg a középhavasok (1200–1800 m) csoportjába estek. Ennél fontosabb arra utalnunk, hogy a *birtokviszonyok* sokkal bonyolultabbak, az okszerű gazdálkodás számára kedvezőtlenebbek voltak, mint például Máramarosban. A Székelyföldre a birtokközösségek és az elkülönített szántók, rétek, de közös erdők és legelők voltak a jellemzők. A századforduló körül zajló tagosítások és arányosítások következtében aztán még olyan helyzet is adódott, hogy egy-egy község legelő nélkül maradt. A problémát súlyosbította, hogy a Székelyföldön gyakran még a (közös) legelők és (közös) erdők határait sem rögzítették. Ezért 1901–1902-ben minden székely vármegyében erdészeti és mezőgazdasági szakértők igyekeztek a két művelési ág természetes és jogi határait megállapítani. (Máramarosban ezt a munkát — igaz, ott birtokviszonyokkal összefüggő gondok alig akadtak — már az 1880-as években, az

[30] Lásd pl.: *Buday Barna* (szerk.): A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai. Bp. 1902. és A székelyföldi kivándorlási kongresszus. Köztelek (a továbbiakban: Kö) 1902. 1375–1384. o., *Téglás Károly*: A legelőgazdaság rendezéséről. Brassó, 1902., *Téglás Károly* (szerk.): Az őstermelési szakbizottság tevékenységi javaslata (Csángó-akció) H. é. n., A csángó-akció. Magyar Erdész 1903. 183–185. o.

erdészeti üzemtervek készítése alkalmával elvégezték.) A „legelő-erdő" kategóriájának bevezetése szintén az állattenyésztést szolgálta, amely minden egyéb gazdálkodásnál fontosabbnak tűnt ezen a vidéken is. A legelők mennyiségi, területi növelésével kapcsolatban azonban utalnunk kell egy, a kortársak által sokat említett, de mégsem eléggé tudatosult tényre. „Nem annyira a legelők tényleges hiánya — írták például 1907-ben —, mint a meglevő közbirtokossági legelők teljes elhanyagoltsága okozza a székelyföldön a legnagyobb bajokat."[31] A székely akcióban az állam mintegy 5 millió koronát irányzott elő a magánerdők és „hegyi legelők" megvásárlására. Az így megvásárolt erdőket részben legelőkké kívánták átalakítani, a legelőket pedig hosszúlejáratú kölcsönnel a községek tulajdonába adni.[32]

A székelyföldi legelők, így a havasok ügye természetesen összefüggött a vidék általános viszonyainak javításával, és itt is a nyomasztó társadalmi, gazdasági problémák indították cselekvésre a kormányt. Így a kivándorlás, amellyel közvetlenül összefüggött az ún. „telepítési akció" is. (A telepítések során az ország gazdaságilag kevésbé hasznosított tájaira vitték a megélhetést, munkát nehezen találó túlnépesedett települések lakóit.) A székelyföldi *kivándorlási kongresszus* már 1902-ben a havasok telepítési akcióba való bevonását is szorgalmazta. Ezzel főleg azt akarta kiküszöbölni, hogy a székelyeket távolabbi vidékekre telepítsék, amikor a Székelyföldön is vannak még szabad területek. Ugyanezen a tanácskozáson hangzott el, hogy a hétfalusi csángók vidékén is havasi tejszövetkezeteket kellene létesíteni.[33] Hosszúfalu (ma: Satulung — Románia) birtokán építettek is egy 70 méter hosszú, derékszögben megtört „istállószínt", amelynek a célja a növendékmarha (300–400 db) időjárás elleni védelme. Ez azért is jelentős, mert a legnagyobb ilyen építmény volt a székelyföldi (erdélyrészi) miniszteri kirendeltség területén. Ugyancsak ez a kirendeltség pártfogásával épült a Székhavason is egy havasi istálló, amelyet tejgazdasági épületekkel, sőt a Szovátáról (ma: Sovata — Románia) fellátogató turistáknak szánt kilátóhellyel egészítették ki. Itt egyértelműen látszik, hogy a gazdasági célokon túl a havasi berendezkedés *közjóléti*, üdülési, pihenési feladatokat is igyekezett — a legalább is távoli jövőben — ellátni. (Máramarosban a mencsuli menedékház szolgált hasonló célokat.)

A turistaforgalommal kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy *Egán Ede* már 1890-ben rámutatott a havasi régiók lakosainak *néprajzi* fontosságára.[34] Kifejtette, hogy a havasokon a hagyományos gazdálkodás, az épületek és maguk a ruhaviseletek,

31 A székely actio öt éve. Bp. 1907. 12. o.

32 *Koós Mihály* (összeáll.): A székely aktio ismertetése. Bp. 1905. 32. o.

33 A székelyföldi kivándorlási kongresszus. Kö. 1902. 1379. és 1382. o.

34 *Egán E.*: i. m. (1850.) 44–45. o. Később *Berendy Béla* (i. m. 1904. 277. o.) a havasi kertek létesítését is mintegy „túristacsalogatónak" is szánta.

szokások is konzerválódtak. Úgy gondolta, hogy ezeket vizsgálni kell, leírásukat elkészíteni addig, amíg a célul kitűzött modern havasgazdálkodás révén végképp el nem tűnnek. Az általunk vizsgált időszakban csak néhány utalás készült a havasok néprajzi értékeiről.[35] Ugyanígy a havasok turistaforgalomba való bekapcsolása sem volt általános. A gazdálkodás, így az életkörülmények modernizálásának igényével együtt viszont a Székelyföldön is újra és újra visszatért a havasok megfelelő hasznosításának kérdése.

Az 1904-ben Tusnádon (ma: Tuşnad – Románia) tartott *székely kongresszus* határozatában olvashatjuk: „az erdei és havasi telepek létesítésére a kormány hathatós támogatása kikérendő, a megalkotandó új tagosítási törvényben közös községi legelőknek kötelező létesítése elrendeltessék".[36] Ugyanekkor tejszövetkezetek, vajtelepek alapítását is szorgalmazták. Ezeket kimondottan csak városok közelében, illetve kirándulóhelyeken.[37] A Székelyföld nagy részén ugyanis a hagyományos, erdélyi szarvasmarhát tartották a tenyésztésben bevált legmegfelelőbb fajtának. Az igaerejét is hasznosították, úgyhogy nem a tejtermelés volt az elsődleges cél. Az említett, piachoz közel fekvő területekre viszont a külföldi (svájci) fajták meghonosítását ajánlották, hogy a tejtermelés minél nagyobb legyen.

Érdekes, hogy a már tárgyalt havasi területektől eltérően, a Székelyföldön a *lótenyésztés* fejlesztését is részben ezeken a legelőkön kívánták megoldani.[38] Századunk első éveiben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az aprótermetű székely lovak fokozatosan kiszorulnak a tenyésztésből. (Ennek több oka is volt. Az egyik például az, hogy a „borvíz" fuvarozására, szálfa közelítésére, éretlenül fogták be őket, romlott az állomány egészségi állapota. A gazdák sem fordítottak gondot a csikónevelésre.) A székely kongresszus olyan javaslatot terjesztett be, amelynek alapján székelyföldi állami (katonai) csikótelepet kellene létesíteni. Ezzel – és az apaállatok számának állami segéllyel történő emelésével – jelentősen növelhetnék a székely lovak számát, az állomány egészségét, életképességét. A csikótelephez viszont előhavasi, ha-

[35] Ha nem is részletesen, de pl. *Czirbusz Géza* (Az Avasság és népe. Földrajzi Közlemények 1900. 225–243. o.) és *Pačala Viktor* (A resinári parasztudvar és a havasi gazdálkodás. Bp. 1909. – Klny. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítőjéből.) foglalkozik ezzel a témával. Később az egyes vidékek monográfiájában, néprajzi feldolgozásában is kapott több-kevesebb teret a havasgazdálkodás is. Napjaink néprajztudománya nagy figyelemmel foglalkozik a havasgazdálkodás kérdéseivel. Lásd pl.: *Zwitkovicz, Franz*: Almen und Almwirtschaft in Österreich. Sonderausdruck aus Österreichischer Volkskundeatlas. Kommentarband. Wien, 1975.

[36] Jelentés ... a tusnádi székely kongresszusnak a m. kir. Földmüvelésügyi Ministerium ügykörét érintő határozatairól és a székelyföldi földmives nép gazdasági felsegitésére irányuló javaslatok. – Kézirat – Bp. 1904. 7. o.

[37] Uo. 19. o.

[38] Uo. 24–25. o.

vasi legelőt kellett volna berendezni, ott megfelelő létesítményeket építeni. Legelőt adtak volna a székely községek, de az államnak nem volt pénze egy ilyen telepre.

A havasi legelőket a Székelyföldön leginkább a juhok legeltetésére hasznosították. A tusnádi kongresszuson határozatban mondták ki: (a kongresszus) „Intézkedésre kéri fel a kormányt az irányban, hogy a székely vármegyék a most idegen berszányok által bérbe tartott havasi legelőket saját vármegyebeli juhtenyésztők által használtassék ki."[39] Ugyanakkor mintajuhászat(ok) felállítását is szorgalmazták. A juhtenyésztés kérdését, illetve a székely kongresszus fenti határozatát kicsit részletesebben is meg kell vizsgálnunk.

A juhtenyésztés kapcsolódott legközvetlenebbül a havasokhoz. Hagyományai, az állat sajátságai folytán Magyarországon a magashegységi legeltetést az elmúlt századokban a juhtenyésztés jelentette. *Wenzel Gusztáv* a magyar mezőgazdaság történetéről írt könyvében is a havasi juhtenyésztést szorgalmazta.[40] Tehát a hagyományok és a korabeli elméleti vélekedések is a havasok hasznosítását a juhtenyésztésben látták. Ezért volt új *Egán Ede, Berendy Béla* és más havasgazdálkodási szakember véleménye, amikor a svájci rendszerű szarvasmarha-tenyésztést, tejtermelést akarták és kezdték el megvalósítani.

Az erdélyi vármegyék területén fokozottan érvényesült ez a juhtenyésztés-központúság. A piac a (mindig eladható) juhtúró, a háztartások (gyapjú) és a gazdaságok szerkezete a juhtenyésztésnek kedvezett. Kialakultak a székely falvak esztenatársaságai, -csoportjai, a hozzákapcsolódó jelek, szokások, belső szervezeti normák.[41] Igenám, de a századfordulón nemcsak a faluközösségek felbomlása, a hagyományos gazdálkodás kereteinek, szervezetének lazulása, hanem — láttuk — a természeti viszonyokban is jelentős változás következett be. Az erdőirtások, a hegyi patakok medrének jól-rosszul végrehajtott rendezései stb. a legelőket sem kerülték el. A székelyföldi havasi legelők vizenyősek és nagy területeken szőrfűvel borítottak voltak. A vizenyősség a májmételykórt terjesztette, a szőrfű a legeltetést akadályozta. Az állatok számának növelése — az állategészségügyi hálózat kiépítésén túl — csak a korábban bérbe adott legelők saját kezelésbevételével, javításával történhetett. Itt jutottunk vissza a havasgazdálkodáshoz, a havasi legelők kérdéséhez.

A székely kongresszus fenti határozata értelmében a korábban „idegeneknek" bérbe adott vármegyei területeket vissza kellett szerezni a havasok tényleges tulajdonosai, a vármegyék számára. Ezzel kapcsolatban két tényre kell még utalnunk. Csupán Csík és Maros-Torda vármegye „közönségének" volt havasi legelője, amely-

39 Uo. 32. o.

40 *Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 202. o.

41 Lásd pl.: *Tarisznyás Márton*: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982. 63–69. és 85–90. o.

re viszont — legalábbis 1904-ben — sem állatállománya, sem a javításra pénze nem volt. (A közbirtokosságok, jogi személyek és egyéb a székelyföldi tarka birtokjogi helyzetben lévő havasokra — hasonlóságuk folytán — nem kell példákat bemutatni.) Az „idegenekkel" kapcsolatos kikötésre viszont *Koós Mihály*, a tusnádi kongresszus összefoglalójának készítője a következő megjegyzést tette: „Nagyon jól tudom, hogy p. o. a sóvidéki közös havasokat románok és szászok bérlik közös legelőnek, s hogy Csíkvármegye havasain is legelnek románok juhai, azt azonban, hogy ez idegenek a helybeliek juhát kiszorítanák a legeltetésből, panaszként sehol sem hallottam, sehol sem tapasztaltam..."[42] Ennek alapján a székely kongresszus határozatát azzal a kívánsággal terjesztette be a földművelésügyi miniszterhez, hogy a tenyészállatokkal, a legelőjavításokhoz szükséges hitelekkel, havasgazdálkodási szakismeretek terjesztésével siessen a székelyföldi havastulajdonosok segítségére. Ösztönözze, hogy minden legelőtulajdonos saját kezelésbe vegye, saját maga hasznosítsa legelőit.

A feladatmegvalósítások természetesen a marosvásárhelyi miniszteri kirendeltség területén sem mentek egyik napról a másikra. A szakismeretek átadására *legelőmesteri tanfolyamokat* szerveztek,[43] tehát a szaktudás megszerzésének lehetősége nyitva állt minden birtokos számára. A havasgazdálkodási berendezések létesítése — az említett példákon túl — viszont vontatottan haladt. (Itt azért utalnunk kell arra is, hogy például a vizenyős legelőkön alagcsövezni is kellett volna, ami jelentős munkát, költséget rótt a birtokosra, államra egyaránt.) A székelyföldi és beregi, máramarosi havasi építkezések összevetésekor egy jelentős tényre érdemes rámutatnunk. A földművelésügyi minisztérium adta mindkettőhöz a pénzügyi keretet. A Székelyföldön ez főleg anyagköltséget jelentett, mivel a tényleges munkálatokat a községek (közbirtokosságok) közmunkában végezték el. Sőt gyakran a faanyag is a községi erdőkből került ki, csak az építkezéshez szükséges egyéb eszközökhöz (szeg, kátrány stb.) kellett az állami hozzájárulás.[44] A munkácsi (szolyvai) kirendeltség területén viszont az alföldi aratósztrájkok letörésére toborzott munkásokkal végeztették az útépítést, egyéb berendezések építését — amikor nem kellett ténylegesen az aratásba belefolyniuk. A „tartalékmunkások" révén keletkező berendezések tehát az államtól sokkal nagyobb anyagi áldozatot követeltek.[45]

A korszerű legeltetés, ezen belül a havasgazdálkodás megteremtésével is foglalkozott az 1908. évi XLIII. tc., amely „az állattenyésztés fejlesztéséről" intézkedett.

[42] Lásd: 36. jegyzet 34. oldalát

[43] *Bíró János*: Legelőmester-tanfolyam Székelyföldön. EL 1910. 492–504. o.

[44] *Bíró János*: Öt évi legelőjavítás a Székelyföldön. EL 1909. 1021. o.

[45] *Egán E.*: i. m. (1900.) 104–105. o.

Az állami kölcsönt biztosította a „közös tulajdont képező vagy legalább tizenöt évig tartó közös használatra bérelt havasi legelőkön szükséges istállók, itatók, kerítések, utak és hasonlók építése" céljára (1. §. d.). Az állam által biztosított anyagi eszközök sem voltak azonban elegendők ahhoz, hogy a „legeltető szövetkezetek"[46] és egyéb székelyföldi legeltetési társulatok alapvetően megváltoztassák a vidék gazdasági helyzetét.[47] Ugyanakkor a tervezett állami erdő- és havasvásárlások sem haladtak a Székelyföldön a remélt módon.

Az erdő- és legelővásárlások az ország más részén, például a Sáros és Bereg vármegyékben nagyobb ütemben haladtak.[48] A miniszteri kirendeltségek is tovább gyarapodtak, hiszen 1908-ban Zsolnán (ma: Žilina – Csehszlovákia) újabbat hoztak létre. A felhasználható pénzalap azonban évről évre változott. 1907-ben például nem tudtak időben megfelelő pénzt a havasok fejlesztésére fordítani,[49] 1908-ban viszont több mint 30 ezer koronát kapott például a munkácsi kirendeltség erre a célra.[50] A különböző pénzügyi források alapján (a kirendeltségek költségkeretén, államerdészeti beruházások rovatán stb.) rendelkezésre álló, a havasgazdálkodásra fordítható pénzügyi lehetőségek évente országosan csak mintegy 150 ezer koronát (1907–1908) jelentettek. Akkor, amikor csak a máramarosszigeti erdőigazgatóság saját területére évente legalább 100 ezret igényelt volna.[51] Ebben a helyzetben *Tomcsányi Gusztáv* erdőigazgató vezetésével memorandumot fogalmaztak, amelyet a miniszterhez juttattak el. A jegyzékben kiemelték, hogy 1904–1908 között havasfejlesztésre évente csak 20 ezer korona állt rendelkezésükre. Ilyen anyagi juttatás mellett az erdőigazgatóság területén lévő 45 ezer kh (25 900 ha) havas korszerű berendezésére száz évre lesz szükség, azaz a program gyakorlatilag megvalósíthatatlan.[52] (Megjegyzendő, hogy a program indulásakor úgy látták, hogy 25 év alatt Magyarország havasain kiépülhet a korszerű havasgazdálkodás.)

[46] *Lonkay Antal*: Legeltető szövetkezetek. EL 1910. 441–446. o.

[47] *Bíró J.*: i. m. (1909.) 1011–1019. o., *Lonkay Antal*: Rét- és legelőjavítás a Hegyvidéken. EL 1910. 364–373. o.

[48] *Kazy József* (összeáll.): A hegyvidéki gazdasági actio 1906. évi működésének ismertetése. Bp. 1907. 10–11. o. Csak az 1907. évből a következő tudósításokat emeljük ki, amelyek mind az állami (erdő) birtokvásárlásokkal foglalkoznak: A zborói volt Rákóczi birtok az állam tulajdonában. EL 1907. 198–199. o. Az állam újabb erdővásárlása. EL 1907. 133–134. o. és A kincstár újabb erdővásárlása. EL 1907. 314. o.

[49] *Kazy József* (összeáll.): A hegyvidéki gazdasági akció 1907. évi működésének ismertetése. Bp. 1908. 16. o.

[50] *Kazy József* (összeáll.): A hegyvidéki gazdasági akció 1908. évi működésének ismertetése. Bp. 1910. 15. o.

[51] Tanulmányút a máramarosi havasokra. EL 1909. 964. o.

[52] *Jeszenszky Pál*: Havasi legelők kihasználása. Kö. 1909. 8. Melléklet. 3. o.

Az anyagi támogatás kérdése is felvetődött az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) 1908. évi *havasi tanulmányútján*,[53] amelynek tapasztalatait a következő év februárjában foglalták össze. A tekintélyes társadalmi szervezet illetékes szakosztálya kénytelen volt megállapítani, hogy mind a hegyvidéki kirendeltségek, mind az államerdészeti hatóságok által végzett fejlesztési munka csak töredéke a megvalósítandóknak. Felhívták a figyelmet a megfelelő utak hiányára, havasgazdálkodási berendezések elégtelen voltára, sőt arra is, hogy még 1908-ban sem tudja az ország, hogy mennyi is a havasi legelője. A havasgazdálkodási célok érdekében sürgették, hogy az állam megfelelő hitelkeretet biztosítson, amelyet csak havasgazdálkodási célokra lehet felhasználni. Továbbá a földművelésügyi minisztériumban csak az állattenyésztési főosztály foglalkozzon ezzel a témával, de a havasi legelők kezelését (megfelelő szabályrendeletek alapján) az erdészek lássák el. Szükséges a havasi területek pontos *felmérése* és *törzskönyvezése*, sőt havasi kísérleti állomás létesítése is.[54]

Látjuk, a szolyvai járásban szerény keretek között induló havasgazdálkodási program századunk első évtizedének végére ténylegesen országos üggyé vált. Az igazi áttörésre azonban még várni kellett. A miniszteri kirendeltségek (számuk folyamatosan hatra emelkedett) működésében a havasgazdálkodás fokozatosan veszített jelentőségéből.[55] A síksági, illetve dombvidéki községi legelők ügyét ugyanis még a havasgazdálkodás megteremtésénél is fontosabb volt megoldani.[56]

Hogy a miniszteri kirendeltségek legelőjavítási ügyei nem a havasokon merültek fel legtöbbször, az a sík- és dombvidéki legelők kiterjedtebb voltából következett. A végrehajtás azonban ott is — minden állami segítség ellenére — számtalan nehézségbe ütközött. Csak egyetlen, de jellemző példát említünk a miniszteri kirendeltség Szatmár megyei megbízottjának 1911. évi anyagából. Az aranyosmeggyesi (ma: Medieşu Aurit — Románia) körjegyző jelentette, hogy az ottani közbirtokosság a legelőjavításra kapott trágyát nem szántotta le. „Minden késedelem oka — írta — az állam jóindulatát meg nem érdemelt közbirtokosság indolentiájában keresendő, mely most egyszerűen kijelentette, hogy a legelőt nem szántatja fel, a további feljavítási munkálatot nem óhajtja."[57] Tehát az anyagi eszközök, a szervezési keretek

[53] *Löherer Andor:* Az OMGE havasi tanulmányútja. Kö. 1909. 13–15. o.

[54] *Jeszenszky P.*: i. m. 4. o.

[55] *Hegedűs Aladár*: A miniszteri kirendeltségek 1910–1911. évi működése. Mezőgazdasági Szemle 1913. 119. o. és *Takács I.*: i. m.

[56] Lásd: *Stolcz József*: A községi közlegelők használatáról. EL 1907. 108–117., 152–179. o. és A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki ministeri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése. Bp. 1912. 19–20. o.

[57] SZSZML VI. 211. FM. Hegyvidéki Kirendeltség iratai. 1911–1912. 194/1911.

önmagukban kevesek voltak. Az érdekeltek megfelelő hozzáállására is szükség volt, szükség lett volna. A mezőgazdaság fejlesztése, ezen belül az állattenyésztésnek a kor színvonalára való emelése nemcsak rendeletekkel, pénzzel, hanem csak megfelelő *társadalmi közreműködéssel* volt lehetséges. A társadalom mozgósítására jellemző az az 1910. évi földművelésügyi miniszteri irat, amelyet az egyházi előljárókhoz intézett: „A törvényhozásnak s a kormánynak mezőgazdaságunk fejlesztésére irányuló minden munkája meddő marad, ha a földművelő nép közönyös nembánomsággal nézi ezt a munkát s a maga minden helyes irányú haladástól elzárkózva a régi gazdasági szokások és előítéletek között él." Ennek alapján kérte a püspököket, hogy ha a lelkészek és tanítók révén a tanulóifjúságot a mezőgazdaság iránt való érdeklődésre, „e munka megbecsülésére és szeretetére oktatják", csak akkor lehetséges a kívánt előrehaladás.[58] Az oktatásra, nevelésre különösen az új gazdálkodási eljárások elfogadása, meghonosítása érdekében volt szükség.

A hegyvidéki gazdasági viszonyok javítása szempontjából fontos volt *Serényi Béla* földművelésügyi miniszter 1911. december 14-i képviselőházi beszéde.[59] A hegyvidéki kopárok, erdőbirtokok kapcsán nemcsak az állami erdővásárlások fokozásának szükségességéről szólt, hanem a legeltetés fejlesztéséről is. Az osztatlan közös legelőkre — így a havasok egy részére is — vonatkozott az 1913. évi X. tc., amelynek alapján *legeltetési társulatokat* kellęt kialakítani, a legelőkre pedig *legelőrendtartásokat* elkészíteni, jóváhagyásra a minisztériumba beterjeszteni. A törvény ugyan messze volt azoktól az elképzelésektől, amelyeket még a század első éveiben több szakember is megfogalmazott (teljes állami felügyeletet, önálló havasgazdálkodási törvényt stb.), de mégis segítette a közös tulajdonú havasok tervszerű használatát is.

A nagyobb havasi tájak gazdálkodásának részletezése

Az igazi változás, fejlődés azonban az *állami* (kincstári) *havasok* ügyében kezdődött meg — egyelőre jórészt csak a tervezés szintjén. A minden korábbinál átfogóbb, teljesebb program kezdetét a 100 051/1912/B–1. FM. számú rendelet jelentette. A rendeletre beérkező, az elkövetkező 10 évre vonatkozó terveket, költségvetési előirányzatokat annál is inkább érdemes áttekintenünk, mert bennük a korábbi eredményeket is vázolták.

58 Uo. 43/1911. 8837/1910. FM. irat.

59 A beszéd — a képviselőházi közleményeken kívül — megtalálható: A kormány erdőgazdasági programmja. EL 1912. 19–25. o.

A *nagybányai* (ma: Baia Mare – Románia) *főerdőhivatal*[60] jelentésében ezt írta: „Az itteni havasok kivétel nélkül silány és elhanyagolt állapotban vannak, azok feljavítására és berendezésére eddig semmiféle költség nem fordíttatott, mert az 1910. és 1911. években a rendelkezésre álló csekély hitelből csupán csak a fernezelyi erdőgondnokság Izvora nevű gyeplegelőjén foganatosíttattak feljavítási munkálatok." A befolyt csekély bárcázásból származó jövedelem mellett pedig nem látták biztosítottnak a havasok fejlesztését. Ennek alapján azt javasolták, hogy a főerdőhivatal ilyen irányú jövedelmét és az esetleges központi támogatást – melynek tervezett felhasználását részletesen feltüntették – egy-egy különösen elhanyagolt állapotban lévő havas javítására fordítsák. A tejgazdaság alapításáról pedig az volt a véleményük, hogy azt inkább a „rendelkezésre álló gyep legelőkön" kellene megvalósítani. Azaz a havasi legelők, tejgazdaságok fejlesztését csak a sík- és dombvidéki területek ilyen irányú fejlődése után képzeltek el. (A jelentéshez lásd a mellékelt táblázat költségvetését és állapotleírását!)

A *kolozsvári* (ma: Cluj-Napoca – Románia) *erdőigazgatóság*[61] jelentéséből kitűnt, hogy csak a gyalui (ma: Gilau – Románia) erdőgondnokság területén kezdték egy havas (az Izsár-havas) javítási munkálatait, ahol már istállókat is építettek. Felhívták a figyelmet arra, hogy a többi havason nagyon silány a fű, különösen pedig az itatóhelyek hiányoznak. A havasok tervezett javításával kapcsolatban megjegyezték, hogy a marhatenyésztés fejlesztése nemcsak a környező községek jólétét fogja emelni, hanem „a folyton emelkedő húsárak mérséklése által a közállapotokra (is) kedvező hatással leend".

Az ungvári főerdőhivatal[62] területén csak három havas volt kincstári tulajdonban, a többi a Schönborn-féle uradalomhoz tartozott, és – mint láttuk – ott a szolyvai (munkácsi) miniszteri kirendeltség igyekezett a havasgazdálkodást meghonosítani. A Nagyróna–(Runa)-havas házi kezelésbevételével egycsapásra természetesen nem oldódtak meg a legeltetési gondok. A szükséges berendezések hiányának tudták be, hogy a felhajtott marhalétszám nem éri el a havas jószágbíróképességét. Ugyanakkor a kívánt pásztás legeltetést sem lehetett eddig megvalósítani, mivel a fű minősége, mennyisége a havason nem egyenletes. A mellékelt költségvetési tervezetükben főleg az istállók, itatóhelyek és felhajtóutak létesítésének költségeit tüntették fel. A tejszövetkezet létesítésére engedélyezett hitel alapján az 1913 évben a tejgazdaság tényleges létrehozását is megkezdték.

60 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) K. 184. 1451/1916. 40.921. 30.022/1912. Nagybányai főerdőhivatal 1913. jan. 18-i jelentése.

61 Uo. Kolozsvári erdőigazgatóság 1913. jan. 25-i jelentése.

62 Uo. Ungvári főerdőhivatal 1913. jan. 31-i jelentése.

A *liptóújvári* (ma: Liptovsky Hradok – Csehszlovákia) *főerdőhivatal*[63] jelentésében arról szólt, hogy az összes havasi legelőterületet a zsolnai miniszteri kirendeltség közreműködésével 1911-ben a breznóbányai (ma: Brezno – Csehszlovákia) hegyvidéki földművesiskola mérte fel, készített rá hasznosítási tervezetet. A munkaprogramban részletesen leírták a havasok fekvését, kitettségét, termőhelyi jellemzőit, sőt a vidék gazdasági viszonyait is. A tervezet jó példája annak, hogy a miniszteri kirendeltség, a szakmai oktatási és kutatási bázis milyen jelentősen járulhatott hozzá a havasgazdálkodás megteremtéséhez.

A *szászsebesi* (ma: Sebeş – Románia) *erdőhivatal*[64] jelentéséből a következőket emelhetjük ki. Az ottani 49 havasi terület különösen kedvezőtlen kitettségű, sőt 2000 m feletti tagokból állt. A zsombékos, henyefenyővel benőtt legelők csak juhtenyésztésre voltak alkalmasak. Csak két havast, a Lupsát és a Rekittát rendezték be – nagy költséggel – szarvasmarha legelővé „a nélkül azonban, hogy ez bármily csekély eredménnyel járt volna; amennyiben a Lupsa havason... az 1912 évben is juhot kellett legeltetni – s a Rekittán sem történhetett az elmúlt évben semmi a szarvasmarha tenyésztésének előmozdítása ügyében, a minthogy tenyész apa állatok beállítása nélkül ez nem is volt remélhető". Tehát hiába a berendezett havas, ha megfelelő állatállomány nincs. Ugyanakkor a havasgazdálkodásban járatos szakember sem volt Szászsebesen, így kérték a minisztert, hogy „e nyár folyamán" szakembert küldjön ki az ottani viszonyok tanulmányozására, a gazdálkodás segítségére.

A *máramarosszigeti* (ma: Sigletul Marmatiei – Románia) *erdőigazgatóság*[65] kezelésében 118 kincstári havas állt. Mint láttuk, itt kezdődött legelőször az állami területek okszerű havasgazdálkodásra való berendezése. A példaként állított gazdaságok, tejszövetkezetek mellett azonban nemhogy az ekkor tervezett 10 évben, hanem még azután is évente százezer korona beruházást igényeltek volna, hogy valamennyi havason a korszerű gazdálkodást megteremthessék. (A máramarosi havasgazdaságokról egyébként a szaksajtó hasábjain 1910 körül is részletes ismertetések jelentek meg.[66])

A *bustyaházai* (ma: Bustyino – Szovjetunió) *erdőhivatal*[67] jelentéséből az tűnt ki, hogy hiába volt a 10–15 éve megindult havasgazdálkodási program minden korábbinál nagyralátóbb, gyors eredményre nem lehet számítani. Különösen az állatok szállásai, a tejkezelő helyiségek, sőt a legelők minősége sem javult számottevően.

63 Uo. Liptóújvári főerdőhivatal 1913. jan. 31-i jelentése.

64 Uo. Szászsebesi erdőhivatal 1913. jan. 28-i jelentése.

65 Uo. Máramarosszigeti erdőigazgatóság 1913. jan. 23-i jelentése.

66 Lásd pl.: *Székely J.*: i. m. (1909.) *Letz Lajos*: Havasgazdálkodásunk Máramarosban. EL 1912. 212–240. o. és *Marinoviç M.*: i. m.

67 Lásd: 60. jegyzetet. Bustyaházai erdőhivatal 1913. jan. 25-i jelentése.

Felhívták a figyelmet arra is, hogy a legprimitívebb pásztorkunyhókban „folyik le a juhtejnek feldolgozása, hihetetlen piszokban". Jó minőségű és kedvező fekvésű havasaikat féltették a további romlástól, elkopárosodástól. Ezért költségvetésükben mind a legelők javítását, mind a havasgazdálkodást szolgáló épületek létrehozását szerepeltették.

Az *orsovai* (ma: Orşova – Románia) *erdőhivatal*[68] a programnak főleg társadalmi oldalára mutatott rá. „Az itteni népnek – írták – kirívó közönyössége minden – még előnyeit is szolgáló – újítással szemben mutatkozó határtalan maradisága, a megszokott életmóddal való eltéréssel szemben táplált ellenszenve, ezek mind oly tulajdonságok, melyek az itteni kincstári havasok rendszeresebb és okszerűbb hasznosítását egyelőre megnehezítik." Mindennek alapján megfelelő mintagazdaság létrehozását tartották a legelső és legfontosabb célnak. (Az alsóvereckei, illetve máramarosi gazdaságok földrajzilag is túlságosan messze voltak ahhoz, hogy ezt a feladatot betölthessék.)

A *besztercebányai* (ma: Banská Bystrica – Csehszlovákia) *erdőigazgatóság*[69] részletesen utalt rá, hogy az Alacsony-Tátrában lévő havasi legelői nagyon kedvezőtlen földrajzi fekvésűek, rossz termőhelyi viszonnyal rendelkeznek. Külön kitértek a vidék gazdasági helyzetére, mint amely jelentősen befolyásolja a terület havasainak rendeltetését. „Tekintve azt – írták –, hogy mindazon Garammenti községek lakói, akik e legelőre vannak utalva, a teheneik összes eladható tejét és tejtermékeit, vagy a zólyombrézói több ezer munkással dolgozó vasgyár piaczán vagy Besztercebányán igen jól tudják értékesíteni, e havasi legelők bármelyikén is tejgazdasággal egybekötött gazdaságot létesíteni pénzügyileg megokolatlan lenne." Ebből kiindulva olyan legelők létesítését szorgalmazták, ahol növendékmarhák legeltetését lehet biztosítani. (Törekvésük egybeesik a Szolyva-környéki, kezdeti célokkal.)

Anyagi ráfordítások

A részletes áttekintés után érdemes összefoglalni, hogy a felsorolt erdőgazdasági egységek 10 évre milyen anyagi eszközöket kértek a havasgazdálkodás fejlesztésére.

A táblázatból látható, hogy a bevétel nem fedezhette az évenkénti ráfordítást. Még úgy sem, hogy a havasi legelők fejlesztésére a beruházások rovatán még további 50 ezer K, a mellékhaszonvételén pedig 100 ezer K, összesen 150 ezer K állt rendelkezésükre.[70] Mindezek figyelembevételével a minisztériumban úgy ítélték meg,

[68] Uo. Orsovai erdőhivatal 1913. márc. 20-i jelentése.

[69] Uo. Besztercebányai erdőigazgatóság 1913. szept. 2-i jelentése.

[70] Uo. 10.103/1914.

	Az 1912. évi bevétel	
	Korona	Korona
Nagybányai főerdőhivatal	85 882,40	5 839,80
Kolozsvári adóigazgatóság	601 793,–	38 512,40
Ungvári főerdőhivatal	300 000,–	6 844,–
Liptóujvári főerdőhivatal	561 000,–	22 615,60
Szászsebesi erdőhivatal	810 000,–	57 388,26
Máramarosi erdőigazgatóság	1 000 000,–	108 237,50
Bustyaházi erdőhivatal	500 000,–	30 516,50
Orsovai erdőhivatal	63 464,–	16 798,–
Besztercebányai erdőigazgatóság	408 700,–	6 242,61
A 9 erdőigazgatási egységnél		
10 évre	4 331 439,40	
1 évre	433 144,–	290 039,67

hogy az összeállított havasgazdálkodási tervek ilyen formában nem fogadhatók el. Olyan tervekre van szükség – vélték –, amelyek az állam mindenkori teherbíróképességének megfelelően, *fokozatosan* is végrehajthatók. További fontos szempontnak tartották, hogy a tervek a következő *végrehajtási sorrendet* kövessék:

- utak építése;
- istállók, kunyhók építése;
- havastakarítás (kövek összehordása, cserjeirtás stb.);
- vizenyős, mocsaras területek lecsapolása és
- a tulajdonképpeni legelőjavítás (mohfelszedés, gyomirtás, fűmagvetés, trágyázás stb.)

Ennek alapján adták ki a 19280/1913/I–B/1. FM. sz. körrendeletet „a havasgazdálkodási programok egybeállítása tárgyában".[71] Benne az egyes tervezendő műveleteket is részletezték. Az útépítésnél például felhívták a figyelmet: „A havasokra vezető utaknak a kincstári erdőket szelő és illetőleg érintő szakaszai úgy építendők, hogy azok a szükséghez képest már most vagy pedig idővel az erdőgazdaság érdekeit is kifogástalanul szolgálhassák." Ennek érdekében az ívek sugarát, illetve az emelkedés mértékét is meghatározták. A majdan beérkező tervekkel kapcsolatban pedig az volt az elképzelés, hogy a legelők sürgős javítását ott szorgalmazzák, ahol a vidék lakossága már most a havasi legelők jószágtartó-képességét meghaladó állatot tart. A többi helyen főleg az utak, istállók, itatók építésére kell a legnagyobb hangsúlyt fektetni.

71 Uo. 40.921.

Maguk a havasokat kezelő erdészek is úgy látták, hogy „a legelők további felújítási és berendezési munkálatai még nagy áldozatot fognak kívánni, de csak ezen munkák foganatosítása által érheti el a nagybányai főerdőhivatal azt, hogy az eddig alig használható területei majdan termékeny, értékes legelőket szolgáltassanak".[72] Fokozatosan azonban a bevételek is nőhettek, hiszen a havasok kiépítésével növelni lehetett a felhajtott állatok számát. Így például a liptóújvári főerdőhivatal területén 1913-ban az előző évhez képest 2500 K-val nőtt a bevétel.[73]

Az 1913. évi havasgazdálkodási körrendeletre a következő évben kellett az új költségvetéseket, még inkább az új, a munkák sürgősségének megfelelő terveket beterjeszteni. Ezek a tervek — legalábbis a számszerű ráfordításokat tekintve — végül is nem sokban különböztek a korábbitól. (Megjegyzendő, hogy 1914-ben 114.562/1914/I–B/1. FM. számú rendelettel szabályozták — most már nem „ideiglenesen" — a kincstári havasok legeltetését.) Közben azonban kitört az I. világháború, amely alapvetően megváltoztatta a havasgazdálkodási program végrehajtását. Az 1915. és 1916. évi (ismereteink szerint ebben az évben születtek az utolsó hosszabb távú havasgazdasági tervek) jelentésekből jó néhány, tárgyunk szempontjából különösen fontos dologra kell utalnunk. (Az áttekinthetőség kedvéért most a végrehajtási sorrendet célszerű követnünk.)

Az *útépítések* tekintetében azok a havasok voltak szerencsésebb helyzetben, ahol a közelben a megelőző években nagyobb fakitermelések történtek. Ott csak a fakitermelési, anyagmozgatási célt szolgáló utakat kellett rendbe hozni. Ilyen volt például a ruszkabányai (ma: Rusca — Románia) erdőgondnokság területén a Ruszka- és Padics-havas.[74] Máshol, így az ungvári főerdőhivatal területén lévő, még a szolyvai miniszteri kirendeltség szervezésében épített utat időközben a vidék hadműveleti területté válása tette használhatatlanná.[75] A helyrehozatalára a háború végéig gondolni sem lehetett, bár a szükséges helyreállítási költségeket kiszámították, betervezték. Az *útépítések elsődlegességét* viszont a nagybányai főerdőhivatal *megkérdőjelezte*. Az út- és istállóépítésekkel kapcsolatban írták: „Amennyiben a szabadon heverő kövek, zsombékok és gyomcserjék csakis az építkezések befejezése utáni időre halasztatnék, attól lehetne tartani, hogy a legelők nagy része addig teljesen elértéktelenednek, minek folytán az adott körülmények között, habár csekélyebb

[72] Uo. K–184. 7424. Jegyzőkönyv 1914. ápr. 27-én a nagybányai m. kir. főerdőhivatal 1914. ált. tiszti értekezletének alkalmával. 10. o.

[73] Uo. 7423. A Lipótújvári m. kir. Főerdőhivatal 1914. évi általános tiszti értekezletéről jegyzőkönyv. 34. o.

[74] Lásd: 71. jegyzetet. Orsovai erdőhivatal 1915. febr. 8-i jelentése.

[75] Uo. Ungvári főerdőhivatal 1915. jan. 13-i jelentése.

mértékben, évről-évre fokozatosan a takarítási és talajjavítási munkálatok is foganatosítandók lennének."[76] Ugyancsak ők javasolták azt is, hogy az államerdészeti hatóságok a havasi legelőkön kívül a „hegyi- és gyeplegelők"-re is fordítsanak gondot. Ezt annál is inkább szorgalmazták, mert azok az évnek nem csak három, hanem 4–5 hónapjában használhatók. Hogy ezen államerdészeti hatóság kezelésében lévő nem havasi legelők milyen költségeket igényeltek, arra az alábbiakat adták meg. Az elkövetkező 10 évben

– a havasi legelőkön végzendő munkára	110 240, 82 K
– hegyi és gyeplegelőkön végzendő munkákra	113 923, 48 K
azaz összesen:	224 164, 30 K

költséget terveztek. (Az 1913. évi kimutatásuk táblázatában a havasi legelőkre egyébként — mint láttuk — 85 882,40 K szerepelt.)

A nagybányai erdészek törekvésével összecsengett az *orsovai erdőhivatal* vélekedése is. Ők is a lakott területekhez közeli havasok mielőbbi berendezését sürgették, már csak a példamutatás miatt is. Ebben a munkában pedig a következő lépés — mint a minisztériumi útmutatás is előírta — az *istállók, pásztorkunyhók* felépítése volt. A havasi épületek típustervei jórészt rendelkezésre álltak, annak alapján készítették el az erdőgazdasági egységek a várható költségeket. A tervekből azonban egyre inkább kicsengenek a háború okozta nehézségek. 1915–16-ban már a „békebeli" napszám legalább 50%-os emelkedésével számoltak, de a megvalósítást a megemelt költségkeretek ellenére sem látták biztosítottnak. „A jelenlegi viszonyok között — írták 1916-ban Ungvárról — sem fuvarerő, sem gyalog és kézi napszám, sem mester ember rendelkezésre nem állván, e munkálatok teljesítése teljesen kizárt dolog..."[77]

Sorrendben a harmadik feladat a *havastakarítás*, a kövek összehordása, a cserjeirtás volt. Még a múlt század utolsó éveiben, a havasgazdálkodási program indulásának idején megállapították, hogy a hazai havasok ökológiai viszonyai kedvezőbbek, mint a svájciak. Ezt sok adattal — éghajlati, alapkőzetbeli, növénytakarót illető stb. — alátámasztották. Legfőképpen pedig azt emelték ki, hogy a havasok kevésbé kőgörgetegesek, sziklakibúvásosak. A részletesebb felmérések során azonban jó néhány havast törölni kellett a rendszeres legeltetésre berendezhetők közül, mert a jó legelőt biztosító állapotot csak nagyon nagy áldozatok árán lehetett volna létrehozni. Így például 1915-ben a biszterei (ma: Oţelu Roşu — Románia) erdőgondnokság

[76] Uo. Nagybányai főerdőhivatal 1915. jan. 15-i jelentése.

[77] Uo. Ungvári főerdőhivatal 1916. jan. 26-i jelentése.

területén három havast is „terméketlen voltuknál fogva" kivettek a nyilvántartásból.[78] (A nyilvántartást illetően újra rá kell mutatnunk, hogy az országos havaskataszter minden próbálkozás, felhívás ellenére sem készült el.)

A *kövek összehordása* és a *bozótirtás* (és az azt követő fűmagvetés) nagy összegeket tett ki. Még a háború kitörése előtt, 1914 tavaszán Liptóújvárott úgy számolták, „ha a terület félig van benőve borókával vagy törpefenyővel, a kiirtott gyomnak halmokba való összerakásával és a megszáradás utáni elégetésével, a hamunak szétszórásával, az égett foltokon fűmag bevetésével, fűmag értéke nélkül, átlag 130 koronába kerül..."[79] (Megjegyzendő, hogy ez az összeg a korabeli hegyvidéki erdőfelújítások, erdőtelepítések költségeivel vetekedett.) Hozzátesszük még, hogy a boróka és a havasi éger foltjait rendszerint nem teljesen, hanem csak pásztában bontották meg, tüntették el. Ezzel is akadályozták a lavinák, illetve kőgörgetegek keletkezését.

A mocsaras, vizenyős területek lecsapolásának kérdéséről már korábban szóltunk. Itt elsősorban másodlagosan elvizenyősödött, az állatok szálláshelye körül kialakult nedves területeket kellett rendezni. Mindezzel a nagyobb tápértékű fűfélék térnyerését is elő lehetett, kellett segíteni. A természetes mohlápok lecsapolása, „termővé tétele" ekkor — már csak a kibontakozó, éppen a kincstári területeken leginkább fejlődő — természetvédelmi célokkal is ellenkezett volna.

A *legelőjavítás*, mint legvégső és legfontosabb cél az 1914–15-ben megújított tervek szerint tehát csak évek múltán, az előbb említett előkészítő munkák után kezdődött volna. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a továbbiakban nem legeltették volna a havasokat, csakhát azok jószágbíró-képessége nem emelkedett. Például Dél-Erdélyben jó néhány havas korábbi bérlete ekkor járt le, ott is be kellett, lehetett volna vezetni a bárcázási rendszert. A szászsebesi erdőhivatal azonban nemcsak arról panaszkodott, hogy a havasok a bérletek lejárta után nagyon gyenge állapotban kerültek vissza, hanem néhol a bárcázási rendszer fenntartását javasolta. Példának a Tomnatek-havast hozta fel, ahol a kincstári birtok a községihez csatlakozott. Azzal együtt kellene bérbeadni — írták —, mert a körülmények ismeretében a kincstári havasra bárcát senki sem váltana, de még pásztort sem tudnának fogadni. (Nem vállalná senki sem a községbeliekkel az állandó összeütközést.) Ezzel azt akarták érzékeltetni, hogy az országosan legkorszerűbbnek tartott gazdálkodási módok olykor a helyi viszonyoknak sem felelnek meg.[80] (Erre egyébként a házilagos fakitermelést illetően is számtalan példa akadt.)

[78] Lásd: 74. jegyzetet.

[79] Lásd: 73. jegyzetet.

[80] Uo. Szászsebesi erdőhivatal 1916. jan. 6-i jelentése.

A legelők javítását azután a hadi események közvetlenül is akadályozták. Ungvárról 1915-ben már ezt írták: „A (főerdő) hivatal alá tartozó havasok egy részét az ellenséges hadsereg időközönként megszállván, azokon a háború befejeztéig semminemű építkezés sem tervezhető ... Sőt előreláthatólag ... a tejgazdaság beállítása sem lesz a közeljövőben lehetséges, minthogy a felvidék marhaállományát az ellenség nagyrészt elhajtotta."[81] A besztercebányai erdőigazgatóság területét nem érték a közvetlen hadi események, mégis a jószágállomány olyan jelentős csökkenéséről számoltak be, hogy a rendelkezésre álló legelőket sem tudják elegendő jószággal feltölteni.[82]

A máramarosszigeti erdőigazgatóság[83] tudósított a legnagyobb háborús károkról. Az állatállomány egyharmada maradt meg, az utakban, berendezésekben még nagyobb volt a kár. A megrongálódott berendezések helyreállítására 1915-ben 40 ezer koronát kértek. A havasi legelők jövedelme az említett károk, hiányzó állatok miatt ugyanebben az évben 30 ezer koronával csökkent. „A mozgósítás és háborús állapot következtében — írták az 1915-ről készített beszámolójukban — a havasok őrzése és a pásztorok felfogadása körül, is nagy nehézségek jelentkeztek, s az állatállomány őrzéséhez szükséges pásztorok hiányát az állattulajdonosok csak női pásztorok alkalmazásával tudták némileg megoldani."

Mégis a továbblépést, a háború utáni újjáépítést, újrakezdést nem csak a helyreállításra kért hitelek, hanem a további birtokvásárlások is mutatták.[84] A Bárdóhavasnak csak felét tudták megvenni, de a társtulajdonossal közösen, évenkénti váltásban használták. Ugyanakkor vették meg a Suliguli-havas egy részét is, amelyre szintén elkészítették a modern havasgazdasági berendezések tervét. A máramarosszigeti erdőigazgatóság területén, ahol a századforduló óta folyamatosan fejlődtek a *tejszövetkezetek* is, érdemes egy szövetkezet termelését idézni. Lássuk mit jelentett a háború alatt (1915-ben) az országnak egy tejszövetkezet.

81 Uo. Ungvári főerdőhivatal 1915. jan. 13-i jelentése.

82 Uo. Besztercebányai erdőigazgatóság 1915. dec. 4-i jelentése.

83 Uo. Máramarosszigeti erdőigazgatóság 1915. febr. 13-i és 1916. márc. 13-i jelentése.

84 Fel kell hívni a figyelmet, hogy ezek a vásárlások a 4000/1917. sz. ME. rendelet előtt történtek. A rendelet a 32 határszéli megyében az állam elővásárlási jogát mondta ki, ezzel is akadályozva a szabad birtokvásárlást. (Lásd bővebben: *Romsics Ignác*: Az agrárkérdés nemzeti-nemzetiségi aspektusai 1890–1918 között. Forrás 1986/1. 30. o.)

Tehéntulajdonosok száma:	119 fő;
Juhtulajdonosok száma:	nincs kimutatva;
Tehenek száma :	170 db,
Juhok száma :	286 db.
Eladott tej:	88 683 l;
Termelt vaj:	86 697 kg;
sajt:	4911 kg;
túró:	5519,5kg.

Ugyanezen erdőigazgatóság területén tudjuk megvonni az 1898-ban kezdődő havasgazdálkodási program számszerű eredményeit is. A legnagyobb területű (mintegy 45 ezer kh – 23 ezer ha) államerdészeti egység, több mint száz különálló havasán kezdődött a legerőteljesebb munka. Minden nehézség ellenére 11 gazdaságot fejlesztettek ki, amelyeknek 4600 kh (2650 ha) területén folyt a gazdálkodás.[85] Az igények és a lehetőségek azonban mindezt jóval meghaladták. És újra vissza kell térnünk a háborúra, hiszen most már nemcsak az eredményeket, hanem a terveket, a havasgazdálkodási programot, a célokat is csak ez hatotta át.

Az 1916-ban Temesvárra (ma: Timişoara – Románia) menekült orsovai erdőhivatal az 1917-re vonatkozó havasgazdálkodási tervét be sem terjesztette. „Azon körülménynél fogva – írták –, hogy a háborús állapot következtében nem csak nagyobb számú legelőjószágnak a jövő évben a havasokra való felhajtására nincsen kilátás, de ezenkívül a kedvezőtlen munkásviszonyok miatt nagyobb szabású építkezések keresztülvitele lehetetlen, az erdőhivatal havasi építkezések foganatosítását az 1917. évben cészerűnek nem tartja.[86]

Az a társadalmi, gazdasági és ökológiai igény, amely a hazai havasgazdálkodást életre hívta, a háború utolsó éveire olyan távolinak, sokadrendűnek bizonyult, hogy a nagyralátó tervek megvalósítását is fel kellett függeszteni. Az állatlétszám, az általános háborús nehézségek, sőt az ország északkeleti részén és Erdélyben a front megszüntetett, minden célkitűzést csaknem visszájára fordított. Elvadult havasi legelők, lövészárok szabdalta tisztások, erődítések építésére használt magashegységi erdők, asszonyok, gyermekek, rokkantak, esetenként hadifoglyok által művelt földecskék, legeltetett állatok, az újabb és újabb behívások között nem gondolhatott senki sem a havasgazdálkodás megteremtésére, továbbfejlesztésére. A gazdaságnak a haditermelés, a társadalomnak az egész ország elszegényedése, nyomorúsága oko-

[85] *Marinović M.*: i. m. 51. o.

[86] Lásd: 71. jegyzetet. Orsovai erdőhivatal 1916. dec. 25-i jelentése.

zott gondot. Így hamvadt el a magyar kormány havasgazdasági programja, mielőtt még igazán megvalósulhatott volna.

Összefoglalásként jelentőségét több oldalról is meg kell világítanunk, mint ahogyan a gyökerei is több irányúak voltak. Magyarország társadalmilag és gazdaságilag legelmaradottabb részein voltak havasi legeltetésre alkalmas területek is. Az illető vidékek általános viszonyai javításakor kézenfekvő volt a havasgazdálkodást is fejleszteni. „Ne ringassuk azonban magunkat azon hitben – írták az 1908. évi XLIII. tc. indoklásában –, hogy a magyarországi havasok ismeretlen és nehezen megközelíthető régiókban nagyrészt használhatatlanul hevertek, és ne keressük a megmérhetetlen előnyt abban, hogy ezek felfedeztetvén, majd csak ezentúl vontatnak be a gazdasági czélok szolgálatába ... A hegyvidéki pásztornép ... legázolt mindent ..., a nélkül, hogy a legcsekélyebbel is hozzájárult volna ezen gyeprengetegek fenntartásához, vagy épen javításához ..." Ez az ökológiai szempontokat is részben érthetővé teszi, de a havasgazdálkodás megteremtésének nehézségeit is. Ahogy a síkvidéken a mezőgazdaság, földművelés alá vont területek növelése érdekében a mocsarakat le kellett csapolni, a futóhomokot megkötni stb., úgy a havasgazdálkodáshoz is előkészítő munkákat kellett végezni. Az ország anyagi ereje, miközben a mező- és erdőgazdaság valamennyi ágában fejlesztésre törekedett, a havasokat illetően is kevés volt a gyors és látványos előrehaladásra. Ráadásul egyes helyeken a termőhelyi viszonyok (Alacsony-Tátra), máshol a birtokviszonyok (Székelyföld) nehezítették a munkát. A szántóföldi művelés terjedésével egyre több sík- és dombvidéki legelőt feltörtek. A nagybirtokosok és birtokközösségek azonban még mindig elég legelővel rendelkeztek ahhoz, hogy ne a havasi régiókban keressék a megoldást. Időnként és vidékenként mégis fontos volt a havasi legeltetés, és ebben az állami birtokra fokozott felelősség hárult. Megteremteni és bemutatni a korszerű havasgazdálkodást, legelőterületet, munkaalkalmat, oktatási és nevelési bázist létrehozni nem volt könnyű, egyik napról a másikra megvalósítható feladat. Ráadásul mindezt a társadalom egyes rétegei (sokszor éppen az érintettek) közönyösen, ellenségesen nézték. Az ország központi területeinek fejlesztését is számon kérték, akkor, amikor a költségvetésbe évről évre csak az ország peremvidékén lévő területek mező- és erdőgazdasági fejlesztése került be.

Végső soron azonban az ország társadalmi-gazdasági helyzete a hazai kapitalista fejlődés ellentmondásai nem engedték megvalósulni ezt a programot sem. Jelentősége mégsem elhanyagolható, mert egyes vidékek gazdaságában, ezzel együtt szociális-kulturális viszonyaiban is javulást hozott. Az időközben kitört első világháború aztán minden további fejlesztést megakadályozott. Így halt el a hazai mezőgazdaság eme „költészetének" hangja, mielőtt bezengte volna a Kárpátok hegyeit-völgyeit.

MELLÉKLET

A nagybányai főerdőhivatal havasfejlesztési terve

I.

Erdőgondnokság: Láposbányai A havas neve: Petrosza és Czigány

területe: 20,23 kat.h.

A tíz évre igényelt költség: 1780,– Korona

Megjegyzések: Kopár és sovány. Füvet terem 3 kh; gyommal be van nőve 4 kh; sziklás, kőgörgeteges 8,23 kh. Ezen havas a nyári idényben az erdei legelő mellett inkább csak a jó víz kedvéért és a legyek csípése ellen használtatik. A láposbányai kincs. erd. személyzet mint illetményes és kincstári erdőmunkások marhája legel. 1912. évben legelt növendékszarvasmarha 24; tehén 6; juh 60, sertés 7 (normáljószág 33) befolyt jövedelem 121 K. 80 f.

II.

Erdőgondnokság: Fernezelyi A havas neve: Rozsály

területe: 278,20 kat. h.

A tíz évre igényelt költség: 14 905,60 – Korona

Megjegyzések: Füvet terem, 1 kh, fával be van nőve 2,0 kh; cserjével 2,0 kh; gyommal 86,2 kh; sziklás kőgörgeteges 9,90 kh = 278,2 kh. A havasnak legnagyobb hiánya, hogy vize nincsen. Métermagasságot elérő fekete áfonya nagyon el van terjedve, a többi területeken a fűtermés eléggé jó. Kisbányai parasztgazdák szarvasmarhája és juhai legelnek. 1912. évben legelt marha 55 drb; juh 400 drb; (normáljószág: 135 drb). Befolyt jövedelem 700 K 80 f.

III.

Erdőgondnokság: Kapnikbányai A havas neve: Guttin Szekatur

területe: 141,1 kat. h.

A tíz évre igényelt költség: 7980,– Korona

Megjegyzések: Kiélt, elhanyagolt állapotban van. Krácsfalu község lakosai használják. 1912. évben legelt szarvasmarha 145; juh 420 = normál jószág 229 drb. Befolyt jövedelem 1500 korona.

IV.

Erdőgondnokság: Kapnikbányai A havas neve: Mlezsnica és Guttin

területe: 168,70 kat. h.

A tíz évre igényelt költség: 6930,– Korona

Megjegyzések: Kiélt, elhanyagolt állapotban van; sok a boróka rajta. Kapnikbánya község lakosai használják. 1912. évben legelt szarvasmarha 60; ló 10; összesen normáljószág 75. Befolyt jövedelem 501 korona.

V.

Erdőgondnokság: Kapnikbányai A havas neve: Magosa és Feketehegy

területe: 31,20 kat. h.

A tíz évre igényelt költség: 1120,– Korona

Megjegyzések: Kiélt, elhanyagolt állapotban van. Dióshalom község lakosai használják. 1912. évben legelt 240 drb. juh (48 normáljószág), befolyt jövedelem 245 korona.

VI–VII.

Erdőgondnokság: Kohóvölgyi A havas neve: Varatyik (VI.), Szekuj (VII.)

területe: 31,6 kat. h. (VI.), 39,8 kat. h. (VII.)

A tíz évre igényelt költség: haszonélvezetben a rákosfalvi telepeseknek

Megjegyzések: Ezen havasok el vannak hanyagolva. 1912. évben legelt: a Varatyikon ökör 21; juh 100 = norm. jószág 41 drb. a Szekujon ökör 20; juh 93 = norm. jószág 39 drb.

VIII.

Erdőgondnokság: Tőkési A havas neve: Czibles

területe: 672,70 kat. h.

A tíz évre igényelt költség: 28 732,40 Korona

Megjegyzések: Meredek és az alsó részeiben köves és cserjével benőtt hegyoldalakkal bír, gyepes területe igen csekély és ezért silány legelőt szolgáltat. Ezen havas juhok legeltetésére rendezendő be, mert oldalai meredekek és humus rétege csekély. A havas fele része sziklás kőgörgeteges, 1/4 része füvet terem, 1/4 része cserjével van benőve. Tőkés község lakosai használják. 1912. évben legelt ökör 51; 2 év aluli szarvasmarha 50 és juh 814 = normál jószág 239 drb, befolyt jövedelem 1345 Korona.

IX.

Erdőgondnokság: Tőkési A havas neve: Stedióra

területe: 301,64 kat. h.

A tíz évre igényelt költség: 17 720,20 Korona

Megjegyzések: 1/2 részben köves, 1/4 része pedig cserjével van benőve, állapota silány. Tőkés község lakosai használják. 1912. évben legelt ökör 25 drb; 2 éven aluli tinó 25; juh 500 drb. = 138 drb. normál jószág. Befolyt jövedelem 762,50 K.

X.

Erdőgondnokság: Tőkési A havas neve: Hugyin, Hugyinuly, Hugyies

területe: 141,01 kat. h.

A tíz évre igényelt költség: 6714,20 Korona

Megjegyzések: Ezen havas silány minőségű, a területnek alig 1/4 része van begyepesedve, a többi 3/4 része köves; cserjével benőtt és legelőt nem szolgáltat. Tőkés község lakosai használják. 1912. évben legelt 28 drb. ökör; 20 drb. 2 éven alóli tinó és 370 drb. juh; összesen 112 drb. normál jószág. Befolyt jövedelem 628 K.

Mindösszesen (I–X.)

A havasok összes területe: 1826,26 kh

A tíz évre igényelt költség: 85 882,40 Korona

SZAKÁCS SÁNDOR

A REFORM KÉRDÉSE ÉS A TERMELÉS

(Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban, 1968–1985)

A reform

1956 végétől elgondolások és intézkedések születtek a mezőgazdaság közvetettebb eszközökkel történő irányítására. Az 1957–1958. évi iránymódosulással (az 1956 végén indított reform félretételével), különösen pedig a tömeges kollektivizálás végrehajtásával a folyamat elakadt, részben visszájára fordult. A hatvanas évek első felében a termelőszövetkezeteket lényegében ismét visszaillesztették az utasításos központi irányítás rendszerébe. Igaz, formailag továbbra is önálló tervezési egyedként szerepeltek, tevékenységüket azonban a járási tanácsok, szervek, szerződtető vállalatok, bank-kirendeltségek részben politikai nyomással, főleg azonban gazdasági kényszereszközökkel — esetenként létfontosságú támogatások odaítélésével vagy visszavonásával — gyakorlatilag adminisztratíve irányították. Így, noha jogilag nem voltak „tervkötelezettek" a gyakorlatban „tervkötelezetté váltak".[1] Hozzátehetjük: ekkor sem elsősorban a helyi önkény, hanem az általános irány érvényesült. A járási tanácsok számára kötelezően előírt tervszámok „továbbadását" még 1964 elején is központi direktívák írták elő.[2]

Az adminisztratív irányításnak ez az újraélesztett válfaja, ha súlyosan korlátozott is, a korábbiaknál nagyobb alkulehetőséget hagyott. Az átszervezés befejezésével, a vele járó gondok növekedésével egy időben lépésről lépésre, de egyre inkább érvényesült a szövetkezetek mint rendszert formáló szervezetek érdekérvényesítő képessége, visszaható ereje az irányító szervekre. Ugyanilyen okokból: mivel a tömeges átszervezéssel a tsz-ek váltak az élelemtermelés legfőbb letéteményeseivé, egyszersmind tagságuk munkakedve, együttműködési készsége lett, mint volt (vagy nem volt) korábban az egyéni gazdáké, az élelemtermelésnek, még inkább hatékonysá-

[1] Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1963–1966. Bp. 1968 (a továbbiakban: Az MSZMP határozatai ...) 172. o.

[2] Uo. 68. o.

gának legdöntőbb eleme. Sok múlott azon, hogy a szövetkezeti — külön paraszti — érdek milyen teret kap, mennyire lehet összhangba hozni a vezetés maximáival.

Sok választási lehetőség sem rövidebb, sem hosszabb távon nem volt. Az átszervezés végrehajtásának ideológiai-politikai sikere súlyos gazdasági és ellátási gondokkal párosult. A termelési tényezők hagyományos (kisparaszti) összhangjának döntés jellegű felbomlasztása — mintegy 30 milliárd forint értékű kisüzemi termelőkapacitás kiesése,[3] a termelési tényezők új (nagyüzemi) összhangja megteremtésének súlyos elégtelenségei, a paraszttal való érdekegyezés gyakorlati hiányai stb. — a termelés több éves visszaeséséhez, jobb esetben ezzel felérő stagnálásához vezettek. Az eredeti (elsősorban ideológiai és hatalompolitikai) várakozások és a kézzel fogható eredmény közötti nagy különbségeket az amúgy is szétfeszített második ötéves terv eleve megvalósíthatatlan, egykorú megfogalmazással élve: „irreális, gazdaságilag meg nem alapozott mezőgazdasági célkitűzései"[4] még láthatóbbakká tették. A mezőgazdaságban így hamarabb, mint a gazdaság más területein, érzékelhetővé vált, hogy a továbbhaladás igazi kérdése nem önmagában a gazdasági, hanem a „társadalmi mechanizmus" egészének hatékony továbbfejlesztése lesz. E felismerés — expressis verbis Marx nyomán — ugyancsak a nyolcvanas években merült fel,[5] nyilvánvaló azonban, hogy már eredetileg is hatott. Erre utal számos egykorú megfogalmazás. Például olyanok, ami szerint: a gazdaságpolitika hosszú távú „általános társadalmi célokat szolgál", s szükségképpen megkívánja a „termelési viszonyok ... fejlesztését is".[6] Vagy: A reformintézkedések érintik a „társadalmi-politikai élet szinte minden területét".[7]

Az eredeti várakozások és a tényleges produkció közötti meglehetősen éles eltéréseket elsőként egy 1964. évi mezőgazdasági, majd egy (csak 1968-ban nyilvánosságra hozott) 1965. évi határozat[8] exponálta teljesen egyértelműen. Kiderült, hogy a termelési tényezők kötelező összhangja változatlanul nem érvényesül. A termelés nem elégíti ki a szükségleteket. Hiány van kenyérgabonából, takarmányból, s szükségforrás az import. Ellátási gondok szorítanak. Csökkent az állatállomány; esett a háztájié, s ezt a nagyüzemi állomány gyarapodása nem volt pótolni képes. Nem lett kisebb a gyenge tsz-ek száma és aránya. Többségükben, mivel az átszervezés óta nem tudták megteremteni az eredményes gazdálkodás feltételeit s jövedelmi vi-

3 *Németi László*: Elkopó gépek. Figyelő 1984. júl. 19.

4 *Csizmadia Ernő*: A gazdasági mechanizmus reformja és a mezőgazdaság. Bp. 1968. 52. o.

5 *Bródy András*: A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. Közg. Szemle 1983/7–8. 806. o.

6 Az MSZMP határozatai ... i. m. 1963–1966. 451., 452. o.

7 *Csizmadia Ernő*: i. m. 52. o.

8 Az MSZMP határozatai ... i. m. 57–69. o.

szonyaik rosszak voltak, nőtt az elégedetlenség; „a zárszámadó közgyűlések légköre feszült, számos helyen elkeseredett" – hangzott az egykorú helyzetjellemzés. Általános volt az eladósodás. A tsz-ek tartozásállománya néhány éven belül több lett, mint a közös vagyon fele; beruházásaik 86 százaléka hitelből folyt. A kölcsönszolgálati terhek nemcsak a gyenge és közepes, de még a jól gazdálkodó gazdaságoknak is számos esetben komoly nehézségeket okoztak. Általános tendenciaként nőtt az elhasznált (de le nem írt) eszközök állománya. Romlott az eszközhatékonyság. Nem voltak igazán biztatóak a közösből eredő jövedelmek: e címen a tagság harmada (32%-a) évi 5 ezer Ft-hoz (havi átlagban 417 Ft) vagy ennél is kevesebbhez jutott, s alig több mint tizede (11%) kapott a tsz-ben végzett munkája, illetve beosztása után évi 20 ezer, azaz havi 1600–1700 Ft-nál nagyobb részesedést.

Hol az tűnt ki, hogy a közös nem tud megfelelő munkát adni, hol az volt a baj, hogy főleg főmunkák idején kevés volt a munkáskéz. De általános gondot okozott, hogy leginkább a „javakorabeli" (munkaképes) tagok hagyták el a tsz-eket, s így az összes termelőszövetkezeti taglétszám 40 százalékának életkora túllépte a más ágazatokban érvényes nyugdíjkorhatárt (60 év), sőt a tagság átlagéletkora is csak 6 évvel maradt el emögött (54 év). Nőtt – tsz-en belül, a tagok és a tsz-ek között is – az akkor ideológiailag nem kívánatosnak tartott differenciálódás. Élesedett az ellentét tagok és (a náluk általában kedvezőbb helyzetű, mindenekelőtt szabadon munkát vállaló) alkalmazottak között. S le kellett írni, mert ez volt a helyzet: „Hátrányosabb helyzetbe azok a tagok" kerültek, akik „állandó jelleggel" a közösben dolgoztak. Időnként igen nagy méreteket öltött a vezetői fluktuáció. Volt év (1964), amikor az elnökök, szakemberek több mint egyharmada „cserélődött", azaz hagyta el posztját. A korabeli (nem túl szigorú) minősítés szerint a termelőszövetkezetek ötöde (21,6%-a) működött jól, legalább harmada, még e mérce szerint is gyengén. Ez utóbbiak termelési értéke az átlagnak alig több mint 2/3-ára (69,9%-ára) rúgott, anyagi jellegű költségeik pedig meghaladták azokénak négyötödét (82,6%). Egy tagra számított jövedelmük (amiben benne volt a közös gyarapodás fel nem osztható fejátlaga is) az országosnak állami támogatással együtt sem érte el a kétharmadát (63,6%). Általános bajként említették: „Az állami támogatás rendszere ... zavarja a tisztánlátást, ... nem ösztönöz kellően a termelési célok megvalósítására. A gyenge termelőszövetkezeteknek nyújtott dotáció nem megfelelően segíti a gazdálkodás megjavítását, ... mert jelentős része nem a termelési folyamat megkezdése előtt áll a szövetkezet rendelkezésére, hanem az év végén a veszteségek egy részének megtérítését szolgálja". Hasonló volt a helyzet a beruházásoknál: elosztásuk túlzott központosítása ... s az elhamarkodott döntések miatt" egy részük „nem megfelelő helyre került" s ennek megfelelően hatékonyságuk sem volt „megfelelő".

Átfogó szemrevételezés, alapos helyzetfelmérés nyilvánvalóvá tette, hogy ismét

válaszút elé került a vezetés. Döntenie kellett: vagy enged az erózió (nem kívánt) erőinek, vagy számba véve a realitásokat új korrekciós kurzust indít, új megoldások után néz. Erre késztették a gazdaság különböző területein, egy időben jelentkező gondok, az újabb „kifulladási" szakasz, fejlődési visszaesés, szervezeti, szervezési, tőke-, energia-, nyersanyag-elégtelenségek, tömeges eladhatatlan készletek, fizetési mérleg-problémák, az ekkorra már nyilvánvalóan sikertelen ipari nagyvállalati átszervezés, zavarok a KGST-együttműködésben, a hozzá kapcsolt nagy programok terén — s a másik oldalon: a KGST-partnerországok, legfőként a Szovjetunió új megoldást kereső erőfeszítései, ösztönzései.

Mivel már 1964-re nyilvánvaló lett, hogy átfogó fejlődés nem biztosítható a régi módon, s mert a gazdasági életben jelentkeztek legélesebben a gondok, került középpontba a „gazdasági építőmunka".[9] Ennek jegyében került sor gyakorlati módosításokra a mezőgazdaság, az élelemtermelés s ennek legfőbb letéteményese a termelőszövetkezet kezelése terén is. Az intézkedések a hivatalosan 1968-ban újra indított reformnak részben előzményét, részben szerves részét képezték.

1966-tól végleg megszüntették az átmenetileg újra gyakorlattá tett tervkötelezést, amiről ekkorra — legalábbis a tsz-ek vonatkozásában — végérvényesen kiviláglott, hogy több kárt okoz, mint hasznot: képtelen összekapcsolni a központi, igazgató jellegű és a közvetlen termelői érdeket, korlátozza mind a központi, mind a termelői fejlesztési célok valóra váltását. Még ugyanebben az évben sor került az állam és a szövetkezetek viszonyának újrafogalmazására. 1966 májusában az MSZMP KB gazdasági reform irányelveit taglaló határozatában kimondták: „A szövetkezetek működésének, az állam és a szövetkezetek viszonyának alapja a szövetkezetek önigazgatása, ... a szövetkezetek és az állami vállalatok egyenjogúságának elismerése és alkalmazása."[10]

Ennek alapján intézkedtek a termelőszövetkezetek (első) kongresszusának összehívásáról s a „termelőszövetkezeti szövetségek" — a termelőszövetkezetek egyfajta „társadalmi képviselete" létrehozásáról.[11] Rendelkezések születtek az elavultnak ítélt jogszabályok kiigazítására. A tsz-ek reformba illesztését, az új szövetkezetpolitikai elvek megvalósítását volt hivatva szolgálni a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről rendelkező 1967. évi III. törvény,[12] ami 1968. január elsejével egyben hatályon kívül helyezte a termelőszövetkezetekre, termelőszövetkezeti csoportokra vonatkozó addigi törvényerejű rendeleteket (az 1959. évi 7. számú tvr-t, annak

[9] Uo. 168–173. o.

[10] Uo. 399. o.

[11] Az MSZMP határozatai ... 1967–1970. Bp. 1974. 35–49. o.

[12] Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1967., Az MSZMP határozatai ... 1967–1970. 41. o.

kiegészítéseit és módosításait, az 1960. évi 8. és 18. számú tvr-eket, az 1959. évi — pártoló tagságról szóló — 22. számú tvr-t, az 1966. évi 1. számú tvr-t).

A harmincas évek formulájához simulva, lényegileg abból kiindulva újítottak a termelőszövetkezet fogalmán és potenciális mozgásterén. (1931-ben a szovjetek VI. kongresszusán a kolhozok „saját termelési eszközeiket önkéntesen szocializált parasztok által alapított és saját maguk által vezetett vállalatok"-nak minősültek".)[13] A termelőszövetkezetek működésének általános feltételeit újrafogalmazó jogrevízió[14] így definiálta a termelőszövetkezet fogalmát: „A termelőszövetkezetek az önkéntesen társult dolgozó parasztok társas szervezetei, és egyszersmind szocialista nagyüzemek, amelyek önálló vállalati gazdálkodást folytatnak."

Újrafogalmazták a tagviszonyt s a tagok munkakötelezettségét. Tagnak azt tekintették, akit a taggyűlés felvett és tagsággal járó kötelezettségeit teljesíti. A munkakötelezettség mértékét az új rendelkezések alapján — munkaidőben, munkateljesítményben — a szövetkezeti közgyűlés állapította meg. Míg az átszervezés idején hozott rendelkezések szerint tagnak tekintették mindazokat, akik a belépési nyilatkozatot aláírták, függetlenül attól, hogy részt vettek-e a közös munkában, most kimondták: „A tagok sorából célszerű törölni azokat, akik ismételt felszólításra sem dolgoznak a termelőszövetkezetben". Hasonlóan intézkedtek azoknak a „pártoló" tagoknak a sorsáról, akik az új jogi szabályozás értelmében nem kérték „rendes tagként" felvételüket. Ezzel megszüntették a belépés (tömeges átszervezés) érdekében tett egykori méltánylásokat s egyértelműen a közgyűlési határozatot s a közösben való munkakötelezettséget (tényleges munkavégzést) tették a tagsági viszony elismerésének feltételévé.

Újrarendezték a tagsági viszony megszüntének anyagi konzekvenciáit. Kimondták: „A tagsági viszony megszűnése (kilépés, kizárás, törlés) esetén a volt tag tulajdonában lévő — a háztáji földek mértékét meghaladó — föld továbbra is szövetkezeti használatban marad", s az illető a „szövetkezet felhalmozott vagyonából részesedésre igényt nem tarthat". A tagsági viszony bármely címen történő megszüntetésekor változatlanul elszámolási kötelezettséget írtak elő, törölték viszont azt a korábbi intézkedést, miszerint a volt tag anyagi felelősséggel tartozik a szövetkezet üzemi adósságainak „megfelelő" hányadáért.

A tulajdoni rend átformálása szempontjából a legnagyobb horderejű intézkedés a szövetkezeti földtulajdon létesítéséről kiadott törvény[15] volt, amelyik immár

[13] Az MSZMP agrárpolitikájának fő vonásai. Bp. 1970. 327. o.

[14] Az MSZMP határozatai ... 1967–1970. 38–43. o., illetve uo. 1963–1966. 168–173., 399–406., 417–474., 529–536. o.

[15] 1967. évi IV. törvény. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1967. Bp. 1968. 75–85. o.

jogilag tette lehetővé a használatilag szövetkezeti vagy állami, de formálisan még magántulajdont képező földek szövetkezeti (illetve állami) tulajdonná minősítését.

A törvény meghozatalát több fontos körülmény sürgette. Lejárathoz közeledett az 1948–1949-től egy időben tömegesen „felajánlott", igénybe vett földek 20 éves bérleti határideje s rendezni kellett az elhagyott földek jogviszonyait is. A kollektivizálás során tsz-taggá váltak jelentékeny része földjét beadta ugyan a „közös"-be, de maga, mint érintettük, nem vett részt a szövetkezet munkájában, s formális tulajdonjoga alapján — az érvényes jogszabályok értelmében — igényt tarthatott bizonyos tulajdonosi jogosítványokra, köztük mindenekelőtt a tulajdont jelző földjáradékra. Hasonló volt a földjüket tsz-be adó azon kettős foglalkozásúak (ötvenes évekbeli elnevezésük szerint: „kétlakiak") helyzete, akik 1958 előtt nem „ajánlották fel" földjüket s mivel tulajdonukról a tömeges kollektivizálás során sem kívántak lemondani, de tsz-be sem kívántak belépni, s így „pártoló tag" címen — tulajdonjoguk megőrzésével — tették lehetővé számukra a földtől való elválást.

Hasonló vagy még nagyobb feszítő erőt jelentett, hogy az ötvenes-hatvanas években foganatosított intézkedések nyomán, jószerint teljes rendezetlenség jellemezte mind az állami gazdaságok, mind a termelőszövetkezetek tulajdonviszonyait.

Az állami gazdaságok által birtokolt — különböző címen, módon felajánlott, igénybe vett — területek jelentős hányada formáljog szerint magántulajdon volt. Teljes egészében magántulajdont képezett a termelőszövetkezetek földje (leszámítva az állami tulajdonból átengedett eredetileg jelentéktelen részeket). Tagosítások, földcserék, telephelyi kimérések, átszabások, az állami gazdaságoktól tsz-ekhez (vagy vissza), helyenként többször oda és vissza átengedett, átutasított vagy átírt, túlnyomórészt formálisan ugyancsak magántulajdonban lévő földek stb., nem utolsósorban az egymásnak gyakran ellentmondó telekkönyvezési rendelkezések sok esetben szinte áttekinthetetlen helyzetet teremtettek.

A rendezés szükségességét távlati céljaival összefonva a vezetés úgy látta, hogy az irányítás és a gazdálkodás bevezetendő új rendjének jegyében, a szövetkezetek egyenjogúsításával s az új irányítási rendszerbe illesztésével egyidejűleg elérkezett az idő a földtulajdoni, illetve birtoklási viszonyok átfogó szabályozására, vagyis az eddigi nagyüzemi birtoklás állami-szövetkezeti tulajdonra váltására, s ennek törvényesítésére is. Úgy rendelkezett, hogy a tsz-ek esetében az általuk használt terület kizárólag csak tsz, illetve formálisan a munkakötelezettségének rendszeresen eleget tevő tag tulajdonában maradhasson, a nem tagok tulajdonát pedig a tsz-ek javára sajátítsák ki. Ugyanakkor az állami gazdaságok formális jog szerint is végleg tulajdonba vehessék az általuk használt, számukra távlatilag is szükségesnek ítélt területeket.

A földtulajdon új rendszere,[16] illetve a tsz-ek új feltételei megteremtése érdekében tagrevíziót rendeltek el, s ezzel egyidejűleg minden „nem tag" viszonyban állótól — rendkívül alacsony kártalanítás mellett — megszerezték a tulajdont. (A megváltás legfeljebb 10–20 százalékkal haladhatta meg a haszonbért s évi egyenlő részletekben öt év alatt kellett teljesíteni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az előírások szerint 5 évig még tovább fizették a tizedével-ötödével megemelt haszonbért, s ezzel befejezettnek tekintették az egész megváltási-kártalanítási processzust.)

Ugyanakkor a tagok, mint jeleztük, megtarthatták elvi tulajdonjogukat s az érvényes rendelkezések szerint igényt tarthattak a földjáradékra. Számukra is lehetővé tették viszont, hogy tulajdonjogukat a tsz-re ruházzák át, s ennek ösztönzésére „nagyobb megváltási árat" helyeztek kilátásba.

A földtörvény revízió alá vette a hagyományos örökösödési jogot. Kimondta, hogy szövetkezeti használatban levő földet csak szövetkezeti tag örökölhet. Az összes korábbi jogszerű örökös ötévi haszonbér, mint megváltási ár ellenében volt kénytelen földtulajdonáról a tsz javára lemondani. Érvényesítették azt az elgondolást, hogy 1 kat. holdnál nagyobb földet csak élethivatásszerűen mezőgazdálkodással foglalkozó családtag örökölhet. Egyidejűleg ismét rendelkeztek arról is, hogy még „egyéni parasztok és örököseik is" átengedhessék földjüket — térítés ellenében — a szövetkezetnek vagy az államnak.

A földtörvénnyel — a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. tc. életbeléptetésével — minden korábbinál nagyobb horderejű rendelkezést foganatosítottak a földmagántulajdon végleges felszámolását célzó korlátozásának negyvenes évek végétől indított átfogó folyamatának bevégzésére. A régebbi jogértelmezés ezt az irányzatot egészen 1945-ig — az állami földalap létesítéséig, az új birtok tíz éves elidegenítési, megterhelési, örökösödési korlátozásáig — vezette vissza.[17] Helytelenül, mivel az akkori intézkedések még a magántulajdon (újbirtok) védelmét voltak hivatva szolgálni. Így a folyamatosság valójában legfeljebb csak 1948 második felétől állt fenn, amikor a rendelkezések sora már ténylegesen a magántulajdon, illetve annak értelmet adó jogosítványai megszüntetését szolgálta (így pl. az állami előhaszonbérleti jogot érvényesítő 9000/1948 (VIII. 29.) Korm. sz. r., az ingatlanforgalmat korlátozó 13000/1948. (XII. 22.) Korm. sz. r., a tömeges földfelajánlást jogi keretbe foglaló 4091/1949. (VI. 16.) Korm. sz. r., az 1949. évi 3. tvr. és a 143/1951. (VII. 25.) MT sz. r. a részleges, illetve általános tagosításról). A Tájékoztató Iroda 1948. nyári bukaresti kollektivizálási határozatának megfelelően, a negyvenes évek végén a vezetés valóban arra vett irányt, hogy megbontsa a

16 Az MSZMP határozatai ... 1967–1970. 46. o.

17 *Seres Imre*: Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről. Jogtudományi Közlöny 1975. március–április. 163–169. o.

paraszti magántulajdon és földhasználat — földreform által is megerősített — egységét, biztosítsa a bármily címen megszerzett földek állami, szövetkezeti használatának elsőbbségét, végeredményben a paraszti földtulajdon államosítását,[18] addig is azt, hogy — mint a hetvenes években fogalmaztak — a használatba vett földet az állam, a tszcs vagy a tsz „úgy használja ... mintha annak tulajdonosa lenne".[19]

A tulajdon és használat egységének követelménye a hatvanas évek közepéig-végéig éppen a hagyományos viszonyok felszámolása érdekében nem kapott hangot. A reformra való átmenet — benne a szövetkezetek egyenjogúsításának, sőt önigazgatásának elve — viszont új szemrevételezést kívánt. Jogpolitikai vonatkozásban visszatekintőleg is úgy látták: ... „zavaró ..., hogy a föld, amelyen a termelőszövetkezet gazdálkodik, tulajdonjogilag nem a termelőszövetkezeté és nem is az államé, amely — ahhoz hasonlóan mint a Szovjetunióban — biztosítani tudná a föld ingyenes és örökös használati jogát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek számára". Az új helyzet, mint vélték, „fokozottan megköveteli", hogy az alapvető termelőeszközök (mindenekelőtt a föld) a nem magántulajdonos gazdálkodó szervezetek számára „a tulajdonjog erejével" legyenek biztosítva s ennek megfelelően a tulajdon- és a használati jog viszonyában a földtulajdonnak kell „igazodnia" a gazdálkodáshoz.[20]

A földtörvény meghozatala a negyvenes évek végétől indított, említett folyamatban valóban fordulópontnak bizonyult. Rendelkezései értelmében minden olyan föld, ami hatályba lépéséig még nem állami tulajdonban, de állami használatban volt (névleges megváltás ellenében) állami tulajdonba került. A szövetkezeti földtulajdon létesítésével olyan tulajdonformát hozott létre, ami a mindenkori állami szabályozás, illetve gazdasági szabályozórendszer hatálya alatt szövetkezeti keretben sem szabadrendelkezésű, oszthatatlan (bár jogszabályi keretek közt átengedhető) csoporttulajdonként funkcionált. Intézkedéseivel alapot vetett a földmagántulajdon célját tekintve végleges felszámolásának. Részleges engedményként meghagyta a tulajdonos szövetkezeti tagok földjáradékkal elismert elvi tulajdonjogát — a visszavétel vagy bármiféle más személyes rendelkezés teljes kizárásával. Szocialista tulajdoni formaként intézményesítette a személyi földtulajdont belterületen és zártkertben együttesen 6000 m^2-ig, azaz 1668 négyszögölig. Elismerte a tsz-en kívül maradt, társadalompolitikailag kimúlásra ítélt egyéni földművelők magántulajdonát, de továbbra is érvényesítette, sőt — mint látni fogjuk — szigorította a rájuk vonatkozó területi korlátozásokat.

Az 1967. évi IV. törvény a szövetkezeti földtulajdon négy forrását különböztette

18 *Simon Péter*: A parasztság sorsfordulója 1946–1949. Bp. 1984.

19 Uo. 167. o.

20 Uo. 168. o.

meg. A tsz tulajdonjogot szerezhetett a nem tagok (taglistáról töröltek, kívülállók, növekvő számban az elhalt tagok örökösei) tulajdonának említett megváltásával, állami földek átengedésével, a tulajdonjog átruházásával, valamint a polgárjog adta egyéb módon. Valójában döntően az első két forrás hasznosítása érvényesült.[21] 1968-ban — lényegében a törvény végrehajtása előtt — a tsz-ben használt közel öt és félmillió hektár területből majdnem négymillió hektár volt magántulajdonban, az összes terület 72 százaléka. Másfélmillió hektárt tett ki (nem egészen 28%-ot) a tsz-eknek az államtól használatra átengedett, tulajdonjogilag korábban ugyancsak jórészt rendezetlen terület, ami mint említettük, 1968-tól egészében állami tulajdonná vált, s a későbbiek során — kétszázezer hektár kivételével — szövetkezeti tulajdonba ment át. Az állami kézről átengedett földek (mintegy 1,3 millió hektár) mellett a szövetkezeti földtulajdon fő forrását (több mint 1,7 millió ha) a tagrevízióval, örökösödési joggal, a kívülállóktól való földmegváltással kapcsolatos intézkedések képezték. Ennek következtében a tagok és velük azonos jogállású személyek tulajdonában lévő terület 1968 és 1985 között 72 százalékról 39 százalékra esett vissza, míg a szövetkezeti földtulajdon részaránya nem egészen egytized százalékról közel 57 százalékra nőtt. 1985-ben a tsz-ek használatában lévő területeknek 57 százaléka volt tehát a szövetkezet, 39 százaléka a tagok és 4 százaléka az állam tulajdonában.

A földjog terén végrehajtott általános revízió alapjaiban változtatta meg a tulajdonviszonyokat. A folyamat döntő szakasza még a hatvanas évek végén és a hetvenes évek során lezajlott,[22] mérsékeltebb ütemben azonban a későbbiekben is előrehaladt. A törvény végrehajtásával az állami tulajdon az ország földterületének 31 százalékára terjedt ki, 63 százalékot képviseltek a szövetkezeti — a tulajdoni vagy használati — rendelkezésű földek s mindössze kb. 6 százalékot az a terület, ami jogszabályi keretek között lényegileg szabadrendelkezésűnek volt tekinthető (4 százalék szocialistának minősített úgynevezett személyi tulajdon, 2 százalék pedig változatlanul egyéni kézen tartott magántulajdon). Kétségtelen, hogy a szabadrendelkezésű földtulajdon a magyar történetben sem korábban, sem a későbbi időkben ilyen szűk térre soha nem szorult.

Mindennek ellenére a tulajdon és használat egysége nem, illetve csak részben valósult meg, világosan jelezve egyszersmind azt is, hogy a földjogi revízió legfőképpen a magántulajdon felszámolásának elvégzésére, ezúttal lökésszerű előrelendítésére szolgált. Ezért a statisztikák változatlanul használat, azaz szektorok szerinti bontásban látnak napvilágot. A változás e szerint bizonyos mértékig — legalábbis egy

[21] KSH Negyedéves Statisztikai Közlemények 419. kötet. Mezőgazdasági adatok 1977. Bp. 1978. február 8./2. 18. o., MÉM Termelőszövetkezeti Főosztály.

[22] *Szakács Sándor*: A magyar mezőgazdaság szerkezetváltozásai (1944–1978). Információs Szemle, Elmélet és Politika 1979/1. 90–106. o.

1. TÁBLÁZAT

A földterület megoszlása társadalmi szektorok szerint 1949–1985

Évi	Állami*		Szövetkezeti*		Kisegítő és egyéni		Összesen
	kh	%	kh	%	kh	%	kh
1949	4 106 328	25,4	95 447	0,6	11 957 325	74,0	16 159 100
1953	5 914 383	36,6	2 967 013	18,3	7 284 904	45,1	16 166 300
1956	5 892 566	36,4	2 692 672	16,7	7 581 062	46,9	16 166 300
1958	5 892 412	36,4	1 666 575	10,3	8 606 313	53,3	16 166 300
1961	5 266 527	32,6	9 835 846	60,8	1 063 927	6,6	16 166 300
1965	5 117 240	31,7	10 148 271	62,8	901 049	5,5	16 166 560
1968	4 936 500	30,5	10 330 978	64,0	899 049	5,5	16 166 527
1970	4 917 501	30,4	10 287 343	63,6	961 583	6,0	16 166 427
–	1000 ha	%	1000 ha	%	1000 ha	%	1000 ha
1975	2 823	30,4	5 937	63,8	543	5,8	9 303
1980	2 870	30,8	5 927	63,7	506	5,5	9 303
1985	2 868	30,8	5 863	63,0	572	6,2	9 303

*Illetmény-, illetve háztáji földdel együtt.

ideig — még dinamikusabbnak tűnt: 1935-ben a földterület több mint 93 százaléka, 1949-ben is még több mint 72 százaléka, 1972-ben pedig kb. 2 százaléka tartozott az egyéni gazdaságokhoz.[23]

Az 1. táblázat a MÉM adatai alapján nyújt szektorális áttekintést az egykorú nyilvántartásoknak megfelelően 1970-ig kat. holdban, 1971-től hektárban. Eszerint 1949-ben a földterületet 74 százalékban egyéni gazdaságok, 25,4 százalékát állami, 0,6 százalékát szövetkezeti kezelésben hasznosították. A tömeges kollektivizálás befejeztével (1962-ben) a magánszektor részesedése 6,6 százalékra zuhant vissza, a szövetkezeteké 6,16, az államé pedig 32,2 százalékra emelkedett — függetlenül attól, hogy a tulajdonjog terén formálisan ez nem jelentett egyidejűleg hasonló változást.

Hozzátehetjük, a használati viszonyokat a szektorális adatok sem fedik pontosan. A KSH 1985. évi termőterületi adatai szerint például az úgynevezett szocialista szektor 98,9 százalékos részarányt mutatott, ezen belül azonban (eltekintve az állami illetményföldektől, vagy ugyancsak magánhasznú bérletektől) csupán a kisegítő és háztáji gazdaságok az összes termő területnek 8,7 százalékát tették ki. Így összességében (a magánszektorral, illetményföldekkel stb. együtt) az egyéni célú haszno-

23 Uo.

sítás, jelentősen meghaladta a termőterület egytizedét. Igaz, az önálló földművelők termőterülete 1970 és 1985 között is 2,4 százalékról 1,1-re, a háztáji gazdaságoké 7,8-ról 3,7 százalékra esett vissza, ugyanakkor az alkalmazásban állók — külön munkával hasznosított — gazdaságának termőterülete nem egészen 3,3 százalékról 5 százalékra nőtt.[24]

Az új tulajdoni elrendezés, a földviszonyok terén mutatkozó rendezetlenség megszüntetése, a szövetkezeti és szocialistának nevezett személyi földtulajdon kreálása mellett döntően a földmagántulajdon — különösen a magántulajdonú egyéni gazdaság — felszámolásának előrelendítésére szolgált. Emellett tovább élt az állami, szövetkezeti stb. tulajdonformák, dolgozói osztályok hierarchizáltságát képviselő álláspont, a szövetkezeti tulajdon alacsonyabbrendűségének elve, vele az a lehetőség is, hogy a szövetkezeti tulajdont — ha úgy alakulnak a körülmények — egyszerű törvényhozási aktussal államivá minősítsék át, realizálva ezzel az eredeti tervet, az állami tulajdon általánossá tételét. (A Szovjetunióban éppen 1965-ben újították fel, illetve újították meg a kolhoztulajdon állami tulajdonná való átalakításának tételét, ami — egyéb intézkedések mellett — ismét alapul szolgált a kolhozok szovhozokká történő átalakítására. 1965 és 1970 között a kolhozok száma mintegy 3300-al csökkent, míg a szovhozoké közel ennyivel — 3288-al — nőtt.[25]

Részben az eltérő történeti feltételek és tulajdonviszonyok, nem kevésbé a hetvenes évek közepétől felerősödő gondok miatt azonban nálunk az egységes állami vagy mint hirdették „össznépi" tulajdoni rendszer kiépítésére nem került sor. A termelő szövetkezeti földtulajdon megteremtését a vezetés nagy előrelépésnek látta, különösen a korábban szövetkezeti szinten is uralkodó magántulajdonosi renddel szemben; a jövőt tekintve olyan alapnak, ami alkalmilag elvezet a tulajdoni végcél eléréséhez. Az MSZMP 1975. március 21-én kiadott programnyilatkozata ezért hangsúlyozta:[26] „Az állami tulajdon társadalmasítása magasabb fokú, mint a szövetkezeti tulajdoné." Birtokon belül lévén, a még érintendő üzemi összevonásokon s a magántulajdon körének korlátozásán túl, további gyors fordulatot nem vett ugyan tervbe, de különböző intézkedésekkel nyomult az eredeti cél felé. Az idézett programnyilatkozat egyrészt kimondta: „A föld a Magyar Népköztársaságban — a tulajdon formájától függetlenül — nemzeti kincs." Másrészt a szocialistának elismert, két tulajdonforma erősítésére további konkrét intézkedéseket írt elő, így az állami földek elidegenítésének (eladásának) először korlátozását, majd teljes megszüntetését, s a szövetkezetek használatában levő összes föld szövetkezeti tulajdonná ala-

[24] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1985. Bp. 1986. 139. o.

[25] Az MSZMP határozatai ... 1963–1966. 57–69. o., uo. 168–173. o., *J. Ciepelewski*: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Bp. 1977. 278., 281., 335., 339. o.

[26] Az MSZMP határozatai ... 1971–1975. 959. o.

kítását (... „el kell érni, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában lévő minden föld fokozatosan oszthatatlan szövetkezeti tulajdonná alakuljon" ...). Már a következő hónapban elrendelték[27] a szakszövetkezetre vonatkozóan a belterületi földek kivételével „a tagok gazdaságához tartozó földek magánszemélyek közötti" forgalmának tilalmát, a nagyüzemi művelésre alkalmas táblák kialakításának földrendezés útján való biztosítását. A tsz-ekéhez hasonló elvek alapján rendezték itt is a tagviszonyt, a kívülállók földjeinek szakszövetkezeti tulajdonná minősítését.

Még fontosabb állomást jelentett a folyamat előrevitelében az MSZMP politikai bizottságának 1976. júliusi állásfoglalása,[28] illetve az ennek nyomán foganatosított kormányrendelkezések. Ekkor az ország összes földterületéből 33 százalék volt állami, 28 százalék szövetkezeti tulajdonban, további 30 százalék a szövetkezeti tagok tulajdonában, de közös szövetkezeti használatban, 3 százalék személyes használatban, magán- és személyi tulajdonban pedig 6 százalék. Ekkorra már megtörtént a kívülállók földjének átvétele, így a tsz-ek használatában háromféle tulajdonú föld volt: szövetkezeti (46,5%), tagok, illetve családtagjaik tulajdonában lévő (50%) és állami (3,5%). A szövetkezeti tulajdon évi átlagban 45 ezer ha-val nőtt (0,8%). Az elkövetkező évtizedben azonban gyorsulással számoltak — tekintettel a földtulajdonnal rendelkező szövetkezeti tagok magas korára. Ennek ellenére úgy látták: „Az egységes szövetkezeti földtulajdon csak hosszabb idő alatt valósítható meg." A fejlettebbnek minősített állami tulajdon védelmére 1977. január elsejétől általánosan megtiltották az állami földek tulajdonjogának átruházását — beleértve a termelőszövetkezeteket is.[29] Rendelkeztek az állami földek tartós használatba adásának feltételeiről, s az állami földtulajdon növelése érdekében kimondták: belterületi földet tsz-tagok és kívülállók is a jövőben csak az államnak ajánlhatnak fel.[30] Ettől kezdve az ismeretlen személyek tulajdonában lévő földeket szintén állami tulajdonná minősítették.[31]

Ugyancsak 1977. január elsejétől megtiltották a tsz-tulajdonban lévő földek „állampolgárok részére történő eladását". A nagyüzemi használatra alkalmatlan területeket is csak tagnak vagy állandó alkalmazottnak lehetett bérbeadni. Igénylő híján

27 Az MSZMP határozatai ... 1976–1980. 243–257. o.

28 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának állásfoglalása a földtulajdon és -használat, valamint a föld adásvétele és a telekgazdálkodás egyes kérdéseinek rendezésére, 1976. július 13. Az MSZMP határozatai ... 1976–1980. 243–257. o.

29 1976. évi 33. tvr. a tartós földhasználatról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1976. 218–219. o.

30 1976. évi 34. sz. tvr. (Uo. 220. o.)

31 1976. évi 35. sz. tvr. (Uo.)

a műveletlen földet – térítés nélkül – állami tulajdonba kellett venni.[32] Nagyüzemi használatra alkalmas magántulajdonban lévő mezőgazdasági ingatlant 1977-től a szakszövetkezeti tagok is csak az államnak (vagy a szövetkezetnek) adhattak el. Már 1976-tól jövedelemszabályozási eszközökkel ösztönözték a tsz-eket tagjaik földfelajánlására, illetve a felajánlott föld elfogadására. (A földjáradékot ettől az adózott bruttó jövedelemből, a felajánlott föld utáni térítést pedig az adózatlan bruttó jövedelemből kellett fizetni.)

Szűkítették az egy kézben tartható magántulajdon mértékét. Eddig a mezőgazdálkodással élethivatásként foglalkozók tulajdonában maximálisan 15 ha lehetett. (A többletre vonatkozóan – öröklés esetén is – állami vételi jog állt fenn.) Az 1978. január 1-jével életbe lépett jogszabályok – az 1977. évi 27. sz. tvr., a 36/1977. (XI. 3.) MÉM sz. rendelet – a földmagántulajdont családi szinten 3 hektárban maximálták, beleszámítva a belterületi és zártkerti földekét, kétszeres szorzattal számítva a szőlőt, gyümölcsöst, erdőt, de méltányolva a korábban bírt vagy szerzett ennél nagyobb terjedelmű terület jogszerűségét. Tulajdonjog-átruházás, öröklés esetén viszont a mezőgazdasági főfoglalkozásúaknál életbelépett a fenti 3 hektár maximum, a többletet az államnak kellett – elővásárlási jog alapján – felajánlani.

Megszigorították, gyakorlatilag minden korábbinál szigorúbbá tették az ingatlanforgalmat, illetve az ingatlanforgalom állami ellenőrzését. Egyértelműen megfogalmazták: „Az ingatlanforgalom állami ellenőrzésének egyik új célja, hogy közérdekű használatra az ingatlanok tulajdonjogát az állam megszerezhesse."[33] Ezért – a kisajátítás lehetőségének fenntartása mellett – gondoskodtak az állami elővásárlási jog általános érvényesíthetőségéről.[34] Úgy látták: „Az állami elővásárlási jog bevezetése az állampolgárokat arra ösztönözné, hogy a tényleges eladási árat közöljék, mert ha ennél alacsonyabbat jelentenek be, az állam élhet elővásárlási jogával. Az állami elővásárlási jog gyakorlása elősegítheti tehát az állami telekállomány növelését, s emellett a valós árak alapján kivetett illetékekből az állami bevételt is növelheti."[35] Egyidejűleg szabályozták a telekgazdálkodást (eladási tilalom, tartós használatba adás feltételeinek kidolgozása, illetve módosítása stb.).[36]

A szövetkezeti jelleg és funkció valóstól élesen elütő újrafogalmazása egy sza-

[32] Az MSZMP határozatai ... 1976–1980. 246. o.

[33] Uo. 252. o.

[34] 47/1976. (XI. 30.) PM sz. r. (Törvények és rendeletek ... 1976. 82. o.), 9/1977. (I. 28.) ÉVM–PM sz. együttes r. (Uo. 1977. 556–557. o.), 39/1977. (X. 2.) sz. MT r. (Uo. 423–425. o.)

[35] Az MSZMP határozatai ... 1976–1980. 253. o.

[36] 1004/1977. (I. 28.) az MT hat. a lakosság lakás- és üdülőépítése telekellátási rendjének módosításáról (Törvények és rendeletek ... 1977. 451–453. o.), 1046/1980. (XII. 10.) sz. MT hat. (Magyar Közlöny 1980. 92. sz. 1290. o.)

bad szövetkezésre épülő társadalomszerveződés illúzióját kelthette, bár ilyen fejlődésirány érvényesítése valójában fel sem merült. A szövetkezeti tulajdon itt – se magán, se állami – átmeneti formát rejtett, ami felszámolta az egyéni vagyonérdekeltségben elvben még benne rejlő előrevivő erőt, helyette azonban hasonlót, nála hatékonyabbat közösségi szinten nem hozott létre. Valójában nem elégítette ki sem azokat, akik az állami tulajdont vélték a társadalmasítás legfelső fokának, még kevésbé azokat, akik az új rendelkezésnek szenvedő alanyává váltak. A szövetkezeti földtulajdon mint az egyéninek kisajátítási módja a magántulajdonnal ugyan semminemű kompromisszumot nem jelentett, de beállítható volt a folyamatosság s a sokat hangoztatott „fokozatosság" külön fázisaként.

Ilyen szempontok hatottak a tsz-ek helye és szerepe megítélésében is. Az 1970. évi szövetkezeti irányelvekben kifejezetten (s meglehetősen zordan) hangsúlyozták, hogy a szövetkezetek továbbfejlesztését az előző negyedszázad szerves folytatásának tekintik. Kiemelték: a párt hosszú távon számol a szövetkezetekkel, „mert ezek a dolgozók bevonásával a demokratikus öntevékenység fejlesztésével hasznosan működhetnek a gazdaság építésében".[37] A megfogalmazás azonban azt is érzékeltette, hogy a szövetkezetek jövője változatlanul a politikai megítéléstől függ. Az állami szervek és szövetkezetek kapcsolatainak időszerű kérdéseit taglalva a szokásos etatista voluntarizmussal rögzítették: „... az állam elismeri a szövetkezetek szocialista jellegét, a szövetkezés szabadságát, a szocialista gazdaság szerves részének, perspektivikus gazdasági és társadalmi szervezetnek, az állami vállalatokkal egyenrangúnak tekinti, és társadalmi, gazdasági jelentőségüknek megfelelően támogatja tevékenységüket".[38] Ugyanakkor azonban azt is megállapították, cél, hogy a szövetkezetek „hozzájárulhassanak az állam központosított jövedelmének képzéséhez, az össztársadalmi feladatok megoldásához". Nyilvánvaló, hogy csak az alacsonyabb rendűnek tekintett szövetkezetekről fogalmazhattak így: „A szövetkezeti formát indokolt támogatni minden olyan gazdasági cél megvalósítására, amelyhez a lakosság egyes csoportjai hajlandók érdemben anyagilag hozzájárulni, a tevékenységet munkával és más közreműködéssel elősegíteni... Egyes közérdekű feladatoknak a szövetkezeti keretek között történő megoldása népgazdasági szempontból azért is előnyös, mert így csökkenteni lehet bizonyos, egyébként államra háruló terheket."[39]

Ha e megfontolás általában érvényesült a szövetkezetek esetében, különösen állt azok közül az egész rendszer szempontjából legfontosabbakra, a termelőszövetkezetekre. Ez utóbbiak mindenekelőtt azzal váltak ki a szövetkezeti rendszer egészé-

[37] Az MSZMP határozatai ... 1967–1970. 568. o.

[38] Uo. 432. o.

[39] Uo. 434. o.

ből, hogy döntő szektorát képezték a mezőgazdasági termelésnek. Jelentőségük tehát stratégiai fontosságú volt. Ugyanakkor a hatvanas évek közepéig, második feléig nem rendelkeztek saját fejlesztési forrásokkal. Eredetileg az állami gazdaságok — általában az állami vállalatok — ingyen kapták a beruházásokat. Mivel ekkor a szövetkezeteket nem tartották az állami vállalatokkal egyenrangúnak, fejlesztésük anyagi terheit az állam nem is vállalta magára.[40] Elvileg nem akarta az alacsonyabbrendű magántulajdont, illetve az általa kreált, ennek ellenére ugyancsak hosszú ideig alacsonyabbrendűként kezelt szövetkezeti kereteket finanszírozni — a valóságban azonban, az ismert okok miatt, nem is tudta volna. Ugyanakkor rendelkezni kívánt a tsz-ek termelésével, termékeivel, ráadásul oly mértékben, hogy a jövedelemelosztást is a „maradék" elvre alapozta. Mivel a tagok munkáját nem számolták el költségként, a bevétel és az anyagi ráfordítások különbségét megtestesítő bruttó jövedelemből először az állam iránti kötelezettségeket kellett teljesíteni, aztán felhalmozásra fordítani, s csak ami maradt (innen a „maradék-elv") lehetett a tagok bére, részesedése.[41] Valójában az elvonás döntés tekintetében teljes körű volt, a visszatérítés pedig csak részleges, tekintettel az e célra szűkre szabott forrásokra.

Ez hosszabb távon tarthatatlan helyzethez, bizonyos értelemben a tsz-ek egyfajta gazdasági ellehetetlenüléséhez vezetett. A tsz-ek nem rendelkeztek munkájuk terméke, haszna felett, így nem volt módjuk sem megfelelő színvonalú jövedelmet biztosítani tagjaik számára, még kevésbé rendelkeztek szabad fejlesztési eszközökkel. Sem különösebb érdekeltség nem ösztönözte a tagságot, sem elegendő fejlesztési forrás nem nyílt üzemfejlesztésre. A sem ösztönzés, sem fejlesztés körülményei meglehetősen kilátástalan helyzetet teremtettek mind a gazdaságok, mind a kereteikben élő földművelők számára. El kellett ezért dönteni: az állami igazgatás vagy a szövetkezeti kormányzat irányában keressék-e a kibontakozást. Az állami gazdaságok irányába fejlesszék-e a központi akarat végrehajtásaként létrehozott tsz-eket s ekkor az állam szabadon rendelkezhet produkciójuk felett, de magára vállalja fejlesztésük és hatékony működtetésük teljes terhét, összes költségét. Vagy az eddig inkább kényszereszközökkel kezelt tsz-eket a vállalkozói szövetkezés — önállóság, önkormányzat irányába engedi elmozdulni, amikor is az állam megszabadul a fejlesztés — adott körülmények között meglehetősen nyomasztó — terhétől, igaz elvonási igényeit a gazdasági racionalitásnak rendeli alá, azaz lehetővé teszi, hogy a tsz-ek, mint gazdasági egységek rendelkeznek olyan jövedelemmel, amely biztosítja tagjaik tisztességes megélhetését, illetve képessé tételét az üzemfejlesztésre. Ennek érdekében gazdai szinten kellett érdekeltté tenni tagságot és vezetést, ami csak kel-

[40] Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon. Bp. 1985. (Készült a TOT megbízásából) 112. o.

[41] Uo. 112. o.

lően hosszú távú jövedelemérdekeltség és az ezáltal is ösztönzött fejlesztési készség révén volt biztosítható. Ehhez kellett újradefiniálni a tsz-eket, meghatározni államhoz való viszonyukat (vagyis e viszonynak a jogi rendezettség jellegét kellett adni), szabályozni állami vállalatokkal való kapcsolatukat, ami gazdasági egyenjogúságot és gazdálkodói egyenjogúsítást tételezett fel.

Ez volt tulajdonképpen a szövetkezeti, illetve mezőgazdasági reform lényege és értelme. S ehhez kellett átalakítani ismét az intézményrendszert.

Az egyetértés abban volt teljes, hogy a csődhelyzetből mind az állam, mind a szövetkezetek, mint állami felügyelet alatt álló, szántóföldi termelésre és állattartásra szorított elvonási szervezetek ki akartak jutni. A vezetést ebben a kényszer hajtotta — a józan belátás, a hatalom sérthetetlensége és oszthatatlansága határáig. A tsz-eket a változás révén adódó lehetőségek. Az előbbi mindenekelőtt a garanciákat vette tekintetbe, amelyek biztosítják, hogy a szövetkezeti önállósulás, gazdálkodói jelleg érvényesítése nem jár nem kívánatos politikai hatalmi, illetve ideológiai következménnyel. Az előkészítés során ezért az ideológiai, hatalmi elveket általános jelleggel rögzítették ismét.[42] Programszerűen ezek határozottak és félreérthetetlenek voltak. Így például „kulcskérdés"-nek a termelést tekintették. (Más fogalmazásban: „ ... a jelenlegi szakaszban az osztályharc fő területe a gazdasági építőmunka...")[43] Kiemelték a „szocialista demokrácia" funkciójának változatlanságát; újraerősítették: „A szocialista demokrácia — proletárdiktatúra ..."[44] Megszabták az érdekérvényesítés keretét és határait; a lehetőségek mércéjévé tették a feltételt mint kikötést: „Az össztársadalmi érdek képviselője a párt ..."[45] Szövetkezeti téren az egyenjogúsítás feltételeinek tekintették a termelőszövetkezeti tulajdon létesítését (azaz a tsz-ek kezén lévő föld magántulajdoni jellege felszámolásának törvénybe foglalását), a működés alapfeltételeinek állami szabályozását, meghatározását, végső soron a termelési tényezők és eredményességük-eredményük feletti államhatalmi rendelkezést.

A tsz-ek gazdálkodói jellege érvényesülésének feltételeként merült fel viszont, hogy a termelő szervezetek rendelkezhessenek a bővített újratermelés elemi feltételeivel, munkájuk haszna — zavartalan üzemi működéshez, fejlesztésre, tagjaik életszintje javítására — szükséges részével, gazdálkodói döntési jogosultságokhoz jussanak, legalább mint produktív szervezetek artikulálhassák sajátos érdekeiket s

[42] A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei (1965. március 11–13.) — in: Az MSZMP határozatai ... 1963–1966. 125–163. o.

[43] Uo. 133. o.

[44] Uo. 135. o.

[45] Uo. 137. o.

kapjanak cselekvési szabadságot biztosító, eddig általában hiányzó jogi (törvényes) garanciát.

Az új szövetkezeti feltételek központi döntések, de részben alku és harc eredményeként alakultak ki, összhatásukban azonban — noha megtorpanásokkal és időleges visszavetésekkel — a szövetkezetek önállósodási folyamatát segítették elő.

Ennek első lépése volt a gépállomások átszervezése, gépeik eladása a tsz-eknek, ami lényegében még egy régi koncepció keretében indult (a Szovjetunióban kifejezetten a kolhozok állami gazdaságokká fejlesztésének elgondolásával összefüggően), de jól illeszthető volt az új irányítási rend keretei közé is. A folyamat lényegében 1961 és 1965/1966 között lezajlott. Ez idő alatt mintegy 11 ezer különféle traktort (szántó, univerzális, lánctalpas traktort), több mint 4 és félezer cséplőgépet, 302 kombájnt vettek tulajdonukba a termelőszövetkezetek,[46] s váltak ezzel munkájuk egyik fontos korszerű feltétele, a gépi technika tulajdonosaivá.

Már kifejezetten az új gazdasági mechanizmus jegyeit hordozta magán a tsz-ek tevékenységi körének újraszabályozása.[47]

A tsz-ek — hasonlóan, mint ősformájuk, a kolhoz — eredetileg nemcsak a gépi technikát nem bírhatták, de a növénytermesztésen és állattartáson kívül lényegileg tilos volt számukra minden más kisegítő jellegű tevékenység is. Nemcsak azokat a tevékenységi formákat nem gyakorolhatták, amelyek gazdasági iparágak elnevezés alatt a régi nagybirtok szerves részét képezték, de elestek azoktól a jövedelmektől is, amelyekhez a parasztság kiegészítő tevékenység révén a történelemnek szinte minden szakaszában a dolgok természete folytán jutott. (Ekkor az az „eredeti" koncepció érvényesült, hogy a tsz-ek csak szorosan vett nyersanyagtermelést végezzenek, beszerzéseiket, beruházásaikat, termékeik feldolgozását, értékesítését pedig kizárólag állami, illetve kereskedelmi szövetkezeti szervek végezzék.) 1957-től részleges liberalizálásra került sor. Ettől kezdve engedélyezték egyes termékek feldolgozását, kisebb üzemek létesítését vagy átvételét az állami élelmiszeripartól, termékeiket bolti elárusító helyeken, illetve közvetlenül nagyfogyasztók részére is értékesíthették. Általános elv volt azonban ekkor is, hogy mellék-, segéd- és feldolgozó üzemi (építő, lakatos, kovács, kerékgyártó, szőlő-, gyümölcsfeldolgozó, szeszfőző, terménydaráló) tevékenységet üzleti, szolgáltató jelleggel általában nem, hanem csak a közös (és háztáji) termeléshez szorosan kapcsolódva, elsősorban saját gazdasági szükségletre végezhettek.

Fordulatot e téren is csak a mechanizmus-reform hozott. A mezőgazdasági termelőszövetkezetről szóló 1967. évi III. törvény döntő mértékben revideálta az ere-

[46] Vö. Az MSZMP határozatai ... 1963–1966. 65. o.

[47] *K. Nagy Sándor*: A mezőgazdasági szövetkezetek tevékenységi köre és bővítésének megítélése. Bp. 1982. 5. o.

deti, kolhoztípushoz fűződő felfogást, amikor a korábbi korlátozó intézkedésekkel szemben kinyilvánította, hogy a termelőszövetkezet a mezőgazdasági termelésen túl „feldolgozást, szolgáltatást és más kiegészítő tevékenységet, valamint beszerzést és értékesítést" végez, és saját üzemi, illetve a háztáji szükségletein kívül „más szövetkezetek vagy állami szervek, vállalatok, társadalmi szervezetek, egyesületek és a lakosság részére is" végezhet munkát, teljesíthet szolgáltatást.

A lehetőséget a tsz-ek gyorsan igyekeztek hasznosítani.[48] Alaptevékenységen kívüli nettó árbevételük az 1968. évi 9,2 milliárdról 1971-re 22,4 milliárdra (271%-kal), építőipari tevékenységüké 3,2-ről 6 milliárdra (182%-kal), kereskedelemből származó tiszta árbevételük 2-ről 7,4 milliárdra (350%-kal) nőtt.[49]

De már 1969–1970-től korlátozások is jelentkeztek, majd jelentősen felerősödtek, részben az állami vállalatok nyomásának, részben a munkásosztály, ezen belül is nagyüzemi munkásság érdekeit, a paraszti életszínvonal indokolatlan előrefutását, a tsz-melléküzemágak káros következményeit hangoztató lényegében reformnak ellenható törekvések hatására.[50] E folyamat, még közvetettségeit tekintve is a legszorosabb összefüggésben állt azzal, hogy az ún. „prágai tavasz" elfojtása után nemzetközileg romlottak az újítás vagy megújítás esélyei, s ez a visszafogás vagy visszavetés erőinek kedvezett szinte mindenütt: így nálunk környezeti ártalomként is, vagy vele együtt.

Az 1967. évi szabályozáshoz képest 1969-ben kormányhatározat[51] korlátozta a kiegészítő jellegű tevékenység bővítését. Ez utóbbit indokoltnak csak ott látta, ahol a foglalkoztatási gondok megoldására más mód nem kínálkozott. Kimondta, hogy a mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége – kivéve az építőiparit – telephelyükön kívül nem indokolt, ezért 1970 elejéig meg kell szüntetni. Előírta, hogy azokban

[48] *Csizmadia Ernő*: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp. 1984. 170–172. o., *K. Nagy Sándor*: i. m., Az MSZMP határozatai ... 1971–1975. 100–102. o., Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon c. i. m. 148. o., *Soós Gábor–Misi Sándor*: Mit kell tudni a magyar agrártermelésről? Bp. 1984. 147–1952. o.

[49] Termelőszövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. Bp. Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa. Bp. 1971. 89. o., 1976. 99. o., 1977. 94. o., 1978. 92. o., 1979. 98. o., 1980. 117. o., 1981. 120. o., KSH. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1980. 145. o., 1981. 148. o., illetve ezen adatok alapján számítva. *K. Nagy Sándor*: i. m.

[50] Az MSZMP határozatai ... 1971 – 1975. 101–107., 382. és köv., 664. és köv., 672–674. o., *Szamosi Károly*: „Élelmiszergazdaság" vagy mezőgazdaság és élelmiszeripar? Magyar Sajtó 1975/3., *Gáspár Sándor*: A magyar szakszervezetek a fejlett szocializmus építésének szolgálatában. Bp. 1978. 79–80. o., *K. Nagy Sándor*: i. m. 12–18. o., *Papp Sándor*: A mezőgazdasági ipar: ellenfél vagy partner? Bp. 1985. 101–103. o., *Barta Györgyi–Enyedi György*: Iparosodás és a falu átalakulása. Bp. 1981. 118. és köv. o.

[51] 1025/1969. sz. Korm. hat.

a tsz-ekben, amelyekben a mezőgazdasági termeléshez közvetlenül nem kapcsolódó üzemág a termelési érték nagyobb részét adja, korlátozni kell ezeket az üzemágakat.

A következő években további korlátozó intézkedéseket adtak ki.[52] Az állami vállalatokéval összhangban szabályozták a szövetkezeti dolgozók bérezését. 1971. január elsejétől növelték a tsz-ek valamennyi tevékenységére vonatkozó adónem progresszivitását. A tsz-alkalmazottakra is kiterjesztették az államiakra érvényes közterheket (illetményadó, SZTK). 1972 közepétől megtiltották, hogy tsz-ek ipari terméket önálló értékesítésre állítsanak elő, s ipari kooperációs tevékenységet is csak megrendelésre, az illetékes ipari minisztérium által szabott szerződéses keretben végezhettek. Először Budapesten és 60 km-es vonzáskörében, 1976-tól más városokban és vonzáskörükben tiltották meg a tsz-ek gépipari, vegyipari, könnyűipari bedolgozói tevékenységét (e tilalmat csak 1980 végén vonták vissza). A tsz-eket, ha összes árbevételük 30–50 százaléka a fenti három iparági tevékenységből származott, mezőgazdasági-ipari, ha az ötven százalékot meghaladta, ipari-mezőgazdasági szövetkezetté minősítették, s ennek megfelelően differenciálták termelési adójukat. Az agglomerációba sorolt tsz-ek adóját elvonásként tizedével megemelték, a kedvezőtlen adottságúnak ítélt tsz-ek viszont 30 százalékos adókedvezményt kaptak. Harmincnyolc tevékenységi kört a tsz-ek számára tilalmasnak ítéltek, ezek felében azonban a hiányként jelentkező ipari szükségletek enyhítésére az illetékes miniszter felmentést adhatott.

A tsz-ek kiegészítő tevékenységét mindenekelőtt az ösztönözte, hogy a mezőgazdaságinál az egész időszakban számottevően jövedelmezőbb volt az ipari munka, így abban, illetve a hasonló okokból fejlesztett szolgáltatói tevékenységben pótlólagos jövedelemforrásra leltek (hasonló volt egyébként a tsz-eknél általában kedvezőbb helyzetben lévő állami gazdaságok törekvése is). Éppen jövedelmezőségi okokból 1966/1967-től, amikor a melléküzemági tevékenységet a mezőgazdaságban a reformpolitika felkarolta s ennek megfelelően legalizálta (az MSZMP KB 1966. május 25–27-i ülésének határozata, illetve az 1967. évi szövetkezeti törvény), a tsz-ekben, mint láttuk, gyorsan bővült e korábban tiltott vagy részlegesen megtűrt tevékenységi forma. A mezőgazdasági üzemeknek ezáltal lehetőségük nyílt behatolni azokba az ipari hézagpozíciókba, amelyek az eredetileg tervutasításos ipar hatókörén kívül estek. Az ipari szervezetek — főleg kooperációs zavaraik enyhítésére s határáig — kezdetben támogatták a mezőgazdaság ipari vállalkozásait. De azonnal ellenezték, ahol és amint tényleges vagy vélt érdekeiket veszélyeztetve látták álta-

[52] 1048/1971. (XII. 14.) Korm. sz. hat. (MK 1971), 1048/1972. (XII. 31.) Korm. sz. hat. (MK 1972), 48/1971. (XII. 31.) P.M. sz. r. (Pü. Közl. 1971), Az MSZMP határozatai ... 1967–1970. 571. o., uo. 1971–1975. 101–106., 385. o., 1002/1976. (I. 20.) Korm. sz. hat. (MK 1976).

la, s ilyen értelemben igyekeztek érvényesíteni nyomásképességüket a politikai és kormányzati szervekre.

Érveik — mint ezt egy kitűnő munka[53] sokoldalúan bebizonyította — hosszú távon ugyan nem bizonyultak időtállónak, a vezetésnél — azzal a politikai tétellel összhangban, hogy a tsz-ek tevékenységének bővítése nem eredményezheti „a népgazdasági jövedelmeknek a mezőgazdasági szövetkezetekhez történő átcsoportosítását"[54] — részleges meghallgatásra talált. A rendeleti kormányzás (9 jogszabály és 15 engedélyezési eljárás) növelte ugyan a bürokráciát s korlátozta a szövetkezeti termelők gazdálkodói tevékenységének körét, de nem helyezte hatályon kívül a törvényt (1967: III. t.). Engedett ugyan bizonyos ipari nyomáscsoportoknak, s érvényesítette hatalmi, politikai maximáit, ezek körén belül azonban — részben éppen a korlátozó intézkedések nyilvánvalóvá váló hátránya miatt — nem mondott le a gazdasági racionalitás azon fokáról sem, ami a reform engedélyezésének fő oka volt.

Emiatt a visszavetés is, ami érzékenyen érintette ugyan a tsz-ek (külön) jövedelemtermelő képességét, csak részleges lett, s inkább strukturális átalakulást eredményezett, mivel a termelőszövetkezetek, már mint részben vállalkozói szervezetek gyorsan igazodtak a módosult feltételekhez (újabb és újabb jogi szabályozáskor) is: visszavonultak, sokszor komoly veszteséggel azokról a területekről, amelyekről rendeletileg kiszorították őket, illetve kisebb jövedelmet biztosítottak mint a mezőgazdasági termelés, de előrenyomultak minden olyan hasznot hajtó tevékenységi formában, amelyben erre lehetőség nyílt.

A szabályozás szigorán részleges enyhítésre csak a hetvenes évek második felétől került sor. Érzékelve a visszavetésekkel terhelt korlátozás közvetlen gazdasági, ellátási, népgazdasági hátrányait 1976 elején a minisztertanács állami vállalattal, intézménnyel kötött szerződéses formában — a budapesti agglomeráció és öt megyei jogú város kivételével — engedélyezte a tsz-ek gép-, vegyi- és könnyűipari tevékenységét.[55] A fejlődés ettől kezdve ismét számottevően felgyorsult. Ennek lényeges ösztönzést adott az ipar kooperációs szükséglete, a lakossági szolgáltatások iránti igény növekedése, az ipar szerkezete, illetve egészségtelen vállalati struktúrája (a kis- és középüzemek hiánya), a tsz-ek termelésében az iparszerű elemek térhódítása, a vertikális integrációnak a vállalatok közötti és vállalaton belüli bővítése, illetve a közös és háztáji közötti együttműködés erősödése. Mindez felerősítve az egyensúlyi gondokból adódó tennivalókkal, vezetett el a kiegészítő tevékenységnek a hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji liberalizálásához.[56]

[53] *Papp Sándor*: i. m. 1985. 101–103. o.

[54] Idézi *K. Nagy Sándor*: i. m. 1982. 11. o.

[55] 1002/1976. Korm. sz. rend.

[56] Uo. 17–18. o.

Döntő változást e téren a kormány 1980 decemberi rendelete[57] hozott. Ez újraszabályozta a mezőgazdasági nagyüzemek tevékenységi körét, kimondta, hogy ezt – a kizárólag állami jogkörbe utaltak kivételével – maguk a szövetkezetek és állami gazdaságok határozhatják meg, vagyis eltörli a korábbi tilalmakat. Miniszteri engedélyhez mindössze 8 tevékenységi kört (kohászat, öntészet, süllyesztékben kovácsolt vastermékek, légi járművek és alkatrészeik gyártása, illetve javítása, belföldi szállítmányozás, gépjármű-bérbeadás, nyomdaipari árutermelés, könyvkiadás), megyei tanácsihoz pedig hatnak az előállítását (növényvédőszerek, festékek, lakkok, műgyanták és vegyi anyagok, alumíniumöntés, háztartási és kozmetikai cikkek) kötötte. Egyszerűsítette az engedélyezési eljárást, s ami a legfontosabb volt, kimondta, hogy engedély csak akkor tagadható meg, ha a tevékenység szakmai-műszaki feltételei nincsenek vagy nem teremthetők meg. A későbbiek során az adminisztratív (jogi) korlátozások tovább szűkültek. 1983-tól már csak a belföldi szállítmányozáshoz és a könyvkiadáshoz kellett előzetes miniszteri hozzájárulás, egyéb tevékenységhez sem miniszteri, sem tanácsi engedélyre nem volt többé szükség. Igaz, a nyolcvanas évek elejétől a gyorsan szaporodó kisvállalkozások, gmk-k teremtettek új helyzetet, részben konkurenciát.

A tevékenységi kör bővülése, bővítésének lehetősége nagy jelentőségű volt a tszek életében. Javította a tagok foglalkoztatottságát, egyidejűleg – adottságoktól függően – 25–60 százalékkal növelte a tsz-jövedelmeket.[58] Érdemleges hatást azonban csak a szabályozás egyéb elemeinek érvényesülésével gyakorolt.

Mint részben már érintettük, a reformot gazdasági szempontból legfőképpen az indokolta, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek (tsz-ek, állami gazdaságok) a régi irányítási-elvonási rendszerben nem voltak képesek érdemleges fejlődésre. A hatvanas évek elejének viszonyai között a mezőgazdasági nagyüzemeknek csak mintegy harmada volt pénzügyileg képes bővített újratermelésre (másik harmada egyszerű újratermelésre, a többi még erre sem).[59] Ahhoz tehát, hogy nagyobb részük fejlődőképessé váljék, gazdaságilag kellett önállóságukat biztosítani.

Jeleztük, hogy az árpolitikai változások[60] e téren nem jártak igazán eredménynövelő következményekkel. Az 1966., majd 1967/1968. évi részleges rendezés után többször is emelték ugyan az árakat (így 1976., 1980., 1981. jan. 1-jétől, s 1983-ban),

[57] 54/1980. (XII. 19.) Korm. sz. rend.

[58] *Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. Bp. 1977. 215. o.

[59] *Csizmadia Ernő*: i. m. 1984. 242. o.

[60] *Donáth Ferenc*: i. m. 210., 214. o., Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon c. i. m. 116–117. o., *Csizmadia Ernő–Székely Magda*: Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban. Bp. 1978. 185. o., *Csizmadia Ernő*: i. m. 1984. 244–250. o.

az ipari árak azonban általában gyorsabban emelkedtek. Csak 1975-ig záródott átmenetileg az agrárolló nyílása, utána a mezőgazdasági munka jövedelmeződésének romlásával ismét ellenkező irány érvényesült. Míg 1970 és 1981 között az ipar termelői árai és a mezőgazdaság beszerzési árai 65 százalékkal, a mezőgazdasági termelői (felvásárlási) árak csupán 44 százalékkal nőttek. Így az ipari és mezőgazdasági árak közötti diszparitás (agrárolló) változatlanul a mezőgazdaságban termelt jövedelem elvonására szolgált. Valójában azonban az árak sem tartalmazták a bővített újratermeléshez kellő profitot.

Azt jelentette ez, hogy a hagyományos, illetve szokásos árpolitikai megfontolások nem vagy alig változtak. Változatlanul abból indultak ki, hogy a mezőgazdasági termelői árakat olyan alacsonyan kell tartani, amennyire csak lehetséges. A tanítás szerint (és természetesen a valóságban is) mezőgazdasági termékek árának nagyobb mértékű emelése szükségszerűen költségnövelő tényezővé válik az iparban, s megdrágítja általában is a munkaerő-áru újratermelésének költségeit; egyidejűleg — ráfordításarányosan — ugrásszerűen megnöveli a kisüzemek, kistermelők versenypozícióit, sőt felerősíti a nagyüzemek közti differenciálódást — egyszóval olyan bonyodalmak elindítója lesz, amit a politikai vezetés nem tud összhangba hozni saját maximáival. Ezzel szemben a központilag alacsonyan tartott termelői árak (a monopoljellegű felvásárló szervezettel együtt) eleve kizárják, hogy a profitot, tehát a fejlesztési forrást is a termék versenyképessége ossza el a termelők között, vagyis hogy valóban a piac, a felhasználó, fogyasztó értékítélete vezérelje (a központi elgondolás mellett vagy helyett) a fejlesztést. E szempontok szerint vezérelt árpolitika mellett a fejlesztés fontos, esetenként alapvető, máskor kiegészítő forrásává az elvont eszközök visszajuttatása vált támogatás címén. A reform szelleme a támogatások leépítését s a piaci hatások erősítését követelte meg. Kezdetben erre határozott elgondolások születtek. A hetvenes évek második felétől azonban e téren is bizonyos visszarendeződési irány mutatkozott.

Az állami támogatási rendszer — a fejlesztéshez szükséges, de hiányzó jövedelmek részleges pótlása mellett — a központi irányításnak is eszköze maradt. Lényegét tekintve a központi fejlesztési koncepció és akarat legfőbb erőátviteli eszköze. (Ha ugyanis az árakban a piac regulálja a fejlesztési eszközt, akkor a termelő maga dönt, mire fordítja; ha viszont támogatás formájában juttatják vissza, akkor a visszajuttatás feltételeit, célját, vele a felhasználási módot a központi akarat szabja meg.) Kezdetben a tömeges átszervezést követő esztendőkben a kormányzat az alakulás-alapozás más forrásból nem biztosított kiadásait utólagos hitelelengedés formájában támogatta. 1968 után az állóeszköz-fejlesztést beruházási támogatással ösztönözte. A hetvenes években üzemi építményekhez, ültetvényekhez 20–50, gépre 20–70 százalékos beruházási támogatást nyújtott. A kedvezőtlen adottságú nagy-

üzemek fő formaként alapárkiegészítés címén a növénytermelés és állattenyésztés nettó árbevételének 5–10 százalékára számíthattak. Kifejezetten saját forrás hiányának pótlására szolgált a fejlesztési hozzájárulás, amit kedvező feltételek mellett vagy visszatérítési kötelezettség nélkül vehették igénybe a gyenge tsz-ek vagy állami gazdaságok.

Már 1969-től tendenciaként érvényesült a támogatások szűkítése, 1980-tól pedig lényeges csökkentése. A támogatásból eredő rész a beruházásokban az idők folyamán lényegesen visszaesett, s nőtt a tsz-ek saját erőforrásból e célra fordított hányada. A tsz-ek által megvalósított beruházásoknak már az 1960-as évek végén is csak mintegy kétötöde eredt állami forrásból, a nyolcvanas években már csak 10 százaléka. Hozzá kell tenni, hogy ekkor már éppen a növekvő állami elvonás a csökkenő visszatérítés folytán, a tsz-ek saját erőből eredő beruházási, fejlesztési képessége is romlott.

A szabályozás keretében növekvő szerepkörre tettek szert a mezőgazdaság közvetlen költségvetési terhei[61] (adók, és egyéb címen foganatosított elvonások). 1968 és 1983 között a szövetkezetek adóterhei megnégyszereződtek. A költségvetésbe közvetlen befolyó befizetéseik, vagyis befizetési kötelezettségük összege 1983-ban megközelítette a 30 milliárd forintot, ami a szövetkezeteknek közvetlenül nyújtott támogatások összegének közel kétszeresét tette ki. Az adó jelentősen megcsapolta a nyereséget. 1985-ben az adózás utáni nyereségmaradvány átlagosan 63 százalékra rúgott. De az évi 60 ezer Ft/fő alatti bruttó jövedelmi kategóriába eső 260 szövetkezetnél nem maradt semmi nyereség, sőt nagy részüknél hiány keletkezett. A 60–80 ezres csoportban adózás után a nyereség 22, a 80–100 ezer Ft-os csoportban 61, a 100 000 fölöttiben (összesen 377 tsz-ben) a nyereség 89 százaléka maradt vissza. (Az alábbi ábra szemlélteti 1984 = 100% viszonylatában a bruttó jövedelem, a nyereség és a nyereséget terhelő adók 1985. évi változásait.)

A szabályozó rendszer biztosította az állami elhatározások érvényesítését, benne a szükségesnek ítélt jövedelemelvonást. A változás mégsem csak abban állt, hogy a korábban jellemző direkt adminisztratív eszközök szerepe csökkent, illetve hogy közvetettekkel helyettesítették őket, hanem abban is, hogy a központi célok, így az önálló gazdálkodás és fejlesztőkészség elérése érdekében elengedhetetlenné vált a nagyüzemi számtartásos gazdálkodás közgazdasági kereteinek és fondjainak létesítése is. Ennek fontosságára utal, hogy az ötvenes évek végén, alig több mint egy évtizeddel korábban tehát, még elméletileg is tagadták a szövetkezeti önköltségszámítás jogosultságát.[62] A hatalom és a gazdaság (illetve a munkatermék igénybevé-

[61] Mezőgazdasági szövetkezetek c. i. m. 123. o., *Huszár József*: Hogy gazdálkodni lehessen. Figyelő 1987. jan. 15. 8. o.

[62] *Donáth Ferenc*: i. m. 221. o.

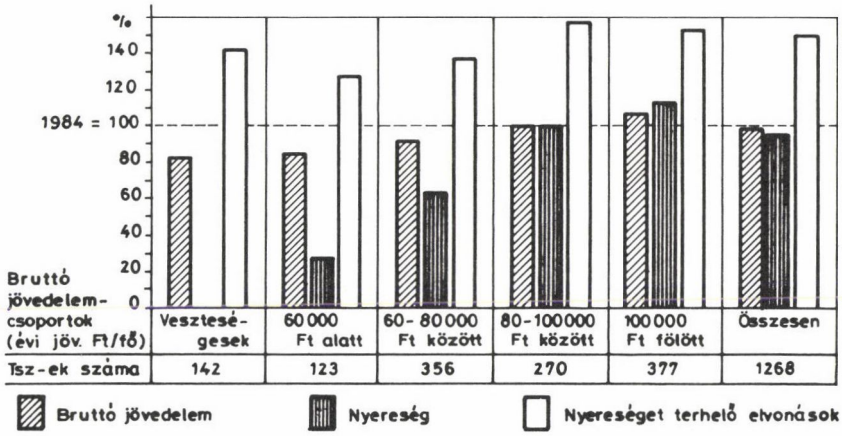

A tsz-ek nyereségének és a nyereséget terhelő adók alakulása 1985-ben, 1984 százalékában

Forrás: Figyelő, 1987. január 15. 8. o. (*Huszár József*: Hogy gazdálkodni lehessen.)

telének) akkori rövidre zárt viszonya ugyanis azt kívánta. Az ötvenes évek legvégén, s a hatvanas évek első felében, főleg spontán kezdeményezésre, jelentkezett ugyan ellenkező irányzat is, átfogóbb jellegű változásra azonban e téren is csak 1968-cal került sor. Ettől kezdve a tsz-ek különböző — az önálló gazdálkodást és vállalati tisztánlátást szolgáló üzemi, költségvetési — alapokat hoztak létre. Az épületek, gépek, felszerelések, berendezések stb., vagyis az ún. állóalapok felújítására például költségként elszámolt *amortizációs alapot*; a tagság jövedelmet garantáló, a munkadíjat (a tsz-ek történetében először) ugyancsak költségként kezelő *részesedési alapot*; a termelési folyamat során felhasznált eszközök fedezésére, szintén költségként felszámolt *forgó alapot*; a termelés alapjainak bővítésére szánt *felhalmozási (fejlesztési) alapot*; úgyszintén a jóléti célú *szociális*, valamint a művelődést segítő *kulturális alapot*.

Az alapok létesítése, a velük való gazdálkodás[63] a tisztánlátás, a helyes vállalati döntés fontos számtartási feltételeit teremtette meg. Az alapok nyilvántartása és hasznosítása tag és vezető számára egyaránt segítette az áttekintését annak, hogy mi a termelőszövetkezet érdeke, hogyan fejezi ki ez az egyes tagok érdekét, s mennyiben találkozik, illetve tér el az állam képviselte érdek a tagok egyéni vagy csoportérdekétől. Javult a vezetés rátermettségének és felelősségének megítélése. Vagy mint

63 Uo. 221–222. o.

e problémakör egy kitűnő szakértője írta:[64] „Felszállt vagy legalábbis megritkult az a köd, amelybe az érdekviszonyok korábban burkolóztak..." Ugyanakkor viszont a tsz-ek alkalmassá váltak arra is, hogy a tagok anyagi érdekeltségét összekapcsolják az állam által elvárt ún. népgazdasági érdek szolgálatával ott, ahol ezek az érdekek találkoztak, illetve azonosak voltak, így mindenekelőtt a termelés emelése, a gazdaságosság fokozása terén.

Az érdekviszonyok számtartásos tisztázása terén számottevő szerepe lett a különböző részesedési, munkadíj-, illetve jövedelembiztonsági alapoknak. Lényegében általuk vált lehetővé a munkaegységrendszerről, a „maradék-elv"-ről való áttérés a garantált munkadíjazásra, illetve az előre megállapított munkadíj rendszeres évközi kifizetésére. Míg a munkaegység a korábban jellemzett maradék-elvvel párosult addig csak — lényegében az 1953. évi változások nyomán bevezetett — esetszerű készpénz-előleg fizetése enyhíthetett a tagok pénztelenségén. 1968 után viszont garantált, készpénzben folyamatosan fizetett munkadíjra és nem garantált, a bruttó jövedelem nagyságától függő év végi részesedésre bontva a tagok szövetkezetből eredő jövedelmét, a tsz a tagok megtervezett személyi jövedelmének 80, a hetvenes években 90 százalékát garantálhatta készpénzben. Ezzel a korábbitól alapvetően eltérő jellegűvé, lényegesen ösztönzőbbé vált a szövetkezeti jövedelem elosztásának egész rendszere, s szabadultak meg a tsz-ek az elosztás korábbi, lényegében hadikommunista jellegű kolhozvonásaitól.

Mégis, az igazi húzóerőt az képezte, hogy szemben a régivel, most garantálttá vált a munka díjazása, sőt mértéke is — minthogy a munkadíj, amelyet költségként számoltak el és évközben rendszeresen kifizettek, megelőzte az állami követeléseket — az eredményesség függvényében lényegileg szövetkezeti rendelkezésűvé vált. Így valójában az elosztás új formájával együtt új, a korábbinál hatékonyabb érdekeltségi rendszer született, ami a ráfordítás mércéjévé téve rehabilitálta a haszonelvet. A hetvenes években a reform azonban e téren is elakadt, 1975-től a bérszabályozás tszekre történő kivetítése, s a szabályozók mind inkább elvonó jellegű, jószerint rendszeres módosítása az elosztási politika reform utáni pozitív intézkedéseit is fokról fokra váltotta vissza.

A tsz-ek reformba illesztésével vetődött fel érdekképviseletük létesítésének szükségessége is. A paraszti, illetve mezőgazdasági érdekképviseletnek az ötvenes évek még nyomait is elsodorták. Az átszervezés során éppen a kollektivizálás központi vezéreltsége zárta ki e téren a kezdeményezést. A reform, benne a tsz-reform idején viszont a szövetkezetek egyenjogúsága, önállósága, önigazgatása elvének kimondá-

64 Uo. 221. o.

sa immár halaszthatatlanná tette a kérdés újraszemrevételezését, illetve intézményi rendezését is.

A szövetkezeti képviselet, s érvényesítésének módjával a nyilvánosság előtt először részletesen az 1966 májusában elfogadott reformirányelvek foglalkoztak.[65] Az ebben körvonalazott elgondolásokat, tervet terjesztették az 1967. április 20–21-én ülésező I. Országos Termelőszövetkezeti Kongresszus elé, majd foglalták a tsz-ek helyzetét átfogóan rendező 1967. évi III. törvénybe.

A tsz-ek első országos kongresszusán megválasztották a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát, elfogadták a területi szövetségek mintaalapszabályzatát, s később ennek megfelelően meg is alakultak a szóban forgó területi szövetségek. Összesen 52 — Komárom megyében 1, másutt 2-5 — területi szövetkezet jött létre. 1975 közepéig számuk — összefüggően a reformfolyamat visszavetésével — 46-ra csökkent. Ekkor már úgy értékelték, hogy a szövetségek kialakulásával végül is nem valósult meg az az eredeti elgondolás, hogy a szövetségi körzetek essenek egybe a táji, gazdaságföldrajzi adottságokkal. Mivel időközben a termelő- és szakszövetkezetek számát mintegy felére (54 százalékra) csökkentették, le is mondtak az eredeti elvről, s — szemben az alulról szerveződés elvével, nem is pironkodva, hogy itt az éppcsak deklarált szövetkezeti demokrácián tesznek nyílt erőszakot —, hogy a „területi szövetségek száma tekintetében a megyei pártbizottságok foglaljanak állást".[66] Az első tsz-kongresszus még úgy foglalt állást, hogy a területi szövetségek megyéken belül gazdasági körzetként, illetve — indokolt esetben — megyénként alakuljanak meg.[67]

A gazdasági reform bevezetésének előzményeként tehát, más lényeges módosításokkal együtt, kétségtelenül minden korábbinál eredményesebb transzmissziós rendszert hoztak létre, megteremtették a közvetett tsz-irányítás intézményrendszerének társadalmi érdekképviselettel összevont olyan új formáit, amelyek az eredményesebb irányítás érdekében ugyan lentről fel és viszont közvetítettek törekvéseket, központi akaratot azonban nem korlátoztak. A társadalmi érdekképviselet fogalma azt fejezte ki, hogy a minden más érdeket minősítő — központilag fogalmazott — ún. „társadalmi" érdek keretei közt, illetve annak elősegítésére a szövetkezeti rendbe szedett mezőgazdasági szervezet intézményesen artikulálhatta gazdálkodói gondjait és szándékait, azaz bocsáthatta a fenti értelemben vett „társadalmi" elismerés hatálya, illetve végzése alá.

A hetvenes évekbeli szigorítások és reformellenes visszahatások során megszaporodott az elvileg autonóm szervezetek, illetve az önkormányzat elve alapján létreho-

65 Az MSZMP határozatai ... 1963–1966. 405–406. o.

66 Az MSZMP határozatai ... 1975–1980. Bp. 1983. 49. o.

67 Népszabadság 1967. ápr. 23., Az MSZMP határozatai ... 48. o.

zott intézmények tevékenységébe való külső beavatkozás. Ez már a hetvenes évek első felében oly nyilvánvalóvá vált, hogy az akkor központilag erősen ellenőrzött sajtóban is hangot kapott,[68] hogy a TOT irányelvei és útmutatásai „sok tekintetben megszabják a szövetségek tennivalóit", noha nincsenek alárendelve neki. Az 1974 elején a tsz-szövetségi közgyűlések szervezésére, jellegére vonatkozóan tették szóvá, hogy „mi minden szabálytalan a küldöttközgyűlés egybehívása és levezetése körül". Már 1973-ban módosították a szövetségek alapszabályát; s felügyeleti joguk folytán az illetékes tanácsok hagyták azokat jóvá. Sok feszültség, ellentmondás keletkezett a szövetségek és a járási tanácsok utódai, a járási hivatalok között. E kapcsolatot a TOT egyik ülésén is „máig neuralgikus pont"-nak minősítették. 1975-ben, megelőzve a kongresszust, a tsz-összevonásokkal párhuzamosan területi szövetségeket is egyesítettek, vagyis az említett tájkörzeti szerveződés helyett megyei szinten szervezték őket újjá.

A nyolcvanas években – főleg 1982/83-tól – a kedvezőtlen gazdasági, társadalmi tünetek erősödésével élénkültek a szövetségek munkájával, funkciójával kapcsolatos észrevételek. Szóvá tették például,[69] hogy túlzott az érdekképviseleti szervek felső befolyása. Okkal panaszolták, hogy az érdekképviseleti szervek „az állami irányítás részévé váltak", vele „együtt lépnek fel a szövetkezeti érdekekkel szemben", tevékenységük „elbürokratizálódott" stb. Joggal igényelték, hogy az érdekképviselet „csak a szövetkezetek alulról megfogalmazott érdekeit közvetítse" és „ne vállaljon rossz állami döntések közvetítéséből magára felelősséget". Mint búvópatak tört felszínre ismét: „el kellene választani a gazdasági szövetségi, úgynevezett kamarai funkciót és a tagság kollektív és egyéni érdekvédelmét". A nyolcvanas évek közepén már a TOT-ra is egyértelműen vonatkozik a kifejezett kritika:[70] „jól elvan a többi főhatósággal, mindenben szép egyetértésre jutnak...", a különféle ún. képviseletek „nem igazán a tagság érdekeit képviselik ..., gyakran meg sem kérdezik a tagságot, mielőtt határoznak".

1985-ben az MSZMP KB Szövetkezetpolitikai Munkaközössége fogalmazott így:[71] „A törvényben garantált szövetkezeti önállóság ... a végrehajtás során esetenként az elviselhető mértéken túl is törést szenved. Az országos hatáskörű szervek a törvényi felhatalmazást gyakran korlátlan jogosítványnak tekintik. Így a törvény elveivel és szellemével ellentétes rendelkezések is megjelennek." A Szövetkezeti Kutatóintézet igazgatója még szélesebben, részben történeti keretbe foglalva tárta a

68 Magyar Hírlap 1974. febr. 2. (*Kereszténvi Nándor*: Érdek és harmónia).

69 Szabad Föld 1983. márc. 26.

70 HVG 1986. dec. 20.

71 Uo.

nyilvánosság elé a nyolcvanas évek beli gondokat: „A mai magyar társadalom intézményrendszere felülről lefelé szerveződött... A hatvanas évek végén annyi változás történt, hogy a TOT létrehozása alulról felfelé építkezve történt... Mivel azonban a társadalom működése, egész intézményrendszere strukturálisan nem változott, saját struktúrájának megfelelően formálta át." Ez – tette hozzá – „nem volt nehéz egy olyan intézményrendszerben, ahol minden konfliktust vertikálisan magasabb szintre kanalizálnak", ily módon nem egymás mellé rendelt szervezetek egyezkedése, hanem a túlsúlyos igazgatás beavatkozása oldja meg vagy odázza el azokat". Az érdekek felülről lefelé rangsoroltak. Első a népgazdasági, második a vállalati vagy csoportérdek, utolsó az egyéni. Ez egyben érvényesíthetőségi rangsor is, amit, ha másként nem megy (miközben a kinyilvánított népgazdasági érdek nem lehet vita tárgya), igazgatási-adminisztratív eszközökkel biztosítanak.[72]

A nyolcvanas évek közepéig érdemleges előrelépés sem a tagi képviselet, sem egy átfogó mezőgazdasági vagy élelmiszergazdasági kamarai rendszer létesítése terén nem esett. A keretek tehát változatlanok maradtak, s az érdekérvényesítés gyakorlati lehetősége pedig romlott. A lehetőségek érvényesítése az egyik oldalon és azok központi elgondolások szerinti korlátozása a másikon, az alulról jövő jelzések tudomásulvétele vagy figyelmen kívül hagyása is egyaránt változatlanul vezetéstechnikai eszköz maradt.

A részleges újítások is elegendőnek bizonyultak azonban, hogy kétségbe vonhatatlanná tegyenek egy indíttatásában lényegileg vezérlési, végső követelményeit tekintve azonban valóban rendszerátalakító reformot.

A vezérlési reform a mezőgazdaságban kezdettől annak a formának meghaladását indította el, amit a kollektivizálás utolsó rohama 1959–1961-ben létesített. E forma, mint érintettük, eredetileg olyan harminc–negyvenes években kreált jellegzetes kolhoztípusra épült, amely minden tekintetben a központi elgondolások hatálya alatt állt. Feladatai voltak, nem érdekei, vagy ha ilyenek mégis felvetődtek, mindig a központi vezetés által megítélt társadalmi érdeknek rendelődtek alá, azaz csak ezt fejezhették ki. Ebben a rendszerben a mezőgazdaság az „egyetlen hatalmas gép", „gabonagyár" képletébe illeszkedett s végső soron a központi utasításos rendszer egyik társadalmi, gazdasági szubkultúrájává vált. Sem termelőeszközeivel, sem termékeivel nem rendelkezett. Pusztán élelemtermelő feladatai voltak; élelemtermelő, forrásteremtő eleme lett egy hiányokon alapuló ipari, védelmi kapacitásnak. Belső életét is ennek megfelelő szabályrendeletek (mintaalapszabály, hivatali utasítások) alakították.

Az első rést ezen a szigorúan zárt rendszeren, kényszerű engedményként, a ház-

72 Uo.

tájit ütötte, ami a közösből eredő, de ott nem biztosított létminimum rendszeridegen, de elhagyhatatlan forrásává vált. Eredetileg ugyancsak kényszerű engedménynek, minőségileg mégis újnak számított a részesművelés, ha az kétoldalú kötelezettségekre épült, vagyis szerződésileg, írásban garantálta a munkát vállaló részszerű jövedelmi jogosultságát, amit eredetileg korábban — a kolhozban, tsz-ben a maradékelvre alapozott elosztási szabályok — eleve kizártak. Magyarországon a részesművelést — helyesebb ezt szerződéses, kétoldalú megállapodáson alapuló művelési formának nevezni — már az 1966/1968-as reform előtt egyre több helyen, mind általánosabban alkalmazták, illetve adottságként kezelték.

A gépállomások felszámolása, a termelőeszközök állami monopóliumának géptulajdonra vonatkozó részleges feloldása jelentette a következő fontos lépést a sztálini minták meghaladására. A hatvanas évek második felében kibontakozó reform tovább lendítette előre a folyamatot. A tervkötelezés, vagy mint láttuk 1966-ig a tervkötelező nyomás gazdasági szabályozással, jogi, rendeleti terelőkkel való felváltása a tevékenységi kört, vállalkozói mozgásteret bővítette. A tsz-ek egyenjogúsítása, önkormányzó vállalkozási jellegük elismerése szükségessé tette a termelői, gazdasági érdekkifejezés intézményi lehetőségének biztosítását. Más oldalról a reform, a vezetés-irányítás racionalizálása elengedhetetlenné tette a termelői szintről érkező — eredményesebb döntés számára nélkülözhetetlen — gazdasági információk intézményi rendje létesítését. Fel-leközvetítő transzmissziós szereppel eredetileg erre szolgált a tsz-ek társadalmi képviselete (területi szövetségek, TOT). A demokratikus centralizmus addig általános igazgatási elvének e szervezetek esetében való mellőzése azonban valós termelői, szervezeti érdekérvényesítő képességet is bővített.

Az eredetihez képest ugyancsak rendszeridegennek, tényleges újításnak, valóságos revíziónak minősült az alapokkal való gazdálkodás, a részleges önfinanszírozás lehetőségének megteremtése, az egyre szélesülő kiegészítő, illetve melléktevékenységnek, vállalati kooperációknak, közös vállalkozásoknak, társulásoknak, termelési rendszer szervezeteknek, hálóknak, egyáltalán új, eddig lehetetlen vagy tilalmas külső forrásokat fakasztó, hasznosító, vállalati tőkemozgatásnak eredendően vállalkozási (haszonelv) alapon történő engedélyezése, ösztönzése.

A reform térhódításával egyre inkább egy új agrárgazdasági rendszer körvonalai bontakoztak ki. Ennek hatóerői, párosulva egy korábban nem tapasztalt fejlesztési, korszerűsítési politikával képezték az alapját a mezőgazdasági termelés hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji nagy fellendülésének. A kolhozrendszerből való kivetkőzés hetvenes évektől felerősített visszafogása pedig a termelési alapok s a termelési kedv romlását: mint kényszerítő feltételét egy nyolcvanas évek legvégére maradt, tovább azonban katasztrofális következmények nélkül nem odázható, generális agrárreformnak.

II. A termelés feltételei; adottságok, eredmények

1968 után, a hetvenes években s a nyolcvanas évek első felében, a mezőgazdasági statisztikailag rendszeresen nyilvántartott fő termelési tényezői — földterület, munkaerő, állatállomány, vonóerő, állóeszközök és beruházások — nagyjában az előző időszakokra jellemző tendenciák továbbélését, felerősödését, részben időszakos mérséklődését vagy visszaesését jelzik. Ezért elegendőnek véljük itt csupán a fő folyamatok, illetve az attól való lényegesebb eltérések érzékeltetését.

1968 és 1985 között több mint 360 ezer hektárral (1938-hoz képest majdnem 921 ezer, 1945-höz 870, 1960-hoz viszonyítva is 612 ezer hektárral), vagyis minden továbbinál rohamosabban csökkent a szántóterület. A csúcspontot az egész történet során — nem számítva az 1958–1960 közé eső drámai szakaszt — a hatvanas, még inkább a hetvenes évek képezték, amikor (csupán e két évtized alatt) 575 ezer hektárral esett vissza a hazai mezei gazdálkodás fő terrénuma, a szántó. 1938 és 1945 között évi átlagban nem egészen 7300, 1945–1949 között 15 000, 1949–1960 között 18 000, 1960 és 1970 között 26 000, 1970 és 1980 között pedig már évente 31 000 hektár szántóterületet vontak ki más, főleg nem mezőgazdasági célra. Csak a nyolcvanas években mérséklődött nagyjából az 1938–1945-ös évek szintjére ez az okkal „riasztónak" ítélt[73] ütem.

A hetvenes években megállt a kertterület átmeneti csökkenése, illetve, a kisüzemek vállalkozói készsége nyomán, újra számottevő bővülést mutatott. 1985-ben már ebben a hasznosítási formában értékesült az összes kertszerű üzemterület több mint 88 százaléka, szemben az 1968. évi 43 százalékos részesedésükkel. Az 1968. évi majdnem 60 százalékára esett vissza — üzemmódváltás, kiöregedés, elhagyás, esetenként tömeges kivágások miatt — a gyümölcsterület, s azonos bázison 65 százalékra szűkült a szőlőföldek állománya. Az időszak egészét tekintve szektorálisan csökkent a nagyüzemek szántó-, gyümölcs-, szőlő- és gyepterülete, s a munkaintenzív kultúrákban, főleg a nyolcvanas években, kiterjedtek a földhasznosításnak családi formái. Az eddigiek mellett valójában a kisüzemi terület mintegy megduplázódása jelentett külön említésre méltó új elemet a nyolcvanas években.

Legjellegzetesebben a szántó rohamos csökkentése miatt, de más okokból is, racionális földgazdálkodásról e korszakban sem beszélhetünk. Az ebből eredő hátrányok teljességükben nem körvonalazhatók. Bizonyos, hogy a gazdag örökség fogyatkozott: a nyolcvanas évek közepének Európájában az egy lakosra jutó mezőgazdaságilag művelt terület csak a Szovjetunióban, Bulgáriában, Romániában és Jugoszláviában volt nagyobb, mint nálunk. Ugyanakkor talajaink természetes ál-

[73] Népszabadság 1986. ápr. 22. (Kincsünk a termőföld), Mezőgazdasági adattár I., 1978. 19–21. o., MGStÉk 1980. 64. o., MgStZsk 1985, 20–21. o.

lapota évtizedek óta rohamosan romlott. Az évtized közepén a mezőgazdaságilag hasznosított területnek majdnem kétharmadát minősítették[74] szokásos fordulattal „kedvezőtlen adottságú"-nak, vagyis olyannak, amelyiknél természeti, környezeti, gazdálkodási okokból sürgetően elengedhetetlennek ítélték az értékőrző beavatkozást. Rendszeres, mintegy 5 millió hektárra (a mezőgazdaságilag művelt terület 83 százalékára) kiterjedő talajvizsgálatok a nyolcvanas évekre ugyanis kimutatták, hogy a „termőföld a kimerülés határán van", illetve „csökken a szántóföldek tápanyagtőkéje". A vizsgált talajok felét találták savanyú kénhatásúnak, 27 százalékát különösen veszélyeztetettnek. A területek közel 56 százaléka minősült mészhiányosnak. A talajok elsavanyodása a három évenként végzett két talajvizsgálati ciklus között is 10 százalékkal nőtt.[75] A szántóföldek 70 százalékának nitrogéntartalmát találták elégtelennek, s a területnek csupán 6 százalékán tudták kimutatni a talaj eredeti nitrogénszolgáltatásának megfelelő szintet. Nagy hiányok mutatkoztak foszfor- és káliumtartalomban is.

A hatvanas-hetvenes évektől mindvégig súlyosbodtak a környezeti jellegű káros hatások. Az OMFB és az MTA által — „A környezet erősödő savanyodásáról és ennek hatásáról" címen — évente végzett vizsgálat szerint évi több mint 800 ezer tonna légköri eredetű kéndioxid-szennyeződés következményeivel kellett számolni. A termőtalajra ebből származó savterhelést a műtrágyázás által kiváltottnál négyszer nagyobbnak ítélték. Évi 200 millió tonnát tett ki az ugyancsak erősen savas kénhatású (főként gépkocsik égéstermékeként jelentkező) nitrogénoxidok mennyisége. Nőtt a talajt, növényt megtámadó, emberre veszélyes egyéb szennyezőanyagok (ólom, kadmium, ipari és kommunális szennyvíz, szennyiszap) károsító hatása. (Magyarországon évente ekkor 600 millió köbméter szennyvíz és 3 millió köbméter szennyiszap keletkezett.)

Nagyok voltak az eróziós károk.[76] Hegy- és dombvidéki területeinken a csapadék termőtalaj-pusztító hatása mintegy 2,3 millió hektárt sújtott. A hetvenes években kimutatták,[77] hogy évi 50 millió köbméter talaj pusztult le az erózió következtében s jutott másodlagos károkat okozva a völgyekbe. Összességében az eróziós veszteségek évi mértéke 90-100 millió köbméterre, hektáronként átlagosan 40 tonnára rúgott, ami több mint kétszeresét tette ki „a még elviselhetőnek". A szél talajpusztító hatása 1,4 millió hektárt érintett.

A nyolcvanas évekre a környezeti ártalmak erdőpusztító hatása is nyilvánvalóvá

74 Népszabadság 1986. ápr. 22. (Kincsünk a termőföld).

75 Figyelő 1986. okt. 16. (*Dr. Baranyi Ferenc*: Termőföld a kimerülés határán).

76 Figyelő 1986. okt. 23. (*Dr. Rott Nándor*: Termőföld — érték nélkül).

77 *Stefanovits Pál*: Talajvédelem. Bp. 1977. 87. o.

vált.[78] Erdeink egészségi állapotát az „erdők nemzetközi éve" FAO-kezdeményezés jegyében 1985 elején összehívott II. Erdővédelmi Konferencia „egyre inkább aggasztó"-nak minősítette. A környezetszennyezésből eredő károkat ekkor egymilliárd forintra becsülték, ami 1,2 millió köbméter — az évi fanövedék 24 százalékát kitevő — fatömegnek felelt meg. Főként a lég- és talajszennyezettségre különösen érzékeny tölgyesekben haladt előre a romlás: 120 ezer hektáron ekkor 900 ezer köbméter tölgyfa pusztult. 1983-ban a károsodást összességében mintegy 10 százalékra tették, két-három év múlva már 30 százalékra. A legsúlyosabb veszteségek a légszennyezettebb levegőjű ipari körzetekben, kéndioxiddal szennyező nagy hőerőművek — a Gagarin, a pécsi és várpalotai hőerőmű — hatásterén estek, minthogy a gépjárművek kipufogógáza mellett ezek mérgező hatása volt a legerősebb. A kilátások sem voltak kedvezőek. Némileg — az 1980. évi 1,6 millió tonnáról az 1985. évi 1,4 millióra — csökkent a kénszennyezés, az ellene alkalmazott műszaki megoldások nem voltak megfelelőek. A kénkibocsátás megszüntetésére a legveszélyeztetettebb területeken 12-15, országosan pedig 100-150 milliárd forintra lett volna szükség.

A gondok fokozódásával, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától határozottabban kezdett kifejezésre jutni szakmai, sőt sajtó körökben, a gazdálkodással kapcsolatos kritika. Bírálták a monokulturális egyoldalúságot, felvetették, vissza kellene térni a vetésforgóra.[79] Szakmai körökben bírálták a szervezeti rendszer (állami gazdasági, tsz-szervezet) merevségeit. Az erdőgazdálkodásban pedig a gazdálkodás egész rendszerét tették kérdésessé, azaz minősítették végeredményben rablógazdálkodás jellegűnek. Ez utóbbira vonatkozóan a Magyar Nemzet vitafórum-rovatában olyan szakértői számítás látott napvilágot,[80] amely szerint az alkalmazott (100 éve elavult) módszer, a tarvágás 50–60 milliárd — az évi négymillió köbméter faimportot is figyelembe véve mintegy 80–90 milliárd — forint veszteséget okozott évente a népgazdaságnak. (A számítás arra épült, hogy korszerű — ún. szálaló-vágásos — módszerrel az 1,4 millió hektárt kitevő természetes erdők (tölgyesek, bükkösök), az erdőterület több mint 87 százaléka, mintegy 13 millió köbméter fanövedék termesztésére nyújtanának lehetőséget, a bírált módszer melletti 6,5, 1983-ban már csak 5 millió köbméter helyett. Ez utóbbi alapján a 8 millió köbméter évi fakitermelésből 3 millió valójában már túltermelés, s az évi 9–10 millió köbméter hazai faszükséglet kielégítésére további több millió köbmétert kell importálni is.)

Hosszú időn keresztül a földvédelem jogilag sem volt biztosítva. Környezetvédelmi törvény csupán 1976-ban született, előtte (csak a hatvanas évek második felé-

[78] Magyar Nemzet 1985. febr. 6. (Vészkiáltás a nemzetközi év alkalmából. Erdeink aggasztó állapota)., HVG 1986. nov. 22. (Hazai erdőpusztulás).

[79] HVG 1985. júl. 27.

[80] Magyar Nemzet 1985. aug. 8. (*Dr. Szilágyi László*: Vádlott a tarvágás).

től) különböző „szakterületeket lefedő"[81] jogszabályokban jelentkeztek környezetvédelmi szempontok. Megbízható földkataszter az egész korszakban nem készült. (Csak 1986 elejére készült el a földek természeti adottságainak újraértékelése, s közgazdasági minősítésük még a későbbi évekre várt, így a szabályozás változatlanul a százéves aranykorona-rendszert alkalmazta.)[82] Ugyancsak az egész időszakra helytálló volt a szakértői megállapítás: „... a nemzeti vagyon — erősen alábecsülten is — 18 százalékát kitevő mezőgazdasági földeknek nincs pénzértékük a mezőgazdasági vállalatok vagyonában, mérlegeiben, s ami még súlyosabb, gazdálkodásunkban sem".[83] A negyvenes évek végétől az egész birtokpolitika mellőzte a földértéket. A politikai célkitűzéseket követve a jogi — többnyire rendeleti — szabályozás elsősorban a tulajdonviszonyok átalakításának, az egyéni földtulajdon felszámolásba átváltó korlátozásának, a nagy, állami, szövetkezeti munkaszervezeti rendszer kiépítésének szempontjait érvényesítette. A korszak egészét átható korlátozások szinte teljesen lehetetlenné tették a gazdasági értékcentrum körül bonyolódó földforgalmat. A hatvanas évek végétől indított, reformhoz kapcsolt nagy földátrendezés lényegileg szintén az akkori politikai jellegű fő szempontokra összpontosított. Az akkor egységesnek ítélt földtörvényt a nyolcvanas évekre már több mint kétszáz földtulajdon és földhasználat kérdéseivel foglalkozó jogszabály egészítette ki, értelmezte vagy módosította (nem számítva a hasontárgyú miniszteri utasításokat, leiratokat, körleveleket, más utasításokat). Ez ismét azzal a következménnyel járt, hogy már a hetvenes évek végére áttekinthetetlenné vált az addigi szabályozás. Az évtizedfordulón kialakult új helyzet mellett ez is szükségessé tette, hogy a minisztertanács 1980-ban új földkódex kidolgozására hozzon határozatot. Az új földtörvény azonban csak 1987-ben készült el, illetve került be a törvénytárba[84] (de már két év múltán — okkal — nyílt kritikával illették).

A tömeges kollektivizálás idejéhez képest mérséklődve, de tovább folytatódott a mezőgazdaságból való eláramlás. Míg 1960 és 1970 között mintegy 590 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot (vagy esett ki a keresők rendjéből), a következő évtizedben 205 ezer. Ezzel a mezőgazdasági aktív keresők száma, amely a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején még kétmillió körül mozgott s 1968-ban is 1,4 millióra rúgott, a nyolcvanas évek közepére egymillió alá süllyedt. Igaz, ugyanezen évtized első felében mutatkozott némi (néhány tízezres) visszaáramlás, de mint az 1984. és 1985. évi adatok mutatják, ez ekkor csak időleges és konjunkturális tünetként jelentkezett.

[81] HVG 1985. jún. 22.

[82] Népszabadság 1986. ápr. 22. (Kincsünk a termőföld).

[83] Figyelő 1986. okt. 23. (*Rott Nándor*: i.m.) Másutt a termőföld értékét a nemzeti vagyon 20 százalékára becsülték (Magyar Nemzet 1981. okt. 9. — *Váncsa Jenő* beszámolója az országgyűlésen).

[84] Figyelő 1986. nov. 27., HVG 1987. márc. 21., márc. 26.

Noha a hetvenes évek második felétől népgazdasági szinten is csökkent az aktív keresők száma, a mezőgazdaságban ez nagyobb méretet öltött. Így 1985-ben már csak ötödük talált megélhetést itt, szemben az 1968. évi majdnem 26 (más adatok[85] szerint 28,6) százalékkal. Ezen belül is jellegzetes irányként érvényesült a mezőgazdasági alaptevékenységben tevékenykedők arányainak mérséklődése. Az összes aktív keresőknek 1985-ben alig több mint 13 százalékát foglalkoztatták e körben (a korábbi megfelelő adatok: 1960: 37, 1970: 21, 1980: 15%).[86]

Szektorálisan aránynövekedés mutatható ki az állami szektorban, csökkenés, majd stagnálás a szövetkezetiben, s hullámzás a piac-, illetve szabályozóérzékenyebb kisegítő és egyéni üzemekben. A legutóbbi másfél évtizedben a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők aránya az állami szektorban 14-ről 17 százalékra emelkedett, míg a szövetkezetiben 79-ről 75-re csökkent, ezen felül 1975-től e szint körül mozgott. (A kisegítő és egyéni gazdaságok adatai: 1965: 10,8, 1970: 7,5, 1975: 9,9, 1980: 9,7, 1985: 8,1%.)

Az aktív keresők rétegtagozódását tekintve a szövetkezeti parasztság részaránya 1970 és 1984 között 17,6 százalékról kevesebb mint 12 százalékra esett vissza.[87] Az 1980. évi felvétel szerint a szövetkezeti parasztsághoz sorolt aktív keresők száma 673 ezer volt, 1984-ben 582, 1987. január elsején pedig már csak mindössze 465 ezer, s ez utóbbiból is csupán alig 412 ezer volt szövetkezeti tag.[88]

A spontán munkaerőmozgástól általában nem várták el, hogy feleljen meg az általános gazdasági, társadalmi racionalitásnak. Jó ideig nem várták el ezt a munkaerőpolitikától sem. A nyolcvanas években szakmai kritikák felvetették, egyre inkább a hazai adottságok, a nemzeti versenyképesség szemszögéből, hogy nem sok, mérlegelt nemzetközi összevetésben sem nagy a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő,[89] sőt az igazán munkaigényes és minőséget produkáló kultúrában — különösen főmunkaidőben — inkább kevés! („Magyarországon sem biztos, hogy ilyen tempóban kellett volna elvonni a munkaerőt, s olyan iparágakban foglalkoztatni, amelyek gyakorta még a mezőgazdaság termelékenységét sem érik el"[90] — hangzott a korabeli ellenvetés. A tömegtermékek exportgondjaival, a cserearányromlással összefüggően költségtényezőként is felmerült: „... a csökkenő földterületet és munkaerőt csak több más erőforrással, nagyobb földtőkével képes pótolni a

85 Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv (a továbbiakban: MgStZsk) 1970. 204. o.

86 MgStZsk 1984. 21. o., 1985. 15. o.

87 Statisztikai Évkönyv (a továbbiakban: StÉk) 1985. 55. o.

88 Uo. 1980. 131. o., 1986. 52., 55. o.

89 *Frey Mária*: A mezőgazdasági keresők aránya — nemzetközi összehasonlításban. Közg. Szemle 1980/7–8.

90 HVG 1985. júl. 27. (Interjú *Sárközi Péter*rel).

mezőgazdaság, és az élőmunka felváltása általában csak drágább technikával valósul meg. Együttesen tehát csak növekvő költséggel lehet bővíteni a mezőgazdasági termelést."[91])

A reform bevezetése után a szabályozórendszer által szimulált piac hatása érvényesült az állattartásban. Az ágazat eredményei és gondjai elsősorban ezzel — a munka értékét mérő tényleges piaci viszonyok hiányával — függtek össze. Részleges minőségi előrehaladás mellett a tömegtermelés — korszakra jellemző egyik legfőbb szempontja — is főleg csak a sertés- és a baromfi ágazatban mondható történeti mércével mérve jelentősnek. De itt is hatottak gazdasági és gazdaságossági ellentmondások, jelentkeztek megtorpanások, visszaesések.

A korszak egészét tekintve csökkent a szarvasmarha-, ezen belül a tehén-, a ló- és a juhállomány.[92] Gazdasági okokból megtorpant a fajtaváltás, a minőségi csere esetenként és időnként eredményes és biztató folyamata, s hanyatló irányzatokat jeleztek a tartás — tenyésztés gazdasági és műszaki feltételei.

A szarvasmarhák száma tendenciaszerűen esett nemcsak a háború alatti csúcshoz, de az ugyancsak nem ideális ötvenes évekbeli kisgazdasági produkció magasabb pontjaihoz képest is (1950-ben 2 222 ezer, 1955-ben 2 150 ezer szarvasmarhát tartottak). 1968-hoz képest is 300 ezerrel (16%-kal) apadt a szarvasmarha-, több mint 90 ezerrel (12%-kal) a tehénállomány. Közben nagyjából 1968., 1974., 1978. csúcspontokkal hullámzott a létszám, ezután az 1981. évi átmeneti emelkedés ellenére évről évre apadt az állomány, legnagyobb mértékben — egy év alatt 145 ezerrel — 1984-ről 1985-re.[93]

Folytatódott a szektorális átrendeződés. A korszak elején (1968) az összes szarvasmarhaállomány 46 százalékát mondhatták magukénak a tsz-ek, 42 százalékát a kisüzemek, 12 százalékát az állami gazdaságok. A korszak végén (1985), a megfelelő arányok a fenti sorrendben a következőképpen alakultak: 61, 22, illetve 17 százalék. A nagyüzemi állattartás előretörése a hetvenes években dinamizálódott, a 80-as években azonban már egyértelműen a megtorpanás tünetei jelentkeztek, s mivel a kisüzemek esetenként lökésszerűen, hosszabb távon pedig rendszerszerűen csökkentették állományukat, az ebből származó kiesést a nagyüzemi szarvasmarhaállomány egy ideig nagyobb ütemű gyarapodása sem tudta pótolni. Ha nem is azonos mértékben, de gazdasági és üzempolitikai szempontok együttes következményeként

[91] *Szénay László*: A magyar mezőgazdaság költség- és jövedelmi viszonyairól. Gazdaság 1984/3. 49. o.

[92] StÉk 1968. 191. o., MgStZsk 1970. 111–112., 120. o., 1945–1975. 128–130., 1982. 131–133., 1985. 138–140. o.

[93] MÉM, STAGEK: Mezőgazdasági és élelmiszeripari adattár a felszabadulástól napjainkig. Bp. 1985. 14. o.

állt elő tehát az abszolút számokban kifejeződő visszaesés. 1985-ben kevesebb szarvasmarhát tartottak az országban mint 1947-ben. (Ennél kisebb állatlétszámot csak 1945-ben és 1946-ban jegyeztek fel.) Igaz, e példátlanul kicsi állományfajta összetétel és hozam tekintetében a múlttal szemben messzemenően fölényben volt.

Szektorálisan ellentétes irány érvényesült a sertésállomány alakulásában. A 8-9 millió fölötti csúcslétszámnak is 53-55, a 600 ezer feletti kocaállomány 52-56 százaléka kisvállalkozók munkája eredményeképpen értékesült. Az időszak végén mutatkozó visszaesés ez esetben is elsősorban értékesítési gondokkal, a jövedelmezőség romlásával, végeredményben a restrikciós jellegű szabályozóváltoztatásokkal függött össze. Kedvezőtlen következményeikre állománycsökkentéssel elsősorban a kistermelők, részben az állami gazdaságok reagáltak. A tsz-ek azonban, mivel nem tudták elviselni az állomány visszafejlesztésével járó költségeket egyelőre még előre menekültek, némileg növelték is az állományt. A csökkenés nagy arányát azonban, éppen döntő termelői súlyánál fogva, mindenképpen a kisvállalkozói helyzetmegítélés szabta meg. A visszaesés (957 ezer db) itt is 1984–1985 viszonylatában volt a legnagyobb, az 1983. évi csúcshoz képest azonban 1985-ben több mint másfél millióval (közel 16%-kal) apadt a sertéslétszám. (A kistermelők 1984-re összesen 1539 ezer darabbal csökkentették az állományt.) A háttérben a külpiaci nehézségek, illetve a szabályozás, tervszerű gazdálkodás zavarai húzódtak meg.

A nyolcvanas évek elején az exportárualapok növelésére kifejezetten nyereségessé vált a sertéshízlalás.[94] A kistermelőknek is megérte, hogy új épületeket emelve bővítsék a sertéstartást, -hízlalást, ami sok milliárd forint állóeszközbefektetéstől mentesítette a nagyüzemi szektort. A romló külpiaci helyzet miatt az ágazat vezetői 1983 végén a hízlalás részleges visszatartása mellett döntöttek, s a termelési költségek növekedéséből eredő jövedelemkiesést a gazdaságokra hárították (két évig nem emelték a felvásárlási árakat), s így a tartás jövedelmezősége folyamatosan romlott. Mivel a fejlesztés korábban éppen a kisüzemekben volt a legdinamikusabb, a jövedelmezőség csökkenése is őket érintette leginkább. Becslések szerint[95] 1981 és 1985 között 600–700 forintról kb. 200 forintra zuhant a kistermelők egy sertés utáni tiszta jövedelme, s ennek folytán tömegméretben csökkentették az állományt.

A lóállomány — lényegileg a korábbi irányzatnak megfelelően — minden szektorban, főleg a nagyüzemekben, de a kisgazdaságokban is következetes szabályszerűséggel évről évre apadt: összlétszáma a tárgyalt időszakban is több mint 64 százalékkal esett vissza, s 1985-ben nem érte el már a 100 ezret sem.

Eltérő mértékű de a sertésállományhoz hasonló ciklikusság jelentkezett a juh és

94 HVG 1986. ápr. 12. (*Félix Péter*: A hazai sertéstermelés).

95 Uo.

baromfi számának alakulásában. Juhnál 1964-ben, 1968-ban, 1970-ben mutatkoztak kisebb-nagyobb csúcsok, majd az 1973. évi mélypont után 1,8 millióról folytonosan majdnem 3,2 millióra bővült a juhtartás, s 1985-re ismét 2,5 millió alá süllyedt a számuk. Változatlan maradt azonban a nagyüzemek, mindenekelőtt a tsz-ek túlsúlya. A baromfi-csúcsok 1964-ben, 1966-ban, 1971-ben tetőződtek, s az 1972. évi visszaesés után nem egészen 31 millióról az 1978. évi több mint 43 millióra, majd az 1979. évi visszaesés után folyamatosan az 1982. évig bezáróan 45 millió fölé emelkedtek, s végül 1985-re 38 milliós állomány zárta a történeti idősort.

Nemzetközi összevetésben nézve a számszerűségeket 1982-ben Magyarországon 100 ha mezőgazdasági területre 29 szarvasmarha jutott, világátlagban 26, a KGST-országokban 21, de például az NDK-ban 91; a közös piac országaiban 79, Dániában 100, Hollandiában 261. Magyarországon az említett területegységre vetítve 137 sertést, világátlagban 17-et, a KGST-ben 19-et, a közös piaci régióban 77-et, Dániában 323-at, Hollandiában 511-et, az NDK-ban 193-at tartottak. Tyúkfélékből nálunk 954, világátlagban 148, a KGST-országokban 177, a közös piac országaiban 671, Dániában 518, Hollandiában 4339, az NDK-ban 511 jutott 100 hektárra.[96] 1985-ben a világállományból való hazai részesedés szarvasmarhából 0,1, sertésből 1, juhból 0,2 százalékra rúgott, a KGST-állományból — fenti sorrendben — országunk aránya 1,07, 5,3, 1,3 százalék volt. A magyar állatlétszám a közös piacinak szarvasmarhából 2,2, sertésből 10,3, juhból 4,3 százalékát tette ki.[97]

Hosszú távon dinamikusan nőtt a vonóerő. Ennek már 1970-ben több mint 97 százaléka gépi volt. A mezőgazdaságban alkalmazott vonóerőteljesítmény 1970 és 1985 viszonylatában több mint megduplázódott.

Különösen a hetvenes évek elejétől vált erőteljessé a korszerű gépesítés, a technikai, technológiai megújulás folyamata. Ez egybeesett a termelési rendszerek, illetve az általuk alkalmazott korszerű nyugati gépek és géprendszerek megjelenésével.

Nagyjából a hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején került sor arra, hogy az átszervezéssel kiesett eszközök kényszerű pótlásának nyomasztó hatása csökkent, s a befektetések már valóban mind nagyobb mértékben a fejlesztést szolgálták. Az új keretben s feltételek között a mezőgazdasági termelés eszközigényessége folyton nőtt, mivel a termelési tényezők nem egy hagyományos elemét kellett pótolni s a fejlesztés érdekében is elengedhetetlen volt az ipari eredetű eszközök tömeges átáramoltatása. Változatlan áron számolva 1960 és 1970 között a mezőgazdaság — lényegileg a nagyüzemi szektor — eszközállománya megkétszereződött, 1970 és 1982 között pedig ismét megduplázódott.[98] A nyolcvanas években azon-

[96] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1985. 137–140. o.

[97] Uo.

[98] Figyelő 1984. júl. 19. (*Németi László*: Elkopó gépek).

ban a folyóáras adatok valójában már stagnálást vagy csökkenést jeleztek, mivel a 29–30 százalékos eszköznövekedés kisebb volt mint az inflációs ráta (a VI. ötéves tervben 39%).

A beruházások lökésszerűségeitől eltekintve a mezőgazdasági beruházások (folyó áron) 1982-ben érték el a legnagyobb összeget (19,3 milliárd Ft). Ettől kezdve folyó áron is évről évre estek, s 1985-ben 14,1 milliárd Ft volt összegük. A szövetkezeti beruházások 1982-ben 22,6 milliárdra rúgtak, 1985-ben viszont nem érték el a 18,8 milliárdot sem. Az állami üzemek abszolút csúcsa (ismét folyó áron) már 1978-ban 8,3 milliárdos tételt mutatott s ettől kezdve csökkent 5,3 milliárdra. A költségvetés szívéhez azonban változatlanul az állami üzemek álltak közelebb. A harmadik és negyedik ötéves terv során 26,4–29,3 százalék között mozgott beruházási részesedésük, s csak 1981–1985-ben esett vissza 23,3 százalékra (szemben az 1960–1968 közötti 29–36 százalékos részesedésükkel).[99]

Lényegében 1973 és 1974 hozott fordulatot a beruházások szerkezetében. Míg 1966–1972 között egyértelmű volt az épületberuházások túlsúlya (a csúcspontot az 1970. évi képezte, amikor is erre a célra összpontosították a beruházások több mint 62 százalékát, a relatív mélypontot pedig az 1967. évi 43,7 százalék). 1975-től a gépi beruházásokra helyeződött át a súlypont: ekkor ment fel arányuk először 50 százalék fölé (53,2%) s 1980-ig — évről évre 51–55% között ingadozva — e szint fölött is maradt. 1980-tól jelentkezett újra részaránycsökkenés, 1982-től pedig már abszolút értékben is visszaesés mutatkozott. 1982-ben voltak a legnagyobbak a gépberuházások. Ekkor 1981. évi árakon meghaladták a 14 milliárd forintot (arányuk azonban ekkor már csak 40 százalék), s 1985-ben estek újra mélypontra (10,3 milliárd Ft).[100] A fejlett tőkés országokban a gépberuházások aránya ekkor — évtizedes távon — 80 százalékra rúgott.[101] A hetvenes évek elejétől a gépi kapacitás megduplázódott,[102] s 1985-ben a 100 ha mezőgazdasági területre jutó gépi vonóerőkapacitás a nagyüzemekben 129,4 kilowatt volt (szántóra vetítve 179,7 kilowatt).[103]

A nemzetközi adatokkal való összevetés azt mutatja, hogy a magyar mezőgazdaság erőgépellátottsága az üzemi koncentrációhoz képest a 80-as évek elején sem volt magas; mindent összevetve az európai KGST-országok szintjén is inkább közepesnek volt mondható. Egységnyi területre jutó erőgép, illetve traktor-motorkapacitás terén nemcsak a legjobban ellátott Csehszlovákiától és NDK-tól maradt el, hanem

[99] StÉk 1978. 110. o., 1979. 111. o., 1981. 81. o., 1985. 80. o.

[100] MgStZsk 1971. 16. o., 1976. 42. o., 1979. 49. o., 1981. 39. o., 1983. 67. o., 1986. 69. o.

[101] Figyelő 1984. júl. 19. (*Németi László*: Elkopó gépek).

[102] Uo.

[103] MgStZsk 1986. 60. o.

némileg még Romániától is, s lényegesen a kisüzemi rendszerű Lengyelországtól.[104] Erőgépellátottsága 1982-ben kisebb mértékben csak a területileg szuperkoncentrált Bulgáriáét haladta meg valamelyest, s a világ második legnagyüzemibb országát, a Szovjetuniót számottevően. A KGST-országokhoz képest kisüzemi jellegű fejlett országok ellátottságát tekintve a lemaradás azonban nagyságrendinek mutatkozott.

Hozzátehetjük, hogy nálunk a gépesítésben is — hasonlóan a beruházásokhoz — érvényesültek egyenetlenségek, sőt lökésszerűségek is. A mobil erőgépállományon belül a hetvenes évek első felében a legerőteljesebben a tehergépkocsikapacitás nőtt, 1976-tól az erőgépállomány bővítése gyorsult fel. A tsz-összevonásokat, illetve a termelési rendszerek nyomásterének bővülését követve nőtt a nagyobb- vagy nagyteljesítményű gépállomány.[105] Míg 1970-ben az összes traktorkapacitásnak több mint háromnegyedét a kis (21–40 kW teljesítményű) traktorok tették ki, 1982-ben már a közepes (41–75 kW teljesítményű), illetve nehéz traktorok túlsúlya dominált (36–37%). 1970 végén a gazdaságok csak kisebb (8 kg/sec) áteresztőképességű kombájnokkal rendelkeztek, 1982-ben az ennél nagyobb kapacitású gabonabetakarító gépek aránya elérte a 40 százalékot.[106]

A nyolcvanas évekre (s a nyolcvanas években is) gyorsan emelkedett a nullára leírt, lényegileg elhasználódott gépek száma és aránya. Az eszmei értéken nyilvántartott traktorokat a tervezés eredeti célkitűzéseivel összhangban 1970 és 1975 között többnyire még kiselejtezték. A hetvenes évek második felétől már egyre több lett a nullára leírt, de nem kiselejtezett erőgép. Így 1975 és 1982 között 13 százalékról 45–46 százalékra ugrott a nullára leírt traktorok, 6–12 százalékról 28–37 százalékra az arató-cséplőgépek és 8–16-ról 22–26 százalékra az ugyancsak nullára leírt tehergépkocsik aránya.[107]

A selejtezések elmaradása kényszerhelyzetből fakadt. A szűkülő beruházási lehetőségek miatt a gazdaságok csak ily módon tudták biztosítani gépkapacitásuk szintentartását, illetve annak kisméretű növelését, függetlenül az elhasznált gépek működésével járó gazdálkodási hátrányoktól: a szaporodó alkatrész-gondoktól, növekvő javítási igénytől, illetve üzemanyagfelhasználástól. Számítások szerint,[108] ha az 1975. évi leírási kulcs szerint végezték volna a selejtezést a következő években is, az időszak új gépberuházásait is tekintetbe véve, 1982-ben már csak mintegy harmadával kevesebb traktor állt volna a nagygazdaságok rendelkezésére. 1984-ben ki-

[104] *Kacsó Tamásné–Szilágyi József*: A gépállomány kapacitása és összetétele a mezőgazdasági nagyüzemekben. Statisztikai Szemle 1985/6. 514–534. o.

[105] Uo.

[106] StÉk 1985. 159. o.

[107] Uo.

[108] Uo.

mutatták,[109] hogy az érvényes normák szerint (a gépállomány ennek megfelelő 6 évenkénti pótlása alapján) szükséges közel 16 milliárd Ft évi gépberuházás helyett — növekvő gépárak mellett — mindössze 11–13 milliárd Ft körüli beszerzésre nyílt mód, vagyis a szükségesnek ítéltnél 27–30 százalékkal kevesebbre. A szükséges és a lehetséges közötti különbség ekkor egyértelműen azt jelezte: az adott beruházási gyakorlat mellett már az egyszerű pótlásra sem nyílt mindenütt mód. Időközben, de a későbbiek során e tendencia erősödését segítette az 1983-ban végrehajtott jelentős gépáremelés, illetve gépbeszerzéshez nyújtott ártámogatás 1984. évi megszüntetése. 1985-ben mint említettük, a gépberuházás — több mint egymilliárd Ft állomány mellett — már alig haladta meg a 10 milliárd Ft-ot.

A stagnálás, illetve a hanyatlás jelei más téren is kimutathatók. Csökkent a termelőépületek s ültetvények pótlása. 1982-ben már kevesebb szarvasmarha- és baromfiférőhellyel rendelkezett a mezőgazdaság mint 1976-ban. A sertés-férőhelyek száma is csak mintegy 5 százalékkal haladta meg az 1976. évit.[110] (Csak a tárolóhelyek befogadóképessége bővült.) Az időjárástól és a gazdasági helyzettől függően gondok jelentkeztek a takarmányozásban. A tápok áremelkedésével, romlott beltartalmuk. Importkorlátozások nehezítették a fehérje-behozatalt. A beruházási képesség visszafogása miatt átfogóbbá vált az eszközök elhasználódottsága, „kizsigerelése". Nettó értékük aránya az 1972. évi 76 százalékról már 1978-ra 4 százalékponttal, 1982-ig pedig mintegy 70 (ezen belül a gépeké 63-ról 53) százalékra esett vissza. Szemben a hetvenes évek második felének emelkedő irányával az évtized végétől stagnálás, illetve csökkenés jelentkezett a mezőgazdálkodásban hasznosított állóeszközök népgazdaságon belüli részarányát tekintve is.[111] Bruttó értékben a népgazdaság eszközállományának 1978-ban és 1980-ban 11,5 százaléka,[112] 1984 végén 10,5 százaléka esett a mezőgazdaságra.[113] Más változatlan áras — számítások[114] kisebb különbséget mutattak ki, de hasonló tendenciát jeleztek.

Csökkent a hatvanas évek első felében tetőződő meliorációs aktivitás. Évi átlagban ekkor mintegy 90 ezer hektáron végeztek talajjavítást. Ez, éves hullámzások ellenére, tendenciaszerűen esett vissza a nyolcvanas évek első felében évi 39 ezer

[109] Figyelő 1984. júl. 19. (*Németi László*: Elkopó gépek).

[110] Uo.

[111] Uo.

[112] Uo.

[113] StÉk 1985. 73. o.

[114] Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai Gazdaságelemző Központ: Mezőgazdasági és élelmiszeripari adattár a felszabadulástól napjainkig. Bp. 1985. 14. o.

hektárra, miközben a legköltségesebb, de legeredményesebb talajjavítási mód, a digózás 1981-től megszűnt.[115]

Főleg a korszak végére romlottak a talajerőpótlás pénzügyi, anyagi feltételei. A nagyüzem, a gazdaságpolitika nyomvonalát követve, kézenfekvőbbnek látszó megoldásként, ekkor már az egyre költségesebb műtrágyázásra alapozta a talajerőpótlást. Ennek megfelelően a műtrágya-ellátás, illetve felhasználás 1975-ig töretlenül növekvő irányt jelzett. Hatóanyagban ekkor 1,5 millió tonnát (hektáronként 224 kg-ot) használtak fel a mező- és erdőgazdálkodásban. (Ennek 35 százaléka volt nitrogén, 28 százaléka foszfor, a többi kálium.) 1976-ban közel 9 százalékos visszaesés mutatkozott, majd két évig újabb növekedés, 1980-ban megint közel 7 százalékos visszaesés, 1983-ig élénkülés, majd ismét csökkenés. Lényegében azt mondhatjuk, hogy 1975-től — növekedésekkel, visszaesésekkel tarkítva — valójában stagnált a műtrágyaellátás. 1985-ben viszont már kevesebb műtrágya (205 kg/ha) került a felhasználókhoz, mint egy évtizeddel korábban. Hozzá kell tenni, hogy 1983-ban hasznosították a korszak egészét tekintve is a legtöbb műtrágyát: egy hektár mezőgazdasági területre átlag 241 kg-ot.[116]

Közel hasonló, összességében azonban a műtrágyázását részben kiegészítő pályaívet mutatott a talajerőpótlás egykor fő eszköze, a szervestrágya-felhasználás alakulása. A hetvenes évek második felében az évtized első öt esztendejéhez képest is mind az állami, mind a szövetkezeti nagyüzemekben évről évre csökkent a szervestrágyázott szántó aránya. Emelkedett viszont a trágyázott területre jutó szervestrágya mennyisége. Az 1971–1975. évek átlagában az állami gazdaságok a szántónak még 13 százalékára juttattak (28 tonna/ha) szervestrágyát, 1978-ban már csak 11 százalékára, igaz ekkor már átlag 31 tonnát hektáronként. A szövetkezeti nagyüzemekben ugyanezen időközben a szervestrágyázott szántó részaránya 9,8-ról 7,7 százalékra csökkent. A trágyázott terület viszont itt is több szervesanyaghoz jutott (33, illetve 38 tonna/ha).[117] Az állami gazdaságok és tsz-ek együttesen 1970-ben 16–17 millió tonna szervestrágyát hasznosítottak[118] 1980-ban alig több mint 12 milliót, 1983-ban ugyancsak 16–17 millió közötti mennyiséget, 1984-ben ismét kb. 13, s 1985-ben is csak 14 és félmilliót.

A szervestrágya-felhasználás tulajdonképpen az egész korszakban nem annyira a termelés, mint inkább a gazdálkodási mód, benne a tartási, tenyésztési, technoló-

[115] MgStZsk 1966. 121. o., 1971. 93. o., 1976. 92. o., 1979. 102. o., 1981. 101. o., 1983. 73. o., 1986. 75. o.

[116] Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai Gazdaságelemző Központ: Mezőgazdasági és élelmiszeripari adattár a felszabadulástól napjainkig. Bp. 1985. 151. o.

[117] MgStZsk 1979. 97. o.

[118] MgStZsk 1945–1975. 118. o.

giai, trágyakezelés, illetve az ezeket megszabó szabályozó rendszer függvénye volt. S egyik sem kedvezett a semmi mással nem pótolható, környezetkímélő szervestrágyázás térhódításának. A tömegtermelés egész stratégiája (a gép mellett) a kemikáliákra épült s visszaszorította a talajerőpótlás (minőségi termelés) természetes folyamatait, noha a fejlesztés számára – körültekintőbb szabályozással – ez irányban is maradtak nyitva nagy stratégiai lehetőségek. Ezek azonban, legalábbis a nyolcvanas évek közepéig-végéig jórészt kihasználatlanok maradtak. Hozzávetőleges (közepes hozamnormákra alapozott) számítás mutatja, hogy a hetvenes években az állatállomány – 2,6–2,8 millió számosállat,[119] közepes almozással[120] – trágyatermelő kapacitása 25–28 millió tonnára rúgott, a felhasználás viszont, nemcsak a megtermelt mennyiség mögött maradt el, hanem még jó években is kevesebb volt mint a második világháború előtt (1938-ban 22 millió tonna istállótrágyát használtak fel).[121]

A hatvanas években, a korszerű gazdálkodás megalapozásának jegyében, hasonlóan néhány más fontosnak ítélt fejlesztéshez, viszonylag gyorsan bővült az öntözőkapacitás: 1970-re 1939-hez közel megkétszereződött, de 1950-hez is majdnem megháromszorozódott.[122] Ugyanakkor míg 1939-ben és 1950-ben teljes volt a kihasználás, 1960-ban már csak 66, 1965-ben 27, 1970-ben nem egészen 24 százalékos.[123] A kapacitásbővítés 1975-ig folytatódott, bár a tényleges felhasználás a névleges kapacitásnak a harmadát sem érte el ekkor, a berendezések névlegesen 487 ezer ha öntözését biztosíthatták volna, az öntözésre alkalmas terület azonban csak 451 ezer ha-ra rúgott, valójában viszont csak 155 ezer ha-t öntöztek.[124] A hetvenes évek első felében átlagosan 51–52 százalékos volt a kihasználás. A kapacitásnak viszont csak mintegy 37 százalékát tudták hasznosítani öntözésre műszakilag berendezett területen.[125] Az öntözés költségeinek növekedése (a vízdíjak emelése, pótlásgondok stb.), a berendezések fokozódó elhasználódása, a szabályozók kedvezőtlenné válása végül is a hetvenes évek végétől, nyolcvanas évek elejétől egyértelműen a visszaesés irányát hozták. A mélypontot e tekintetben is az évtized közepe képezte. 1985-ben már csak 344 ezer hektár évi összes öntözési kapacitást jegyzett fel a statisztika, s nem egészen 160 ezer hektár öntözésre műszakilag berendezett, s 138 ezer ha ténylegesen öntözött területről adott hírt. Ekkor az öntözési kapacitásnak 40 százalékát, az

[119] Uo. 131. o.

[120] *Hajas József-Rázsó Imre*: A mezőgazdaság számokban. Bp. 1962. 134. o.

[121] MgStZsk 1945–1975. 118. o.

[122] StÉK 1985. 160. o.

[123] MgStZsk 1945–1975. 118. o.

[124] MgStZsk 1976. 87. o.

[125] Uo. 87., 98. o.

üzemelésre alkalmasnak 44 százalékát használták. (1974-ben – a csúcson – több mint 300 ezer ha-t öntöztek.)

A nagyüzemek koncentrációja lényegében az egész korszakban folytatódott. Az állami gazdaságok esetében – mint érintettük – egy ötvenes évekbeli irányzat beteljesüléséről volt szó. 1950-ben még 375-re tette számukat a statisztika, 1970-ben már csak 184, 1985-ben pedig mindössze 128 gazdálkodó egységet tüntetett fel.[126]

A tsz-ek száma az 1960. évi négy és fél ezerről (4507) már 1970-re annak 54 százalékára (2441), majd a következő másfél évtizedben ennek ismét felére esett vissza (1270).[127] Egyidejűleg a szakszövetkezeteket, amelyek eredetileg a parasztság számára még az adott politikai és szervezési körülmények között is leginkább elfogadható szövetkezési formát jelentették, majdnem sikerült felszámolni. (Az 1965. évi 427-ből, 1970-re 243, 1985-re pedig mindössze 60 maradt.) Mint a mezőgazdasági szervezetre vonatkozó 2. táblázatból kitűnik, szabályszerű következetességgel csökkent a kisüzemek – különösen a háztáji, de a kisegítő és egyéni gazdaságok – száma is. Míg 1970-ben az egész mezőgazdasági termelés 1 millió 730 ezer szervezeti egységre épült, másfél évtized múlva több mint 300 ezerrel kevesebbre (1423 ezerre). Igaz, a nyolcvanas években jelentkezett bizonyos mértékű dekoncentrációs folyamat is. 1984-ig (ez képezte a csúcspontot) 360 mezőgazdasági szakcsoport kezdett munkába, a következő évben azonban 238-ra esett vissza számuk. Ipari és szolgáltató jellegű szakcsoportok alakultak (számuk 1985-ben 971-re rúgott). 1982-től új formaként jelentek meg a mezőgazdaságban is a vállalati gazdasági, illetve a magánszemélyek által alakított gazdasági munkaközösségek.

A szervezeti koncentráció következménye lett, hogy csupán 1970 és 1980 között, tehát mindössze egy évtized alatt az állami üzemek átlagterülete 5548 hektárról 7588 hektárra, a tsz-ek közös gazdaságaié pedig 1985 hektárról 3961 hektárra bővült. A következő öt évben az állami üzemeknél némi „javulás" mutatkozott (7539 ha/gazdaság), a tsz-ek közös gazdaságainál pedig kisebb mértékű, további növekedés (4189 ha/tsz).[128] Másfél évtized alatt a háztájinak számolt terület átlagosan 1,2 hektárról 0,5–0,6 hektárra csökkent, míg a kisegítő gazdaságoké 0,6–0,7-ről 0,7 fölé emelkedett (1985-ben kisegítő és egyéni gazdaságoké együtt).[129]

Mindennek ellenére, ellentétben az ideológiai várakozásokkal, a kisüzemek szerepe és népgazdasági fontossága ellenére az időleges restrikcióknak, az egész korszakban nagy szilárdságot, sőt a hetvenes évek közepe táji mélyponthoz képest ha-

[126] MgStZsk 1986. 16. o.

[127] Uo.

[128] MgStZsk 1981. 113. o., StÉk 1985. 148. o.

[129] Uo.

2. TÁBLÁZAT

Mezőgazdasági szervezet 1970–1985

	1970	1975	1980	1985
	Szervezetek száma (december 31.)			
Állami gazdaságok és kombinátok	184	150	132	128
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai	2 441	1 598	1 338	1 270
Szövetkezetek mezőgazdasági társulásai	99	69	42	54
Mezőgazdasági szakszövetkezetek	243	144	61	60
Halászati termelőszövetkezetek	22	19	16	15
Mezőgazdasági szakcsoportok	–	–	176	238
Ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok	–	–	–	971
Vállalati gazdasági munkaközösségek	–	–	–	624
Magánszemélyek által alakított gazdasági munkaközösségek	–	–	–	99
Mezőgazdasági szövetkezetek háztáji gazdaságai	892 331	799 539	688 000	640 000
Kisegítő és egyéni gazdaságok	835 000	825 000	811 000	780 000
	Aktív keresők száma, 1000 fő (január 1.)			
A mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők száma összesen	1 193,7	1 032,2	988,9	981,1
Ebből: állami mezőgazdaság	164,7	154,6	157,1	168,3
szövetkezeti mezőgazdaság	939,1	775,0	735,7	733,4
A mezőgazdasági alaptevékenységben dolgozó aktív keresők száma	1 023,1	855,9	765,2	660,6
A mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők, a népgazdaság aktív keresőinek %-ában	24,0	20,3	19,5	20,0
Üzemben levő állóeszközök bruttó értéke folyó áron, millió Ft[a] (december 31.)				
Állami mezőgazdaság	35 012	53 045	76 930	92 470
Szövetkezeti mezőgazdaság	93 904	154 936	222 204	284 639
Kisegítő és egyéni gazdaságok	21 746	23 420	25 800	28 708
Összesen	150 662	231 401	324 934	405 817
Ebből: Ingatlanok	117 963	166 056	216 331	267 636
Gépek, berendezések, járművek	32 699	65 345	108 603	138 181

[a] Mindenkori szervezet és módszer szerint; 1980-ig az 5 000 Ft-ot, 1982–1984-ben a 20 000 Ft-ot, 1985-ben az 50 000 Ft-ot meghaladó állóeszközök értéke

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1983. 152. o., 1985. 147. o.

tározott növekedést mutatott. A kollektivizálást követően szerepük 1970-ig fokozatosan, aztán átmenetileg zuhanásszerűen csökkent az 1960. évi majdnem 55 százalékról az 1970. évi 36–37, illetve az 1975. évi 24–25 százalékra. Ezt követően — főleg a nyolcvanas években — ismét fokozódott népgazdasági szerepük. Az évtized közepére a mezőgazdasági termékek bruttó termelési értékének már ismét mintegy 34 (a növénytermelés 26, az állattenyésztés 42) százalékát produkálták.[130]

A kistermelői szervezet a hetvenes-nyolcvanas évekre igen összetetté vált. Ide tartoztak a háztáji gazdaságok, illetményföldek, a megmaradt magángazdaságok, hétvégi kertek, más járulékos termelői magánkezdeményezések. Kialakulása történetileg a háztájira, illetve az illetményföldön folyó termelésre vezethető vissza, s eredetileg az elégtelen nagyüzemi jövedelem kiegészítésére szolgált. A hetvenes évek elejétől, részben a parcellázások, részben egyéb jövedelemkiegészítő, -gyarapító törekvések hatására egyre nagyobb számban fordult munkások, alkalmazottak, szellemi foglalkozásúak, nyugdíjasok érdeklődése is e terület felé, végül a kistermelők foglalkozási összetétele teljesen átalakult. Míg e tevékenység eredetileg lényegében mezőgazdasági dolgozók, legfőképpen tsz-tagok, állami gazdaságok dolgozóinak, családtagjainak jövedelem kiegészítésére szolgált, a nyolcvanas évek közepére a kistermelők 31 százaléka az ipari munkásság, 26 százaléka a nyugdíjasok, 18 százaléka a szellemi foglalkozásúak, 10 százaléka az ún. „kettős jövedelműek" körébe tartozott. Mindössze 11 százalékukat sorolták a tsz-parasztsághoz, s csupán négy százalékuk minősült olyan kistermelőnek, aki kizárólag e tevékenységből élt. Ekkor összes számukat 1,5–1,6 millióra tették, ami azt jelentette, hogy családtagokkal együtt a hazai népesség közel fele kötődött közvetlen vagy közvetve az élelemtermelés e szektorához.[131]

Ez a szektor szolgáltatta 1981–1985 közötti évek átlagában a művelésbe vont földterület 13 százalékán a mezőgazdasági termékek bruttó termelésének, mint részben érintettük, 34–35 százalékát, a nettó termelésnek pedig több mint felét (51 százalékát)! Közülük 600–700 ezer szakosodott árutermelésre s ezek adták a kisárutermelésből származó áru közel 80 százalékát.[132] Az évtized közepén a háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságok produkálták a mezőgazdaság dollár-elszámolású exportjának mintegy negyedét.[133] De a kistermelőktől felvásárolt termékmennyiség a tsz-ek teljes, növénytermelésből és állattenyésztésből származó árbevételének is 25, az állami gazdaságokénak is 5 százalékát adta. Egyidejűleg évi mintegy 23 milliárd Ft-ra emel-

[130] StÉk 1973. 243. o., 1975. 206. o., MgStZsk 1978. 100. o., 1986. 145. o.

[131] Magyar Nemzet 1984. máj. 10. (*Bedő Ildikó* interjúja *Szabó Ferenc* miniszterhelyettessel); *Mentényi Miklós*: Nagykorú kistermelés. in: Figyelő 1987. márc. 5.

[132] *Mentényi M.*: i. m.

[133] *Méres Flórián*: Kis-Kertmagyarország. in: HVG 1984. máj. 19.

3. TÁBLÁZAT

A kisgazdaságok súlya néhány KGST-tagország mezőgazdaságában (%)

Ország	A kisgazdaságok részesedése	
	az ország művelhető területében	a teljes mezőgazdasági termelésében
Bulgária	12,9	25,0
Csehszlovákia	2,8	10,0
Lengyelország	76,8	79,5
Magyarország	12,0	35,0
NDK	5,1	5–14*
Románia	15,0**	***

* A növénytermelésben 5, az állattenyésztésben 15%.

** Az összes mezőgazdasági területhez viszonyítva.

*** Nincs adat.

Forrás: Nemzeti statisztikák 1981–1984; (közli:) Világgazdaság, 1985. IV. 25.

kedett a kistermelői szférában hasznosított nagyüzemi termények, anyagok, állatok s egyéb szolgáltatások értéke.[134] Mindez azt is jelentette, hogy nemcsak a nagyüzem nyújtott szolgáltatást, hanem a kistermelés maga is stabilizáló szerepet játszott a nagyüzemi eredményességben. Egyáltalán nem elhanyagolható tényezőjévé vált a nemzeti jövedelem termelésének, az ország exportképességének. A nyolcvanas évek közepén egyedül a háztáji gazdaságok nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását 3–4 százalékra tették (népgazdasági szinten pedig az összes magán- és kiegészítő tevékenységet együttesen 14–15 százalékra).[135] Ellátási szerepkörükre is fényt vet, hogy 1985-ben a háztáji, kisegítő és egyéni vállalkozások adták az állattenyésztésben a bruttó termelés mintegy 42, a növénytermelésben 26 százalékát, az összes bruttó termelés 34 százalékát (1970-ben 38,5%-át) — jóval többet mint pl. az állami mezőgazdaság (kb. 16%). Érték szerint kisüzemben termelték az összes burgonya és zöldség 71–72, a gyümölcs 61, a szőlő 59 százalékát, itt tenyésztették, hízlalták a sertések 55, a baromfi 42 százalékát és a szarvasmarhák negyedét. A fontosabb gyümölcsfélék mindegyikéből többet termeltek mint az összes többi termelőszervezet együtt. Naturális egységben (súlyban) mérve ők adták a megtermelt alma jó 51, a

[134] Uo. mint a 131. jegyzet.

[135] *Illés Iván*: Szerkezeti változások a magyar népgazdaságban (1979–1985). in: Tervgazdasági Fórum 1985/1. 6. o.

szőlő 67, a szilva 92, a körte 81, az őszibarack 68, a meggy 69, a kajszi 65, a cseresznye 90 százalékát.[136]

A kistermelés eseti fölénye a nagygazdaságokkal szemben legfőképpen a munkaintenzív kultúrákban jelentkezett. Kezdettől jellemző volt rájuk, hogy kis tőke- és nagy munka-ráfordítással tartották pozíciójukat s bővítették mozgásterüket. Szerepük viszonylagos növekedésében közrejátszott, hogy a nagygazdaságok a kevésbé gépesített, nagy munkaigényű, közgazdasági szabályozóik és mozgáslehetőségeik függvényében számukra nem vagy nem kellően jövedelmező ágakat folyamatosan feladták. Így vonultak ki — a zöldborsó és zöldbab kivételével — a szántóföldi zöldségtermelésből vagy a gyümölcstermelés némely szektorából, s adták át a terepet nekik. Részesművelés formájában is közrejátszottak a nagyüzemi eredményben. Kistermelők művelték a tsz-ek termelőterületének 8–9, az állami gazdaságokénak 6–7 százalékát. A háztáji és illetményföld mellett terjedt a tartós földhasználat, és a haszonbérlet is. Az állami gazdaságok jelentős szőlő- és gyümölcsterületet adtak illetményföldként, családi részesműveléskénti és haszonbérletként kistermelői kézre.[137]

Termelésüket úgy növelték, hogy túlnyomórészük felszerelésállománya változatlanul szegényes maradt, részben, mert a számukra szükséges eszközök a piacról hiányoztak, vagy nagyon drágák voltak. A termelésben felhasznált ipari anyagok, eszközök árszínvonala a hetvenes évek közepét követő évtized során 68 százalékkal nőtt, míg a mezőgazdasági termékek árszínvonalának mintegy 50 százalékos emelkedése következtében átlagosan kétharmadára esett vissza adómentesen előállítható termékeik köre (adómentesen 150 ezer Ft árbevételig értékesíthettek). Számottevőbb beruházásra csak az árutermelésre (szerződésre, illetve szabadpiacra) szakosodott kistermelők vállalkozhattak, de például egy százegynéhány ezer forintos kistraktorhoz 18 ezer forinttal drágábban juthattak hozzá, mint a nagyüzemek. Korszerűnek mondható eszközeik közül csak permetezőgépekből és motoros kapákból rendelkeztek húsz-húsz ezernél többel, korszerű kisteljesítményű talajművelő és szállító eszközeik (traktor, eke) száma pedig csak 1–2 ezerre rúgott. Szállítási gondjaikon egyes vidékeken „csihegő"-nek, „csettegő"-nek nevezett, házilag barkácsolt — a közutakról kitiltott — motoros alkalmatossággal enyhítettek. Mindemellett meg kellett küzdeniük egyéb időszakos beszerzési és értékesítési gondokkal is.[138]

A termelés és gazdálkodás fő terrénuma, a termelőszervezetek, velük az egész mezőgazdaság sorsa alakulásában az egész korszakban döntő szerepe a központi

[136] MgStZsk 1987. 145–146., 151. o.

[137] *Mentényi M.*: i. m.

[138] HVG 1984. máj. 19., 1986. nov. 1., Magyar Nemzet 1984. máj. 19.

elgondolásoknak volt. A hetvenes években, mint más összefüggésben érintettük, nálunk is újra felerősödtek azok a nézetek, amelyek a szövetkezeti tulajdont az államinál, az úgynevezett „társadalmasított össznépi" tulajdonnál „szűkebb körűen társadalmasítottnak" minősítettek, s lényegileg a nagyszervezetek mindenekfölöttiségének adtak hangot.[139] Iránymutató jelleggel ismét hangsúlyt kapott: a két tulajdonforma – az állami és a szövetkezeti – „olyan irányban fejlődik tovább, hogy a fejlődés későbbi szakaszában kialakul a fejlettebb szocialista tulajdonforma, amelyet egyetemes össznépi tulajdonnak lehet nevezni".[140]

Az ideológiai szempontok, nagyjából a fentiek szerint, hosszú időn keresztül meghatározó szerepet játszottak a mezőgazdasági termelés és termelő népesség sorsa alakulása szempontjából – valóságos piac híján – alapvető fontosságú szabályozórendszer alakulása tekintetében is. 1968 ugyan eredetileg nem egészen ennek indult, végeredményben azonban azt hozta, hogy a korábbi direkt utasításokat a hatvanas évek végétől, még inkább a hetvenes évek elejétől közvetve, utasítás jellegű szabályozókkal váltották fel. Rendszerré fejlesztették azt az 1957-ben már egyértelművé tett, de aztán évekre félretett, elvet: a gazdasági szabályozók lényegileg pótolni képesek az utasítást, sőt – amennyiben növelik a termelő érdekeltségét – még hatékonyabbak lehetnek a központi elgondolások érvényesítését tekintve is. Ennek megfelelően az állami szabályozás keretébe illesztett (1966, illetve 1968 utáni) gazdálkodás fő jellemzőjévé vált, hogy mind a fejlesztési (fejlődési), mind a jövedelmi lehetőségek a központi elhatározások szabályozási transzmissziójaként jelentkeztek.

Ebben a rendszerben az ár, mint a szabályozás (általában a közgazdasági mozgástér formálásának) egyik fő eszköze, egyszerre több központi célt hordozott. Napi és hosszú távú folyamatokat alakított, s egyéb szabályozóelemekkel, végső soron elég szigorú pályát szabott.

Ezt mutatja, hogy harminc év alatt (1950–1980) az iparban nyolcszorosára nőtt a nettó termelés, azaz a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás. A mezőgazdaságban három évtized alatt mindössze 1969-ben és 1980-ban mutatkozott 20 százalékos többlet 1950-hez képest, de ha eltekintünk 1961, 1965 és 1970-től, amikor a mezőgazdasági termékek nettó termelése még az 1950. évnél is kevesebb volt, akkor más években mindössze 10 százalék körüli a növekedési mutató.

A bruttó termelés (a mezőgazdaságban előállított termékek mennyisége) ugyan-

[139] *Biszku Béla*: Pártunk politikájának néhány időszerű kérdéséről. Tsz 1974. március., A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról. Tsz 1975. április., A Magyar Szocialista Munkáspárt Programnyilatkozata. Tsz uo., *Biszku Béla*: A XI. kongresszus a társadalmi viszonyok fejlesztéséről. Tsz 1975. november.

[140] Társadalmi Szemle 1974. okt. 11. o. (*Kádár János*)

ezen idő alatt több mint megkétszereződött, noha az időszakos visszaesések a kollektivizálást követő két évtizedben sem szüntek meg (csökkent a bruttó termelés 1965-ben, 1967-ben, 1970-ben, 1976-ban és 1978-ban). Ez azt mutatja, hogy a termelés növekedéséhez képest a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége az ötvenes évek óta alig javult, sőt, hozzátehetjük, a többi népgazdasági ágétól is változatlanul elmaradt. Ennek döntően szabályozáspolitikai összefüggéseit a szaksajtó már a 80-as évek elején világosan kimutatta.[141] Életszínvonal-politikai, fejlesztési, illetve külkereskedelmi okokból szabták relatíve alacsonyra a mezőgazdaság termelési árait, ezzel nyereségtartalmukat. A mezőgazdasági árak egységes (és egységesen alacsony) árszínvonala lehetővé tette a központi döntések érvényesítését, biztosította, hogy a vezetés szándékainak megfelelően kerüljön újraelosztásra, átcsoportosításra a megtermelt jövedelem, s legyenek alacsonyan tarthatók a munkaerő fizikai újratermelése szempontjából fontos élelmiszerárak, ilyképpen a bérek is. Az alacsony termelői árak lényegében tehát elvonási, illetve újraelosztási eszközként álltak a kormányzati politika rendelkezésére. Mivel — éppen alacsonyan tartásuk miatt — tiszta jövedelmet egyáltalán nem vagy csak alig tartalmaztak (talán az alapképzés első éveitől eltekintve), eleve alkalmatlanná váltak, hogy fejlesztési forrásként szolgáljanak. A fejlesztési források — elvonás révén — változatlanul zömmel az állam kezén összpontosultak s a szabályozórendszer visszatérítő elemein, a különböző hiteleken, az úgynevezett támogatásokon keresztül nyújtottak a központi elgondolással összhangban álló fejlesztésekre, egyidejűleg a szektorális politika finanszírozására lehetőséget.

Mezőgazdasági vállalatok (állami gazdaságok, tsz-ek) három címen kaphattak támogatást. Vagy úgy, hogy a beruházási költségek egy részét központilag megtérítették (beruházási támogatás), vagy úgy, hogy központilag szabott célokra üzemviteli kedvezményt adtak (termelési, illetve üzemviteli támogatást), végül pedig úgy, hogy a termelőeszközök egy részét (főleg műtrágya, növényvédőszer, egyes években gépalkatrészekre vonatkozóan) a forgalmazóknak adtak ártámogatást, minek folytán a népgazdasági szinten elszámoltnál — az ipari termelői árnál — alacsonyabb áron jutott a mezőgazdaság bizonyos eszközökhöz (közvetett támogatások).[142]

Ez utóbbiak támogatás jellegét már a hetvenes években is igen szókimondóan vitatták, s helyesen mutattak rá: nem lehet eldönteni, hogy az úgynevezett közvetett támogatások a mezőgazdasági vagy az ipari termelést, vagy éppen a mezőgazdasági (termelői) árakhoz képest igen drága termelési eszközöket támogatták-e.

[141] *Molnár István*: Miért nem nő a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása? Közgazdasági Szemle 1982/2. 172–179. o.

[142] *Szabóné Medgyesi Éva*: A szabályozórendszer sajátosságai a mezőgazdaságban. Statisztikai Szemle 1976/12. 1216. o.

Az említett három „támogatási" alapformát kiegészítették egyéb szabályozóeszközök (adók, illetve különféle járulékok). Végeredményben a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége változatlanul központilag szabályozott maradt: az elvonás-támogatás egyenlegét mindig úgy szabályozták, hogy vállalati jövedelem változatlanul főként a támogatásokból fakadt. Végeredményben változatlanul a gazdaságpolitikai döntéseken múlt, hogy a központilag elegendőnek ítélt vállalati nyereséget a támogatások növelésével, a termelői árak emelésével vagy pedig adócsökkentéssel kívánják-e nagyobb mértékben szabályozni. (Végeredményben tehát változatlanul nem a termelés-fogyasztás piaci, hanem a hivatali szabályozás központi elve érvényesült. A direkt utasítások, elrendelések helyét — mint említettük — átvették a közvetettek.)

A vizsgált időszakban tendenciaként érvényesült, hogy csökkentek a támogatások, erősödtek az elvonások, hosszabb távon is apadt a vállalati rendelkezésű eredmény. 1975-ben 11,4, 1980-ban 7,6 milliárd Ft volt a közvetett támogatások összege. A beruházási támogatások a hetvenes évek második felében összességükben is csökkentek (az évtized első felében évi átlaguk 7,7, második felében, vagyis az ötödik ötéves terv során 7,6 milliárd Ft-ra rúgtak). Az elvonások — elsődleges termelési elvonások, hitelkamat, biztosítási díj és nyereségadó — viszont ugrásszerűen: 58–100 százalékkal emelkedtek. A szabályozás, végeredményben, a népgazdasági tervben előirányzott terméktömeg növelését úgy vette célba, hogy közben a formális, helyesebben a tényleges állami elvonást is fokozta. Mivel viszont a termelőszervezettel ekkor már nem csupán utasításokat — főleg pedig egyre kevésbé régi típusú direkt utasításokat — hajtottak végre, hanem volt kisebb-nagyobb szabályozók közti választási lehetőségük, profiljuk (termelési szerkezetük) szerinti részleges módosításokra is vállalkozhattak. Elég általános volt (legalábbis ott, ahol erre lehetőség nyílt), hogy a kevésbé jövedelmező alaptevékenység — növénytermelés, állattenyésztés — mellett, illetve helyett az ezeknél kisebb ráfordítással vagy arányosan nagyobb nyereséget hozó ipari, építőipari tevékenységre, vertikális térnyerésre, háztájival való kooperáció előnyeinek hasznosítására vegyenek irányt. A nyolcvanas évek közepére valójában már csak azok a gazdaságok prosperáltak, amelyek jó természeti feltételeik mellett kellően hasznosítani tudták a fenti lehetőségeket.

Ha a hetvenes évek elejétől, közepétől a szabályozók szigorodásának lehetünk tanúi, akkor a nyolcvanas években a hirtelen váltásokkal is összefüggő bizonyos kaotikus vonások is jócskán szembetűnnek. A változások ekkor már sok esetben szinte követhetetlenek. Inkább csak szemléltetésként említünk néhány éves példát. 1981-re a felvásárlási árak 4,9%-os emelése mellett az ipari áremelkedés ötödét kívánták a nagyüzemekre hárítani, az építkezések eddigi támogatását részleges kamatkedvezménnyel váltották fel. Mérsékelték az állattenyésztő telepek s rekonstrukciójuk-

hoz nyújtott állami támogatást. A traktorvásárlási költségvetési hozzájárulás 20-ról 15%-ra esett. Megszűnt a gyeptelepítés anyagi ösztönzése. Megszűnt a húshasznú szarvasmarhatartás támogatása, csökkent a növényvetőmagokra nyújtott hozzájárulás.[143] Az 1982-re érvényes szabályozók, az energiahordozók 1981. nov. 1-jétől átlag 10, a vasúti és közúti szállítási tarifák 15 százalékos emelése mellett, járadékfizetési kötelezettséget vezettek be a tehergépjárművekre. (Az energia-áremelést a nagyüzemek esetén a költségvetés 75 százalékban, a tehergépjármű-járadéknak pedig felét térítette.) 1982. jan. 1-jétől — miként minden termelőágazatban — a mezőgazdaságban is 3 százalékkal emelték a bérjárulékot, s egy százalékkal a hitelek utáni kamatot. Az 1981. évi eredményfelosztásra visszamenő hatállyal — 5%-kal — emelték a tartalékképzés kötelező mértékét. Ismét ösztönözni kívánták a vágómarhatermelést, de csökkentették a tejprémiumot és tejárkiegészítés mértékét. Emellett az ipari és egyéb tevékenység utáni termelési adót. (Megszüntették viszont az eddigi mezőgazdasági-ipari, valamint ipari-mezőgazdasági tsz megkülönböztetést, s a vele járó emelt szintű termelési adót, valamint a megyei városokban gazdálkodó tsz-ek ún. „többlettermelési" adóját, fenntartották viszont Budapesten és vonzáskörében működő tsz-ekre.)

Új intézkedéseket hoztak a gyenge tsz-ek támogatására (árbevételük alapján emelték alapárkiegészítésüket). Ezzel szemben törölték az elemi kár esetén igénybevehető költségvetési hozzájárulást. A 17 aranykoronát meg nem haladó értékű szántóterülettel rendelkező nagyüzemek megemelt külön árkiegészítést kaptak a gabonafélék, a vágómarha, vágójuh, bogyós gyümölcsök értékesítése után. Pályázhattak — termelési adóból visszafizethető — támogatásra ipari, illetve szolgáltató tevékenységük bővítéséhez stb.[144] 1983-ban átlagosan 18 százalékkal emelték a növényvédő- és gyomirtószerek, hat százalékban a keveréktakarmányok beszerzési árát. Megszüntették a gépvásárláshoz korábban adott támogatást, egyúttal — 10–70 százalék szélső érték közt — 18–20 százalékkal emelték a mezőgazdasági gépek átlagárát. (Annak érdekében, hogy e nagyarányú — hivatalos vélemény szerint is egyik évről a másikra alig elviselhető — áremelés közvetlenül ne korlátozza a termelés kormányzati céljait, lehetővé tették, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek, borgazdasági és konzervipari vállalatok az addigi géptámogatást 1983-ban a „meglévő tartalékalapjukból fedezzék".)

A dráguló termelőeszközök, energiaárak, szolgáltatások emelkedő díjtételei, illetve a költségvetési hozzájárulások csökkentésének részleges kompenzálására 3,7 százalékos felvásárlási árszínvonalemelkedést vettek számításba (részben központi

[143] Népszabadság 1980. nov. 12.

[144] Magyar Nemzet 1981. okt. 3.

intézkedések révén, részben „a piaci viszonyoktól függően"). Némileg ösztönözték a kukorica-, rizs-, dohány-, borsó-, gyapjú- és tejtermelést. Nagyjából szinten hagyni törekedtek a kalászosok, rostnövények, vágóállatok (szarvasmarha, sertés), zöldség-, gyümölcsfélék jövedelmi szintjét. Tervszerűen csökkentették a burgonya, borszőlő, a vágóbaromfi, vágójuh s más termék jövedelmezőségét. Fenntartották — az előző évben bevezetett — gabonatöbblettermelési prémiumot (az 1976–1980. évek 10%-kal emelt átlaga fölötti búzatermésre mázsánként 60 Ft), de „a cukor alacsony világpiaci ára miatt" eltörölték a cukorrépa-többlettermelési prémiumot. Lényegesen szigorították a keresetszabályozást. Alább vették a munkadíjszint adómentes növelésének lehetőségét. Emelték a bérnövelés adóvonzatát. Befizetésre kötelezték (a tsz-eknél is lényegileg zárolták) az 1982. évi nyereségből képzett „fejlesztési alap", úgyszintén az 1983. évi amortizáció együttes összegének 7 százalékát. 30 százalékkal csökkentették az épületek, építmények amortizációs kulcsait. Tovább szűkítették az építési adó alól korábban mentesített beruházások körét. (Exportnövelési célból továbbra is adómentesítést kaptak a szarvasmarha-, sertés-, juh-férőhely-, illetve tárolóhely-gyarapító beruházások.)

Új, inkább elvi momentum volt, hogy engedélyezték a fejlesztési alapok üzemközi átengedését (átadását más üzemnek), úgyszintén kötvénykibocsátást, illetve -vásárlást. Bizonyos kényszerhelyzetben lehetővé tették az ún. tartalékalap kiterjedtebb hasznosítását (pl. almatárolók létesítésére, csökkent munkaképességűek foglalkoztatására, kedvezőtlen adottságú üzemek esetén szarvasmarha és juhtartás növelésére). Három százalékkal megemelték a bérek után fizetett társadalombiztosítási járulékot. Megszüntették a korábban a mezőgazdaságban is kötelező műszaki fejlesztési alap képzését.[145]

Ezt az időszakot, különösen a nyolcvanas éveket, a szabályozók egyértelmű túlburjánzása jellemezte. A háttérben azonban nyilvánvalóan a támogatások csökkentésének, s a jövedelmek elvonásának állami politikája húzódott meg. Ennek megfelelően szaporodtak a mezőgazdasági terhek. 1980–1985 között a kereseti adó hat és félszeresére nőtt, s nyilvánvalóan „büntető jellegű"-vé vált.[146] A társadalombiztosítási terhek megháromszorozódtak, a városi, községfejlesztési hozzájárulás pedig három és félszeresre emelkedett. (Ez utóbbi jelentőségét mutatja, hogy — több mint 15 milliárd Ft értékben — e cím adta a költségvetési befizetések nagy hányadát.) Egyidejűleg a növekvő termelés adóztatása 70, a mérséklődő jövedelemé 17 százalékkal lett nagyobb. Megsokszorozódtak a béraránnyos elvonások, a jövedelmet terhelő befizetések, a felhalmozódásra kivetett adók, drágultak a beruházások.

[145] Népszabadság 1982. dec.

[146] Közgazdász 1986. ápr. 10. (Agrárpolitika, adórendszer, költségvetés).

Következésképpen romlott a bérigényes (munkaintenzív) — mint pl. a kertészet — vagy a tőkeigényes ágazatok (mint pl. a korszerű állattenyésztés) gazdasági pozíciója. Más oldalról általában csökkentek a többnyire elvonásból fedezett támogatások. A termelési „szubvenciók" közül lényegében megszűnt a „géptámogatás", a beruházási jellegűeké 50, a kemikáliáké (műtrágya, növényvédőszerek) pedig 25 százalékkal esett vissza.

A támogatások összetétele a mezőgazdasági nagyüzemek esetén, főleg a termelési és fejlesztési címek rovására, úgyszintén a kedvezőtlen adottságú üzemek árkiegészítésének, illetve veszteségrendezésnek javára módosult. Az élelmiszeriparban 48-ról 66 százalékra ugrott az export-támogatás hányada, s itt is csökkent a termelési, illetve fejlesztési támogatás részaránya.[147]

Differenciált elvonás érvényesült az élelmiszergazdaságon belül.[148] Nettó jövedelméből a legnagyobb hányadot (55–66%-ot) az élelmiszeripar fizette a költségvetésbe, relatíve a legkevesebbet a háztáji és kisegítő gazdaságok. Abszolút értékben azonban a legnagyobb befizető természetszerűen a szövetkezeti mezőgazdaság maradt (348 milliárd Ft-tal járult hozzá a költségvetéshez). Az elvonás irányzatának általános növekedését mutatja, hogy míg a nettó termelési érték az 1976–1980. és 1981–1985. évi viszonylatában (folyó árakon számítva) 43 százalékkal nőtt, a költségvetési elvonás ugyanezen időközben és bázison mintegy 78–80 százalékkal emelkedett. Az élelmiszertermelő ágazat a nyolcvanas évek első felében 316 milliárdot fizetett be az államkasszába, s különféle „támogatási" címeken 324 milliárd forintot kapott onnan. A 8 milliárdos negatív szaldót, természetesen csak elszámolástechnikainak lehet tekinteni, mivel ugyanezen idő alatt az ágazat 737 milliárd Ft-tal járult hozzá a nemzeti jövedelemhez. A támogatások döntően ekkor is ár-, illetve szabályozáspolitikai eredetűek voltak. A mezőgazdasági termelői árak kb. 2/3-a tartozott rögzített (fix, illetve maximált) kategóriába, a mezőgazdaság által használt ipari anyagok, eszközök termelői árai viszont lényegében a szabad-árasba. De rögzített jellegűek maradtak általában az élelmiszerárak, s a mezőgazdaságnak termelt ipari anyagok és eszközök mintegy kétharmadának árai. A termelői áremelés következményeit vagy áthárították a fogyasztóra, vagy (részben, egészben) a költségvetés vállalta magára, ami szükségképpen valamilyen „támogatási" — valójában költségáthárító elosztástechnikai — formát öltött. Az elvonások növelése, a támogatások csökkentése azzal a következménnyel járt, hogy az élelmiszergazdaság (mezőgazdaság és élelmiszeripar együtt) nettó termelési értékének „támogatástartalma" az V.

[147] Figyelő 1986. márc. 27.

[148] Uo.

ötéves terv (1976–1980) időszakának 51 százalékáról a következő ötéves ciklusban 43 százalékra csökkent.[149]

A mezőgazdasági összes termelés fejlődését — mivel naturáliákban kifejezhetetlen — értékadatokkal, vagy ezek alapján számított ún. volumen-indexekkel mérik. Alapul tehát árténye zőket vesznek, amelyekben — valóságos „piaci" értékítélet híján — nemcsak a kormányzati előítélet, de az elosztási (elvonási, újraosztási) technikai is — mint láttuk — benne van. Ennek alapján a mezőgazdasági termelés bruttó értéke 1970-hez képest 1985-re, tehát 16 év alatt 46 százalékkal, nettó értéke 18 százalékkal emelkedett. Közben azonban eléggé nagy hullámzások estek, részben mert változóak voltak az eredmények, de attól függően is, hogy milyen (sikeres vagy kevésbé eredményes) évet vett alapul a statisztika. 1970-et véve 100-nak 1975-ig negyedével bővült a bruttó termelés, ehhez képest 1976-ban 3,3 százalékponttal lett kisebb, 1977-ben és 1978-ban ismét néhány százalékpontnyi emelkedés jelentkezett, a következő évben újra (hasonló mértékű) visszaesés, s ez a hullámzás később is szinte törvényszerűen megjelent. E bázison a csúcs 1982 és 1984 volt, amikor 1970-hez képest egyaránt több mint 54 százalékkal bővült a bruttó termelés értéke. Ugyanezen a bázison a nettó termelés indexe — mint a 4. táblázat mutatja — 101,8 és 130 között ingadozott, vagyis több mint 28 százalékpontnyi szélsőségeket mutatott. (1970 gyengébb teljesítményű volt mint az előző vagy a következő esztendő, s a maga idejében kiválónak minősíthető 1951. év eredményét a növénytermelésben 7, az állattenyésztésben 72, összességében 25 százalékponttal haladta meg. Ehhez képest meglepő talán, de inkább jellegzetes, hogy a nettó termelés indexszámai 1970-től — az egészen kivételesen jó 1982. évi kivételével — minden évben kedvezőtlenebbek voltak, mint 1951-ben).[150]

Természeti egységben mérve a legnagyobb és legeredetibb siker a növénytermelésen belül a gabonagazdaság terén született, amikor az előző évtizedek 7–8 millió tonnás eredményét már a hetvenes évek első felében átlag 11,4, 1981–1985 között pedig 14,4 millió tonnára, sőt a kiemelkedő 1984. évben 15,7 millió tonna fölé sikerült emelni. Az erőfeszítések azonban mindössze két gabonanövény termelésére összpontosultak, a búzára és a kukoricára. E két utóbbi tette ki az összes gabonatermés mintegy 90–91, ha az árpát is hozzászámítjuk, a 97 százalékát. A fejlődés más növényfélék esetében is eléggé szelektív volt. Dinamikusan emelkedtek az olajosmagvak, ezen belül is mindenekelőtt a napraforgó, a nagyüzemileg jól kezelhető

[149] *Kostyál Rezső:* Mérlegen az élelmiszergazdaság. Figyelő 1986. márc. 27.

[150] MÉM, STAGEK: Mezőgazdasági és élelmiszeripari adattár a felszabadulástól napjainkig. Bp. 1985. 19. o., StÉk 1985. 11., 149. o.

4. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdasági termékek bruttó és nettó termelésének indexe**

Év	Bruttó termelés	Összes termelő-felhasználás	Ezen belül		Nettó termelés
			mezőgazdasági	Ipari	
			eredeti termelőfelhasználás		
		1970 = 100,0			
1975	125,5	137,2	114,7	157,8	111,7
1976	122,2	139,3	114,6	156,4	101,8
1977	135,6	150,8	123,9	168,6	118,0
1978	137,1	157,9	121,3	182,9	112.0
1979	135,0	159,3	120,7	183,9	105,1
1980	141,2	164,1	125,1	186,5	113,5
1981	144,0	169,0	123,6	196,5	113,4
1982	154,5	175,3	129,5	202,2	130,0
1983	150,4	174,7	126,9	206,8	121,0
1984	154,8	175,7	122,5	206,8	130,0
1985	146,2	169,3	118,5	199,3	118,4
		1980 = 100,0			
1981	102,0	103,0	98,8	105,4	99,9
1982	109,4	106,8	103,5	108,4	114,5
1983	106,5	106,5	101,4	108,5	106,6
1984	109,6	107,1	97,9	110,9	114,5
1985	103,5	103,2	94,7	106,9	104,3
		Előző év = 100,0			
1981	102,0	103,0	98,8	105,4	99,9
1982	107,3	103,7	104,8	102,9	114,6
1983	97,3	99,7	97,9	100,1	93,1
1984	102,9	100,6	96,6	102,2	107,5
1985	94,5	96,3	96,7	96,4	91,1

* Más népgazdasági ágak termelésével együtt.
Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1985. 149. o

(termeszthető-tárolható) silókukorica, a cukorrépa, a dohány s még egy-két növényféleség terméseredményei.[151]

Visszaesés vagy stagnálás jelentkezett viszont olyan termékek esetében mint a szénafélék, lédús takarmányok vagy a bab, rostnövények, a szőlő bor és egyes zöldségfélék. Különösen a takarmányfélék adataiból következik, hogy az állattenyésztés mélypontja tendenciáját tekintve az energiatakarékosabb természetes rét-legelő hasznosításáról, egyre inkább a szántók termésére, ezen belül is főleg a gabonagaz-

[151] StÉk 1985. 151. o.

daságra helyeződött át, s ez által, részben monokulturális irányba tolta el a termelés egészének szerkezetét is.

A növénytermelés eredményeinél tekintetbe kell venni, hogy a hatvanas évek második felétől, különösen a hetvenes évek folyamán a termelés anyagi, műszaki, technikai feltételeinek lényeges átalakulása mellett a biológiai alapok tekintetében fontos, minőségi jellegű módosulások következtek be. A hetvenes évek során teljes fajtaváltás következett be a búzánál. A kukoricánál pedig kétszer került sor az egész hibridválaszték cseréjére. Egy évtized alatt 633 hazai és 442 külföldi új növényfajtát minősítettek, 40 hazai és 28 külföldi új állatfajtát, hibridet vontak köztenyésztésbe.[152]

A vetésterület 10 évenkénti, illetve 1981–1985 közötti adatai azt mutatják, hogy a szántóföld hasznosítása terén sok esetben hosszú távú trendek érvényesültek. A negyvenes évektől rendszeresen csökkent a gabonafélék összes vetésterületének aránya, ezen belül azonban kukoricában négy évtizeden keresztül emelkedés mutatkozott. Egészen a negyvenes évektől egyértelműen bővült az ipari növények, cukorrépa, napraforgó, szálas és lédús takarmányok, silókukorica és csalamádé aránya.[153]

A reform utáni időszakban egyértelmű a termésátlagok növekedése. Az 1971–1975. és 1981–1985. évek átlagát véve a búza termésátlaga közel 40, a kukoricáé 46, a napraforgómagé majdnem 60 százalékkal emelkedett. Az 5. táblázatban szereplő 26 fontosabb növény közül, mint látható csupán a szilva termésátlaga esett (mintegy 29–30 százalékkal) vissza.

Mint a korábbiakból is kitűnik, kevésbé volt sikeresnek mondható a korszak rét- és legelő-gazdálkodása. A gyepterület egy évtized átlagában stagnált, majd csökkenő irányt vett. A termésmennyiség kisebb mértékben ebből, fokozottabban azonban a termésátlagok növekedéséből eredt. A termésátlagok a hetvenes évek első feléhez képest a nyolcvanas évtized első felének átlaga a hektáronkénti 12 mázsáról majdnem 16 mázsára emelkedett.

A szőlő- és bortermelés terén a lényegileg hagyományos munkaigényes technika és az újabb nagyüzemi tőkeigényes eljárások között talán még inkább elhúzódott a verseny, mint más területeken. A szőlőterület zuhanásszerűen esett vissza: maga a termőterület 37–38 százalékkal. A kivágásokat az új telepítések nem pótolták (a nagyüzemi telepítés nagyon költséges volt, az egyénire nem volt kellő ösztönzés), emiatt a nyolcvanas évek első felének átlagában az összes termés a korábbi ötéves átlagokhoz képest is csökkent, noha a termésátlagok számottevően emelkedtek. Mind a szőlő, mind a bor nagyobb része változatlanul a kisgazdaságokból került ki.

[152] Magyar Nemzet 1981. okt. 9. (*Váncsa Jenő* beszámolója az országgyűlés őszi ülésszakán).

[153] Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1984. 32. o.

5. TÁBLÁZAT

*A fontosabb növények termésátlaga**

(kg/hektár)

Növény	1971–1980. évek átlaga	1976–1980. évek átlaga	1981–1985. évek átlaga	1985
Búza	3 320	4 060	4 630	4 830
Rozs	1 510	1 650	1 900	1 930
Árpa	2 880	3 250	3 660	3 730
Zab	1 820	2 370	2 810	2 960
Kukorica	4 170	4 850	6 110	6 290
Rizs	2 350	1 340	3 250	3 350
Cukorrépa	33 000	33 640	38 900	37 900
Dohány	1 090	1 280	1 500	1 570
Napraforgómag	1 240	1 610	1 980	1 960
Burgonya	11 740	14 160	18 230	19 580
Csalamádé és silókukorica	18 010	17 990	19 690	21 690
Lucernaszéna	4 790	5 290	5 230	5 490
Takarmányrépa	37 340	33 600	37 730	39 150
Fejeskáposzta	18 420	19 250	21 810	25 050
Vöröshagyma	14 720	16 060	21 250	21 410
Zöldbab	3 670	3 530	4 080	4 270
Zöldborsó	5 920	6 450	8 720	10 970
Paradicsom	22 430	25 180	27 230	29 730
Zöldpaprika	10 970	9 440	12 730	16 350
Alma	10 880	14 450	17 370	15 170
Körte	9 100	7 720	10 150	5 410
Cseresznye	2 400	2 370	2 950	2 540
Meggy	1 570	1 720	3 340	3 120
Szilva és ringlószilva	6 150	5 300	4 910	4 240
Kajszi	2 140	2 050	3 130	4 480
Őszibarack	4 730	4 500	6 040	5 120

* Szántóföldön, illetve gyümölcsösben
Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1986. 140. o.

A zöldségtermelésben a korábbi nagyüzemi előretörés egyértelmű visszaesésének lehettünk tanúi.[154] A korszak elején, 1971–1975 között évi átlagban több mint egymillió tonna zöldséget bocsátottak a fogyasztás rendelkezésére, míg a kistermelők nem egészen 700 ezer tonnát. Az 1981–1985. évek átlagában viszont majdnem visszájára fordult a nagyüzem-kisüzemi funkció: 760 millió nagyüzemi produkció állt. Míg a negyedik ötéves terv során a kisgazdaságok évi átlagban az összes terme-

[154] StÉk 1986. 141. o.

6. TÁBLÁZAT

Állatállomány gazdálkodó szervezetek szerint

(1 000 darab)

Év	Állami vállalatok és költségvetési szervek	Ebből állami gazdaságok, kombinátok	Mezőgazdasági tsz-ek gazdaságai		Egyéb szövetkezetek gazdaságai		Kisegítő és egyéni gazdaságok	Összesen
			közös	háztáji	közös	háztáji		
				Szarvasmarha				
1970	227	225	948	535	1		200	1 911
1975	256	251	1 075	393	4		176	1 904
1980	323	307	1 146	306	5	18	120	1 918
1981	339	319	1 164	292	5	20	125	1 945
1982	345	326	1 163	272	5	18	119	1 922
1983	370	327	1 151	249	5	17	115	1 907
1984	383	322	1 141	241	6	16	114	1 901
1985	341	309	1 071	222	6	16	110	1 766
1986	332	305	1 051	204	7	14	117	1 725
				Ebből tehén				
1970	91	91	321	255	0		96	763
1975	102	102	380	190	2		86	760
1980	122	122	418	153	2	11	59	765
1981	124	124	422	140	2	12	59	759
1982	127	126	422	133	2	10	57	751
1983	128	126	418	122	2	10	55	735
1984	128	126	410	122	2	9	54	725
1985	124	122	385	114	2	9	54	688
1986	123	122	379	105	2	8	58	676
				Sertés				
1970	1 076	978	1 689	2 713	14		1 819	7 311
1975	1 463	1 254	1 922	1 971	9		1 588	6 953
1980	1 791	1 561	2 124	2 369	116	149	1 781	8 330
1981	1 783	1 551	2 203	2 272	119	148	1 771	8 296
1982	1 859	1 615	2 378	2 506	127	172	1 993	9 035
1983	2 010	1 693	2 549	2 727	127	186	2 245	9 844
1984	1 866	1 591	2 581	2 440	113	171	2 066	9 237
1985	1 798	1 512	2 405	2 076	107	147	1 747	8 280
1986	1 342	1 606	2 467	2 167	141	146	1 924	8 687
				Ebből koca				
1970	73	70	181	226	1		123	604
1975	117	114	203	157	1		119	597
1980	133	127	209	198	10	13	141	704
1981	134	124	210	218	10	15	163	750
1982	146	124	219	245	11	18	185	824
1983	138	121	228	249	13	17	201	846

6. TÁBLÁZAT (folytatás)

Év	Állami vállalatok és költségvetési szervek	Ebből állami gazdaságok, kombinátok	Mezőgazdasági tsz-ek gazdaságai		Egyéb szövetkezetek gazdaságai		Kisegítő és egyéni gazdaságok	Összesen
			közös	háztáji	közös	háztáji		
1984	134	117	230	233	11	17	189	814
1985	141	116	222	205	10	14	164	756
1986	134	119	226	223	12	15	190	800
				Juh				
1970	439	418	1 494	192	29		162	2 316
1975	384	355	1 385	118	32		120	2 039
1980	546	390	2 053	230	41	18	202	3 090
1981	606	360	2 041	227	42	15	209	3 140
1982	591	343	2 033	251	49	26	230	3 180
1983	524	297	1 860	273	45	25	250	2 977
1984	439	281	1 779	269	48	26	271	2 832
1985	372	235	1 508	258	49	27	251	2 465
1986	307	195	1 434	237	88	21	250	2 337

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1986. 142. o.

lésben csak 35 százalékkal részesedtek, az ötödik ötéves terv idején már majdnem 59 százalékát adták a termésnek.

Hasonlóan, s lényegileg az említett okokra visszavezethetően, nőtt a kisgazdaságok gyümölcstermelési pozíciója is.[155] E téren a nagyüzemek már a korszak elején sem voltak fölényben. A hetvenes évek első felében évente átlag a gyümölcstermés 45 százalékát tekintették munkájuk eredményének, egy évtizeddel később már csak 41 százalékát. Időközben az állami, szövetkezeti nagyüzemek teljesítménye mintegy 18, a kisüzemeké 28 százalékkal nőtt.

Másfél évtized alatt — öt év átlagait alapul véve — az összes hústermelés 37 százalékkal, 957 ezer tonnáról egymillió háromszázezer tonnára emelkedett. Ezen belül a szarvasmarhahús-termelés lényegében stagnált, gyorsabban bővült viszont a sertés-, baromfi- és juhhústermelés. A hetvenes évek első felében évi átlagban közel 1,9 milliárd liter tejet fejtek, tíz év múlva majdnem 2,7 milliárdot. Ugyanezen idő alatt a tojástermelés 3,5 milliárd darabról közel 4,4 milliárdra, a nyersgyapjúé 8,3 ezer tonnáról 12,2-re, a méhek mézhozama 8,5 ezer tonnáról 15,3 ezer tonnára nőtt.[156]

[155] StÉk 1986. 140–141. o.

[156] StÉk 1986. 143., 144. o.

Nemzetközi összevetésben a hazai nagyüzemi rendszer mindenekelőtt a gabonagazdaságban, részben pedig – a kisüzemekkel együtt – az elsősorban erre alapozott hústermelésben nyújtott mennyiségileg kiemelkedőnek tekinthető teljesítményt. Egy lakosra jutó gabonatermelésben mérve 1985-ben az ötödik helyet tartotta a világban. 1391 kg/fő teljesítményével – Dániát leszámítva – olyan extenzív gabonatermelő országok mögött haladt, mint az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália. Búzában Kanada után a második, hústermelésben Dánia, Hollandia, Ausztrália után a negyedik helyet foglalta el. Előkelő helyezést ért el (Hollandia után a másodikat) a tyúktojás tömeges termelésében. Egy lakosra jutó tejtermelése viszont európai mércével mérve inkább gyengének volt mondható (256 kg/fő). Teljesítménye e téren nemcsak a fejlett országokétól maradt el, de legkisebb volt a KGST-ben is (Bulgária, Csehszlovákia, NDK, Románia, Szovjetunió mind megelőzte). 256 kg-os egy lakosra jutó évi termelése alig több mint negyede volt a dánnak, kevesebb mint 40 százaléka a finnek, alig több mint fele a norvégnek stb.

Fogyasztás terén húsból nálunk kisebb normákat alkalmaztak mint az NDK és Csehszlovákia, amelyek nagyjából nyugat-európai szinten látták el a lakosságot. A tojásellátást a csehszlováknál valamivel alacsonyabban, kb. spanyol szinten, biztosította: ez a világ legjobbjai közé tartozott. Tejtermékekből leggyengébb belkereskedelmi forgalmat produkált a KGST-n belül. Cereália-fogyasztásban – ez ekkor már nem számított előnynek – a vezető országok között foglalt helyet: a KGST-ben csak Bulgária és a Szovjetunió előzte meg.[157] Európa más részein pedig csak Spanyolország, Portugália és Görögország; de Hollandiában pl. (ahol a fejlett világban ekkor a legkevesebb cereáliát fogyasztották) a magyar adagoknak csak háromötödét tették ki a gabona-alapú élelmiszerek.[158] A táplálkozás-élettani szempontból kevésbé előnyös cukor-fogyasztás KGST szinten mérsékelt, fejlett országok szintjén jó közepes szintű volt, az egészségileg sokkal előnyösebb zöldségfélékből viszont Bulgária után Magyarország biztosított a legkisebb mennyiséget belső fogyasztásra: az európai legjobbaknak az olasznak a 42, a görögnek 46 százalékát. Bulgáriában és az NDK-ban gyümölcsből is több jutott egy-egy család asztalára.

Mint a fentiekből kitűnik, a magyar mezőgazdaság a nagyüzemi rendszer időszakában is meglehetősen viszontagságos utat tett meg. Napjainkra a világgazdaság – benne a KGST igények és lehetőségek átrendeződése folytán az agrárprodukció maga is sok tekintetben újraértékelődött. A megújulásnak mind tőke- és technikai, mind pedig piaci feltételei romlottak. Így a nyolcvanas évtized közepére, végére ismét nyílttá vált a kérdés: hogyan vagy merre tovább?

[157] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 1987. 238–239. o.

[158] Uo.

7. TÁBLÁZAT

Néhány mezőgazdasági termék egy lakosra jutó termelése, 1985

(kg)

Ország	Gabona	Búza	Burgonya	Hús[a)]	Tej	Tyúktojás
Ausztria	735	207	138	107	493	13
Belgium és Luxemburg	214	117	166	120	397[b)]	18
Bulgária	603	342	49	80	283	17
Csehszlovákia	759	389	223	96	448	20
Dánia	1 561	391	210	283	992[b)]	16
Egyesült Királyság	397	213	122	58	290[b)]	14
Finnország	745	96	144	65	646[b)]	18
Franciaország	1 003	526	142	100	626	17
Görögország	446	180	111	52	171	13
Hollandia	78	59	494	160	867[b)]	47
Jugoszlávia	685	210	104	69	205	10
Lengyelország	638	174	982	70	442	13
Magyarország	1 391	618	129	149	256	22
NDK	700	237	742	109	475	19
NSzK	425	162	143	88	421	13
Norvégia	307	40	113	50	489	12
Olaszország	318	149	45	66	206	11
Portugália	141	38	114	43	85	6
Románia	1 001	248	317	77	258	19
Spanyolország	541	138	149	67	184	17
Svájc	165	86	133	78	584	7
Svédország	691	165	134	68	429[b)]	14
Szovjetunió	654	280	262	62	354	15
India	219	59	17	1	55	1
Japán	131	7	31	29	61[b)]	18
Kínai Népköztársaság	327	82	..	17[c)]	2[b)]	..
EAK	183	39	27	12	48	3
USA	1 450	276	77	109	271[b)]	17
Argentína	887	278	65	119	183[b)]	9
Brazília	265	31	15	34	80	7
Kanada	1 916	942	116	101	323[b)]	13
Mexikó	364	67	11	23	92	10
Ausztrália	1 594	1 019	58	150	396[b)]	12

[a)] FAO adatforrás, összes belföldi vágás

[b)] Tehéntej

[c)] Sertés-, marha- és birkahús együtt

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv, 1987. 153. o.

A fizetőképes kereslet minőséget vár. Az évtized során létesített, lényegét tekintve tőkeintenzív s tömegtermelő nagyüzemi struktúra termékei viszont nem kellően vagy nem megfelelő áron találnak vevőre. Az inflációs újraelosztás és ugyancsak erősödő direkt elvonás miatt szűkül a belső piac. Mind fokozottabb — főleg minőségi — követelményeket támasztanak a világpiaci viszonyokra meghatározó befolyást gyakorló gazdag országok. De csökkentek a komparatív előnyöket érvényesítő képességek a KGST, ezen belül a megkülönböztetett fontosságú — egy ideig kiegyenlítő szerepet játszó — Szovjetunió viszonylatában is.

Végeredményben a hetvenes évek második fele, főleg pedig a nyolcvanas évek — a múltnak sok, esetenként sokasodó terhét magukkal cipelő — kedvezőtlen nemzet-, illetve nemzetközi gazdasági körülményei fokról fokra vetettek véget a tőkeigényes, tömegtermelő, zömmel közepes minőséget produkáló nagyüzemi konjunktúrának, vele a nagyszervezeti mezőgazdaság néhány éves (legjobb esetben fél évtizedes) „arany"-korának. Következésként ma a nagyüzemek harmada-ötöde hovatovább már termelőkapacitását fogyasztja, még nagyobb részük nem jut hozzá megfelelő mértékben, áron vagy más ellentételben a bővített újratermeléshez szükséges feltételekhez. Így, minthogy a körülmények (rövid távra prognosztizálva) nem nagyon javulnak, a dolgok állásából fakad a következés: újabb nagy szerkezeti váltás előtt áll a nagyüzemi rendszer, a mezőgazdaság.

Nyilvánvaló, hogy az adott körülmények között a kevésbé tőkeigényes, vegyszereket racionálisan minimalizáló, a jelentkező munka- és a szűkében lévő tőkeigényt a jövedelmező minőségi termeléssel összhangba hozó és a nálunk relatíve bő tőkeforrás, az eddig nem kellően megbecsült munkaerő és szakértelem révén is versenyképes, rugalmas vállalkozói szervezeti formák javára történik, vagy történhet többé-kevésbé a kor követelményeinek megfelelő átrendeződés.

Ennek, mint a történeti anyagból kitűnik, akadálya lehet, hogy a hatvanas évek elején a kisüzemi rendszer felszámolásával végleg megszakadt a *szerves fejlődés*nek az a szélesre szabott nagy folyama, ami az 1945-ben létesített, lényegileg uralkodó jellegűvé vált kisüzemi rendszerre és az egyéni, indítékaiban szabad szerveződésű, államilag támogatott, de nem uralt, speciális vagy komplex szövetkezeti szervezetekre építve a társadalom, a gazdaság organikus értéktermelő képességének nyithatott volna utat — a hatalmi helyzetek kényszerre alapozott politikája helyett. De a mezőgazdaságban fekvő nemzeti vagyon nagy hányadát működtető nagy szervezetek tartalékai is csak akkor lennének felfakaszthatók, ha az érvényesítésükhöz, kiaknázásukhoz szükséges gazdálkodói önállóság, tőke és technika biztosítható volna.

Az adottságok miatt így az agrárfejlődés, a megújulás lehetőségeit két — egy történeti és egy mai — akadály keretezi: a szerves fejlődés ötvenes évek végi, hatvanas évek eleji említett elzárása, a rákövetkező szervezeti rendszer esetében pedig a neki szükséges feltételek hiánya.

KÖZLEMÉNYEK

RÁCZ LAJOS

A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR ÉGHAJLATTÖRTÉNETÉRŐL

Az időszámításunk kezdetét követő két évezred természeti környezetének részletes vizsgálatával kevesen foglalkoztak Magyarországon,[1] még kevesebben tették ezt az emberi történelem léptékét követve.[2] A földrajz különféle ágait művelő szakembereket a korszak rövidsége, a történészeket a felvetődő problémák számukra idegen természete tartotta távol. Ezért a gazdaságtörténeti folyamatok értelmezésénél a természeti környezetet vagy statikusan értelmezték, vagy változásait néhány, a nemzetközi szakirodalomból átvett sommás megállapítással intézték el. Nehezítette a középkori és a kora újkori gazdaság működéséhez a környezeti változások felől közelítő kutató dolgát a földrajz determinizmus veszélye, illetve vádja is.

Ha a természeti környezet változásait kutatjuk, akkor elsősorban az éghajlat módosulására kell koncentrálnunk, hiszen mind a vegetáció jellegét, mind a talaj típusát, mind a felszíni vizek állapotát döntően befolyásolja.

A középkor és a kora újkor éghajlattörténetének kutatásával többnyire két tudományág képviselői foglalkoztak. Egyrészt azok a klimatológusok művelték, akik az éghajlat hosszú távú változásait kutatva a XVIII. századot megelőzően csak közvetett információkra támaszkodhattak.[3] Másrészt azok a gazdaságtörténészek, akik az ökonómiai folyamatok vizsgálata során szembekerültek az agrártársadalmak ökológiai bázisának problémájával.[4]

A nemzetközi éghajlattörténeti kutatáson belül a hetvenes évekre logikailag és strukturálisan jól elhatárolható problémacsoportok alakultak ki.[5]

1. Idősorokat kell készíteni a telek és a nyarak hőmérsékleti és csapadékviszonyairól.
2. Az idősorokon belül el kell különíteni a hosszú idejű éghajlati tendenciákat.
3. Össze kell foglalni a felfedezéseket egy elméleti kontextusba.
4. Körül kell határolni a klímaváltozások befolyási területét a preindusztriális gazdaság változásaira.

Ezen feladatcsoportokból jelen vizsgálatunk az első és a második problémakör „körüljárását" tűzte

[1] *Kordos L.*: Holocén klímaváltozások kimutatása Magyarországon a „pocok hőmérő" segítségével. Földrajzi Közlemények 1977. 222–229. o., *Uő.*: Történeti éghajlattan. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: *Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A.* IV. k. Bp. 1982. 25–68. o.

[2] *Somogyi S.*: Történeti földrajzi bevezető. In: Magyarország története. Szerk.: *Székely Gy.* I/1. k. Bp. 1984. 25–68. o., *Papp Z.*: A vulkáni tevékenység klimatikus hatásainak vizsgálata Magyarországon az évgyűrűanalízis tükrében. Botanikai Közlemények 1984. 109–121. o.

[3] *H.H. Lamb, W. Karlén, J. Kington.*

[4] *P. Alexandre, E. Le Roy Ladurie, G. Utterström, J. De Vries, C. Pfister.*

[5] *Vries, J. De*: Histoire du climat et économie. Annales E.S.C. 1977. 198–226. o.

ki célul a Kárpát-medencére vonatkozóan. Vagyis közvetett források alapján jellemezni próbáljuk a telek és a nyarak hőmérséklet- és csapadékviszonyait, illetve az idősorokban igyekszünk kimutatni a szignifikáns hosszú időtartamú ingadozásokat. A klímaingadozások okainak elemzése, és az éghajlati változások gazdasági hatásainak vizsgálata egyelőre túlnő vállalkozásunk keretein. Talán egy későbbi vizsgálatban erre is sort keríthetünk.

A Kárpát-medencére vonatkozó éghajlati rekonstrukciónk kezdő időpontja Hunyadi Mátyás halálának éve. 1490 joggal tekinthető történeti korszakhatárnak, hiszen alig egy emberöltővel később a magyar királyság elveszítette függetlenségét és belső területei másfél évszázadra hadszíntérré váltak. A népesség súlypontja pedig az eleve csekélyebb népességeltartó peremvidékekre tolódott.

Vizsgálatunk végpontja két okból is 1779. Egyrészt a klíma ilyen típusú jellemzésének a rendszeresen végzett műszeres észlelések első évéig van értelme.[6] Másrészt a Habsburg-birodalom XVIII. századi konszolidációját lezáró Mária Terézia egy évvel később, 1780-ban halt meg. Vagyis vizsgálatunk azt a történeti időszakot fogja át, amely során a magyar állam két világbirodalom ütközőzónájában elveszítette függetlenségét és népességének jelentős részét. Majd közel két évszázad múlva, amikor az ország egysége helyreállt, már a Habsburg birodalom sajátos státusú, ritkán lakott, soknemzetiségű területe volt.

A Kárpát-medence éghajlattörténeti folyamatainak értelmezésénél elkerülhetetlen a problémák tágabb tér- és időbeni keretek közötti elemzése. Áttekintésünk ennek az igénynek megfelelően egész Európára kiterjed, kiegészítve az észak-atlanti térség szigeteivel (Izland, Grönland). A vizssgálandó földrajzi régió kiválasztásában az éghajlattörténeti kutatás által megjelölt határokat követtük.

Elemzésünk időben hozzávetőlegesen az i. sz. VI. századtól a XIX. század derekáig tart. Kezdő időpontul elsősorban történeti megfontolásokból választottuk a korai középkor időszakát. A XIX. század vége viszont már egyértelműen éghajlattörténeti korszakhatárt, egészen pontosan a „kis jégkorszak" végét jelzi.

A „kis optimum" problémája

Első ízben az Atlanti-óceán északi szigetein kutató dán régészek vetették fel századunk húszas éveiben egy karakterisztikusan enyhe éghajlati periódus lehetőségét, az időszakot valahová az i. sz. 1000 tájára datálva.[7] Sejtésüket az északi szigetek kora középkori viking kolonizációjára alapozták. Később történeti források és ásatások segítségével sikerült az észak-atlantikum viking történetét több ponton tisztázni. Izland szigetét 870 táján vették birtokukba a normannok, egy évszázaddal később 980 körül Vörös Erik megvetette a lábát Grönland déli részén, majd fia Szerencsés Leif egy évtized múlva Grönlandtól nyugatra ért partot a „Bor Földjén" (Vínland: valószínűleg New-Englanddal azonosítható) (1. ábra).

Izland és Grönland viking telepeit már több régészeti feltárásból ismerjük, ám az első észak-amerikai telep felfedezéséig az 1960-as évekig kellett várni. Newfoundland északi részén L'Anse aux Meadowsnál tártak fel kanadai régészek egy nyolc házból álló északi típusú települést, amelyet radiokarbon kormeg-

[6] 1780-tól Budán a királyi várpalotában elhelyezett Egyetemi Csillagvizsgálóban *Weiss F.* S. J. egyetemi tanár vezetésével meteorológiai obszervatórium működött. 1782-ig a Nagyszombatról elhozott műszerekkel végezték az észleléseket. Ezt követően az 1778-ban megalakult „Societas meteorologicae palatinae" tudós társaság által küldött műszereket használták. A rendszeres mérések során a levegő hőmérsékletét, a légnyomást, a felhőzetet és a csapadék mennyiségét regisztrálták.

[7] *Hovgaard, W.*: The Norsemen in Groenland, recent discoveries at Herfoljness. Geographical Review 1925. 615–616. o.

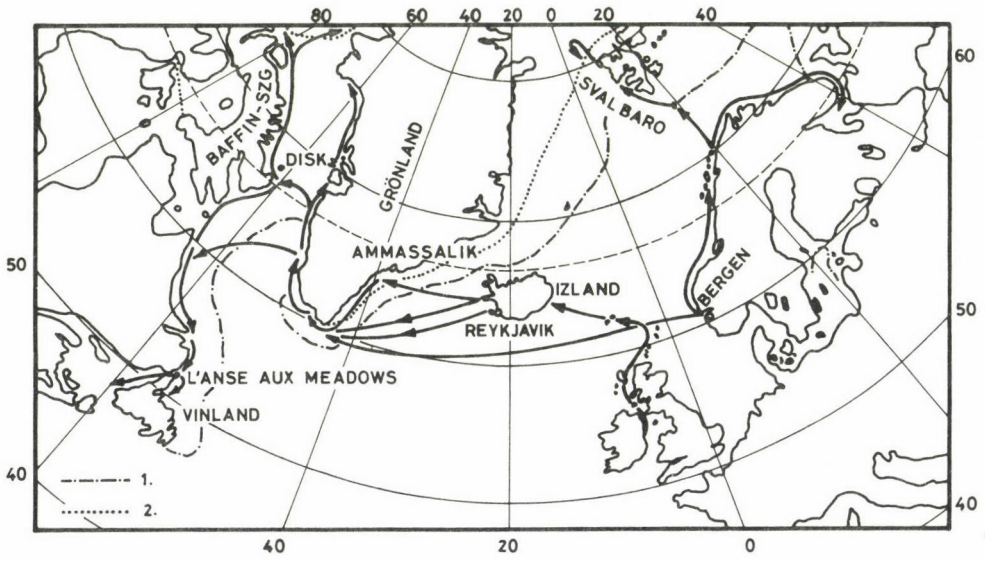

1. ábra. Viking hajózási útvonalak az Atlanti-óceán északi részén
– . – . – . 1: az úszó jég maximális határa (tavasszal)
. . . . . 2: az úszó jég minimális határa (ősszel)

határozással a VIII–XII. századra datáltak. A viking feljegyzésekben 1347-ben szerepel utoljára Vinland neve, majd – feltehetően a kedvezőtlenre fordult éghajlat eredményeként – a XV. század derekára megszakad minden kapcsolat Grönland és Izland között.[8] Ezek a közvetett információk viszont önmagukban elégtelenek, bármiféle éghajlati változás bizonyítására. Ellenben ezek a sejtések nem bizonyultak teljesen alaptalannak sem, hiszen a későbbi dendrokronológiai, glaciológiai felfedezések alátámasztották őket. A hatvanas évek derekán R. A. Bryson a Hudson-öböl nyugati részén, az Ennadai és a Dimmo tó partján egy erdő maradványait fedezte fel 25, 40 és 100 km-re északra a jelenlegi erdőhatártól.[9] A C 14 kormeghatározás i. sz. 870–880, 1090–1140 tájára helyezi az erdők északi előnyomulását.

Az észak-atlanti térség másik meghatározó jelentőségű felfedezése egy amerikai laboratórium a C.R.R.E.L. (Cold Region Research and Engineering Laboratory) nevéhez fűződik. Grönland belső területein (Crête: 71° 07: 37° 19′) egy 12 cm átmérőjű 1390 m hosszú fúrásmagot sikerült a felszínre hozni a platógleccser mélyéből.[10] Az elemzés első fázisában a jégoszlop rétegeinek korát a felhalmozódás ritmusa és a nyomás mértéke alapján határozták meg. Majd megvizsgálták a jégrétegekben a 0 18-as izotóp arányát. A 0 18-as izotóp a 0 16-ból keletkezik a Föld felszínén a napsugárzás hatására. A felmelegedés következtében a 0 18 relatív mennyisége megnő, lehülés esetén pedig csökken. Az oxigént tartalmazó

[8] *Dixon, W.:* Britek, frankok, vikingek. 1985. 134. o.

[9] *Bryson, R.A.–Irving, W.–Larsen, J.:* Radiocarbon and soil evidence of former forest in the Southern Canadian Tundra. Science 1965. 46–48. o.

[10] *Dansgaard, W.–Johnsen, S.J.:* A time scale for the ice core from Camp Century. Journal of glaciology 1969. 215–226. o.

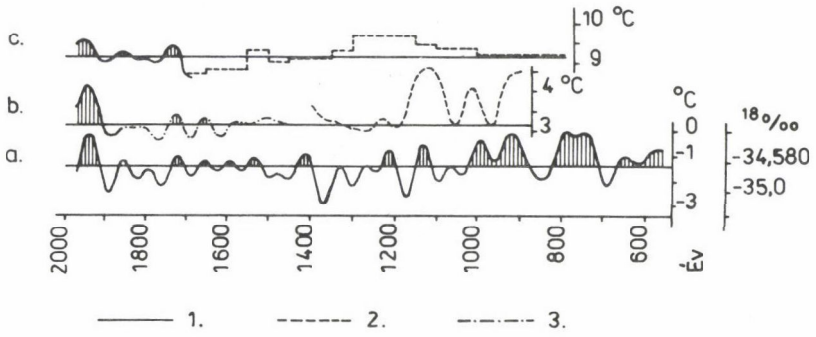

2. ábra. Hőmérsékleti rekonstrukció Grönlandon (a), Izlandon (b) és Angliában (c)
1. műszeres mérések adatai
2. különféle közvetett adatok (pollen, évgyűrű stb.)
3. történeti források (az izlandi halászok tengeri jég megfigyelései)

anyagokba, így vízbe, hóba és jégbe a levegőben levő mindenkori 016/018 arányban épül be az oxigén. Ennek segítségével a hőmérsékletváltozás iránya és mértéke a 0 16/0 18 arány mérésével követhető és kifejezhető. Standardként az óceánok felszínének jelenlegi 0 16/0 18 arányát használják. Megerősítik ezeket az eredményeket az izlandi tengerijég megfigyelések, amelyeket a halászok készítettek az Izland környéki vizek befagyásáról. Lényegesen kisebb pontosságú az Anglia középhőmérsékletére vonatkozó paleoklimatológiai rekonstrukció, amelyet dendrokronológiai és pollen adatok alapján készítettek[11] (2. ábra).

A kis optimum kezdetét a VI–VIII. század között szokták meghatározni. A bizonytalanságot a határ megvonásában a visszahülési időszakok értelmezése okozta. Az enyhe időszak végpontja már egyértelműbben látható a XII. század derekán mind a grönlandi, mind az izlandi adatokon. Történeti feljegyzésekben is fennmaradt a X. században és a XII. század első negyedében bekövetkezett hőmérsékleti maximum emléke.[12] Az erős lehülés Grönlandon már az 1160-as évektől érezhető és rövidebb felmelegedési időszakoktól megszakítva egészen a XIX. század végéig tartott. Meg kell jegyezni viszont, hogy az észak-atlantikum éghajlati változásai nem egyeznek meg szigorúan az európai ingadozásokkal, ám az évszázados trendek kétségkívül párhuzamosíthatóak. Az európai kontinensen a kis optimum időszakára vonatkozó legmegbízhatóbb eredményeket ugyancsak gleccser vizsgálatok szolgáltatták. Az első és mindmáig alapvetőnek számító eredmények a tiroli Fernau gleccserhez, illetve a gleccser lábánál elterülő Bunte Moor tőzegláp elemzéséhez kötődnek. Az első vizsgálatokból a XVI. századot követő időszakra vonatkozó következtetéseket Kinzl már századunk harmincas éveiben publikálta.[13] Ennél lényegesen nagyobb időbeni mélységű vizsgálatot végzett Mayr a hatvanas évek elején.[14] Az éghajlati változások indikátora mindkettőjüknél közvetett módon az előnyomuló, illetve visszahúzódó gleccser volt, amely

[11] *Dansgaard, W.–Johnsen, S.J.–Reeh, N.–Gundersturp, N.–Clausen, H.B.–Cammer, C.V.*: Climatic changes, Norsmen and modern man. Nature 1975. 24–28. o.

[12] *Le Roy Ladurie, E.*: Histoire du climat depuis l'an mil. 2. k. 1983. 41. o.

[13] *Kinzl, H.*: Die grössten nacheiszeitlichen Gletschervorstösse in den schweizer Alpen und in der Mont-Blanc Gruppe. Zeitschrift für Gletscherkunde 1932.

[14] *Mayr F.*: Untersuchungen über Ausmass und Folgen der Klima und Gletscherschwankungen seit

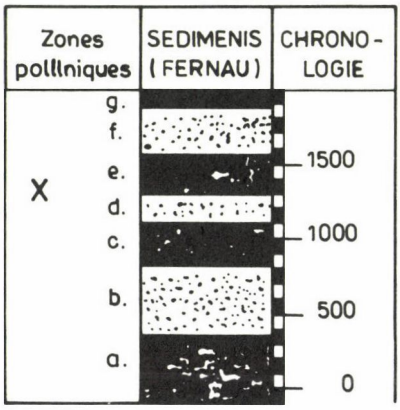

3. ábra. A Fernau-gleccser (Tirol) előtt elterülő Bunte Moor tőzegláp rétegsora

lehülés idején előretörve elborította agyagos-köves morénájával a tőzegláp felszínét, majd felmelegedés idején újra teret engedett a vegetációnak (3. ábra). A váltakozó rétegek alapján a következő időszakokat sikerül elkülöníteni:

1. ×b: Erős gleccser-előnyomulás i. sz. 400–750 táján
2. ×c: Hozzávetőlegesen 750–1200 között egy enyhe, némiképp a jelenleginél is enyhébb időszak, amelyet a leggyakrabban „kis optimumnak" neveznek, megkülönböztetve így a prehistorikum „nagy optimumától".[15] Ezen időszak létezését más gleccserek mozgásai is alátámasztották, így a visszahúzódó Aletsch- és Felső-Grindelwald-gleccserek (Berni-Alpok, Svájc) alatt humuszt és fatörzsek maradványait találták. A C 14 kormeghatározások a vegetáció létezését a VIII–XIII. század között datálták.
3. ×d: Egy középkori előnyomulás 1200-tól (talán 1150-től) 1300-ig (talán 1350-ig), amely rövid, viszont igen erőteljes volt. Ez a gleccseroffenzíva rombolt le több, a kis optimum idején erdősült vidéket, ahová a növényzet napjainkig sem tudott visszatérni, csupán az egykori vegetáció maradványai emlékeztetnek a kedvezőbb állapotokra.
4. ×e: Mérsékelten enyhe periódus, amely 1300-tól hozzávetőlegesen 1550-ig tartott (Lamb szerint 1450-ig). A gleccserek visszahúzódása nem volt olyan mértékű, mint a kis optimum idején, vagy akár századunkban. Bizonyítják ezt azok az erdőmaradványok, amelyeket a XII–XIII. század fordulóján „konzerváltak" az alpi gleccserek és amelyek csak az 1940-es években kerültek újra a felszínre.
5. ×f: 1550–1850 között erős gleccser-előnyomulás, amellyel a következő fejezetben foglalkozunk majd részletesen.

dem Beginn der postglazialen Warmzeit. Ausgewählte Beispiele aus den Stubaier Alpen in Tirol. Zeitschrift für Geomorphologie 1964.

[15] *Kordos L.*: i. m. 1982. 115. o. – „A klímaoptimum több évezreden át tartó időszak volt a középső-holocénben i. e. 7500–2500 között. Ekkor az egész Földön a közepes szélességekben kb. 2,5 fokkal magasabb volt a léghőmérséklet, mint ma. Észak-Európában az erdőhatár 500 méterrel volt magasabb mint napjainkban. Maga a klímaoptimum elnevezés Skandináviából származik, ahol a felmelegedés optimális hatást váltott ki az emberi tevékenységre éppúgy, mint a természeti környezetre."

Hosszú időn keresztül az időjárásra vonatkozó történeti feljegyzések felhasználása jelentette a legnehezebb problémát. Ebben a témában századunk első felében készült kompillációkat (Vanderlinden,[16] Britton,[17] Norlund,[18] Easton[19]) elsősorban klimatológusok készítették, és történész képzettség híján nem vetették alá forrásaikat rendszeres történeti kritikának. Ezért gyakran előfordulnak ezekben a gyűjteményekben kronológiai és módszertani hibák. Következésképpen az ezekre alapozott elemzések eredményeit némi kritikával kell fogadnunk. Az időjárásra vonatkozó információt hordozó történeti források felhasználása szempontjából a korai gyűjteményeknél minőségileg magasabb szintet képvisel a svájci éghajlattörténeti adatbank, a Climhist számítógépes nyilvántartása[20] (4. ábra). Ez a rendszer kiindulópontjául szolgálhat egy koordinált nemzetközi adatállománynak, amely folyamatosan bővíthető új forrásokból származó információkkal.

Az európai középkor klímatörténeti utalásokat tartalmazó kútfőinek kritikai feldolgozását P. Alexandre végezte el.[21] A belga történész kihasználva filológiai iskolázottságát a különféle kompillációkban már feldolgozott, illetve a saját levéltári kutatásai során feltárt éghajlattörténeti vonatkozásokat tartalmazó feljegyzéseket rendszeres történeti kritikának vetette alá. A rendelkezésre álló források mennyisége és minősége határozta meg a vizsgálatok tér- és időbeni határait (5. ábra).

A szerző levéltári kutatásai kiterjedtek Franciaországra, Németországra, Svájcra, Németalföldre, Csehországra, az osztrák tartományokra és Lombardiára. Ilyen módon a belga történész különféle egyházi és világi központok diáriumait, évkönyveit és számadáskönyveit kivonatolva, valamint azok éghajlattörténeti utalásait kvantifikálva kialakított egy Nyugat- és Közép-Európa jelentős területeit lefedő középkori „kvázi-meteorológiai állomáshálózatot".

A forráslehetőségekhez igazodva P. Alexandre elemzése időben a Krisztus utáni első ezredfordulótól 1425-ig tartott. A vizsgálat kezdő időpontját determinálta, hogy a XI. századot megelőzően a csekély számú kútfő nem tett lehetővé semmiféle ökológiai analízist. A középkori klímarekonstrukció végpontját sem az éghajlattörténeti periodizáció, hanem egy forrástörténeti korszakhatár jelölte ki. A XV. század utolsó harmadában ugyanis az írott információ mennyisége megtöbbszöröződött az európai középkor korábbi évszázadaihoz viszonyítva, amiben komoly része volt a könyvnyomtatás elterjedésének. Így a XV. század klímatörténeti információt hordozó kútfőinek kritikai feldolgozása valószínűleg újabb évtizedes feladatot jelent a belga kutató számára.

Az ilyen módon meghatározott tér- és időbeni paraméterek között mozgó levéltári kutatások során P. Alexander a rendelkezésre álló 720 különböző forrás 3560 éghajlattörténeti utalásokat tartalmazó feljegyzésből 1170-et megbízhatatlannak minősített (hibás datálás, kései másolat stb.). A fennmaradó 2390 hiteles középkori szöveget az elvégzett szelekció még nem tette alkalmassá kvantitatív általánosításra. A forráskritikai vizsgálat után tisztázni kellett először is, hogy a középkori feljegyzések, amelyek az időjárás kapcsán elsősorban a szokatlan eseményekről, kuriózumokról, az „emberemlékezet óta nem történt" dolgokról szóltak, milyen módon használhatóak egy tudományos igényű éghajlattörténeti rekonstrukció

[16] *Vanderlinden, E.*: Chronique des événements météorologiques en Belgique jusqu'en 1834. Bruxelles, 1924.

[17] *Britton, C.E.*: Meteorological Chronology to A.D. 1450. London, 1937.

[18] *Norlund, D.*: Buried Norsemen at Herfoljness, Meddelelser am Gronland. London, 1924. 228–259. o., *Uő.*: Viking settlers in Greenland. London, 1936.

[19] *Easton, C.*: Les hivers dans l'Europe occidental. Leyden, 1928.

[20] *Pfister C.*: The potential of documentary data for the reconstruction of past climates. Early 16th–19th century. In: Climatic Changes on Yearly to Millennial Basis. Ed.: *Mörner, N. A.–Karlén, W.* Boston, 1983. 331–339. o.

[21] *Alexandre, P.*: Le climat en Europe au Moyen Age (1000–1425). Paris, 1987. 822. o.

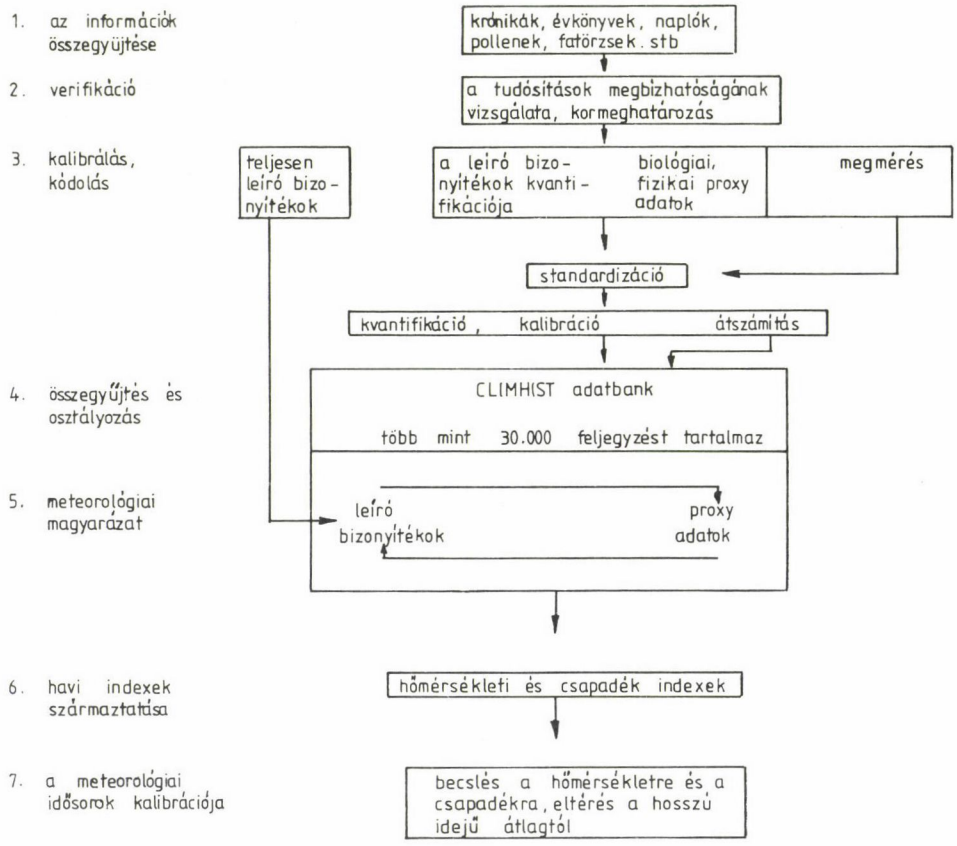

4. ábra. A Climhist-éghajlat történeti információs adatbank forrásfeldolgozó rendszerének sémája

adatbázisául. A klímaingadozások kutatását mindenekelőtt le kellett szűkíteni az egymástól karakterisztikusan eltérő két évszak, a tél és a nyár vizsgálatára, hiszen a kvalitatív jellegű középkori feljegyzések alapján az átmeneti évszakok csak igen rosszul rekonstruálhatóak. A telek, illetve a nyarak időjárási karakterének jellemzésére a szerző egy igen egyszerű, a tévedések lehetőségét minimalizáló háromfokozatú minősítési rendszert alkalmazott, amelyhez index értékeket rendelt hozzá:

tél:	zord tél	−1	nyár:	száraz nyár	−1
	átlagos tél	0		átlagos nyár	0
	enyhe tél	+1		csapadékos nyár	+1

A források kvantifikációját követően meg kellett határozni, az adatbázis tesztelése céljából, az „átlagostól eltérő évek, évszakok valószínűsíthető arányát egy évszázados vizsgálat idején. Ennek a proble-

5. ábra. A.P. Alexandre által tanulmányozott területek földrajzi határai

mának a megoldásához H.H. Lamb XVII–XVIII. századi mintavételét használta fel a belga szerző.[22] Az angol kutató a közel három évtizede publikált munkájában megvizsgálta az 1680–1800 közötti időszakra vonatkozó leíró jellegű brit történeti feljegyzéseket a telek hőmérséklete és a nyarak csapadékossága szempontjából. A kvalitatív jellegű források alapján a telek 33%-a, és a nyarak 40%-a minősült az „átlagostól" eltérőnek. Ezeket az eredményeket a korai műszeres észlelések alapján végzett kontroll vizsgálatok is alátámasztották. A Gauss-eloszlást mutató éghajlatingadozási indexek egy hozzávetőlegesen egyensúlyi állapotban levő globális klíma rendszert jeleztek (6. ábra).

H.H. Lamb „anormalitási kritériumai" alapján P. Alexandre Nyugat- és Közép-Európára vonatkozó adatbázisa a XII. század derekától volt képes megbízható információt nyújtani a kontinens klímájáról. A belga történész H. H. Lamb módszerét követve a vizsgált időszak teleire és nyaraira vonatkozó történeti feljegyzések numerikus kódjait évtizedenként csoportosította, ennek megfelelően a szélső decennális index értéke ±10 lehetett (7. ábra).

A középkori Nyugat- és Közép-Európa teleinek éghajlati karakterét vizsgálva szembetűnő az 1160-

22 *Lamb, H.H.*: On the nature of certain climatic epochs which differend from the modern (1900–39) normal. In: Les changements de climat. Actes du Colloque de Rome. Paris, 1963. 125–150. o.

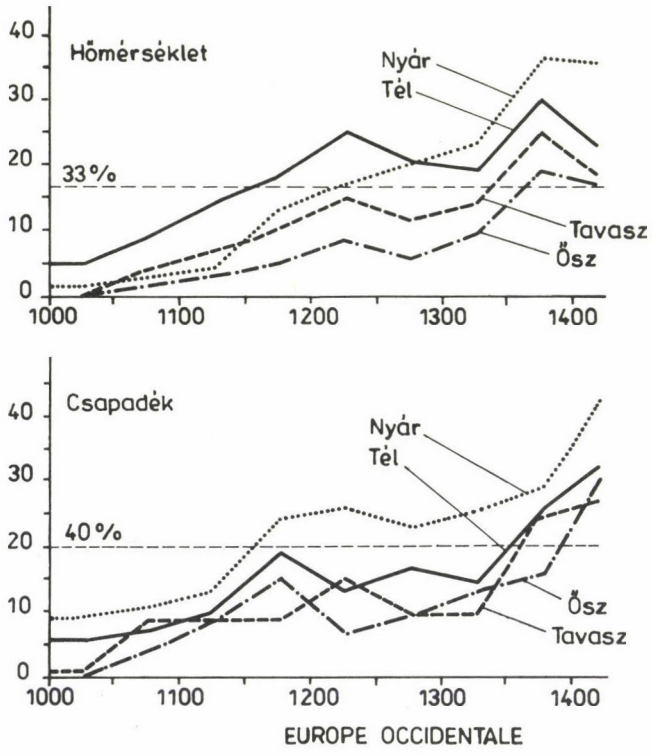

6. ábra. Az „átlagostól" eltérő évek a középkor idején (fél évszázadonként csoportosítva) Nyugat- és Közép-Európa klímainformációt hordozó történeti források alapján

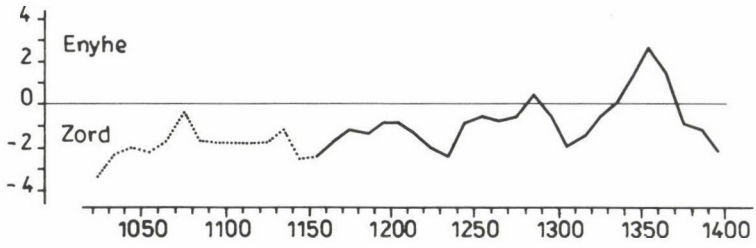

7. ábra. A középkori Nyugat- és Közép-Európa teleinek szigorúsági indexei

tól a XIV. század végéig tartó általános enyhülő tendencia. Meg kell viszont jegyezni, hogy a felmelegedési fázisok igen különböző jelentőségűek voltak. Egyértelműen a XIV. század derekán végbement téli hőmérséklet emelkedés volt a legszembetűnőbb. Annál is inkább látványos volt ez az enyhülés, mert az 1300-as évek elején megelőzte azt egy erős lehülés, amelyhez hasonló már végbement a vizsgált periódu-

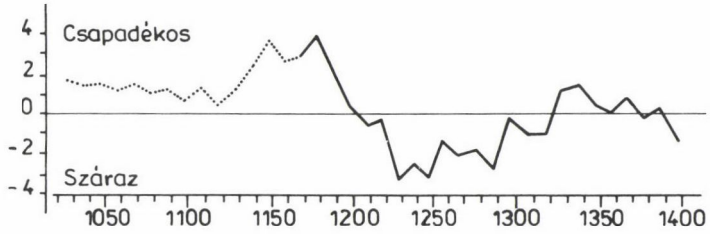

8. ábra. A középkori Nyugat- és Közép-Európa nyarainak csapadékossági indexei

son belül a XII. század derekán és a XIII. század elején is. Az 1350-es évek táján kulmináló felmelegedést követő drasztikus lehülésről, megfelelő információk hiányában, nem lehetett eldönteni, hogy tartós tendenciáról, vagy csak átmeneti epizódról volt-e szó. Végül, ami az éghajlati görbe 1150-et megelőző részét illeti, a szerző csak a zord telek dominanciáját tudta bizonyítani, aminek mindössze a XI. század végének enyhülése mondott ellent. Óvatosságra int viszont, hogy a klímatörténeti elemzés első másfél évszázadának adatbázisa igen hiányos (8. ábra).

A nyári csapadék évtizedes fluktuációinak görbéje jól mutatja, hogy az 1200–1310 közötti periódusban a száraz nyarak kerültek túlsúlyba. A XIII. század nagy száraz időszakát a XII. század második felének és a XIV. század első felének csapadékban gazdag időszaka keretezi. A vizsgált perióduson belül négy igen esős nyarú évtizedet sikerült meghatározni: 1150–1159, 1190–1199, 1310–1319 és 1340–1349. A jelentős csapadéktöbblet csaknem minden alkalommal katasztrofális helyzetbe sodorta az európai országok népességét. 1146–1151–1162, 1196–1197 és 1315–1316–1317 hűvös, esős nyarai nagy éhínségeket okoztak az egész kontinensen. 1348–1350 nedves nyári időjárása pedig nagyban elősegítette az európai népesség csaknem felét elpusztító pestisjárvány terjedését.

A nyári csapadékindexek alakulását összevetve a téli hőmérséklet görbéjével, világosan látszik, hogy a telek hülő tendenciája nem függ össze szükségszerűen esős nyarak időszakával. Hosszabb időtartamot vizsgálva szembetűnő, hogy a XIII. század nyarainak szárazsága az átlagosnál hidegebb telekkel járt együtt. A XIV. század derekán viszont a telek hőmérsékletének növekedése összefüggött a nyári csapadék növekedésével. P. Alexandre éghajlattörténeti forráselemzései a rövid távú ökológiai változások tisztázása mellett jelentősen módosították a „kis optimum éghajlat" történeti periodizációját is. A középkori felmelegedés a korábbi kutatások szerint az 1150–1200-as évek táján ért véget. A belga történésznek ezzel szemben sikerült egyértelműen bebizonyította, hogy a középkori optimum éghajlat utolsó szakasza egészen a XIII. század végéig tartott. Ugyan az 1200-as években már megjelentek a klímaromlás első jelei, de ezek csak a következő évszázadban váltak dominánssá, a XIV. század lehűlése viszont már az európai „kis jégkorszak" előjátéka volt (9. ábra).

Mind természettudományos, mind történeti forrásokban egyértelműen kirajzolódik hozzávetőlegesen i. sz. 800–1300 között egy karakterisztikusan enyhe időszak, amelyet középkori kis klímaoptimumnak szokás nevezni. A felmelegedés hatása az északi-félteke nagy területein érződött, Európán kívül Észak-Amerikában és Kis-Ázsiában is.[23] Viszont a XIV–XV. század éghajlati változásainak irányára és nagyságára vonatkozó viták a jelenlegi eredmények birtokában még nem kerülhettek nyugvópontra. Európában

[23] *Koppány Gy.*: Az éghajlatingadozások kutatásának eszközei együttműködés különböző tudományágakkal. MTA X. Osztályának Közleményei 1981. 193–207. o. — Az itt ismertetett térképek főként a következő forrás alapján készültek: Climate Monitor (1977): Climatic Research Unit, Norwich, England, 6, 4, Sept.–Nov.

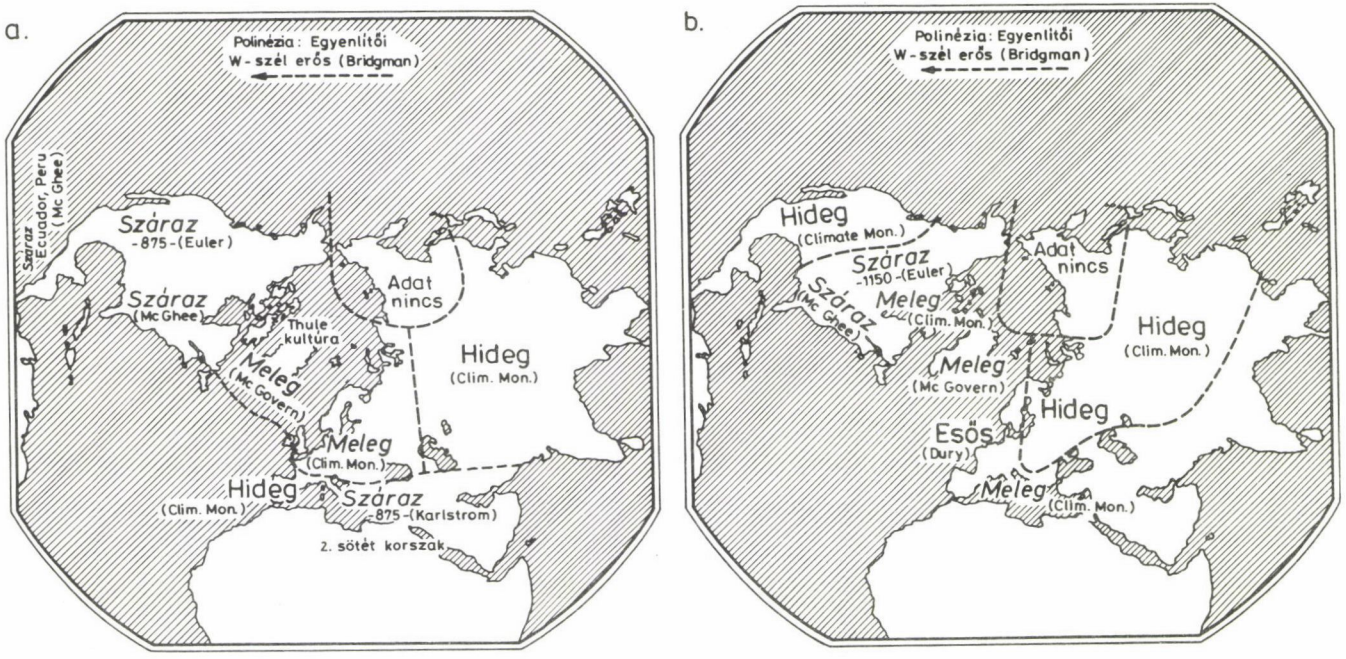

9. ábra. A „középkori optimum éghajlat" megjelenése az északi-félgömbön a: 800–1100 között b: 1100–1300 között

a kis optimumot egy hidegebb periódus követte a XIV. században, majd egy enyhébb időszak vezetett át a „kis jégkorszak" felé 1400–1450/1550 között. A fordulópont a két nagy időszak között valahol a XIII. és XIV. század fordulóján kereshető.

A „kis jégkorszak"

Az utóbbi két évezred történetének legelfogadottabb és legjobban ismert több évszázados klimatikus eseménye a kis jégkorszak időszaka. Az elnevezés az amerikai Matthestől származik, aki a felső-holocén (hozzávetőlegesen az utóbbi 4000 év) lehüléseire javasolta ezt az elnevezést.[24] A kis jégkorszak jelensége mögött meghúzódó légköri folyamatok okainak és következményeinek elemzésével számos klimatológus (C.E.P. Brooks,[25] F.E. Matthes,[26] H. Kinzl,[27] F. Mayr,[28] H.H. Lamb,[29] C. Pfister,[30] J. Kington[31]) és történész (G. Utterström,[32] J. De Vries,[33] E. Le Roy Ladurie[34]) foglalkozott. Az általuk felhasznált természettudományos forrásoknál főként a datálás (0 18 vizsgálat, pollenanalízis, „pocok hőmérő") a történeti feljegyzéseknél az egzaktság hiánya okozott problémát. Az első vizsgálatok során úgy próbálták megkerülni ezeket a nehézségeket, hogy olyan történeti feljegyzéseket vizsgáltak, amelyek egy-egy haszonnövény (búza, szőlő) fenológiai ciklusát jellemezték. Az egyik első ilyen vállalkozás A. Angot[35] munkája volt, amelyben a franciaországi szüretek időpontjait dolgozta fel. Ez a kutatási irány sikeresnek és tartósnak bizonyult, századunk derekán J. Garnier[36] próbálta fenológiai alapon tisztázni a klímaingadozások jellemzőit. Vizsgálatai során abból indult ki, hogy a szüretek időpontjai jó közelítéssel tájékoztatnak a szőlő vegetációs időszakának középhőmérsékletéről. Európa nagy területeinek hőmérsékleti tendenciáiról viszont csak akkor adható jó áttekintés, ha a helyi szüreti idősorok összegzése elkészül. Ezt a munkát E. Le Roy Ladurie[37] és munkatársai végezték el (10. ábra).

A szüretek időpontjait elemezve sikerült „korán érő" (melegebb) és „későn érő" (hűvösebb) vegetációs időszakokat elkülöníteni:

[24] *Matthes, F.E.*: Glaciers. In: Hydrology. Ed.: *Meinzer, O.E.* New York, 1942.

[25] *Brooks, C.E.P.*: Climate through the Ages. London, 1949.

[26] *Matthes, F.E.*: i. m. 1942.

[27] *Kinzl, H.*: i. m. 1932.

[28] *Mayr, F.*: i. m. 1964.

[29] *Lamb, H.H.*: Climate History and the Modern World. London–New York, 1982. 386. o.

[30] *Pfister, C.*: The climate of Switzerland in the last 450 years. Geography in Switzerland, Berne–Zurich, 1980. 15–20. o.

[31] *Kington, J.*: Fluctuations climatiques: une étude synoptyque du climat, fin 18. – début 19. siècle. Annales E.S.C. 1977. 227–236. o.

[32] *Utterström, G.*: Climatic fluctuations and population problems in early modern history. The Scandinavian Economic History Review 1955.

[33] *Vries, J. De*: Histoire du climat et économie. Annales E.S.C. 1977. 198–226. o.

[34] *Le Roy Ladurie, E.*: i. m. 1983.

[35] *Angot, A.*: Études sur les vendanges en France. Annales du Bureau central-météorologique de France 1883.

[36] *Garnier, J.*: Contribution de la phénologie à l'étude des variations climatiques. La Météorologie 1956.

[37] *Baulant, M.–Le Roy Ladurie, E.–Demonet, M.*: Une synthèse provisoire: les vendanges du 15. au 19. siècle. Annales E.S.C. 1978. 763–771. o.

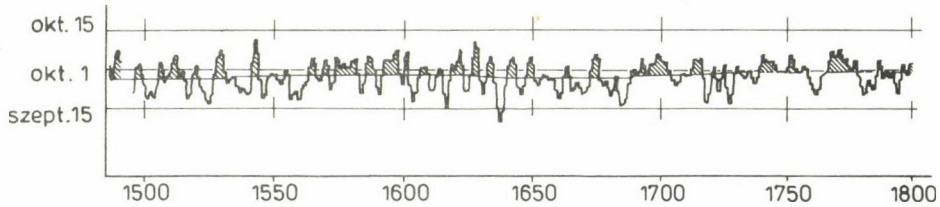

10. ábra. A szüretek kezdetének középértéke ÉK-Franciaországban, Francia-Svájcban és a Rajnavidék déli részén a XV. század végétől a XVIII. század végéig hároméves mozgó átlagokban, százéves mozgó átlaghoz viszonyítva

XIX. század: korán érő periódus: 1857–1875
késön érő periódus: 1813–1817: 1850–1855
XVIII. század: korán érő periódus: 1758–1762: 1778–1784
késön érő periódus: 1713–1716: 1739–1757
1766–1777
XVII. század: korán érő periódus: 1636–1638: 1676–1687
késön érő periódus: 1640–1644: 1648–1651
1672–1675: 1688–1698

A fa-évgyűrűk felhasználása frontáttörést jelentett mind a kormeghatározásban, mind a légköri folyamatok hosszú távú vizsgálatában. A dendrokronológia módszerét A.E. Duoglass az Egyesült Államokban dolgozta ki századunk húszas éveiben.[38] Az amerikai kutató eredetileg a napfolttevékenység hatását vizsgálta a földi időjárásra, ehhez használta indikátorként az évgyűrűk színét és vastagságát. A hatvanas évek végére Schulman nyomán sikerült egy több mint 7000 éves dendroskálát elkészíteni.[39] Összeállításához élő fákat (főként *Pinus artistat)*, pueblo gerendákat és tőzeglápok anyagát használták fel. A módszer európai adaptálására, amit német és angol kutatók végeztek el, az ötvenes évekig kellett várni.[40] A nyugat-európai skálák főként tölgy és éger mintákból készültek. Közülük a legismertebb B. Huber dél-németországi dendroskálája,[41] amelyet élő tölgyfák mintáiból és egyházi épületek faszerkezetének felhasználásával készítettek. A teljes görbe i. sz. 822-től napjainkig tart.

Igen komoly sikereket ért el a dendrokronológiai kutatás a Szovjetunióban. Novgorodban 2500 famintát felhasználva készült i. sz. 890-ig dendroskála.[42] Ezeket a kutatásokat B.A. Kolchin irányította, eredményeiket sikerült megbízhatóan párhuzamosítani a helyi krónikák által jelzett rossz időjárású évekkel. A „hőskor" mechanikai vizsgálatait a hetvenes évekre kezdte kiszorítani a lényegesen árnyaltabb képet adó anyagszerkezeti és vegyi elemzés.[43] Emellett a dendrokronológiai eredményeket a kutatók

[38] *Douglass, A.E.*: The Secret of the Southwest Solved by Talktive Tree Rings. National Geography 1929.

[39] *Schulman, E.*: Tree-ring Indices of Rainfall, Temperature and River Flow. Compendium of Meteorology, The American Meteorological Society, Boston, 1951.

[40] *Zeuner, F.E.*: Dating the past, on introduction to geochronology. London, 1949., *Huber, B. – Jazewiitsch, W. von*: Tree-rings studies. Tree-ring Bulletin, 1956.

[41] *Huber, B.–Siebenlist, V.–Nieb, W.*: Jahrringchronologie hessischer Eichen. Büdinger Geschichtsblätter 1964. 29–82. o.

[42] *Bitvinszkasz, T.T.*: Dendroklimaticseszkoje iszledovanyija. Leningrad, 1974. 171. o.

[43] *Röthlisberg, F.–Haas, P.–Holzhauser, H.–Keller, W.–Bircher, W.–Renner, F.*: Holocen climatic fluc-

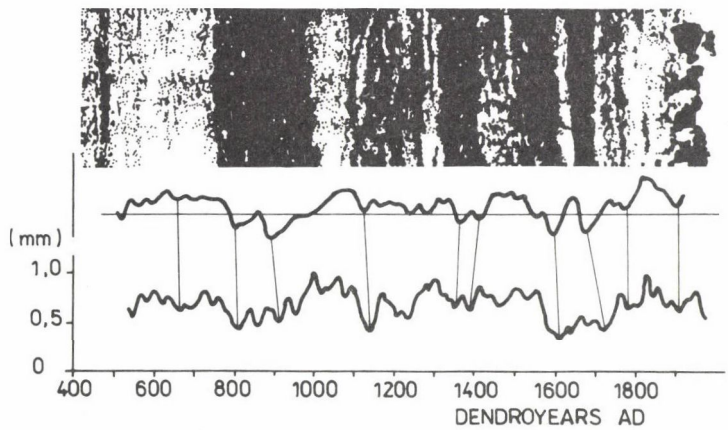

11. ábra. Egy észak-svédországi gleccser előtti tó üledéksorának röntgenképe és szervesanyag tartalmának görbéje (felül) összevetve svédországi fák dendroskálájának 31 éves mozgó közepével (alul)

igyekeztek ellenőrizni más, természettudományos forrásokból származó források segítségével. Erre a tavi üledékek látszottak legalkalmasabbnak. W. Karlén[44] Észak-Svédországban végzett ilyen elemzést, az évgyűrűk szélességét vetette össze egy gleccser melletti tó üledéksorával (11. ábra).

Legfelül a tavi üledékek felső 10 cm-nek röntgenképe látható (a világos sávok a szerves anyagban gazdag részeket jelölik), alatta a minta viszonylagos sűrűségét ábrázoló görbe helyezkedik el. Az alsó grafikon több észak-svédországi dendroskála összegzése 31 éves mozgó középben. A két görbén azonosították a gleccserek növekedését előidéző hűvös nyarakat (i. sz. 500, 800, 860, 910, 1140, 1240). Külön figyelmet érdemel az 1570–1750 közötti időszak, amikor a hűvös nyarak gyakorisága mindkét forrás alapján megnőtt.

Történeti feljegyzésekre támaszkodva kezdték vizsgálni az Alpok országaiban, elsősorban Svájcban, a gleccserek viselkedésének hosszú távú változásait. Kinzlnek már 1932-ben 67 alpi gleccser morénáit megvizsgálva sikerült időben elhatárolnia az utóbbi félévezred több jelentős gleccser-előnyomulását (1600–1610: 1818–1820: 1850–1855).[45] Egy évtized múlva Drygalsky és Maschatchek készített egy áttekintést az alpi gleccserek mozgásairól a XV. század végétől a XX. század derekáig.[46] Már az első elemzések során sikerült kideríteni, hogy a gleccser mérete szoros kapcsolatban van egy adott időszak hőmérsékleti és csapadékviszonyaival. Ezen összefüggés tisztázásához elkerülhetetlenül szükséges volt, a recens vizsgálatok mellett, a klímainformációt hordozó történeti feljegyzések „digitalizálására". Hosszú időn keresztül ez jelentette a legnagyobb problémát, ugyanis ezek a források igen szubjektívak voltak, egyenként meg-

tuations. Radiocarbons dating of fossil soils (fAh) and woods from moraines and glaciers in the Alps. Geography in Switzerland 1980. 21–52. o.

[44] *Karlén, W.*: Dendrochronology, maas balance and glacier front fluctuations in northern Sweden. In: Climatic Changes on Yearly to Millennial Basis. Ed.: *Mörner, N.A.–Karlén, W.* Boston, 1983. 263–273. o.

[45] *Kinzl, H.*: i. m. 1932.

[46] *Le Roy Ladurie, E.*: i. m. 1983. I. k. 280. o.

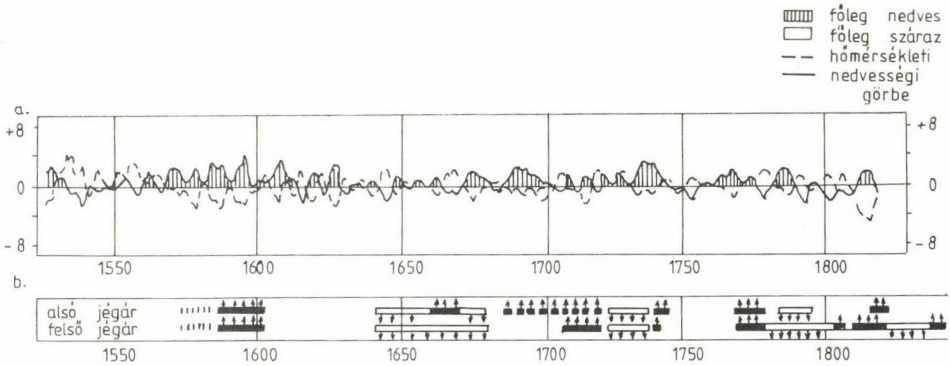

12. ábra. a) Súlyozott hő- és nedvességi indexek a nyári hónapokra, ötéves mozgó átlagokban
b) A Grindelwald-gleccser homlokfalának mozgásai

lehetősen rövid időt fedtek le és ezért nehezen lehetett kifejezni őket egzakt mérőszámokban. Ennek a problémának a megoldására hozták létre a különféle verifikációs és kódolási rendszereket, amelyek közül a legfejlettebb a Climhist éghajlattörténeti információss adatbank.

A XVI. századtól a megszaporodó időjárásra vonatkozó információt hordozó forrásokra támaszkodva H.H. Lamb nyomán C. Pfister egy, a korábbiaknál árnyaltabb kódolási módszert dolgozott ki.[47] Azok a hónapok, amelyekről nem szólt egyedi sajátságokat kimutató jelentés, vagy éppen semmilyen leírás nem maradt fenn róluk, azok 0-t kaptak. A nevezetes hónapokat — amelyek félreérthetetlenül hidegek, nyirkosak, melegek vagy szárazak — +3-tól −3-ig terjedő súlyfaktorral látták el. Az évszakhoz rendelt számjegy a haviak összegzéséből adódott, ami szélső esetben +9, −9 lehetett (12. ábra).

A meleg-száraz nyarakból a hideg-csapadékosokba való átmenet az 1560-as évektől a század végéig tartott. Az alpi gleccserek fő előnyomulási időszaka, némi késéssel, az 1580-as évek közepén kezdődött és a századforduló idején fejeződött be. A kis jégkorszak első fázisa viszont az Alpokban csak az 1630-as években ért véget, ekkor kezdtek visszahúzódni a melegebbé váló nyarak hatására a gleccserek. A XVIII. században a gleccser-előnyomulásokat (1740 táján, 1768–78) inkább nyári csapadéktöbblet okozta, mint az alacsony nyári hőmérséklet. Az utóbbi fél évezred leghidegebb nyarainak sorozata (1812–17) meredek csapadékcsúccsal járt együtt, ám a közvetlenül megelőző és követő időszak meglehetősen száraz volt. Hűvös nyarak szakasza vezeti be a kis jégkorszak második, hosszabbra nyúló előretörését a svájci Alpokban (1815–55). A Felső-Grindelwald-gleccser ebben az időszakban majdnem elérte az 1600 táján épített végmorénáit. Az 1861–77 közötti meleg nyarak rendkívüli csapadékdeficittel jártak együtt, ami az alpi gleccserek gyors visszahúzódásához vezetett.[48]

A történeti feljegyzéseknek egy sajátos típusát dolgozta fel J. De Vries Hollandiában.[49] Forrásként az 1632-től kiépülő csatornahálózat, főként a Haarlem–Leiden-vonal könyvelését használta fel. Ezekben az igen pontosan vezetett számadáskönyvekben mindig feltüntették a csatornák befagyásának időtartamát. Az elemzés első szakaszában (1633–56) kizárólag közvetett hajózási adatokat használt fel a holland

47 *Pfister, C.*: i. m. 1980. 17. o.
48 Uo. 18–19. o.
49 *Vries, J. De.*: i. m. 1977.

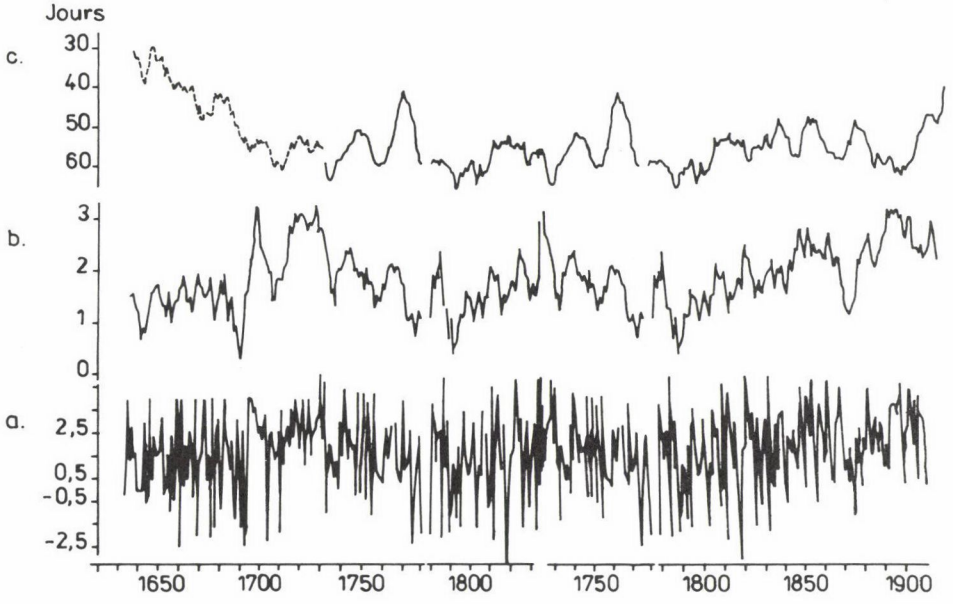

13. ábra. 1. Téli hőmérsékletek Belgiumban, éves adatokban –
2. Téli hőmérsékletek Belgiumban 9 éves mozgó középpel számolva –
3. Franciaországi szüretek időpontjai (augusztus 1-jétől számolva)

1. TÁBLÁZAT

A belgiumi hőmérsékleti rekonstrukció középértékei és szórása

Típus	Évek	Nyári hőm.-i közép	A közepek szórása	Téli hőm.-i közép	A közepek szórása
A	1634–1698	15,91		1,43	1,99
B	1699–1757	15,61	0,72	2,50	1,55
A	1758–1839	16,14	0,94	1,61	1,93
B	1840–1939	16,17	0,88	2,32	1,56
A	1940–1970	17,04	1,25	1,91	1,98

A típus: kontinentális éghajlat; B típus: óceáni éghajlat

kutató, 1657–1839 között már közvetlenül a csatornák befagyására vonatkozó felvilágosításokra támaszkodhatott, ezt egészítik ki 1735-től közvetlen meteorológiai megfigyelések[50] (13. ábra).

A csatornák befagyására vonatkozó vizsgálat idején (1657–1839) a csatornák szélessége, mélysége,

[50] Uo. 199. o.

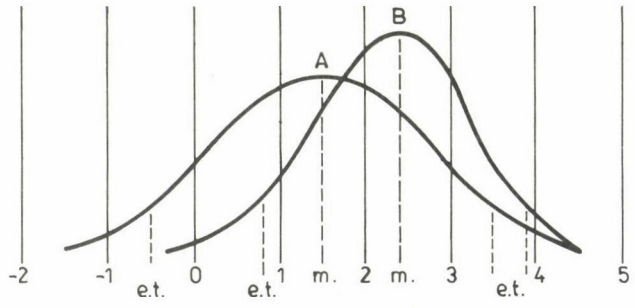

14. ábra. A téli hőmérsékleti közép alakulása: A-kontinentális, B-óceáni éghajlati befolyás idején Belgiumban (m: középérték, e.t.: szórás)

illetve a hajók típusa nem változott, ennélfogva a jég minden valószínűség szerint azonos körülmények között képződhetett a csatorna felszínén. Mivel a téli középhőmérséklet Hollandiában a fagypont közelében van (2° C) a fagyos napok száma egy igen érzékeny mutatót ad. Sikerült bebizonyítani, hogy a fagyos napok számának változásai századfoknyi pontossággal kifejezik a téli hőmérsékleti közepet (1%-os bizonyossággal és −0, 92-es korrelációs együtthatóval). J. De Vries a kis jégkorszak éghajlati periódusainak tipizálásához saját kutatásai mellett felhasználta E. Le Roy Ladurienek a franciaországi szüretekre vonatkozó eredményeit is (1. táblázat). Ezen a módon sikerült megbízhatóan elkülöníteni öt éghajlati periódust, amelyek időtartama 59–100 év között változik. Érdemes megjegyezni, hogy 1634 nem pontosan a kontinentális időszak kezdetét jelzi, hanem pusztán az adatsor első éve. Az átmenet a két éghajlati típus között lehet nagyon rövid, mint a XVII. század végén, közelítőleg egy évtized, míg a XVIII. század derekán az óceáni-kontinentális váltás több évtizedig elhúzódott. A vizsgálat eredményei jól bizonyítják fordított korreláció létezését a téli és a nyári hőmérsékleti tendenciák között. Az ingadozások többsége a téli hőmérséklet változásának eredménye. A nyári hőmérsékletek egy viszonylag szűkre szabott hőmérsékleti skálán mozognak[51] (14. ábra).

Láthatóan a két éghajlati típus téli hőmérsékleti átlaga között 1 fokos különbség van az óceáni klíma javára. Ennek megfelelően az óceáni klímabefolyás idején a hőmérsékleti értékek a kontinentális időszakoknál szűkebb skálán mozognak, és csak ritkán kerül fagypont alá a hőmérséklet. Ezért az óceáni periódusok hőmérsékleti becslései kevésbé megbízhatóak.

Világosan látható tehát, hogy a kis jégkorszak csak leíró értelemben használható kategória. Valójában különböző hosszúságú és többféle karakterű éghajlati periódusokat fog össze, viszont ezek közös jellemzője, hogy zömükben az átlagnál hűvösebbek.

A lehülés kezdetének időpontja vitatott, H.H. Lamb 1430–50 tájára teszi,[52] E. Le Roy Ladurie 1540–50 környékére datálja ugyanezt.[53] Az utóbbi álláspontot támasztja alá, hogy a Balti-tenger dél-nyugati része és a Temze 1460–1550 között nem fagyott be.[54] A korszak végét a kutatók zöme a XIX. század derekára teszi, itt a bizonytalanságot nagymértékben csökkentik a kiépült meteorológiai állomáshálózatok adatsorai (15. ábra).

[51] Uo. 216. o.
[52] *Lamb, H.H.*: i. m. 1982.
[53] *Le Roy Ladurie, E.*: i. m. 1983. II. k. 24. o.
[54] Uo. I. k. 13. o.

15. ábra A „kis jégkorszak" éghajlatának jellemzői az északi-félteke különböző területein

Az éghajlattörténeti források szerint a lehülés az egész északi félgömbre kiterjedt. Az általános lehülésnek csak a Skandináviától északra és északkeletre fellépő felmelegedés mond ellent, amely 1400–1650 között a mainál kedvezőbb körülményeket teremtett a hajózáshoz a Jeges-tengeren.[55] Valószínűleg ez annak a meleghullámnak a maradványa, amely évszázadokkal korábban a Kanadai szigetvilágból indulva több évszázadon keresztül jutott el az atlanti térségen keresztül Nyugat-Európa felé.[56]

Az éghajlati változások rekonstruálásának problémái a Kárpát-medencében a XVI–XVIII. században

Eszközeink a középkori és kora újkori Magyarország éghajlati változásainak jellemzésére igen szűkösek. Hosszú idősorú dendrokronológiai eredményekkel csak a XIX. század kezdetétől rendelkezünk.[57]

[55] *Koppány Gy.*: i. m. 1981. 195. o.
[56] Uo. 198. o.
[57] *Papp Z.*: i. m. 1984.

A pollen kutatások pedig néhány nemzedék története szempontjából csekély időbeni felbontásúak.[58] Némi támpontot mindössze Kordos L. „pocok hőmérője" ad számunkra,[59] de mivel ez az egész holocén klímatörténet rekonstruálására készült, a jelenleg vizsgált közel három évszázados korszakról keveset mond, ráadásul a datálása is bizonytalan. Egyedül a klímainformációt hordozó történeti feljegyzések kínálnak elfogadható kiindulópontot éghajlattörténeti kutatásunkhoz.

A történeti múlt időjárási kuriozitásairól már a XIX. század első felében készült néhány áttekintés.[60] A tudományosság igényével megírt első forrásfeldolgozások viszont csak a múlt század utolsó harmadában jelentek meg Magyarországon.[61] Ennek a napjainkig húzódó forrásfeltáró munkának[62] mindmáig legátfogóbb összegzését Réthly A. készítette el.[63] Az összegyűjtött feljegyzéseket két kategóriába rendezte. Az elsőbe az évenként csoportosított sporadikus feljegyzések, míg a másodikba a hosszabb időtartamot lefedő diárium és naplókivonatok kerültek.

A források felhasználása kapcsán, hasonlóan a korai nyugat-európai munkákhoz, nem kerülhetjük meg a gyűjtemény megbízhatóságának problémáját. A magyar időjárástörténeti forrásgyűjtemény felhasználhatósága mellett azt hiszem két döntő érvet lehet felhozni. Egyrészt Réthly ugyan elsősorban meteorológus volt, de a könyv összeállítását megelőzően több évtizeden keresztül foglalkozott a téma kapcsán levéltári kutatásokkal. Így részben saját eredményeit, részben más kutatók által feltárt, de általa is kontrollált adatokat használt fel. Másrészt az általam feldolgozott 8398 adat zömét megbízhatóan használható gazdasági feljegyzések tették ki. Az adatbázis minősége szempontjából két határvonal húzható a három évszázados idősorunkon belül. A szórványos adatok az 1540-es évektől váltak rendszeresebbé, majd a XVII. század végétől már viszonylag árnyalt kép adható az évek időjárásának karakteréről.

Az éghajlati változások kimutatásához olyan minősítéseket kellett találnunk, amelyek valóságalapja történeti feljegyzésekre támaszkodva is igazolható. A klíma tipizálását viszont célszerű az egymástól karakterisztikusan eltérő két évszak, a tél és a nyár jellemzésére korlátozni. Ennek a két feltételnek megfelelően kódoltuk az első forrásgyűjtemény történeti feljegyzéseit 1490–1700:

tél:	igen hideg tél	−1	nyár:	hűvös nyár	−1
	hideg tél	0		meleg nyár	0
	enyhe tél	+1		igen meleg nyár	+1

Ez a minősítési rendszer csaknem megegyezik a H.H. Lamb kategorizálási eljárásával, bár saját módszerünk elkészítése idején sem az angol kutatót, sem az általa alkalmazott elemzési technikát nem is-

[58] *Járainé, Komlódi M.*: Adatok az Alföld negyedkori klíma és vegetáció történetéhez. Botanikai Közlemények 1969. 43–55. o. *Uő.*: Történeti növényföldrajz. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: *Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A.* Bp. 1982. IV. k. 129–189. o.

[59] *Kordos L.*: i. m. 1977.

[60] *Debretzeni Pap I.*: A 'hajdan, a 'közelebb múlt esztendők' különös időjárásának Jegyzéke. Hasznos Mulatságok. Pest 1822.

[61] *Hanusz I.*: Régi magyar időjárási feljegyzések. Kecskemét 1892., *Lengyel B.*: A régi magyar megfigyelések érdekében. Természettudományi Közlöny 1897., *Szily K.*: Régi magyar megfigyelések. Természettudományi Közlöny 1887.

[62] *Murányi E.*: Leghidegebb telek 401–1799. Időjárás 1899., *Endrei E.*: Elkésett havazások és fagyok. Időjárás 1907., *Réthly A.*: Magyarország elemi csapásai. Kísérletügyi Közlemények 1925., *Lenky J.*: „Haus-Chronik des BRUCKNER GOTTLIEB. Időjárás 1940., *Balogh I.*: Aver János és Sámuel időjárási feljegyzései 1763-tól 1825-ig Debrecenben. Időjárás 1952.

[63] *Réthly A.*: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon. I–II. Bp. 1962, 1970.

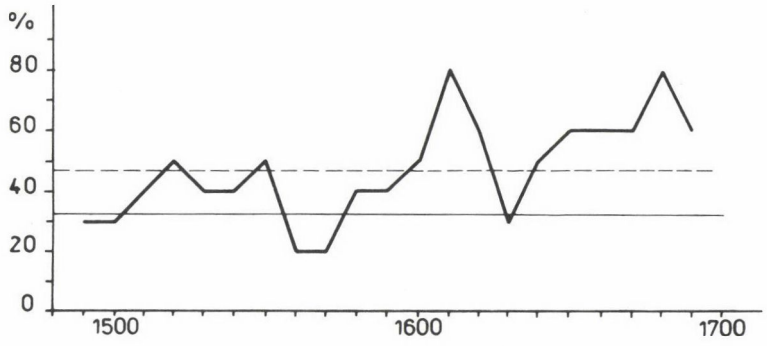

16. ábra. Az „átlagostól" eltérő telek aránya 1490–1700 között (az adatokat évtizedenként csoportosítva) a Kárpát-medencében klímainformációt hordozó történeti források alapján

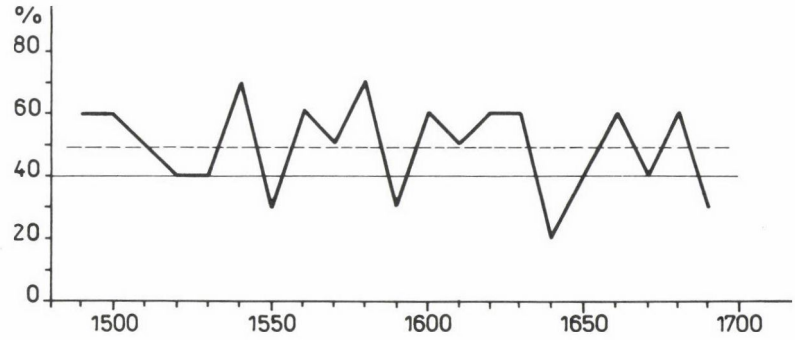

17. ábra. Az „átlagostól" eltérő nyarak aránya 1490–1700 között (az adatokat évtizedenként csoportosítva) a Kárpát-medencében klímainformációt hordozó történeti források alapján

mertük. A történeti források kódolását követően viszont célszerű volt elvégezni az adatbázis tesztelése céljából a H.H. Lamb[64] által kidolgozott vizsgálatot az „átlagostól" eltérő évszakok arányáról (16. ábra).

A decennális „anormalitás" indexek néhány évtizedtől eltekintve (1490–99, 1500–09, 1560–69, 1630–39) mindig meghaladták az angol kutató mintavételénél megállapított 33%-os szintet. Különösen szembetűnő ez a XVII. század elején és végén, ami kétségtelenül összefügg a kis jégkorszak offenzív szakaszaival.

Vizsgálatunk időszakában (1490–1700) lényegesen erőteljesebb klímaingadozások mentek végbe, mint a H.H. Lamb által elemzett periódusban (1680–1800). Így érthető, hogy az „átlagostól" eltérő évek aránya is számottevően magasabb a XVI–XVII. században (47%), mint egy évszázaddal később (17. ábra).

A „szélsőséges" évek aránya négy évtizedet leszámítva (1550–59, 1590–99, 1640–49, 1690–99) végig az angol klímatológus által meghatározott nyári közepes „anormalitási" szint felett mozgott. Ám a decennális indexek között közel sincsenek olyan erős kontrasztok, mint a téli értékeknél. Ennek megfelelően az „átlagostól" eltérő évek aránya (49%) sem különbözik olyan erősen a H.H. Lamb által megállapított szinttől (40%), mint az a téli indexeknél történt.

64 *Lamb, H.H.* : i. m. 1963.

2/a. TÁBLÁZAT

A telek hőmérsékleti indexei 1490–1700 között
(igen hideg tél: 1, hideg tél: 2, enyhe tél: 3)

Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód
1490	2	1526	2	1562	2	1598	1	1634	2	1670	1
1491	1	1527	2	1563	2	1599	2	1635	1	1671	1
1492	2	1528	2	1564	2	1600	2	1636	3	1672	2
1493	2	1529	2	1565	1	1601	1	1637	3	1673	3
1494	2	1530	3	1566	2	1602	1	1638	2	1674	2
1495	2	1531	2	1567	2	1603	2	1639	2	1675	2
1496	3	1532	2	1568	2	1604	2	1640	3	1676	1
1497	0	1533	1	1569	2	1605	2	1641	2	1677	2
1498	2	1534	2	1570	2	1606	2	1642	3	1678	3
1499	1	1535	2	1571	0	1607	3	1643	3	1679	1
1500	0	1536	2	1572	2	1608	1	1644	2	1680	3
1501	2	1537	2	1573	2	1609	3	1645	1	1681	2
1502	2	1538	3	1574	2	1610	2	1646	2	1682	3
1503	1	1539	3	1575	2	1611	2	1647	2	1683	2
1504	2	1540	3	1576	2	1612	1	1648	3	1684	1
1505	2	1541	2	1577	3	1613	3	1649	2	1685	1
1506	2	1542	2	1578	2	1614	1	1650	2	1686	3
1507	1	1543	1	1579	1	1615	1	1651	3	1687	1
1508	2	1544	2	1580	2	1616	2	1652	1	1688	3
1509	3	1545	2	1581	2	1617	3	1653	2	1689	1
1510	2	1546	2	1582	2	1618	1	1654	2	1690	2
1511	3	1547	2	1583	3	1619	3	1655	1	1691	2
1512	1	1548	2	1584	2	1620	3	1656	1	1692	2
1513	2	1549	3	1585	1	1621	1	1657	1	1693	3
1514	2	1550	2	1586	2	1622	1	1658	2	1694	2
1515	3	1551	1	1587	1	1623	2	1659	3	1695	1
1516	3	1552	2	1588	2	1624	1	1660	1	1696	3
1517	2	1553	1	1589	1	1625	2	1661	3	1697	3
1518	2	1554	2	1590	3	1626	2	1662	3	1698	1
1519	2	1555	3	1591	2	1627	2	1663	2	1699	3
1520	3	1556	3	1592	2	1628	3	1664	2	1700	1
1521	3	1557	2	1593	2	1629	1	1665	2		
1522	3	1558	2	1594	2	1630	2	1666	2		
1523	2	1559	1	1595	3	1631	2	1667	1		
1524	3	1560	2	1596	2	1632	2	1668	1		
1525	1	1561	1	1597	1	1633	2	1669	1		

2/b. TÁBLÁZAT

A nyarak hőmérsékleti indexei 1490–1700 között
(igen meleg nyár: 1, meleg nyár: 2, hűvös nyár: 3)

Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód	Év	Kód
1490	2	1526	3	1562	2	1598	2	1634	2	1670	3
1491	3	1527	2	1563	2	1599	2	1635	1	1671	2
1492	2	1528	2	1564	3	1600	3	1636	1	1672	2
1493	2	1529	3	1565	2	1601	3	1637	1	1673	2
1494	1	1530	2	1566	3	1602	3	1638	3	1674	2
1495	1	1531	2	1567	2	1603	2	1639	3	1675	3
1496	3	1532	3	1568	1	1604	2	1640	2	1676	1
1497	0	1533	2	1569	1	1605	3	1641	3	1677	2
1498	1	1534	2	1570	1	1606	3	1642	2	1678	1
1499	1	1535	3	1571	0	1607	1	1643	2	1679	2
1500	0	1536	3	1572	2	1608	2	1644	2	1680	2
1501	3	1537	2	1573	2	1609	2	1645	2	1681	1
1502	2	1538	2	1574	2	1610	1	1646	1	1682	2
1503	1	1539	1	1575	1	1611	1	1647	2	1683	1
1504	1	1540	1	1576	1	1612	2	1648	2	1684	2
1505	2	1541	1	1577	3	1613	2	1649	2	1685	3
1506	2	1542	1	1578	3	1614	3	1650	2	1686	1
1507	3	1543	1	1579	2	1615	2	1651	2	1687	3
1508	3	1544	1	1580	1	1616	1	1652	1	1688	3
1509	3	1545	1	1581	1	1617	2	1653	1	1689	2
1510	2	1546	2	1582	2	1618	2	1654	1	1690	2
1511	1	1547	2	1583	1	1619	3	1655	2	1691	2
1512	3	1548	2	1584	1	1620	2	1656	2	1692	2
1513	3	1549	3	1585	1	1621	3	1657	3	1693	2
1514	2	1550	3	1586	2	1622	2	1658	2	1694	2
1515	3	1551	2	1587	3	1623	2	1659	2	1695	3
1516	2	1552	2	1588	1	1624	1	1660	3	1696	3
1517	2	1553	2	1589	2	1625	1	1661	2	1697	2
1518	1	1554	2	1590	1	1626	2	1662	3	1698	3
1519	2	1555	2	1591	2	1627	3	1663	3	1699	2
1520	1	1556	2	1592	2	1628	3	1664	2	1700	3
1521	3	1557	1	1593	2	1629	1	1665	2		
1522	2	1558	2	1594	3	1630	2	1666	1		
1523	2	1559	1	1595	2	1631	1	1667	3		
1524	2	1560	1	1596	2	1632	2	1668	3		
1525	2	1561	1	1597	3	1633	2	1669	2		

2/c. TÁBLÁZAT

A C. Pfistertől átvett módszer segítségével nyert hőmérsékleti indexek 1701–1799 között a telekről

1701: −3	1721: 0	1741: 2	1761: 1
1702: 2	1722: −3	1742: 1	1762: 1
1703: −2	1723: −3	1743: −2	1763: 1
1704: −4	1724: 2	1744: −4	1764: 3
1705: −4	1725: −2	1745: −2	1765: 1
1706: −4	1726: −5	1746: 0	1766: −2
1707: −2	1727: 4	1747: 0	1767: −2
1708: 4	1728: 0	1748: −3	1768: −2
1709: −7	1729: −5	1749: 1	1769: 1
1710: −5	1730: −2	1750: −2	1770: −2
1711: −1	1731: −5	1751: −3	1771: 2
1712: −1	1732: −2	1752: 0	1772: 2
1713: −1	1733: −3	1753: −3	1773: 0
1714: −2	1734: −1	1754: −3	1774: 0
1715: −4	1735: 2	1755: −6	1775: −4
1716: −4	1736: −1	1756: 0	1776: 0
1717: −3	1737: −1	1757: 0	1777: 1
1718: −3	1738: −3	1758: 0	1778: 2
1719: −1	1739: 3	1759: 4	1779: −2
1720: −4	1740: −6	1760: −7	

A XVIII. század klímájának elemzéséhez a H.H. Lamb és C. Pfister által kifejlesztett módszert használtuk. Az előző fejezetben már ismertetett módon a tél és a nyár hónapjait vizsgáltuk a hőmérsékletjárás szempontjából. A hónapok karakterének súlyozott értékeiből (+3, −3) következett az évszakot jellemző adat, ami szélső esetben +9, -9 lehetett. Az 1700-as évek indexeinél, eltérő kódolási rendszer lévén, nem végezhettük el a H.H. Lamb által kidolgozott tesztelési eljárást (2. táblázat).

A Kárpát-medence éghajlati rekonstrukciójának kulcspontja a kvantitatív adatbázis, a klímatörténeti idősorok megbízhatósága. A legkézenfekvőbb ellenőrzési módot, a hazai kontroll eredményeket, megfelelő vizsgálatok híján nem választhattuk. A magyarországi forrásokra alapozó történeti éghajlat rekonstrukció helyett globális és recens klimatológiai eredményekre voltunk kénytelenek támaszkodni. Adataink megbízhatóságának ellenőrzését Mika J.[65] végezte el egy, az egész északi-félgömbre kiterjedő elemzésében (3. táblázat).

Az elvégzett összehasonlító vizsgálat arra a méréses észlelésekből leszűrt tapasztalatra alapozódott, hogy a hemiszférikus klímaváltozások a szélsőségesebb éghajlati területeken ragadhatók meg a legmarkánsabban.[66]

[65] *Mika J.*: Globális éghajlati változások regionális sajátosságainak vizsgálata történeti és paleoklimatológiai információk bevonásával. A Központi Légkörfizikai Kutató Intézetben 1988. április 25-én elhangzott előadás. (Kézirat). Bp.

[66] A hemiszferikus éghajlatváltozásokra erősen reagáló területek:
téli félévben: 1. Grönland–Izland–Észak-Skandinávia – 2. Észak-Amerika az északi szélesség 30–40

2/d. TÁBLÁZAT

A C. Pfistertől átvett módszer segítségével nyert nyári hőmérsékleti indexek 1701–1779 között

1701:	5	1721:	1	1741:	0	1761:	3
1702:	3	1722:	5	1742:	2	1762:	1
1703:	−1	1723:	−3	1743:	1	1763:	3
1704:	4	1724:	3	1744:	0	1764:	1
1705:	0	1725:	−2	1745:	2	1765:	1
1706:	6	1726:	4	1746:	4	1766:	−1
1707:	−2	1727:	3	1747:	3	1767:	−1
1708:	0	1728:	7	1748:	3	1768:	1
1709:	5	1729:	3	1749:	2	1769:	0
1710:	5	1730:	−1	1750:	1	1770:	−1
1711:	1	1731:	−3	1751:	−1	1771:	−1
1712:	4	1732:	3	1752:	0	1772:	0
1713:	−5	1733:	3	1753:	2	1773:	1
1714:	0	1734:	1	1754:	2	1774:	3
1715:	−2	1735:	1	1755:	3	1775:	4
1716:	−4	1736:	3	1756:	1	1776:	0
1717:	6	1737:	4	1757:	0	1777:	0
1718:	9	1738:	4	1758:	0	1778:	1
1719:	2	1739:	−3	1759:	3	1779:	0
1720:	3	1740:	−4	1760:	−1		

A számba jöhető területek közül egyedül Grönland szigete felelt meg annak a hármas igénynek, hogy viszonylag közel legyen a Kárpát-medencéhez, érzékenyen reagáljon mind a téli, mind a nyári félgömbi éghajlat változásokra, és rendelkezzen éves pontosságú klímatörténeti idősorokkal. Az összehasonlító statisztikai elemzés megnyugtatóan bizonyította, hogy a grönlandi és a magyarországi (1780 utáni) műszeres mérési eredmények kapcsolata, valamint a két terület klímatörténeti idősorainak korrelációja mind előjelét, mind nagyságrendjét tekintve megegyezik.

Éghajlat ingadozások a Kárpát-medencében 1490–1700 között

Vizsgáljuk meg először a Kárpát-medence téli időjárási indexeiből készült görbénket (18. ábra). Önmagában az idősor hőmérsékleti görbéjét elemezve, a XVI. század elejét és az 1640-es évek erős felmelegedését leszámítva, az indexértékek többnyire az „átlagnál" némiképp hidegebb teleket jelölnek. A mozgótrend analízis (X) a XVI–XVII. század nagyobbik részében tartós, enyhe lehűlést jelez. A lehűlés

foka között — 3. Alaszka — 4. A Szovjetunió észak-keleti része Kamcsatkáig — 5. Korea, Kína keleti partvidéke, Japán fő szigete — 6. Dél- és Nyugat-Európa

nyári félévben: 1. Grönland–Izland — 2. Észak-Amerika a keleti partvidék kivételével — 3. Korea, Kína keleti partvidéke.

3. TÁBLÁZAT

A Kárpát-medence és Grönland éghajlati változásainak kapcsolata 1490-től napjainkig

Hőmérséklet:

	Tél			Nyár		
	$dT_1/dT\mathrm{gr} \pm \sigma$	sz	(r)	$dT_1/dT\mathrm{gr} \pm \sigma$	sz	(r)
1881 – 1980[1]	–	NIL	––	1,5/1,2±0,4/0,7	20%	.4 – .9
1781 – 1880[2]	−.4±1.3	NIL	.11	−3.1±1.5	10%	.55
1701 – 1779[3]	−1.6±.9	20%	.50	1.8±.6	5%	.70
1580 – 1700[3]	−.02±.04	NIL	.12	.07±.06	20%	.32
1490 – 1579[3]	.1±.2	NIL	.19	.1±.2	NIL	.18

Csapadék:

	Tél			Nyár		
	$dCs_1/d_T\mathrm{gr} \pm \sigma$	sz	(r)	$dCs_1/d_T\mathrm{gr} \pm \sigma$	sz	(r)
1881 – 1980[1]		20%		−60 – 120±20/60	5-20%	.3 – .8
1701 – 1779[3]	+3.5±.6	1%	.90	−.3±.8	NIL	.13

T_1: a Kárpát-medence középhőmérséklete
$T\mathrm{gr}$: Grönland középhőmérséklete
sz: a korreláció szignifikanciája
r: korreláció

első súlypontja a XVI. század második harmadában, a második az 1640–1670-es évek között található. A leghosszabb periódus, amelyben az elemzés szignifikáns lehülést mutat, 180 év, 1509–1689 között. A XVIII. században ez a folyamat megfordul, nagy ingadozásokkal ugyan, de a telek enyhébbé válnak. Itt viszonyítási alapként célszerű az idősor átlagát használni. Ennek oka főként az, hogy a XVIII. század történeti feljegyzéseinél használt árnyaltabb kódolási módszer megnöveli a torzítás veszélyét. Ezt jelzi az is, hogy míg az első 211 év idősorának középértéke az „átlag" közelében van, addig ez a XVIII. században jelentősen elmozdult a szélsőséges típus irányába.

Eredményeinket célszerű összevetni a Közép-Európában legmegbízhatóbbnak tekinthető svájci eredményekkel (19. ábra).

C. Pfister svájci adatsora is bizonyítja, hogy kimutatható Közép-Európa nyugati részén is a telek szigorúbbá válása a XVI. század folyamán. 1560-at követően a telek közel 1 fokkal lettek hidegebbek, a Felső-Grindelwald-gleccser 1580–1600 között 400 métert nyomult előre. Ezt a XVII. század elejének felmelegedése követte, ami hasonlóan Magyarországhoz, a 30-as évektől lehűlésnek adta át a helyét. 1690–99 között az évi középhőmérséklet, döntően a telek miatt, közel 1 fokkal volt alacsonyabb, mint

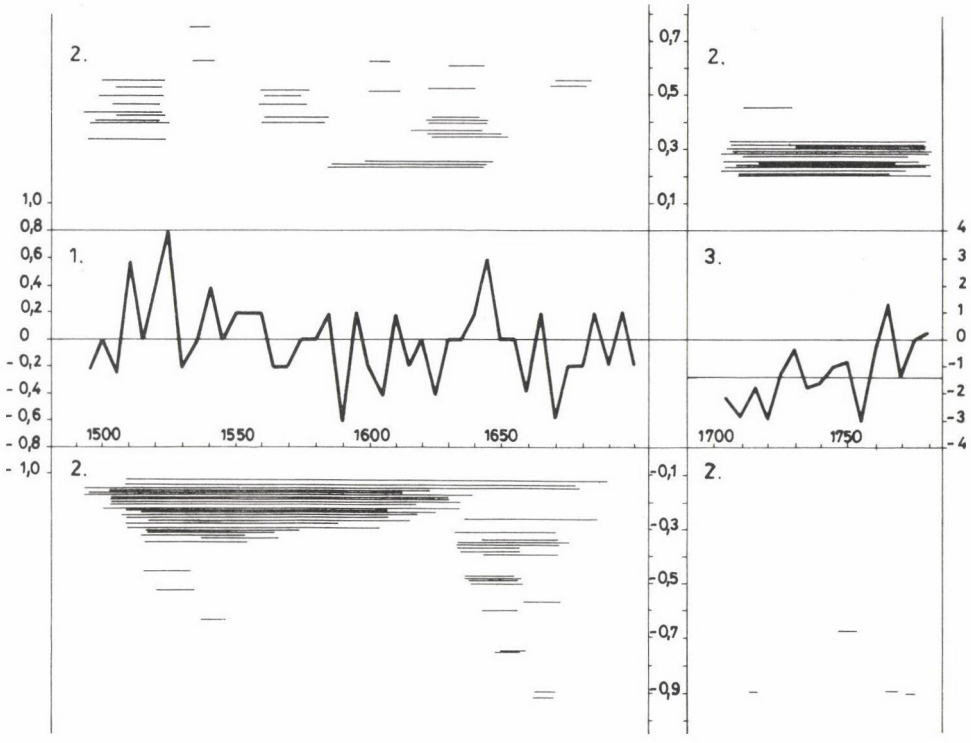

18. ábra. A telek hőmérsékleti változásai a Kárpát-medencében 1490–1700 között

1. Téli hőmérsékleti indexek Magyarországon 1490–1700 között ötéves átlagban. Igen hideg tél: −1, hideg tél: 0, enyhe tél: +1.
2. Az idősor mozgótrend analízisének eredményei. Az *r* értéke a középső oszlopban láthatóak.
3. A C. Pfister nyomán felhasznált klíma rekonstrukciós módszer segítségével 1701–1779 közötti időszakra kapott eredményeinek ötéves átlagokban

századunkban. A XVIII. század első harmadának enyhülése csak átmenetinek bizonyult, a század derekától újra felerősödött a lehűlés.[67]

Nyári idősorunkat vizsgálva már lényegesen változatosabb képet kapunk (20. ábra). Az 1540-es évekig az átlagnál némiképp hűvösebbek a nyarak és erőteljes hűlő tendencia tartja magát. Ennek vet véget a XVI. század derekának tartós felmelegedése, amely változó intenzitással egy 170 éves tendenciát indít el 1530–1700 között. Ezt a XVII. század első harmadának lehülése töri meg, amely az 1660-as években és a századvégen jelentkezik újra. A XVIII. század lehűléssel indul, ami a század derekára erősödik fel. Viszonyítási alapként itt is célszerűbb az idősor átlagát használni, a téli idősor értelmezésénél már felsorolt okokból.

Eredményeinket összevetve a svájci nyarakra vonatkozó hőmérsékleti rekonstrukcióval nehezen értelmezhető képet kapunk (21. ábra).

[67] *Pfister, C.*: Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. Bern–Stuttgart, 1984. 159. o.

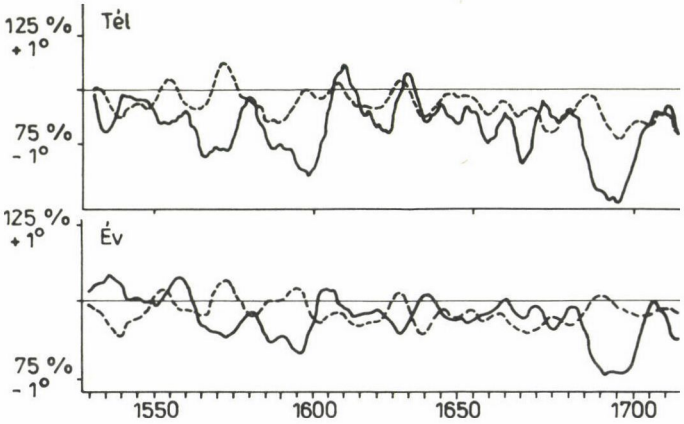

19. ábra. Hőmérsékleti (folyamatos vonal) és csapadék becslések (szaggatott vonal) a svájci platón 1525–1700 között az 1901–1960-as évek középértékéhez viszonyítva

A svájci hőmérsékleti görbe szinte teljesen a magyarországi idősor inverze. A Kárpát-medence XVI. századi felmelegedésével egy időben Svájcban a nyarak 0,8 fokkal lettek hidegebbek és 20%-kal szárazabbak mint napjainkban. A XVII. században a kilengések erőssége csökken, a hőmérsékleti értékek a századunkra jellemző átlag körül mozognak. A június hűvös és csapadékos voltát gyakran kiegyenlíti az augusztus melege és szárazsága. A XVIII. század elejének felmelegedése során a 20-as évekre a hőmérséklet eléri a XX. századra jellemző értéket. A század derekától a nyarak nem hűvösebbek, de lényegesen csapadékosabbak voltak, mint a megelőző időszakban. Ez a jelentős csapadék többlet indította el az alpi gleccserek előnyomulását a hatvanas évek végén (1768–78).[68]

A különböző európai régiók éghajlati periódusainak vizsgálata után a soron következő, számunkra ez alkalommal utolsó, megoldandó probléma, az éghajlati típusok váltakozásának kérdése Európában. Ehhez a magyarországi eredményeinken túl felhasználunk még egy-egy angliai,[69] hollandiai[70] és az Alpok területére vonatkozó periodizációt[71] (22. ábra). A kis jégkorszakot megelőző, gleccsertani szakkifejezéssel élve, periglaciális időszaknak Angliában és Magyarországon egyaránt kiegyenlített éghajlati karakter felelt meg. A periódus kezdete az 1440-es évekre datálható, valószínűleg Magyarországon is ezen a tájon kereshető a kezdő határ, míg a vége mindhárom területen 1540 környékén húzható meg. Ezt követi a kis jégkorszak első tágan értelmezett időszaka (1540–1680). Ez a periódus jó közelítéssel mind a Brit-szigeteken, mind a Kárpát-medencében, három periódusra bontható szét, úgymint kontinentális-északias-kontinentális (az utolsó kontinentális időszakot már az 1634-től induló hollandiai éghajlati periodizáció is jelzi). Ezen belül két dolog érdemel figyelmet. Egyrészt a hűvös, északias időszak jelentkezése, amely a kontinentális-óceáni periódusok váltakozásában több mint szokatlan. Feltételezhető, hogy a

[68] Uo. 160. o.

[69] Az angliai és az Alpokra vonatkozó tipizálást *Kordos L.*: i. m. 1982. 126–127. o. vettem át. Az alapforrás *Fairbridge, Rh. W.* ed.: The Encyclopedia of Atmospheric Sciences and Astrogeology. New York–Amsterdam–London, 1967.

[70] *Vries, J. De*: i. m. 1977. 207. o.

[71] *Kordos L.*: i. m. 1982. 126–127. o.

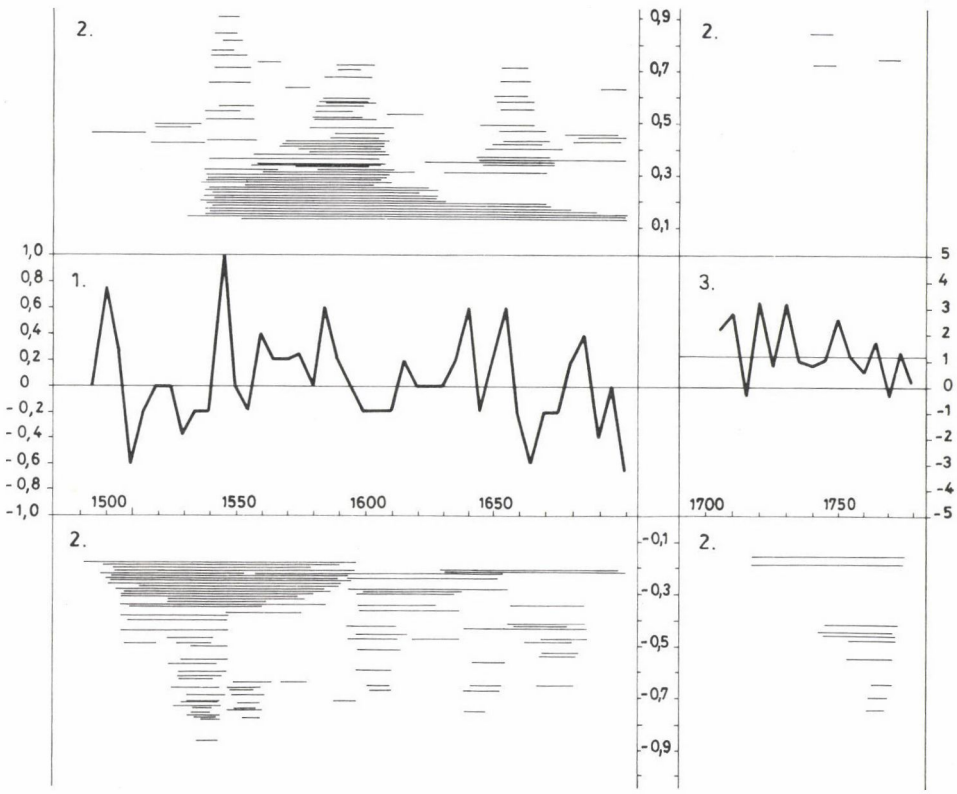

20. ábra. A nyarak hőmérsékleti változásai a Kárpát-medencében 1490–1779 között

1. A nyári hőmérsékleti indexek Magyarországon 1490–1700 között ötéves átlagokban. Igen hideg tél: −1, hideg tél: 0, enyhe tél: +1.
2. Az idősor mozgótrend analízisének eredményei. Az *r* értékek a középső oszlopban láthatóak.
3. A C. Pfister nyomán felhasznált klíma rekonstrukciós módszer segítségével 1701–1779 közötti időszakra kapott eredményeink ötéves átlagban

XVI–XVII. század fordulóján bekövetkezett erős klimatikus kilengés értelmezése döntő elem lehet a kis jégkorszak mögött meghúzódó légköri folyamat modellezésénél. Másrészt a kis jégkorszak első időszakával szinte tökéletesen egybeesik a Kárpát-medence XVI–XVII. századi éghajlattörténetének hosszú távú kontinentális jellegű trendje (téli lehülés: 1509–1689 – nyári felmelegedés: 1530–1700 – átfedés: 1530–1689). A kis jégkorszak első periódusát lezáró óceáni jellegű időszak a XVII. század végén, a XVIII. század elején indult mind a négy régióban. A kiegyenlített klimatikus periódus 1740–80 között zárult le a vizsgált területeken.

Figyelemre méltó végül, hogy az 1740-es évektől Európában általánosan érvényesülő kontinentális tendenciát nem jelzi a Kárpát-medencére vonatkozó éghajlati rekonstrukciónk. A XVIII. század végére és a XIX–XX. századra vonatkozó időszakok elemzése már túlhaladja vizsgálatunk időbeni határait.

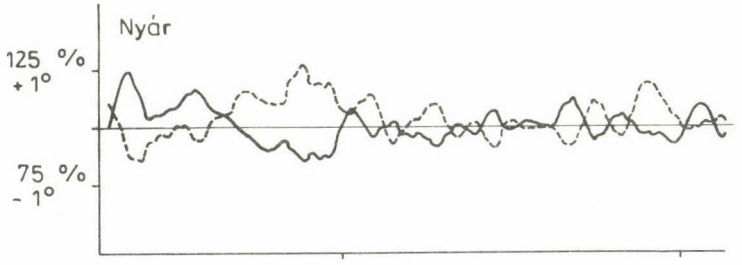

21. ábra. Nyári hőmérsékleti (folyamatos vonal) és csapadék becslések (szaggatott vonal) a svájci platón 1525–1710 között az 1901–1960-as évek középértékéhez viszonyítva

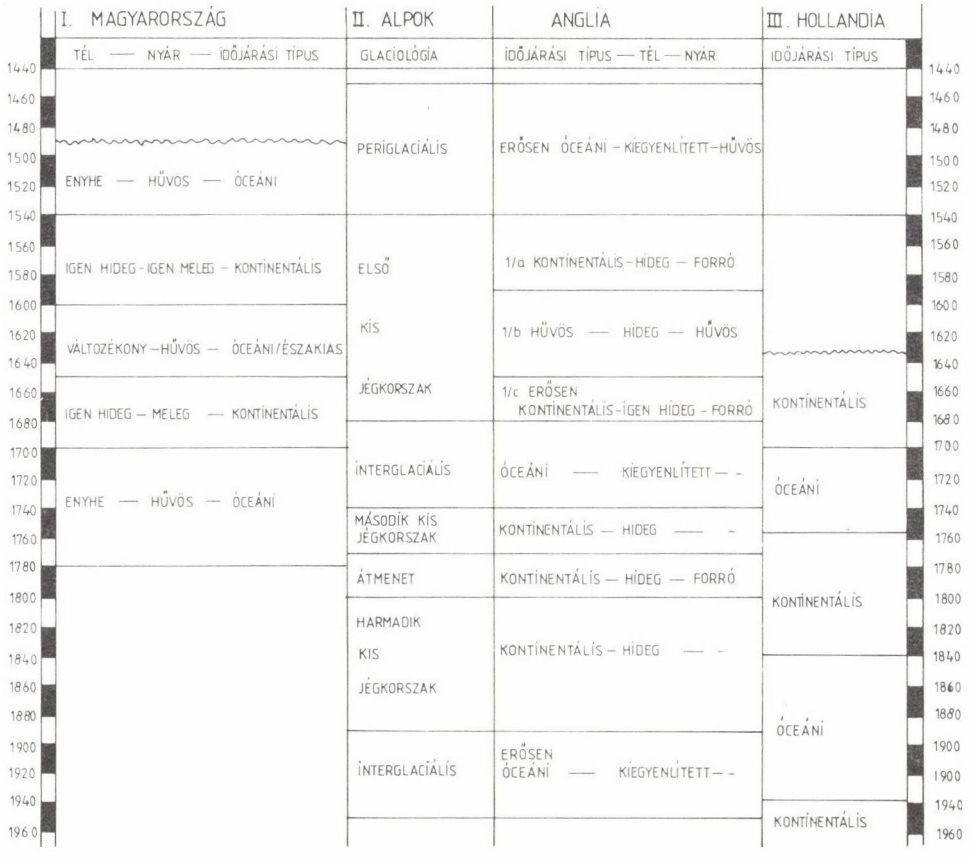

22. ábra. Éghajlati típusok váltakozása Európa különböző területein 1440-től napjainkig

Következtetéseinket két pontban összegezhetjük. Egyfelől az egymástól karakterisztikusan eltérő két évszak közül a tél hőmérsékleti tendenciái határozták meg döntően az európai klimatikus ciklusok jellegét. Másrészt a kis jégkorszak jelensége zömében kontinentális és, a legerősebb szakaszában, északias éghajlati periódusként jelent meg.

X: A Kárpát-medencére vonatkozó idősor számítógépes elemzését Dr. Kiss Árpád segítségével végeztem el (JATE Éghajlattan Tanszék).

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR

KECSKEMÉT KÖZMUNKATERHEI 1664-BEN

I. A feldolgozás indoklása

Az utóbbi évtizedekben örvendetesen megnőtt a hódoltságon élő jobbágyság sorsával, terheivel foglalkozó feldolgozások száma. Ezek révén egyre pontosabb kép rajzolódik ki előttünk e terület gazdasági és társadalmi fejlődésének sajátosságairól.[1] Ugyanakkor a legutóbbi időkig kevés figyelmet kapott az itt lakók életét számottevően befolyásoló teher, az ingyenmunka.

Azt tudjuk, hogy a hódoltságtól megmenekült országrész jobbágyságának egyik legsúlyosabb kötelezettsége lett a majorsági gazdálkodás terjedése miatt a közmunka. Az országos közmunkát eredetileg kimondottan a végvárak megfelelő állapotának fenntartása érdekében szabta ki az országgyűlés a jobbágyokra. Ezt az 1559. évi 18. törvénycikk tette egyértelműen kötelezővé, évi 6 munkanapban állapítva meg ennek mennyiségét portánként. Az állandósult terhet az 1567-es országgyűlés 12 munkanapra emelte, de minimálisan 6 napot teljesíteni kellett. Az országgyűlés azt is megállapította, mely végvárakhoz kötelesek az egyes megyék jobbágyaikat küldeni. A nagy távolságok miatt hamar szokásossá vált az ingyenmunkának pénzben történő megváltása napi 10 dénáron.[2]

A kiskunok és a jászok az egri vár védelmének erősítésére voltak kirendelve a XVI. században, így valószínű, hogy Kecskemét polgárai is itt rótták le közmunkaterheik nagyobb részét.[3] Erre következtethetünk abból is, hogy a „három város" egyike, Cegléd lakói azért panaszkodnak az 1580-as években, hogy Egerben vízhordásra egy munkást kellett tartaniok, márpedig terheik, szolgáltatásaik az esetek döntő többségében megegyeztek, legföljebb a nagyságrendben volt eltérés adófizető polgáraik számának arányában.[4]

Az igen gyakori háborúskodás miatt a hivatalosan megállapított közmunkán felül is gyakorta igénybe vették a jobbágyságot. Mégis a magyar gyakorlat szabályozott volt, és így elviselhetőbb mint a teljesen önkényes, szabályozatlan török követelés.

A közmunkaterhek alakulásáról pontos rajzot még nem adott történetírásunk. Így nem érzékelhetjük, milyen eltérések adódnak tájegységenként, illetve milyen arányúak voltak ezek a terhek a három részre szakadt ország egyes területein.

Közismert szakirodalmunkban, hogy a hódoltsági mezővárosok kettős adóztatásra voltak kényszerítve. A civis városok monográfusai aprólékos munkával rögzítették, hogy az egyes földesuraktól milyen

[1] Itt indokolatlan lenne az ezekkel a témákkal foglalkozó igen jelentős szakirodalom részletes ismertetése, hisz nagyobb része nem tartozik szorosan a feldolgozásra kerülő témához. A szűkebb térséggel foglalkozókat később többször is fogjuk idézni. Kivételt kell tennünk viszont *Szakály Ferenc*nek a hódoltsági magyar adóztatást elemző és bemutató munkájáról, amelyből később többször idézünk is.

[2] *Acsády Ignác*: A magyar jobbágyság története. III. centenáriumi kiadás. Bp. 1948. 215–216. o.

[3] *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 91. o.

[4] Uo. 133. o.

összegen váltották meg a különféle szolgáltatásokat.[5] Ezek a rendkívül alapos munkák is keveset foglalkoznak azonban ezen városok törököknek nyújtott robotterheivel. Majlát sem tért ki erre részletesebben, csupán említi, hogy Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd salétromfőzéssel váltotta meg ez irányú kötelezettségét.[6] Nem utalt viszont arra, milyen terhet jelentett a salétromfőzés az egyes városok számára. Hornyik a felszabadító háborúkat megelőző időszakra vonatkozóan az alábbi megállapítást teszi: a városnak „... minden adóbeli tartozásnak s kézi vagy szekeres szolgálatnak teljesítése után is a budai pasa és tisztek számára évenként temérdek ingyenszolgáltatást kellett tennie. Ilyen terhes kötelezettség volt az akkor még mainál inkább erdőtlen Kecskemétnek, hogy a pasa konyhájára évenként 200 szekér fát, lovai élelmezésére ugyanennyi szekér szénát, élelmiszerekben tojást, vajat, mézet, sajtot, időnként nagy mennyiségben..." kellett szállítania.[7]

A monográfiák keretei érthetően nem tették lehetővé, hogy ezzel a szűkebb témával a szerzők részleteiben is foglalkozzanak. Azt viszont kétségtelenné teszik utalásaik, hogy súlyos terhekről van szó mindkét város esetében. Ahhoz, hogy pontosabban meg lehessen rajzolni a hódoltsági települések, a török uralom alatt élő jobbágyok életkörülményeit, számba venni terheiket, szükséges a töröktől megszállt terület közmunka terheinek pontosabb felmérése. Kecskeméten erre a fennmaradt források lehetőséget is biztosítanak. Csak ezen feldolgozások, majd az adóztatás eddiginél pontosabb felmérése után lehet érdemben összehasonlítani a királyi területek és a hódoltságon élők életkörülményeit, fejlődési lehetőségeit.

A hódoltság utolsó évtizedeiben az itt élő lakosság terhei számottevően nőttek a korábbi évtizedekhez képest. Ennek következtében jött létre az a királyi utasítás, amely megparancsolta a megyéknek 1668-ban: tegyenek „inquisitiot a török insolentiai, excessusi és egyéb tyrannitasi ellen, melyekkel a békesség után aggraválta" a szerencsétlen lakosságot.[8] Pest–Pilis–Solt megye 125 lakott helysége közül 94-nek a küldöttei tettek vallomást a számukra megadott kérdések alapján.[9] Az adott válaszokból fény derült arra, hogy „rend szerént való török urok sok izben eladja őket más töröknek, azon török pedig mindaddig sarcoltatja s mindenféle munkára erölteti ököt, valamig azon pénze ki nem telik, kit érettek adott".[10] Újvár eleste után a falvak terhei számottevően megemelkedtek. Az aszódiak arról panaszkodtak, hogy török földesuruk „... sokkal verte feljebb adajokat ..., mert csak szénát is tavali esztendőben száz szekérrel kellett bitangban behordani az töröknek. Azonkivül mindenféle munkára erölteti őköt és munkálottat is vélek: szántat, majorkodtat, az mint hogy most is oda bévagyon egy ekéjek az török urak munkáján..."[11]

Bár a török magánföldesúri kizsákmányolás Kecskemétet nem érintette, a török részről az adókon és az ajándékokon túl jelentkező követelések rendkívül terhesekké váltak a város számára. Ezen terhek jellegéről, fajtáiról és mennyiségéről még nem készült feldolgozás, ezért róluk keveset tudunk.

[5] *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevéltárral I–IV. Kecskemét, 1860–1866., *Majlát Jolán*: Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp. 1941.

[6] *Majlát*: i. m. 33–34. o.

[7] *Hornyik*: i. m. II. 193. o.

[8] *Purjesz István*: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények. 28 (1958). 173. o.

[9] Uo. 174. o.

[10] Uo. 175. o.

[11] Uo. 176. o. Itt kell megjegyeznünk, hogy a vallomások során a nagykőrösiek képviselői is erősen panaszkodtak a robotterhek miatt. A Majlát által említett kiváltság ezekre az évtizedekre semmiképpen sem vonatkozott.

II. Forrásaink és feldolgozásuk

A hódoltság alatti közmunka, avagy robot végzésére Kecskeméten viszonylag bő forrásanyag áll rendelkezésünkre. Csaknem kivétel nélkül hiányoznak ugyan az átfogó utasítások, illetve az ezzel kapcsolatos városi statutumok, a szokásostól eltérő követelésekre vonatkozó különböző feljegyzések, de bőségesen áll rendelkezésünkre robotlajstrom. A legrégibb töredék 1633-ból való. Ez mindössze 9 lapból áll, és belőle csak két lap a nyilvánvalóan robotra utaló rész, így feldolgozásra nem alkalmas. Lényegesen bővebb az 1663-ból származó lajstrom, amelyet kiemeltek egykori kötéséből, így az első ív, illetve ívek hiányoznak, és bizonytalan, hogy a kötet végén voltak-e további ívek, lapok. Éppen ezért feldolgozása kétséges eredménnyel járna. Teljesnek látszik az 1664. évi kötet, amely minden tekintetben alkalmas feldolgozásra. Teljesen ép állapotban maradt fenn még az 1668., 1669., 1671., 1672., 1674., 1677., 1678., 1682., 1685. és az 1686. évi nyilvántartás is, töredékesen pedig az 1673-as, az 1675–76. és az 1683. évi kötet.

Ezeknek a forrásoknak az értékét akkor tudjuk igazán felmérni, ha figyelembe vesszük, hogy rajtuk kívül nincs az egykori hódoltság területén lévő városok, falvak közmunkaterhei vonatkozó hasonló sorozat, sőt egyetlen olyan forrás sem, amely legalább egy esztendő teljes ingyenmunka végzését rögzítené egy településen belül. Így ezek a kecskeméti lajstromok egyedülállóan fontosak a hódoltság életének rekonstruálásához. A feldolgozásuk így nem egy meghatározott település ingyenmunkájának feltárását jelenti csupán, hanem az ennek révén gyűjtött megfigyelések, megállapítások egyéb hasonló források hiányában a hódoltság középső részének egészére, bizonyos keretek között pedig utolsó évtizedeit illetően a hódoltság egészére vonatkozóan is fontos tájékoztatást nyújtanak.

A teljesen ép kötetek közül az 1664-es elemzése, illetve feldolgozása a leginkább indokolt. Egyrészt ez a legrégibb teljes anyag, másrészt egy háborús év összes terhének a felvázolására nyílik általa lehetőség.

Ezt a sorozatot méltán tartották régtől fogva robotlajstromokként nyilván. Az 1686. évi kötet előlapján egykorú felírásnak látszó szövegezés szerint is „Szolgálati lajstrom"-nak nevezték. Valójában ezek a könyvek szélesebb körű bejegyzéseket őriztek meg számunkra. A töredékes 1663-as kötet is a különféle szolgálatokon kívül tartalmaz a dézsmákra, a mezei kertek ajándékozására, a ridegek adóztatására, a sajtok nyilvántartására, a hajóvonásról elmaradtak birságolására, a hírmondással adósokra, bíráskodásra vonatkozó listákat, bejegyzéseket. Megtaláljuk benne az az évi esküdtek és tizedesek névsorát, a bikapénzre kötelezetteket stb. Kétségtelen viszont, hogy a legterjedelmesebb bejegyzések a robotra vonatkoznak, és a többi feljegyzés esetlegesen került az egyes kötetekbe.

Az 1664. évi szolgálati lajstrom is többféle nyilvántartásnak adott helyet. Kötése a későbbi robotlajstromokhoz és a vele egyidős adókönyvekhez képest hevenyészettnek látszik. Minden bizonnyal kiemelték egykori borítójából, és csak később fűzték össze szokatlanul kezdetleges módon az íveket, egy bőr védőborítóhoz rögzítve. Az első lapokon pénzbeli felvetések lehetnek, rongáltságuk miatt a szöveg nem olvasható. A robotra vonatkozó nyilvántartás a későbbi lapszámozás szerint a 9. oldalon kezdődik. Bevezető sorai: „Anno 1664. Szentkirályi Pál uram fő bíróságában az szekeres és kocsis emberek szolgálattyokrol való számtartás." A 49. oldalig tartó lista, eltekintve a többször kezdetleges írásmód okozta nehézségektől, félben hagyott szavaktól, néhány rövidítéstől, jól olvasható. A lajstromon belül a gazdák nevét előre rögzítették úgy, hogy egy-egy oldalra általában 7-8 név került, és közel azonos közöket hagytak az egyes nevek között, ahol később a közmunka teljesítését, rögzítették. Több név alatt üres hely található annak jeleként, hogy ilyen munkát nem végzett az illető. A nevek rögzítése, felírása azonos tintával történt, egy kéztől eredt. A bejegyzések más tintával készültek, és több kéztől származtak. A lajstromot tehát előre elkészítették, felfektették, és folyamatosan vezették. Eredeti, hitelességhez kétség nem férhet.

Az 51–94. oldalakon újabb lista következik: „Szkirályi Pál uram fő bíróságában az gyalogh embereknek szolgálattyokról való számtartás." Ezen belül kaszálás, hírvivés egyéb, a postai szolgálat, állathajtás,

pásztorkodás stb. terén végzett szolgálatot rögzítették. A nyilvántartás elkészítése és vezetése hasonlóképpen történt mint az előző esetben.

A 95–123. oldalakon a harmadik féle robot nyilvántartása található: „Szentkirályi Pál uram fő bíróságában az heverő sornak az varos hazahoz fa és szén hozásnak, egy-egy napi munkának, őrlésnek és három napi kaszálásnak számtartása." A felvetés itt is az előző két listához hasonlóan történt. Bár a szövegezés egy napi munkáról szól, gyakori, hogy Kerekegyházáról, Adacsról, Szentgyörgyről hoztak szekéren fát, szénát, amit egy nap alatt aligha tehettek meg!

A 123–180. oldalakon egyéb bejegyzések, listák találhatók: gabonadézsma nyilvántartása, szökött jobbágyok dézsmája, rideg legények nyilvántartása stb.

180–183. oldalakon: „Gyalog sorban az kik szolgáltanak az taborra, gyalogh embert attanak hajo vonni Földvárra. Die 9. Augusti." A 184–196. oldalakon: „Második rendbeli hajósok Budára. 24. Augusti." 187–188. oldalon: „Harmadik rendbeli hajóvonók Budatol fogva Esztergomig, szept. 1." A 189. oldalon: „Negyedik rendbeli hajósok."

190. oldal: „Az alább megh irt szekresekhez valók." 191–192. oldal: „Az mely uraink szekerei voltanak Esztergomban Párkány fáját hordani, ketten fogván össze."

A 192–194. oldalakon: „Az hatalmas Csillagos Vezér számára fát, szénát vittenek Budára." 195. oldal: „Mészhordó szekerek tized számra." 196. oldal: „Az mely tizedekből szekerek voltanak Ujvárig az császár buzája ala." 197–203. oldalakon: „Az kik Budára szénát vittenek vezér számára." 204–205. oldal: „Haracs után való 147 fertály árpát vittek Budára, tized számra."

A kötet tartalmának ismertetése jól érzékelteti, hogy az egyes munkaféléket viszonylag pontosan elkülönítették egymástól. A sok, egymást követő nyilvántartás rengeteg adata ellenére sem tudja érzékeltetni, hogy egy-egy gazda, egy-egy háztartás mennyire volt megterhelve, milyen munkák követték egymást, voltak-e aránytalanságok az egyes gazdákra nehezedő szolgáltatások között stb. Ezekre a kérdésekre csak egy átfogó feldolgozás után lehet választ adni.

Az ingyenmunkák nagysága, összetettsége, pontosabb mérhetősége stb. megkívánja, hogy eltérő időszakok terhei ne keveredjenek egymással. Ezért egyetlen év adatait célszerű feldolgozni. Ezt indokolja a város viszonylag nagy népessége is. Az így összegyűjtött adatok birtokában tisztázni lehet, hogy 1664-ben, egy háborús esztendőben milyen szolgáltatásokkal terhelték meg Kecskemétet, az egyik legjelentősebb hódoltsági mezővárost. Az adatok ismeretében részben lehetőség nyílik majd más évek terheivel történő összehasonlításra is.

Tekintettel arra, hogy a felsorolt listák, nyilvántartások az esetek döntő többségében névszerint is rögzítik, kik végezték a jelzett munkát, hova szólt a fuvar, a statisztikai feldolgozásnak jó lehetősége van. Ennek elvégzéséhez viszont az anyagot elő kell készíteni, mivel nem minden lista alapján lehet könnyűszerrel rögzíteni a mennyiségi és minőségi jegyeket. Az első három lajstromban több helyre irányuló, eltérő intenzitású munkák kerültek egyetlen lapra. Ezeket szét kell válogatni. Esetenként fel kell becsülni, mekkora időt igényelt az egyes településekre történő szállítás stb.

A lehető legpontosabb felmérés érdekében személyenként külön adatlapot kellett készíteni. Tekintettel arra, hogy a hódoltsági civis városoknak erősen strukturált társadalma volt, tömegesen éltek itt nincstelenek, sokan voltak gazdagok, célszerű az egyes vagyoni rétegek ingyenmunkájának jellegét, nagyságát külön-külön felmérni az összehasonlítás érdekében. Ezért az adatlapok kiállítását az adókönyvnél kellett kezdeni.

Rendelkezésünkre áll a város 1664-ből való adólajstroma is, így segítségével az egyes családfőkre kivetett összeg alapján a vagyoni rétegződést jól lehet érzékelni. Az 1664-es adókönyvben még három féle adót rögzítettek a kivetés során. Külön határozták meg a háztartásban lévő munkaképes lakosok száma alapján a harácsot. Ezt az érdemi vagyonnal nem rendelkezőkre is kivetették. A „summa adó" fedezte a török részére fizetett különféle adókat, a váci püspök számára fizetett dézsmát, a különféle földesúri

szolgáltatások után egy összegben meghatározott taxa lerovását. Ezt a summa adót, vagy más néven „derék adót" a különféle ingatlanokra vetették ki. A szomszédos városokhoz hasonlóan külön adónemet hoztak létre az élő jószágokra, malmokra, illetve a gazdák kezén lévő készpénzre. Ezt vadszámnak vagy más néven marhaszámnak nevezték.[12]

Az adókönyv adatai alapján került az egyes családfők adatlapjára a néven kívül a vadszám és a másik két adó magyar forintban meghatározott összege.[13] A vadszám után járó adó nagyságát könnyen ki lehet számítani, mivel minden vadszám után ezekben az években 10 dénárt kellett befizetni. A jómódú és gazdag családfők jószágaik után sokszor lényegesen nagyobb összeget róttak le mint házuk, szőlejük és szántóik után.

A kivetett adó alapján az alábbi csoportok kialakítása látszott indokoltnak. *Nincstelennek* minősült az, aki a személyekre kivetett harácson kívül másra nem volt kötelezve. Ennek megállapítása semmi gondot nem jelenthetett. Ezek száma a városban időről időre erősen változott. Különösen nagy volt a fluktuáció a háborús években, amikor a környező, de nem ritkán még távolabbi településekről is jelentős számban költöztek a nagyobb biztonságot nyújtó mezővárosba.[14]

Kevésbé egyszerű a valamilyen vagyonnal, adóalappal rendelkezők közötti határok megvonása. Mindezt mégis célszerű megtenni, ha látni akarjuk, hogy van-e összefüggés a végzett robot és a fizetett adó között, mennyire esetlegesek az egyes csoportokon belüli robotkötelezettségek, illetve milyen tendenciák rajzolódnak ki. Újabb csoportnak, rétegnek vettük azokat, akik 1–5 magyar forint adó fizetésére voltak kötelezve. Ezt a réteget az egyszerűbb fogalmazás érdekében a későbbiekben *törpegazdáknak* fogjuk nevezni. Ezek szinte kivétel nélkül valóban csekély vagyonnal rendelkeztek, amelyből napszámos munka vállalása nélkül aligha tarthatták fenn magukat és családjukat. Egyik ilyen törpegazdának minősíthető családfő volt Enyedi János is, aki 1 forintot és 50 dénárt fizetett maga és minden bizonnyal felesége után.[15] Ezt az összeget érthetően nem számítottuk be az adóalap után fizetett összegbe. Ingatlanjai után 3 forintot róttak ki rá, ami egy házon kívül még kisebb szőlő, illetve szántó birtoklását tételezi fel, míg 1 vadszám után, amely egy tehenet vagy egy lovat, esetleg öt juhot takart, 10 dénár fizetésére kötelezték. A harácstól eltekintve tehát a 3 forint és 10 dénár adókötelezettségével kb. az átlagos törpegazdák közé sorolható.

Újabb csoportba, rétegbe soroltuk azokat, akik a harácson kívül 5–12 magyar forint adó fizetésére voltak kötelezve. Ezeket — elsődlegesen ugyancsak az egyszerűbb fogalmazás érdekében — *kisgazdaként* említjük. Ezen réteghatárok felezőjénél található a Rigó Györgyre (az 1 forint 50 dénár harácson kívül) kivetett 7 forintos adó, amely az ingatlanokra kirótt 6 forintból és a 10 vadszám után járó egy forintból tevődött össze. A hat forintos összegű házon kívül számottevő szőlőt, szántót tételez fel, vagy ezek hiányában valamely ipar, illetve kereskedelem üzéséért vetették ki rá.[16] Ekkora vagyon alapján alkalmi bérmunka végzésével feltétlenül el tudta tartani családját.

[12] A vadszám fogalmával kapcsolatosan bővebben lásd *Hornyik*: i. m. II. 187–192. o., illetve: *Iványosi-Szabó Tibor*: Három katonai összeírás a Rákóczi-szabadságharcból. In: Bács-Kiskun megye múltjából II. Kecskemét, 1979. 297. o.

[13] Magyar forint: A XVII. században már számítási pénz, értéke mindig 100 dénár. A korabeli pénzviszonyokra vonatkozóan lásd *Iványosi-Szabó Tibor*: Pénzforgalom és pénzértékek Kecskeméten 1662–1711. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. Kecskemét, 1985. 9–186. o.

[14] A folyamat bővebb ismertetése: *Iványosi-Szabó Tibor*: Migráció Kecskeméten 1662–1711. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. 389–434. o.

[15] Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) 1508. Kecskemét Város Adópénztárának iratai. c/ Adólajstromok, 1664. 19. o.

[16] Uo. 55. o. Sajnos nem rendelkezünk ezen év adókivetési határozatával, adókulcsával. A legkö-

A következő vagyoni csoportba azokat soroltuk, akik 12-20 forint közötti összeget fizettek a harács nélkül. A jelzett összeg számtani közepe táján vagy a Kőrös Ferencre kirótt 17 forint adó.[17] Valószínűleg népes családja, háztartása lehetett, mivel ezen felül öt forint harács fizetésére is kötelezték. Az ingatlanjaira kivetett 13 forint a házon kívül igen jelentős szőlőre, illetve szántóra, kertre utal. A 40 vadszáma mögött, amely után 4 forintot fizetett, több fejőstehenet, igáslovat, ökröket és vágómarhát tételezhetünk fel. Önmagában a 40 nagyobb lábasjószág, illetve ezek értékének megfelelő összeg birtoklása nyilvánvalóvá teszi, hogy a család munkaerején kívül alkalomszerűen vagy rendszeresen alkalmazhatott idegen munkaerőt is. Az ebbe a csoportba soroltakat *közepesgazdáknak* jelöljük a feldolgozás során.

Ötödik, utolsó csoportba soroltuk azokat, akik 20 forinton felüli adót fizettek vagyonuk után. Közöttük az egyik legszerényebb vagyonnal rendelkezett Hajgató István, akinek háztartásában jelentős számban lehettek munkaképes emberek, mivel 6 forint harács fizetésére kötelezték, amely összeget ugyancsak figyelmen kívül hagytunk a vagyonára kivetett 23 forintnál, amit az ingatlanjaira kivetett 13 forint és a 100 vadszáma után esedékes 10 forint alkotott.[18] Ennél a csoportnál, rétegnél a felső határt Kamarás Ambrus adója képezte.[19] Úgy látszik a harácsnak volt egy felső határa, mivel a leggazdagabbak többsége 6 forintot fizetett e címen. Kamarás ingatlanjai után ugyancsak 13 forinttal adózott. Egy háznál többet ekkor még kevés gazda szerzett magának. A szőlők, a kertek nagyobb részét a város adományozta a gazdáknak, így az ingatlanok terén biztosan nem voltak olyan lényeges különbségek a gazdák között mint az állatállományban. Kamarás maga 758 vadszám után adózott, és így a vagyonára kivetett adó 88 forint és 80 dénár volt. Őt már nem is *nagygazdának*, hanem egyenesen parasztnábobnak lehet titulálni.

Az utóbbi adatok érzékeltetik, valóban igen erőteljes volt a vagyoni különbség a város egyes gazdái, csoportjai között, és nem érződik kényszeredettnek a határok megvonása. Kétségtelen, hogy az adóösszeg mechanikus alkalmazásával történt a határok kijelölése, de utalhatunk arra, hogy az adókulcsok megállapítása során kedvezhettek ugyan bizonyos vagyoni csoportoknak, de később érvényesítették a javak arányában történő adókivetést. Kamarás Ambrus kisebb vagyont kitevő évi adaja érzékelteti, hogy a leggazdagabb, a legbefolyásosabb családok sem vonhatták ki magukat a viszonylag arányos adózás alól.

A vagyon alapján kialakított öt csoport mellett még egy újabbat kellett képezni. Jelentős számban tűntek fel az ingyenmunka végzői között olyanok, akik az adókönyvbe nem kerültek be. Ezek részben családtagok: a családfők felnőtt fiai, vejei stb., részben ún. ridegek, azaz olyan felnőttek, akik házasságot nem kötöttek, és adózás végett külön lajstromokon tartották őket nyilván. Vagyonuk általában minimális. Ugyanezen csoport tagjainak számát növelték azok, akik mint menekültek átmenetileg tartózkodtak a városban, de rájuk is kiterjesztették az adó és egyéb kötelezettségeket. Végül a mezővárosokban is fellelhető, igen mozgékony, a társadalom perifériáján elhelyezkedő csoportokra kell utalnunk: cigányokra, szökött jobbágyokra, kisebb-nagyobb szabálytalanság, bűntény miatt kóborrá vált elemekre, akiket ugyancsak igyekeztek bevonni a terhek viselésére.

Az adatlapokra az adókönyvből vett adatokon túl az alábbi csoportosítás szerint gyűjtöttük össze a különféle listákból az egyes családfőkre, személyekre vonatkozó adatokat. Kaszálás, hajóvontatás, egyéb gyalog robot, postaszolgálat (hírvivés, levélszállítás, jószághajtás), helyi fuvar, távolsági fuvar.

zelebbi csak 1689-ből maradt ránk. Ezt a határozatot viszont egy szokásos évi adó befizetését követő, ún. rendkívüli adó kivetése során volt kénytelen megszabni a városi tanács. Ennek keretében egy házra két forint adót vetettek ki. Az adó nagyságának rendkívüli jellegét érzékelteti, hogy a vadszám után tízszer akkora összeget voltak kénytelenek kiszabni mint 1664-ben. A XVIII. század békésebb évtizedeiben 100–120 dénárt vetettek ki egy-egy épületre. Uo. 1689. február 10. 1–2. o.

17 Uo. 1664. 26. o.

18 Uo. 85. o.

19 Uo. 9. o.

Az adatok kigyűjtése után kellett felbecsülni, ha konkrétan nem utaltak rá, mennyi időt, hány napot vehetett igénybe a munka teljesítése.

Itt is és minden más esetben arra törekedtünk, hogy minden olyan túlzást elkerüljünk, amely a tényleges terhek, az ingyenszolgáltatások valóságos nagyságát felfokozná, megnövelné. A becslések során, ha nem volt egyértelmű a szolgálat időtartama, a minimum irányába mozdultunk. Például az Esztergom–Párkány térségébe fuvarra kiküldöttek esetében csupán 6-8 napot tételeztünk fel. Ennél kisebb időtartamra ilyen céllal nem küldtek szekereket. A szénaszállítások, a postaszolgálat alkalmával napi 30 kmnyi távolsággal számoltunk. E tekintetben is minden bizonnyal a valóságosnál kisebb időmennyiségeket vettünk figyelembe, hisz a kocsik, szekerek rongálódása, betegségek stb. miatt történő kieséseket nyilvánvalóan figyelmen kívül kellett hagynunk.

Mindezek alapján az időkereteket elfogadható módon meg lehet határozni. Feltétlenül megbízhatóbb adatokhoz juthatunk ily módon, és mindenképpen reálisabb képet tudunk alkotni a városra nehezedő ilyen irányú teher nagyságáról, mintha csak felsorolnánk milyen jellegű robotmunkát hozzávetőlegesen hány ember volt kénytelen végezni. Főként elfogadhatóvá válnak az így kapott számok, ha hangsúlyozzuk, hogy ez a minimum volt, a valóságos szolgáltatás ennél feltétlenül nagyobb lehetett. Hasonló bizonytalanság egyébként az adók, illetve a mögöttük lévő vagyon felbecslésénél is jelentkezik, mégsem mondhatunk le ez irányú források felhasználásáról, statisztikai elemzéséről sem.

A felmerült nehézségek ismertetése során még egy tényezőre kell kitérnünk. A több mint nyolcszáz családnéven belül néhány (Kis, Nagy, Szabó, Kovács stb.) többször is előfordul. Az adókönyvi és a robotlajstromban lévő adatok egyeztetésekor ez olykor gondot okozott. Ezek száma szerencsére minimális maradt. A személynevek sokfélesége önmagában is szűkítette az egybeesést. Tovább csökkentette az ez irányú gondot az, hogy az adókönyvben nyilvántartásba vettek közül 262 fő nem végzett robotot, amely az összes adózó 30,7%-át jelentette. A fennmaradó eseteknél komoly segítséget nyújtott az a tény, hogy a gazdák egy-egy csoportja, nyilván lakóhelyüknek megfelelően azonos vagy csaknem azonos sorrendben következett mindkét lajstromban. Az igás robot végzésénél meghatározó lehetett az a tény, hogy pl. két Varga Péter közül melyik rendelkezett vadszámmal, azaz igavonásra alkalmas jószággal. Ezek a támpontok minimálisra csökkentették a tévedés lehetőségeit. Tekintettel arra, hogy statisztikai feldolgozást alkalmazunk, a pontatlanságot tovább csökkenti az a tény, hogy mindössze néhány kategóriával dolgozunk, s így nagy annak a lehetősége, hogy a kétséget okozó személyek ugyanabba a csoportba tartoznak.

A fenti megszorítások figyelembevételével is a rendelkezésünkre álló források alapján olyan adatsorokra, statisztikai táblázatokra tehetünk szert, amelyek feltétlenül hozzájárulhatnak ezen igencsak homályban maradt terület pontosabb megismeréséhez.

III. Közmunkakötelezettség és mentesség

A hódoltság közepén lévő Kecskemét mint jelentős mezőváros a szultáni birtokok részét képezte, így a török magánföldesúri kizsákmányolás nem érintette. A török közigazgatás a város kötelezettségeit a XVII. század folyamán időről időre meghatározta, bár a gyakorlatilag kötelező ajándékok, a nem ritkán váratlanul fellépő követelések miatt egészen pontosan talán egyetlen évre vonatkozóan sem lehet meghatározni az ez irányú kötelezettségét.

Teljességgel esetleges, és az itt élők napjait jobban megkeserítő volt az a teher, amely a különféle török és tatár csapatok önkényeskedéséből, a városba történő beszállásolásokból eredt a hódoltság utolsó évtizedeiben. E téren még kevésbé szólhatunk bármiféle rendszerről, a másik felet bármilyen formában fékező, korlátozó keretekről.

Ugyancsak szabályozatlan volt, és így a legkülönfélébb önkényeskedés lehetőségeit magában hor-

dozó teher lett a város számára a különféle ingyenmunka. Miként már utaltunk rá, Majlát Jolán megállapítása szerint a török a „három várost" salétromfőzés ellenében mentesítette a robotkötelezettség alól.[20] Ha Kőrösön érvényesült is ez a kiváltság, Kecskemétre aligha lehet vonatkoztatni. Az 1663-as lajstrom a töröknek történő ingyenszolgáltatások egész sorát rögzíti. Ezek nyilvántartási formája, szabályos tagolása egy jól kicsiszolt gyakorlatot bizonyít, tehát feltétlenül már évekkel, évtizedekkel korábban is jelentkezhettek ezek a követelések, ha esetleg kisebb arányban is mint a háborús években. A későbbi nyilvántartások is az 1663-as formát követik, legfeljebb mennyiségi változások mutathatók ki az egyes évek szolgálatai között.

Miként már utaltunk rá, a város a magyar földesuraival szembeni kötelezettségeit egy summában, egy összegben megváltotta. Így a földesúri jogokat ténylegesen maga a városi tanács gyakorolta. A kocsmaés a mészárszéktartás mellett ezek közé tartozott többek között a robot, az ingyenmunka végeztetésének a joga és igénye is, amellyel az 1663-as töredék tanúsága szerint a tanács folyamatosan élt is.

Tehát a hódoltsági városokra nehezedő kettős adóztatás mellett a két irányban történő ingyenmunka végzésének terhe is ránehezedett az itt élőkre. A sokirányú terhek tényleges összegzése, az itt élők életkörülményeinek reális felvázolása nem történhet meg anélkül, hogy ennek az igen súlyos szolgáltatásnak mértékét, a város egészére, illetve az egyes családokra, háztartásokra jutó nagyságát, hányadát elfogadható pontossággal meg ne állapítsuk. Ezen alapvető terhek tisztázása nélkül aligha lehetséges bármilyen tárgyilagos összehasonlítás a hódoltságon élők és a királyi terület lakosai között, illetve a XVII. és XVIII. századi terhek között.

A civis város lakosai a város számára az alábbi ingyen munkákat voltak kötelesek végezni: kaszálás, hírszolgálat, levelek, ajándékok kézbesítése a földesurak számára, jószágok, termények, élelmiszerek bevásárlása a tanács rendelkezésének megfelelően, ajándékok, különféle termények szállítása a török közigazgatás számára Budára.

A török katonai követelések, a közigazgatás igényei mindenekelőtt a személyszállításra, a különféle termények szállítására és a katonai létesítmények erősítését szolgáló anyagok szállítására irányultak. Egy-egy évre szólóan ezek nagyságát, a szolgáltatás földrajzi kiterjedtségi körét sohasem határozták meg előre. Így az önkény számára teljesen szabad tér nyílt.

A felsorolásból is kitűnt, hogy a város, amikor saját maga végeztette az ingyenmunkát, az esetek jelentős hányadában, ha nem nagyobb részében a töröknek szóló ingyen szolgáltatást szervezte. A tetemes időkeretben végzett kaszáltatás legfőbb célja a Budára szállítandó ingyen széna előteremtése volt. A vaj, az árpa stb. bevásárlására azért küldtek ki embereket, hogy az ez irányú török követeléseknek tudjanak eleget tenni. A hírek szerzését, a különféle levelek hozatalát, vitelét az esetek többségében ugyancsak a különféle török és tatár tisztek utasítására kellett végezniök, bár ezeket nem a közvetlenül töröknek végzett ingyenmunkák között tartották nyilván.

A XVI. század végén önigazgatáshoz jutott város igen praktikusan szervezte meg a lakosok nyilvántartását, a rend fenntartását, a különféle pénz-, termény- és ingyenmunka szolgáltatását és ezek nyilvántartását.

A várost négy negyedre osztották és negyedenként tizedesek irányították egy-egy utca, házcsoport, „tized" lakóinak nyilvántartását, közreműködtek az adóalap felbecslésében, jelentették a kóbor elemek, idegenek megjelenését, és sok esetben maguk szervezték, irányították nagyobb távolságokra az ingyen munkára kötelezett szekereseket, hajóvontatókat. Ez a szervezet még a XVIII. században is folyamatosan működött.[21]

[20] *Majlát*: i. m. 32–34. o.

[21] Még 1768-ban is sokrétűen szabályozza a tanács statutumában a tizedesek kötelezettségeit. A határozat 8. pontjában elrendelte: „Minden tized számára egy lajstrom készíttessék, melyben minden

A tanács határozatainak végrehajtásában a tizedesekre igen komoly felelősség hárult. A hanyag tizedeseket következetesen büntették. 1737-ben Szilvási Miklós elmulasztotta, hogy a tizedében fellelhető két jövevényt a magistrátusnak jelentse, ezért a főbüntetésen túl még mindkét jövevényt hátán kellett a városból kicipelnie.[22]

De felelősséggel tartoztak a robot és egyéb szolgáltatás teljesítéséért maguk a tizedlakók is. 1664-ben „Három táboros vissza szökött Pest alól, mellyekért az Nazur Bék vött rajtuk forint 90. Három tizedre, az melyből voltanak az szekerek, eset 30–30 forint."[23]

A szórványos feljegyzések alapján nem derül ki, hogyan történt a különféle ingyenmunka végzésének nyilvántartása. A kötetek formái, a nyilvántartások rendszere és főként a kézírás sajátossága kétségtelenné teszi, hogy magán a közigazgatási szervezeten belül történt ezek folyamatos vezetése. Valószínű, hogy vagy a notárius, vagy valamely beosztottja végezte el a felvetést, és a sokféle kézírás tanúsága szerint a későbbi bejegyzéseket már mások végezhették.

Tekintettel arra, hogy Kecskemét és Nagykőrös lakói jogilag jobbágyok voltak, robot, illetve ingyen munka végzésére mindenki kötelezhető volt. Élt ugyan a városban már ekkor is néhány nemes, de ezek sem élveztek mentességet sem az adófizetés, sem a közmunkák alól. A török kiűzése után, 1689-ben Deák Pál, a város egyik leggazdagabb embere, armális nemes már a nemesi megyén tett panaszt amiatt, hogy a város többi lakójával azonos módon köteles adózni, sőt a város még személyi szabadságukat is megsérti, bebörtönzi őket, megverik, házaikba betörnek. A város a nemesi megye követelésére sem változtatott addigi eljárásán, s a következőkben is úgy kezelte őket mint a város bármely polgárát.[24] Az armalisták neve sorra fellelhető a különféle adó-, dézsma- és robotlajstromokban. Deák Pál, aki többször volt a város főbírája is, és 1664-ben is az esküdtek között található, az alábbi közmunkákat végezte: kaszált 9 napot; Fülekre vitt levelet; hajóvontatást végzett két alkalommal Buda és Esztergom között; törököt szállított Ócsára; fát vitt Budára, két szekér szénát hozott Adacsról, árpát Szolnokról; Esztergomban, illetve Párkányban az erődítéshez fát hordott. Alig maradt el mögötte Kamarás Ambrus közmunkaszolgálata, aki nemcsak nemes volt, hanem a város leggazdagabb embere is: egy napot kaszált; Földvártól Budáig tartó hajóvontatók között van a neve; Korponára levelet szállított. Kétszer hozott szénát Szentgyörgyről; Pestre küldték kocsival; Budára szénát szállított; Esztergom–Párkányban a vár erősítéséhez fát szállított.

Tehát az egész városban és a néhány nemes között is leggazdagabbak csaknem a legnagyobb mennyiségű ingyenmunkát voltak kénytelenek végezni. Külön is érdemes kiemelni, hogy a gyalogrobot csaknem minden fajtáját, köztük a hajóvontatást is, és a fuvarozás legkeservesebb, legidőigényesebb részét is kénytelen volt mindkettő vállalni.

Ezzel egy időben hangsúlyoznunk kell, hogy a város lakosainak jelentős hányada nem végzett robotmunkát. Mentességet nem társadalmi kiváltságok alapján élveztek egyesek, hanem foglalkozásuk alapján. Miként az adózás alól, érthetően a robottól is mentesültek az adott évben hivatalban lévő választott tisztségviselők, és a néhány főnyi közigazgatásban tevékenykedő hivatalnok. Rajtuk kívül, ha nem is teljes mentességet, de jelentős engedményeket élveztek az előző évi tisztségviselők, így Kalocsa János volt főbíró is. Az alábbi idézet 1671-ből való ugyan, de egyértelmű, hogy korábbi hagyományokra alapul: „Édös

ház, annak gazdája, gazdasszonya, felesége vagy nőtlen fia s leánya 14 esztendősig, zsellére, ridegje vagy betyárja nevezet szerint feljegyeztessék, hogy a magisztrátus tudhassa, minden ház, család mi nemü személyekből áll." BKML IV. 1504. Kecskemét Város Tanácsának iratai. a/2. *Szilády Károly*nak az egykorú protocollumból való másolata. II. köt. LXV. o.

22 Uo. *Szilády Károly*nak az 1737–1743. évi protocollumából való másolata. I. köt. XXXVIII. o.

23 Uo. n. Közmunkaösszeírások 1664. 178. o.

24 *Majlát*: i. m. 30–31., illetve 96–105. o., *Révész László*: Kecskemét harca a beköltözött nemesekkel a XVIII–XIX. században. Kecskemét, 1956. 19–20. o.

1. TÁBLÁZAT

Az ingyenmunkára kötelezettek megoszlása 1664-ben

Réteg	Számuk	Százalékos arányuk	Semmiféle robotot nem végzett	Valamilyen robotot végzett	Robottól mentesültek %-os aránya
Nincstelen	48	5,6	36	12	75,0
Törpegazda	291	34,1	131	160	45,0
Kisgazda	237	27,8	68	169	28,7
Középgazda	137	16,1	21	116	15,3
Nagygazda	61	7,1	6	55	9,8
Egyéb	79	9,3	–	79	0,0
Összesen	853	100,0	262	591	30,7

barátink, az kik következendők vattok ez nyomoruságos háznak őrizetire, az ur Isten ő szent fölsége tarcson meg az igaz hitben es az jo lölki ismeretben, s ez nyomoruságos házat őrizhessétek békével, és az ur Isten engedgye barátaink, hogy ebben az esztendőben semmi panaszkodó beszéd ne hallassék az mi uczainkban, hogy kegyelmetöknek is ideje el jüven, valhasson megh kegyelmetök is bekevel az nyomoruságos haztul. Annak fölötte az uj birákkal is legyön az ur Isten, kegyelmetök penigh az o birakat az régi szokás szerent megh tarcsa kegyelmetök; egy kocsi sor, egy heverő sor, egy fahordó sor, egy tik sor az előtt is el engedtetöt, most is ugy legön az jo szer tartas; minekünk penig eggyen eggyen megh bocsásson kegyelmetök. Légyön az ur Isten kegyelmetökkel mind fejenként."[25] Hogy mennyire fontosnak tartották ezen engedményeket, és milyen következetesen igyekeztek a hagyománnyá emelkedett szokásokat konzerválni, mutatja, hogy az 1672-es robotlajstromban rövidítve újból fellelhető a kérés, illetve figyelmeztetés: „Tudva legyen kegyelmeteknél, becsületes birák uraink, mivel ennek előtte is be vött szokás volt, hogy az új birák tavalyi biráknak engedtek el egy kocsi sort, egy heverő sort és fa sort, ezt a jó szokást kegyelmetek se hadgya el, hogy azon mértékkel mérjenek kegyelmeteknek is jövendőben."[26] A kedvezmények évről évre történő hagyományozása érdekében az 1673-as robotkönyvben két helyen is fellelhető az 1671-ben feltűnt szövegezés: a 170. oldalon jobban olvasható formában, a 172-en hevenyészettebb kézírással.

A mentesség kiterjedt az általános szokás szerint az egyházi személyekre, illetve a tanítókra is.

Érthetően mentesültek a robotszolgáltatás alól a szolgák is. Pap György, aki az előző években minden bizonnyal napszámosként dolgozott, ebben az évben mint szolga mentesült a robottól.[27] Egyébként mentesültek a szolgák mindennemű adótól, így a harácstól is.

A közterhek alóli mentesség, bár hivatalosan szűk körű volt, az ingyenmunka végzése nem vált olyan egyetemlegesen általánossá mint a pénzbeli adóztatás. Az 1. táblázat adatai szerint 262 családra, illetve háztartásra nem terjedt ki 1664-ben a robot, azaz a családfők 30,7%-a nem szerepelt a nyilvántartásokban. Ez a mentesülés az egyes rétegeken belül igen eltérő arányú volt. Rendkívül markánsan érződik, hogy minél elesettebb, minél gyengébb anyagi körülmény között élt egy család, annál kisebb mértékben nehezedett rá ez a kényelmetlen és súlyos szolgálat. Az a tény, hogy a nincstelenek 75%-a, a leggazdagab-

25 BKML IV. 1504. n. 1671. 99. o.
26 Uo. 1672. 132. o.
27 Uo. 1664. 60. o.

baknak viszont csak 9,8%-a mentesült, köztük az előző évi főbíró is, több mint figyelemre méltó, amire a későbbi elemzés során még visszatérünk.

A teherbíróképességen túl az egyéb családi körülmények, egészségi állapot stb. is közrejátszhatott abban, hogy nem kötelezték az illetőt robotra. Biztos, hogy az özvegyek bizonyos kíméletben részesültek, ha nem is egyetemleges mentességben. Egyáltalán nem lehet a véletlen műve, hogy a nincstelenek között fellelhető 15 özvegy körül 14 mentesült a robottól, és csupán egynél tűntettek fel ingyen munkát. Az a tény, hogy 3 heti kaszálás végzésére is kötelezték, valószínűsíti, hogy felnőtt fia volt, vagy veje élhetett háztartásában. Ezzel szemben a tekintélyes vagyonnal rendelkező középgazdák között 6 özvegyre vetettek ki robotkötelezettséget, hatra nem. Az igen komoly vagyon birtokában lévő nagygazdák özvegyei közül csak kettőnél tekintettek el az ingyenmunkától, háromnak eleget kellett tenni ez irányú kötelmeinek. Feltűnő, hogy az egyik legfélelmetesebb robotra, pl. a Földvártól Budáig tartó hajóvontatásra kötelezettek sorában 13 özvegy neve található, köztük 4 középgazda, kettő pedig nagygazda özvegye volt, de a többi is rendelkezett kisebb-nagyobb vagyonnal, hisz a törpegazdák özvegyei közül csupán egynek, Salamon Jánosnénak a neve lelhető fel a lajstromon, nincstelen pedig nem található közöttük.

A közmunkakötelezettség és mentesség érintése során utalnunk kell arra is, hogy ezek a kötelezettségek nem jobbágytelkeket, hanem az egyes háztartásokat, családokat, gazdaságokat terhelték, és nem a személyes teljesítést kell minden esetben feltételeznünk. Elképzelhetetlen, hogy az igen jómódú özvegy Zana Istvánné, aki esetleg már idős is lehetett, személyesen vett volna részt a hajóvontatásban. Ugyancsak képtelenségnek tűnik, hogy a rendkívül gazdag özvegy Szívós Pálné maga vonta volna a hajót, miközben tucatnyi cselédet tartott. Valószínűtlen az is, hogy a dúsgazdag és nemes Pathai András, vagy Csaba János maga kaszált volna heteken át, mikor bőven állott rendelkezésére szolga, napszámos egyaránt.

Nemcsak következtetésekre vagyunk e tekintetben utalva. A Földvártól Budáig hajót vontatók listájának az élén ez áll: „Gyalogh embert attanak hajó vonni Földvárra." Tehát embert adtak, és nem feltétlenül maguk mentek.

Még egyértelműbb az 1663. január 4-én kelt városi statutum szövege:

„Az heverő sorosok, avagy az heverő sorra az mely kocsikat pénzben fogadnak, azoknak beröket igy rendelték: Az amikor az derék dolognak ideje nincsen, az kocsisnak beri negy negy forint, költség ekkor negy negy pénz, egy embertül egy egy kenyerett. Aratáskor ött ött pénz, egy egy kenyér. Az aratás után ismett f. 4. költség d. 4, kenyér. Soha fellyebb ne verjék.

Ez mellett mind szekeres, kocsis, gyalogh egy arant szolgallyanak a heverő sort.

A fa hordásában is segéllyenek az gyalogh sorosok az kocsis és szekeres embereket, az kitül mennyi lehet, kiki az ő értéke szerint. Negy sorban vessék őket fell.

Város gyülésében való végzés."[28]

Tehát az ingyenmunkának bérmunkással való végeztetése annyira általános lehetett, hogy külön városi rendelettel kellett ezt szabályozni. Nyilván hasonló módon járhattak el a kaszálás és a hajóvontatás esetén is. Ez a városi statutum is érzékelteti, mennyire általánossá válhatott a bérmunka ezekben a civis városokban. Az adókötelezettség és a közmunkaszolgálat általános jellege pedig azt igazolja, hogy a különféle kiváltságok itt ismeretlenek voltak. A polgári gondolkodás és az ennek megfelelő gyakorlat az élet minden területén elfogadottá vált.

[28] Uo. 1663. 137. o.

2. TÁBLÁZAT

Robotként végzett kaszálás Kecskeméten 1664-ben

Réteg	Számuk	1	2	3	4	Robotolók száma	Munka napok száma	A robot %-os megoszlása
		hetet kaszált						
Nincstelen	48	4	3	2	–	9	96	2,6
Törpegazda	291	32	39	34	–	105	1272	34,6
Kisgazda	237	41	33	46	2	122	1518	41,3
Középgazda	137	34	4	5	–	43	342	9,3
Nagygazda	61	9	3	3	–	15	144	3,9
Egyéb	79	7	11	6	1	25	306	8,3
Összesen	853	127	93	96	3	319	3678	100,0

IV. Gyalogrobot

A korabeli nyilvántartások alapján háromféle szolgálatot különböztettek meg: a gyalogrobotot, a helyi fuvarozást, ezzel párhuzamosan az ún. heverő sort, végül a távolsági, más néven hosszú fuvart. A török részéről követelt különféle váratlan ingyenmunkák is besorolhatók e három munkafajta valamelyikébe.

Elsőként a gyalogrobot teljesítésével kapcsolatos feljegyzéseket célszerű áttekintenünk. A nyilvántartások vezetésében nem voltak teljesen következetesek, így nem különültek el ennyire egyértelműen az egyes ingyenmunkák. A gyalogszolgálat nyilvántartásán belül nem ritka a Balogh István, illetve a Benkő Mátyás neve után rögzített teljesítéshez hasonló sokrétűség. Balogh: „kaszált 3 hétig; vit törököt Nemedire; volt Szegedde maga lován." Benkő: „volt Peste kocsia; kaszált 3 hétig; vit törököt Kőrösre."[29] Tehát nem kizárólag gyalogrobotjaikat rögzítették egy listán belül. Sok esetben persze teljesen egyértelmű a megfogalmazás: „Iványos Jakab volt Füleken gyalog."[30] Éppen ezért célszerű volt a gyalogrobotot is három részre osztani, és külön-külön elemezni. Az itt rögzített különféle személyszállításokat és fuvarokat pedig a következő fejezetekben fogjuk érinteni.

A *kaszálás* az egyik legrégibb ingyenmunka lehetett a mezővárosokban. A korábban már említett 1633-ból fennmaradt töredék is a kaszások névsorát tartalmazza. Ennek a mezőgazdasági tevékenységnek az összegzése és statisztikai feldolgozása jelenti a legkisebb gondot, mivel a végzett munka időtartamát pontosan rögzítették hetekben, ritkábban napokban. De még ez esetben is utalnunk kell arra, hogy a jelzett időkeret csak a minimumot jelenti. A tényleges időráfordítás a valóságban ennél minden bizonnyal nagyobb volt. Nemcsak arra kell gondolnunk, hogy esetleg nem rögzítettek minden szolgálatot, hanem arra is, hogy a távolabbi rétekre, kaszálókra történő utazás gondja-terhe a robotolót sújtotta.

A 2. táblázatunk egyértelművé teszi, hogy 1664-ben, és valószínűleg más években is hasonló lehetett az ez irányú igény, az ingyenmunkára számításba vehetők kisebb része végzett ilyen jellegű munkát: összesen 37,4%, ami egyben azért azt is jelzi, hogy valóban ez az egyik legjelentősebb közmunkának mi-

[29] Uo. 1664. 51–52. o.
[30] Uo. 56. o.

nősült Kecskeméten. Az egyes rétegek, csoportok között rendkívül eltérő a részvételi arány. Figyelemre méltó, hogy a nincsteleneknek nem egészen az ötöde kaszált a város hasznára. Ez annál inkább feltűnő, mivel az adóalappal, igavonókkal nem rendelkező csoport ezen a területen tudta volna nyújtani a tőle telhető legtöbbet: testi erejét, ügyességét. Az „egyéb" kategóriába soroltak közel harmada végzett ilyen munkát, akik között ugyancsak sokan lehettek olyanok, akiknek nem volt igavonójuk.

Az adóalappal rendelkezőkön belül a legkisebb arányban a nagygazdák végeztek ilyen munkát, kb. minden negyedikre került sor. Ez érthető is, hisz egyéb adottságaikat máshol jobban lehetett hasznosítani. Legnagyobb arányban a kisgazdák kényszerültek ennek a munkának a végzésére. Közülük minden második végzett ilyen ingyenmunkát. Ehhez képest lényegesen kisebb volt a törpegazdák részvételi aránya (36,1%), pedig ezekre is illik az, amit a nincstelenekkel kapcsolatosan korábban megállapítottunk. Viszonylag magas a középgazdák ez irányú szolgáltatása, a 31,4%-os részvételi aránya is.

Meglehetősen erős a szóródás a végzett munka időtartamában is. A gazdák közel harmada három hetet kaszált, 29,2%-a két héten át, és közel 40%-a csupán egy hetet teljesített. Szinte kivételesnek mondható az igen hosszú, négy hetet kitevő igénybevétel. A kaszálásra kényszerülők átlagosan 11,5 munkanapon át végeztek ilyen munkát.

A robot mennyiségének csoportonkénti megoszlásáról külön is célszerű szólni, mivel ez lényegesen erőteljesebb szóródást érzékeltet, mint amit maga a részvételi arány jelzett. A nincstelenek tényleges szolgálata még erőteljesebben kiemeli a korábbi megállapítást. A törpegazdák csaknem ugyanolyan nagyságban részesedtek e robotból mint a lakosságon belüli számarányuk: 34,1%. Ezzel szemben a lakosság 27,8%-át kitevő kisgazdák az összes munka több mint 40%-át voltak kénytelenek elvégezni. A középgazdák és a nagygazdák egyaránt abszolút mennyiségben és számarányukat tekintve is igen keveset vállaltak ebből a teherből.

A kecskemétiek számára minden bizonnyal az egyik legriasztóbb ingyenmunkának a *hajóvontatás* bizonyult. Az elvadult Duna-parton a török uszályok vízfolyással szembeni vontatása rendkívül nagy gondot és energiabefektetést jelentett. A partvonal kiépítetlensége, elhanyagoltsága miatt állati energiát igénybe venni nem lehetett, és így a török katonai vezetők a folyammenti falvak lakosait vették igénybe. Kecskemétiek számára a távolság és a munka minden tekintetben szokatlan jellege is felette riasztó lehetett. Bár 1664-ben a nyárutón és kora őszön került sor hajóvontatásra, és az előző évben is hárult rájuk hasonló robot, ettől függetlenül minden bizonnyal a szokásosnál is jóval nagyobb ellenérzéssel végezték ezt az ingyenmunkát.

Az 1664-es évben négy esetben kellett a városnak hajóvontatókat kiállítani. Egy alkalommal Dunaföldvártól Budáig, a többi esetben Budától Esztergomig kellett az uszályokat felvontatniok.

A munkavégzés szokatlansága, és az a tény, hogy átlagon felüli fizikai igénybevételt követelt, megkülönböztetett figyelmet kívánt annak megszervezése.

Azok a listák, amelyek a kirendelt személyek nevét rögzítették, csak a dátumot jelzik, továbbá a kiindulópontra, illetve a vontatás végpontjára utalnak. Nem rögzítik egyetlen esetben sem, mennyi időt vett igénybe maga a hajóvontatás, illetve a felvonulás és a visszatérés. Az ehhez szükséges időt így csak felbecsülni tudjuk. Mivel ez esetben sem kívánjuk a hatás kedvéért a munkaidő nagyságát a valóságosnál nagyobbnak feltüntetni, a Földvártól Budáig tartó vontatásra 7, a Budától Esztergomig tartó hajóvonásra 12 napot számoltunk. A tényleges igénybevétel ennél inkább nagyobb mint kisebb lehetett, így itt is a minimummal számolunk. A 3. táblázat adatai alapján a családfőknek csaknem pontosan egyharmada kényszerült erre a keserves munkára. Az egyes vagyoni csoportokon belül itt is erős szóródás tapasztalható.

Ha figyelembe vesszük, hogy végső soron ez is gyalogrobot, tehát igaerő nem szükséges hozzá, több mint feltűnő, hogy a nincstelenek közül még kevesebben kényszerültek erre a munkára mint a kaszálásra: mindössze három fő vett részt közülük. A szervezéssel, a gazdák kijelölésével kapcsolatos eljárás

3. TÁBLÁZAT

A hajóvontatás megoszlása 1664-ben

Réteg	Számuk	Dunaföldvár-tól Budáig	Budától Esztergomig,	Mindkettőt végzők száma	Budától Esztergomig két alkalommal	Robotolók száma	Munkanapok száma	A robot %-os megoszlása
Nincstelen	48	3				3	21	0,8
Törpegazda	291	34	29	2		65	624	22,5
Kisgazda	237	35	51		2	88	905	32,6
Középgazda	137	44	23	2	2	71	670	24,1
Nagygazda	61	24	9		2	35	324	11,6
Egyéb	79	13	12			25	235	8,4
Összesen	853	153	124	4	6	287	2779	100,0

sajátosságának érzékeltetése érdekében ugyancsak hangsúlyozottan kell felhívni a figyelmet arra, hogy a törpegazdák is lényegesen kisebb számban és arányban kerültek fel ezekre a listákra. Mindez nyilvánvalóan nem lehetett véletlen. Az egyebek közé soroltaknál az arány pontosan akkora volt mint a kaszálás esetében. A hajóvontatásnál nyilvánvalóan a nagyfokú igénybevétellel párosuló, hosszú időszakra szóló kiadós táplálkozás biztosításának a lehetősége jöhetett számba fontos szempontként a kijelölések alkalmával. Semmiképpen sem tekinthetjük véletlennek, hogy az előző csoportok alacsony részvételi arányával szemben a kisgazdák 37,1, a középgazdák 51,8 és a nagygazdák pedig 57,4%-ban voltak kénytelenek ezt a munkát vállalni, azaz a két legmódosabb rétegen belül minden második háztartásból kellett egy embernek hajóvontatás végett útrakelni.

A városi tanácsnak az ingyenmunka megszervezésében az igen körültekintő eljárását több tekintetben is meg kell állapítanunk. Ezt igazolja, hogy csak kis százalékban fordult elő, hogy egy háztartásból egymás után két alkalommal is igénybe vettek volna embert. Ugyanakkor háztartásonként egy embernél többet sohasem rendeltek ki egy-egy alkalommal.

A hajóvontatásra igénybe vett munkanapok száma merőben más megoszlást mutat mint a részvétel aránya. A nincstelenek, akik az összes háztartás 5,6%-át alkották, a munkának csak 0,8%-át végezték, tehát számarányukhoz mérten meglepően csekély hányadot. A törpegazdák is arányukon alul részesültek ebből a teherből, hisz a családok 34,1%-át képezték, és a vontatáshoz szükséges napok 22,5%-a jutott rájuk. Az egyebek között nyilvántartottak is valamivel kevesebbet kellett hogy vállaljanak mint amekkora a lakosságon belüli arányuk volt. A többi három rétegnél fordított volt a helyzet. A kisgazdák alkották a családok 27,8%-át, de rájuk hárult ezen munka 32,6%-a. A középgazdák a háztartások 16,1%-át jelentették, a munkából 24,1% jutott nekik. A nagygazdák is számarányukon túl voltak kénytelenek ebből a keserves munkából vállalni: a 7,1%-os részarányukkal szemben 11,6%-ot teljesítettek.

A robot keretében végzett *postaszolgálat*, hírvitel, levelek továbbítása, állatok elhajtása a gyalogroboton belül jelentős helyet foglal el. Feldolgozásuk is komoly problémát vet fel. Egy részüknél teljesen egyértelműen megfogalmazták, hogy valóban gyalog tette meg az illető az utat Fülekre, Szolnokra vagy Korponára. Másoknál ugyancsak egyértelműen jelzik, hogy a saját, a város avagy más gazda lován teljesítette szolgálatát. Ezért e téren nem lehet olyan egyértelműséggel fogalmazni, mint az előző két munkavégzésnél. Sajnos nem maradt fenn olyan határozat vagy egyéb feljegyzés, amely alapján a gyalogrobot és az igásrobot egyértelműen szétválasztható lenne. Éppen ezért a gyalogroboton belül csak azokat az eseteket vettük figyelembe, amelyek kétségtelenül ide sorolhatók, amelyhez igaerőt nem vettek igénybe. A lovas hírvivő esetén a munkanapok számát kettővel osztottuk és az igásrobottal együtt összegeztük.

Tekintettel arra, hogy az ilyen jellegű ingyen munka is jelentős teher volt a mezővárosi parasztság számára, önállóan is célszerű vele foglalkozni. A 4. táblázat és az 1. térkép alapján könnyen felbecsülhetjük, milyen körben kellett ezt a fajta robotot teljesíteni.[31] Minden érzelmi hangolás szándéka nélkül utalnunk kell arra, hogy ezek a látszólag egyszerű szolgálatok egyáltalán nem voltak kellemesek és irigyeltek. Egyrészt emlékeznünk kell arra, hogy háború dúlt már az előző évtől az ország területén, és az amúgy is igen gyenge közbiztonság a török, a tatár és a magyar csapatok portyái, rajtaütései miatt még egy rövid úton is a veszélyek sorát jelenthették. Az úton levőket könnyen megfoszthatták értékeiktől, főként lovaiktól, jószágaiktól. Valószínűleg ennek lehetett következménye, hogy igen nagy távolságokra is több esetben gyalog indították útnak levéllel, hírrel a parasztokat.

Továbbá meg kell gondolnunk, hogy a kecskemétiek sem rendelkezhettek tömegesen feltűnő helyismerettel, tájékozódóképességgel, így a tőlük több napi járóföldre lévő vidékekre elmenni, feladataikat

[31] A térképeken a kis méretek miatt az egyes települések nevét a táblázaton található azonosító számokkal helyettesítjük, a zárójelben lévő szám azt mutatja, hány alkalommal kellett a városbelieknek oda utazniok.

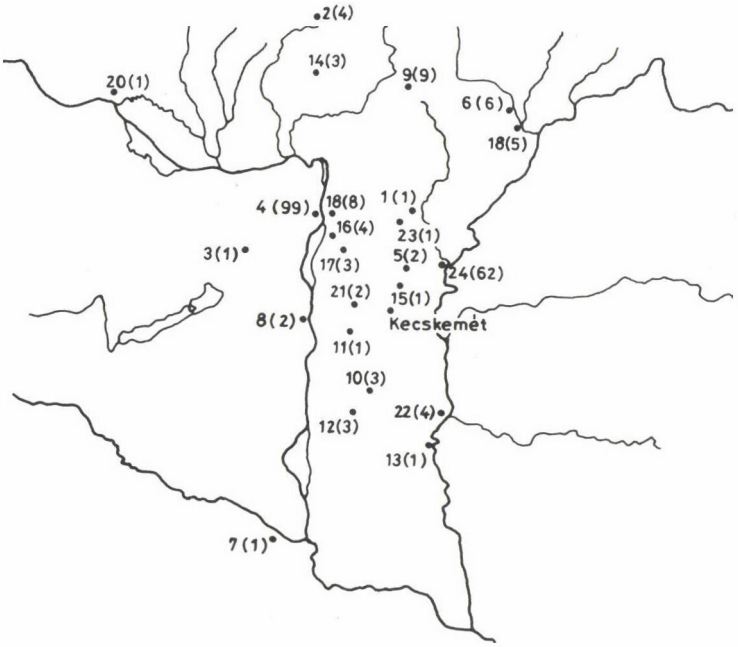

1. térkép

végrehajtani egyáltalán nem volt rutinmunka. Az ilyen ingyenmunkára kényszerülő közel százötven törpegazda, az ugyancsak közel kétszáz főt kitevő nincstelen-kisgazda-egyéb csoporthoz tartozók is legfeljebb csak a környéken mozoghattak biztosan. Tekintettel arra, hogy az ilyen feladatokat egyedül kellett megoldaniok, kevésbé lehetett számukra kívánatos mint az ugyanannyi időt követelő kaszálás.

1664-ben ezen szolgálat során a kecskemétiek 227 esetben 24 települést kerestek fel gyalog vagy lóháton, hírt víve, levelet hozva, vagy jószágot hajtva. A leggyakoribb célpont Buda volt, ahova csak ezzel a feladattal csaknem száz alkalommal indult valaki Kecskemétről. A budai török közigazgatás és katonai irányítás igényeinek teljesítését jelentette ez a gyakori útrakelés. A kapcsolattartás intenzitását még jobban érzékelhetjük, ha itt is figyelembe vesszük, hogy a fa- és szénaszállítások, élelem és takarmányfuvarok száma még ennél is nagyobb volt. Egészében azt mondhatjuk, hogy általában alig múlt el nap, hogy ne indult volna Budára valaki. Emellett még arra is utalhatunk, hogy a válságos esztendőkben a főbíró szinte havonta megjelent a pasa székhelyén, az adókat és az ajándékokat szállító, átadó tisztviselők pedig még gyakrabban voltak kénytelenek felkeresni a hódoltság katonai és közigazgatási központját.

Buda mellett Szolnok, a másik igen fontos, török kézen lévő vár volt gyakori úticél. A Pestre irányulókkal egyetemben ugyancsak a török igényeknek a kielégítését jelentették ezek az ingyenszolgáltatások is. Ezek képezték ezen robot döntő hányadát (74,4%-át). Ebben az esetben is tetten érhetjük a gyakorlatot: a robot döntő hányadát a töröknek kellett végezni. Hisz csak Fülekre, Korponára, Diósgyőrbe, Pozsonyba és Besztercebányára indulók szolgálták a magánföldesúri, illetve a nemesi megye érdekeit, s ezek száma összesen is csak 14 (az egész 6,2%-a), a többi esetben is csaknem kivétel nélkül a török kívánság, illetve parancs alapján küldték a helyi parasztokat.

Hozzávetőlegesen minden második háztartásból kellett erre a munkára embert biztosítani. Az egyes

4. TÁBLÁZAT

Gyalogrobotot végzők Kecskeméten 1664-ben

Réteg	Számuk	1–5	6–10	11–15	16–20	21–30	31–40	41–50	A robotolók száma	A robotnapok száma	A robot %-os megoszlása
		napot robotolt									
Nincstelen	48	2	3	3	2	1	1		12	165	2,2
Törpegazda	291	12	24	37	28	38	8	2	149	2533	33,7
Kisgazda	237	7	29	36	34	42	5	1	154	2603	34,7
Középgazda	137	7	41	20	6	7	2		83	962	12,8
Nagygazda	61	3	20	7	6	3		1	40	488	6,5
Egyéb	79	5	21	21	11	4			62	754	10,1
Összesen	853	36	138	124	87	95	16	4	500	7505	100,0

rétegeken belül a megoszlás arányosabb mint az előző két robot esetében. Jelentős eltérés az átlagtól (26,6%) csak a nincsteleneknél (12,5%) és a törpegazdaság (itt ellenkező irányú az eltérés: 31,6%) észlelhető. Az ez irányú munka összmennyiségéből viszont kétharmad a törpebirtokosokra és a kisgazdákra hárult. Minden bizonnyal ezúttal is a tanács szervező-irányító munkájának, előrelátásának lehetünk tanúi: a csekély igaerővel rendelkező két vagyoni réteg számára az volt a viszonylag elviselhetőbb munka.

A gyalogroboton belül a mészoltás, pásztorkodás, jószághajtás stb. együttesen sem képeznek olyan számottevő terhet, mint az ingyenmunkák közül bármely korábbi. Ezen munkavégzések időigényét a nyilvántartások nem rögzítették. Így csak az utólagos becslés révén lehet olyan adatokat gyűjteni, amelyek azután a statisztikai elemzést lehetővé teszik. A becslések során abból indultunk ki, hogy átlagosan naponta 30 km körüli utat tehettek meg gyalog, illetve lóháton. A távolságokat csak a mai útviszonyoknak megfelelően lehet felbecsülni. A korabeli állapotok felidézése még Buda és Kecskemét között is bajos lenne. A kevésbé ismert településekhez vezető utak vonala, azok állapota még több kérdőjelet állít fel. E téren sem törekedhetünk pontos mennyiségi mutatókra. A kiindulásnak vett becslés ebben az esetben is a minimumot jelzi, hisz az esetleges várakozás, az útközben jelentkező akadály, egyéb nehézség rekonstruálása képtelenség lenne. A mészoltás esetében fejenként csak egy nappal számoltunk. Ez csak igen kevés embert érintett.

Az ily módon nyert munkanapok összesítése után mégis elvégezhető egy statisztikai összesítő a gyalogrobotot végzőkről. Az egyes rétegeken belül ezúttal olyan belső cspoortokat alakítottunk ki, amelyek legalább érzékeltetik, ha számszerűségükben nem is abszolút pontosan mutatják a robottal töltött napok számát. A 4. táblázaton a teljesített munkanapok száma alapján hét kisebb egységet állítottunk fel. Az összesítés segítségével megállapíthatjuk, hogy egyetlen évben a gyalogrobotra kötelezettek száma félezernyi volt. A valamilyen gyalogrobotot teljesítők megoszlása az előzőktől több tekintetben is eltér. A nincstelenek részvételi arányán (25%) túl még azt jelzi, náluk csaknem általános volt, hogy csak egyféle gyalogrobot teljesítésére kötelezték őket. Ha nem is ennyire egyértelműen, de közel hasonlóan fogalmazhatunk a törpegazdák esetében is. Lényegében ugyanezt állapíthatjuk meg az egyebeknél is. Ez azt igazolja, hogy az egyébként is elég keserves körülmények között lévőket szertelen teherrel nem sújtotta a tanács. A kedvezőbb anyagi körülmények között élőknél is érződik egyfajta arányosságra való törekvés, hisz míg az első két rétegen belül csak minden negyedik, illetve minden második háztartás kényszerült ilyen munkára, a többinél közel kétharmados a részvételi arány.

A teher igazi súlyát valójában az jelzi, hozzávetőlegesen hány napot kellett ingyen dolgozniok, milyen mértékben vonták el őket saját termelő tevékenységüktől. Ennek alapján történő csoportosítás után igen összetett kép alakul ki. A viszonylag csekély és az igen sok munkát végzők között nagy a szóródás. Az viszont megállapítható, hogy ez a szóródás minden rétegen belül fellelhető, tehát nem érződik egyfajta direkt és bántó részrehajlás a kijelölők részéről. Persze e téren a végső megállapítást csak az igásrobot nagyságának ismeretében tehetjük meg.

A gyalogrobot nagyságának felmérése után összegzésként is érdemes újból áttekinteni, milyen arányokban oszlik az meg az egyes vagyoni rétegek között. A napok számát a 4. táblázat adatainak súlyozott átlaga alapján számítottuk ki. Ismételten azt állapíthatjuk meg, hogy a nincstelenek, akik a háztartások 5,6%-át alkották, számarányukhoz képest lényegesen kisebb terhet kellett hogy vállaljanak még a gyalogroboton belül is: 2,2%-ot. A törpegazdák, akik a családok 34,1%-át képezték, csaknem pontosan ilyen arányban voltak gyalogrobottal megterhelve. Figyelemre méltó, hogy számarányukhoz képest (27,8%) a kisgazdák végezték a legtöbb ilyen jellegű ingyenmunkát. A középgazdák (16,1%) és a nagygazdák (7,1%) valamivel kisebb terhet vállaltak mint számarányuk.

V. Helyi fuvar, személyszállítás

A valóság nehezen tűri azt, hogy az áttekinthetőség érdekében egyfajta szerkesztett rendszerbe, csoportosításba sulykoljuk. Még látszólag egymástól erősen eltérő két közmunkaféleséget, a gyalogrobotot és az igásrobotot is sokszor nehéz szétválasztani. Az együttes nyilvántartás nem ritka. Visszatérő eset lehetett, hogy egy igaerővel nem rendelkező személy gyalogrobotban végezte munkáját más lovával, kocsijával. Ezért néhány esetben nem könnyű megítélni, igás- vagy gyalogrobotról van-e szó. Még szerencse, hogy az esetek többségében eligazít a szövegezés: „Horvát Mátyás volt Budára hírmondani maga lován."[32]

A helyi fuvar végzésénél ilyen gonddal ritkán találkozunk. Ezt az ingyenmunkát a szénakaszálással és az őrléssel együtt tartották nyilván. Minden bizonnyal évenként, kétévenként sorra kerültek a gazdák az egyes tizedeken belül, s innen származhat a „sor", „soros" munka elnevezés. A „heverő"-re pedig nyilván azért volt szükség, hogy egy-egy váratlanul felbukkanó török katonát lehetőleg minél gyorsabban el lehessen szállítani a városból, hogy minél kevesebb bajt okozhasson itt. Ezért tűnik fel minden oldalon több alkalommal is a hasonló jellegű szolgálat. Here András két heti kaszálás mellett „vitt törököt Kőrösre. Vitt törököt Izsákra." Közvetlen mellette: „Nagy István kaszált 3 hétig. Volt Budára kocsival, vit törököt Ócsára." Csak ugyanezen az oldalon úticélként megjelölve Halas, Szolnok, Buda, Szentmárton és Diósgyőr neve található még meg.[33] Az együttes nyilvántartás ellenére szükségesnek érződik az egyes munkaféleségek szétválasztása.

A *helyi fuvar* a sohasem kívánatos ingyenmunkán belül még az egyik legelviselhetőbb lehetett. Talfájáról, Nyírből, Ágasegyházáról stb. történő fa- és szénaszállítás még nem tette szükségessé, hogy több napra elhagyják a várost, az élelmezés viszonylag könnyen megoldható volt, és feltétlenül megmaradt valami a biztonságérzetből is. Nyilván ennek következtében alakult ki az a gyakorlat, hogy heverősoron fuvart bérmunkában is vállaltak. Az 1663-as városi statutum korábban idézett szövegében csak a négy forintos díjtétel lelhető fel, a szolgálat napjainak száma sajnos nincs megadva. A „heverő sor" időtartamát ennek alapján nem lehet megállapítani. Ebben segíthetnek a fuvardíjak.

1663-ban 12 alkalommal rögzítettek Kecskeméttől 84 km távolságra lévő Szegedre irányuló fuvart. Ennek átlagbére 5 forint volt. A következő évben 4 fuvar átlagbére 525 dénárt képezett.[34] A korabeli útviszonyok mellett 5–6 napot vehetett igénybe egy ilyen fuvar. Ezek alapján nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy a 4 forint (azaz 400 dénár) egy heti heverőrobotnak lehetett a díja. Itt gondolnunk kell arra is, hogy szerencsésebb esetben nem kellett minden napot munkával eltölteniök, másrészt arra is gondolnunk kell, hogy sokszor a környező kaszálókból, erdőkből kellett fuvarozni.

A helyi fuvar, a helyi ingyenmunka elemzése előtt utalnunk kell még arra is, hogy ez a szolgálat volt az, amely legegyértelműbben a városi tanács, a városgazdálkodás érdekeit szolgálta. A fűtéshez, építkezéshez szükséges fa- és nádszállítás, széna, bor és gabona fuvarozása évről évre szükségessé vált.

Az 5. táblázatunk a statisztikai megjelenítés eszközeivel érzékelteti, milyen mértékben vette igénybe erre a munkára a város adózóit. Egyben viszonyítási alapot is jelenthet a többi robotféleséggel történő összehasonlításhoz is. Utalnunk kell arra, hogy az ún. heverő soron lévők közül csak azoknak a szolgálatait tudtuk számításaink során figyelembe venni, akik valamiféle munkát végeztek. Az esetlegesen munka nélkül töltött napokról feljegyzés nem maradt.

32 BKML IV. 1504. n. 1664. 78. o.

33 Uo. 75. o.

34 *Iványosi-Szabó Tibor*: A bérek alakulása Kecskeméten a hódoltság utolsó évtizedeiben. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. 361. o.

5. TÁBLÁZAT

Robot keretében végzett postaszolgálat Kecskeméten 1664-ben

Réteg	1. Berény	2. Besztercebánya	3. Börgönd	4. Buda	5. Cegléd	6. Diósgyőr	7. Eszék	8. Földvár	9. Fülek	10. Halas	11. Izsák	12. Jánoshalma	13. Kanizsa	14. Korpona	15. Kőrös	16. Némedi	17. Ócsa	18. Ónod	19. Pest	20. Pozsony	21. Szabadszállás	22. Szeged	23. Szentmárton	24. Szolnok	Eset összesen	%-os arány
Nincstelen				3							1													2	6	2,1
Törpegazda	1		1	44		1			3	3							2					2		35	92	40,5
Kisgazda		2		27	1	1		1				1		2	1	2			2		1		1	13	55	24,3
Középgazda		1		10	1	3		1	3									3	4	1		1		6	34	15,0
Nagygazda		1		3		1	1		3			1		1		2		2	1					1	17	7,5
Egyéb				12								1	1				1		1		1	1		5	23	10,1
Összesen	1	4	1	99	2	6	1	2	9	3	1	3	1	3	1	4	3	5	8	1	2	4	1	62	227	100,0

6. TÁBLÁZAT

Robot keretében végzett helyi fuvar Kecskeméten 1664-ben

Réteg	Számuk	1–5 munkanapot robotolt	6–10 munkanapot robotolt	Robotolók száma	Munka napok száma	A robot %-os megoszlása
Nincstelen	48					–
Törpegazda	291	20		20	60	10,7
Kisgazda	237	60	1	61	188	33,4
Középgazda	137	52	7	59	212	37,7
Nagygazda	61	12	4	16	68	12,1
Egyéb	79	9	1	10	35	6,1
Összesen	853	153	13	166	563	100,0

A helyi fuvarral eltöltött munkanapok száma a gyalogrobottal szemben igen szerény: 563.[35] Ez is érzékelteti, a település igazgatásával, a város gazdálkodásával kapcsolatosan milyen szerény mértékben vették igénybe a lakosság ingyenmunkáját.

Itt is, miként a gyalogrobotnál, feltűnik, hogy a közép- és a kisgazdák kényszerültek legnagyobb számban és arányban arra, hogy a helyi fuvart vállalják. A munkának a 37,7, illetve 33,4%-a hárult rájuk. A nincstelenek teljesen mentesültek ettől a munkától, az egyebek közé soroltakra is csak 35 munkanap (6,1%) jutott. Ugyancsak mérsékelten lettek megterhelve a törpegazdák és a nagygazdák is.

Ennek a tehernek szerényebb jellegéből adódott, hogy a 166 ilyen robotra kényszerülő gazdának 92,2%-a csupán néhány napon át volt igénybe véve, és mindössze 13-an kényszerültek 6, vagy annál több napon át helyben fuvarozni.

Külön érdemes szólni a robot keretében történő *személyszállításról*, amely ingyenmunka ugyancsak a viszonylag mérsékeltebb terhek közé sorolható. A Fülekre való két szállítástól eltekintve csaknem minden egyéb fuvar a törökök szállítását célozta. Elenyésző arány lehetett az, amelyben valamelyik helyi tisztségviselőt szállították a környező település egyikébe. (7. táblázat, illetve 2. térkép.)

Az egyes települések többsége valamivel szűkebb körben helyezkedik el mint a postaszolgálat esetében. Feltűnő, hogy több településre igen nagy számban kellett embert szállítani: Cegléd, Halas, Izsák, Kőrös, Némedi, Ócsa, Pest. A 363 személyszállítás az adózók viszonylag széles körében oszlott meg: 42,6%-uk vett részt benne. A megoszlás némileg eltér az előzőktől. Mindenekelőtt az a feltűnő, hogy a nincstelenek 16,7%-a (igaz csak 8 eset) szállított személyt. Ennek magyarázata az lehet, hogy az ingyenmunkára nem ritkán igát, kocsit biztosított egy-egy gazda, és a kocsis szerepét kellett csupán vállalnia a vagyontalan városlakónak. A törpegazdák részesedése lényegesen csekélyebb mint a postaszolgálatnál volt. Csak minden ötödik kényszerült erre a robotra, és a munkának csupán 15,7%-át végezték. Kiemelkedő viszont a kisgazdák részesedése. Minden másodikra jutott ebből a munkából, és a 363 fuvarnak a 33,9%-át bonyolították le. A robottehernek valamivel kisebb részét kapták a középgazdák, de a legnagyobb arányban (71,5%-uk) vittek törököt vagy egyéb személyt közelebbi távolabbi településre. Számukhoz képest elég sok nagygazdára is kivetették ezt a terhet (63,9%-ukra), de az összes személyszállításnak csak csekély hányadát bonyolították le. Az „egyéb" kategóriában lévők közel fele kapcsolódott

[35] A munkanapok számát itt is súlyozott átlag alapján számítottuk ki.

7. TÁBLÁZAT

Robot keretében történt személyszállítás Kecskeméten 1664-ben

Réteg	1. Buda	2. Cegléd	3. Csongrád	4. Eszék	5. Fülek	6. Fülöpszállás	7. Halas	8. Izsák	9. Jakabszállás	10. Kécske	11. Kőrös	12. Némedi	13. Ócsa	14. Pest	15. Szabadszállás	16. Szeged	17. Szentmárton	Eset összesen	%-os megoszlás
Nincstelen								2		1	2		1		1		1	8	2,2
Törpegazda		3	2		1		4	15		2	17	4	3	2	2		2	57	15,7
Kisgazda	1	6	3	1		2	11	9	2	5	41	9	9	14	4	3	3	123	33,9
Középgazda	1	3	5			2	12	12		2	34	4	7	6	5	5		98	27,0
Nagygazda					1	5	8	3			8	2	3	5	1		3	39	10,7
Egyéb		2				2	4	9			12	3	2	1	1	1	1	38	10,5
Összesen	2	14	10	1	2	11	39	50	2	10	114	22	25	28	14	9	10	363	100,0

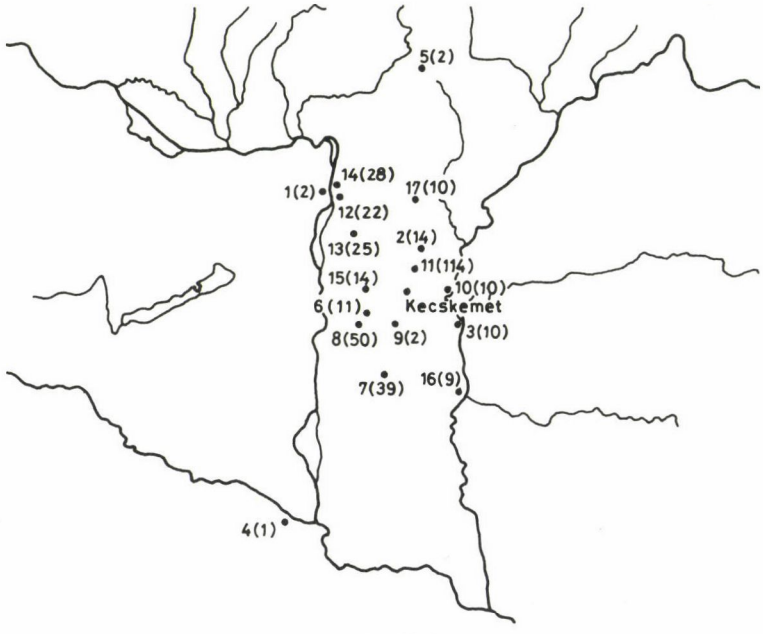

2. térkép

be ennek az ingyenmunkának a végzésébe, de az esetek többségében csak egy-egy alkalommal kellett erre vállalkozniok. Náluk is ki kell emelnünk, hogy a családfő kocsiján, szekerén vagy más gazda fogatán végezhették a robotot.

VI. Távolsági fuvar

A különféle ingyenmunkán belül mindig a nagyobb távolságokra irányuló vagy nagyobb távolságokban végzett igásrobot volt a jobbágyok számára a legterhesebb. Az otthontól való elszakadás, az ember és az állat élelmezése, eszközök, szerszámok fokozott igénybevétele, sérülések és betegségek tették rettegetté ezt a szolgálatot mindenki számára. A hódoltságon, különösen a háborús években a rendkívül gyenge közbiztonság fokozta az ez irányú félelmet. Mindezen túl hangsúlyoznunk kell, hogy a török katonai vezetés nem ismerte a méltányosságot, és ha egyszer szert tudtak tenni a szükséges igaerőre, szállítóeszközre, addig nem engedték el, míg az újabb váltás meg nem érkezett vagy a munkálatok be nem fejeződtek.

Az 1660-as években az egyre inkább megerősödő török állami és magán kizsákmányolás felmérését szolgáló királyi inquisitio több fontos tanúsággal szolgál Kecskemétre vonatkozóan is.[36] Czirkátor Mihály, Nagy György és Nagy Péter tanúvallomásai szerint a város töröknek járó adója Érsekújvár elvesztése után nem emelkedett. Az 1662-ből fennmaradt adókönyvek adatai tehát jóval korábbi időszakra is érvényesek. Nem tértek ki a panaszok során arra sem, hogy emelkedett volna a töröknek szállítandó

[36] *Purjesz*: i. m. 188. o.

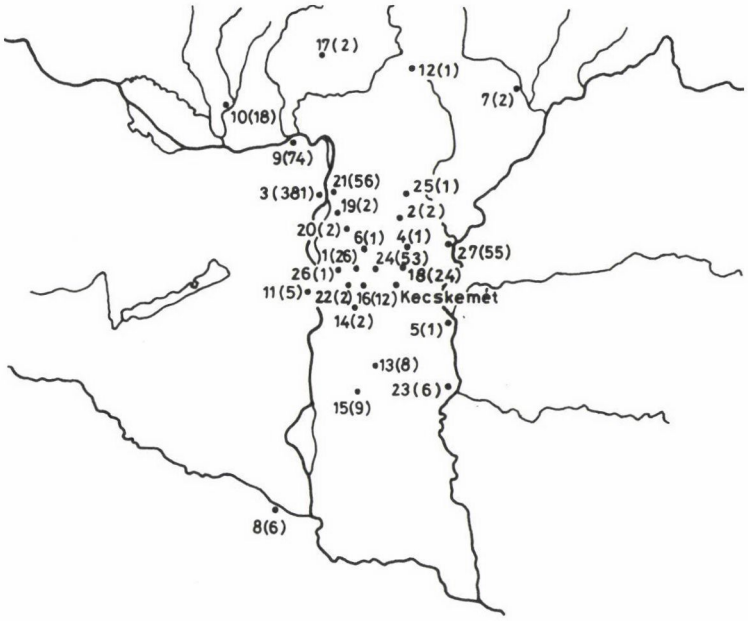

3. térkép

fa és széna mennyisége. Ennek értelmében az 1663–64-ben már dokumentálható tömeges takarmány és tüzelő, valamint épületfaszállítmányok megszokottnak mondhatók. Különös hangsúlyt kapott viszont a tanúvallomásban a hosszúfuvar vagy legalábbis annak az Újvárhoz kapcsolódó része. „Az ujvári szekerezés felette sulyos rajtok, mert minden esztendőben ednihány izben kelletik Ujvárban szekerezniek holmi dologban. Eccersmind ötven s hatvan szekeret is kell adniok. Marhájok kára s veszedelme ezen szekerezés miatt annyi, kinek számát sem tudják."[37] Nem felesleges felhívni a figyelmet arra, hogy a Kecskemétet képviselő három civis a többi hosszú fuvar, a hajóvontatások stb. ellen nem emelt szót, csak a legterhesebbnek minősülő újvári szekerezést emelték ki. Itt is utalnunk kell arra, hogy a megszokott igénybevételtől elsődlegesen és legfeltűnőbben nyilván ez tért el, ez irányú terheik a robotkönyvben feltűnő mennyiségben már évek hosszú sora óta terhelhette őket.

Egyébként ezt érzékelteti az is – miként erre már utaltunk is –, hogy a legrégibb csaknem teljesnek mondható robotlajstrom formájában, belső rendszerében annyira kiforrott, magától értetődő, hogy egy hosszabb gyakorlat eredménye lehet.

A 8. táblázat adatai érzékeltetik milyen sok települést, pusztát érintett a távolsági fuvar. A 3. térkép illusztrálja, milyen jelentős távolságokat kellett ökrös szekereikkel és lovas kocsikkal megtenni az ingyenmunka keretében. Az erősen eltérő távolságok nem csekély gondot jelentettek a csoportosításnál és a statisztikai feldolgozás során. A helyi fuvar leválasztása érdemi gondot nem jelenthetett. A távolságok nagysága alapján történő újabb megosztás tovább növelte volna az amúgy is jelentős számú táblázatot, amelyeknek az elmélyült elemzése a terjedelmet gyarapította volna számottevően. Éppen ezért célszerű-

37 Uo.

8. TÁBLÁZAT

Távolsági fuvar Kecskeméten 1664-ben

Sor-szám	Helység	Nincs-telen	Törpe-gazda	Kis-gazda	Közép-gazda	Nagy-gazda	Egyéb	Össze-sen
1.	Adacs			3	10	12	1	26
2.	Bicske				2			2
3.	Buda	1	15	75	189	89	12	381
4.	Cegléd				1			1
5.	Csongrád						1	1
6.	Dabas				1			1
7.	Diósgyőr			1		1		2
8.	Eszék		1		5			6
9.	Esztergom		2	12	34	23	3	74
10.	Érsekújvár		1	3	9	5		18
11.	Földvár		2		2	1		5
12.	Fülek		1					1
13.	Halas		4	2	1	1		8
14.	Izsák			1	1			2
15.	Jánoshalma			1	4	4		9
16.	Kerekegyháza			1	8	3		12
17.	Korpona		1	1				2
18.	Kőrös		3	7	8	6		24
19.	Némedi			1	1			2
20.	Ócsa			1	1			2
21.	Pest	1	3	10	24	16	2	56
22.	Szabadszállás		2					2
23.	Szeged		2		2	2		6
24.	Szentgyörgy			12	17	22	2	53
25.	Szentmárton					1		1
26.	Szentmiklós				1			1
27.	Szolnok			10	31	13	1	55
Esetek összesen		2	37	141	352	199	22	753
%-os megoszlás		0,3	4,9	18,8	46,7	26,4	2,9	100,0

nek látszott az egy napi járóföldnél távolabb lévő településre, pusztára irányuló fuvarokat együtt kezelni, statisztikai feldolgozásukat együtt végezni, és csak a néhány egészen kiugró terhet jelentő esetet, helyet részesítsük megkülönböztetett figyelemben az elemzés során.

A távolsági fuvar 27 települést, illetve pusztát érintett. Ezek között több olyan található, amelyben jelentős vagy fontos török katonai létesítmény volt. Az ide irányuló szállítmányok ily módon kétségte-

lenül egyértelműen a török hódítók érdekeit szolgálták. Buda, Eszék, Esztergom, Érsekújvár, Földvár, Pest, Szeged és Szolnok ilyen települések voltak. A 753 fuvarból ezekbe irányult 595, tehát az egésznek 79%-a! Itt nem térünk ki arra, hogy a többi környező településre irányuló fuvarnak a végzése is igen tetemes hányadban egyértelműen a török követelésére történt meg, hogy az Adacsról és Szentgyörgyről szállított széna később Budán vagy a dunántúli táborok valamelyikén kötött ki. Tehát kétségtelenül dokumentálható, hogy a távolsági fuvarnak négyötöde a török katonai követelésnek kielégítését szolgálta. Az egyértelmű földesúri vagy nemesi vármegyei célokat a Diósgyőrbe irányuló két, a Fülekre történő egy és a Korponába irányított kettő fuvar képviselte. Ez az egésznek nem egészen egy százalékát jelentette. Tekintettel arra, hogy Kőrös és Cegléd kivételével igen szűk volt a város igazgatásának, testületének kapcsolata más településekkel, valószínűnek látszik, hogy az ingyenmunka keretében végeztetett fuvar döntő többsége a fennmaradó esetekben is a törököt szolgálta.

A hosszú vagy távolsági fuvarban résztvevő egyes vagyoni rétegek részvételi aránya csaknem szabályos Gaus-görbét mutat. (Lásd a 8. táblázat.) A nincstelenek gyakorlatilag elhanyagolható részt vállaltak, amit helyzetük tökéletesen indokol is. Figyelemre méltó, hogy a többi robotféleséggel szemben ebből a törpegazdák igen csekély arányban részesedtek, ezen jellegű munkának még a huszada sem sújtotta őket, pedig a háztartások 34,1%-át alkották. Csekélyke vagyonukat, a rendelkezésükre álló minimális igaerőt vehette tekintetbe a város, amikor megkímélte őket tőle. A családok 27,8%-át kitevő kisgazdák a távolsági fuvar 18,8%-át szenvedték el. Tehát őket is a viszonylagos kímélet mentette meg a szélesebb körű anyagi romlástól. Viszont több mint figyelemre méltó, és a későbbi elemzés során erre még célszerű lesz visszatérni, hogy a két legvagyonosabb réteg milyen komoly arányban volt kénytelen vállalni ezt az igen sérelmes, komoly anyagi áldozatot követelő robotot. A középgazdákra, akik a háztartásoknak csak 16,1%-át alkották, a fuvarok 46,7%-a hárult, míg a nagygazdák, akik a lakosság 7,1%-át jelentették, a fuvarok 26,4%-át végezték el. Tehát mindkét réteg a számarányukhoz viszonyítva 3–4-szeres terhet kapott. Nincs módunkban annak megállapítása, hogy a városban fellelhető ingó és ingatlan vagyon, illetve igaerő hányad részét birtokolta ez a két réteg, de valószínű, hogy ezt figyelembe véve is viszonylag kedvező lehetett a teherből való részesedésük aránya. Erre enged következtetni a 13. táblázat, amely az 1664-es adókönyv alapján készült, és a vadszám megoszlását demonstrálja. Bár csak a jelentősebb állatok és a bevallott pénzvagyon megoszlását dokumentálja, az igaerő megoszlására ennek alapján jól lehet következtetni.

Külön is célszerű áttekinteni, hogy a legnagyobb terhet jelentő újvári, budai, pesti, eszéki és esztergomi szekerezésből hogyan vették ki részüket az egyes rétegek. Ez a számvetés alig mutat valami eltérést az egészből történő részesedés arányához képest. A törpegazdák csak alig észrevehetően kevesebbet kaptak a legnagyobb terhet jelentőkből, a középgazdák és az egyebek közé soroltak valamivel kedvezőtlenebb eljárásban részesültek. A nagygazdáknál is csak alig érezhető könnyebbség mutatható ki. Ennek ellenére sem volt hiábavaló ezen ellenőrző számítás elvégzése, mivel így nyugodtabban fogalmazható meg, hogy a városi magisztrátus nem kedvezett érdemben azoknak a családoknak, akik egyébként a legtöbb tisztségviselőt juttatták be soraikba.

Bár kétségtelenül sokatmondó lehet, milyen arányban kényszerültek a legsúlyosabb fuvaresetekből kivenni részüket az egyes rétegek, célszerű a lehetséges keretek között érzékeltetni, a távolsági, illetve hosszú fuvarra hány napot voltak kénytelenek áldozni. A 9. táblázat alapján kitűnik, hogy a 753 távolsági fuvar mindössze (38,3%-ukra) 327 családra, háztartásra hárult, nehezedett ez a leginkább rettegett teher. Az egyes rétegek részvételi aránya több mint figyelemre méltó. A nincstelenek nemcsak a végzett munka nagyságát, hanem a részvétel arányát illetően is elhanyagolhatóan kevesen voltak. Az egyebek között — mint már utaltunk is rá — lehettek további igen szegény családok. Ezeknek közel fele — bár igen csekély esetben — részt vállalt valamilyen távolsági fuvarban, nyilván mint kisegítő, rakodó, illetve kocsis. A törpebirtokosok közül kb. minden tizedik végzett ugyan ilyen munkát, de csak az eltöltött na-

9. TÁBLÁZAT

Robotként távolsági fuvart végzők Kecskeméten 1664-ben

Réteg	Számuk	1–5	6–10	11–15	16–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	A robotolók száma	A robot napok száma	A robot %-os megoszlása
		napot fuvarozott											
Nincstelen	48	2									2	6	0,1
Törpegazda	291	23	10	1	1						35	180	3,7
Kisgazda	237	40	30	12	4	9	3			1	99	9303	19,0
Középgazda	137	7	14	15	20	23	13	8	1	1	102	2221	45,3
Nagygazda	61	4	7	3	5	13	9	7	3		51	1333	27,2
Egyéb	79	22	13		2	1					38	231	4,7
Összesen	853	98	74	31	32	46	25	15	4	2	327	4901	100,0

10. TÁBLÁZAT

Tábori kocsisok és gyalogosok 1664-ben

Tized	Tizedesek száma	Lovasok	Gyalogosok	Összesen
I.	8	68	89	165
II.	8	79	93	180
III.	5	50	58	113
IV.	8	53	73	134
Összesen	29	250	313	592

pok 3,7%-a jutott rájuk. Az ilyen irányú számbavétel a korábbiakat még erőteljesebben aláhúzza, hisz a középgazdák csaknem 75%-a, a nagygazdáknak pedig 83,6%-a volt kénytelen valamilyen formában részt vállalni a távolsági fuvarból. A fentiekből az is következik, hogy az igen megterhelő, 20 napnál továbbtartó ilyen jellegű robot a kisgazdák közül csak 13-at (5,6%), a közepes gazdákból 46-ot (33,6%), a nagygazdák közül 32 családot (52,5%) sújtott. Az egyéb kategóriában lévő egy fő nyilvánvalóan valamelyik módosabb özvegynek vagy beteg gazdának veje, hozzátartozója lehetett. Az aránytalanul nagy terhek ez irányú megoszlása összhangban van a robotmunkának korábban már érintett elosztási gyakorlatával, a magisztrátus viszonylagos körültekintésével.

A távolsági fuvar számbavételén belül kell kitérnünk egy újabb nyilvántartásra, amely ugyancsak a robotlajstromban található.[38] Bevezető sorai: „Az tábori kocsi sornak és tizedeseknek száma." A négy quadranst, azaz a négy negyedet sorra vévén rögzíti a tizedesek nevét, illetve azt, hány lovas, hány gyalog tartozott az egyes tizedesek irányítása alá. Ezen nyilvántartás alapján készült a 10. táblázat. A gondosan vezetett nyilvántartás ugyanattól a kéztől származik, aki a szekeres és kocsis szolgálat, a gyalog emberek szolgálatának nyilvántartásához és a heverő soron lévők listáját összeállította, illetve a lajstromba beírta. Tekintettel arra, hogy semmiféle megjegyzés nem kapcsolódik hozzá, leíró forrásunk erre vonatkozóan nincs, nem csekély gondot okoz ennek feldolgozása.

A forma merőben eltér minden korábbi ez irányú nyilvántartástól, amelyekben személyre szólóan rögzítették az elvégzett ingyenmunkát. Ezzel kapcsolatosan nem tudhatni, hogy egy újabb, minden korábbinál nagyobb arányú szolgáltatásról van-e szó, vagy egyfajta összegzésről. Óhatatlanul felmerül az iratokat lapozóban a Purjesz István által feldolgozott 1668-as királyi inquisitio, illetve az ott felvetett kérdések sora, a város három követének a válasza. Azok számára készült volna egy kimutatás? A véletlen műve mindössze, hogy a 11. táblázat összesítése alapján a város 591 családfője vett részt 1664-ben ingyenmunkában, a kimutatás adatai szerint pedig 592 fő végzett kocsis és gyalogos robotot?

Ha egyszeri ingyenmunkaként zúdult a városra, közel azonos tehernek bizonyulhatott mint a különféle fuvarok együttesen. Hisz ilyen tömeget, ha egyszer útnak indítottak, azokat néhány nap után nem engedték szabadon. A megyei tisztviselők előtt tett vallomás során 1668-ban elvesztett ökrök soráról szóltak a követek. Ebben a lajstromban pedig kivétel nélkül lovas, vagy e szó rövidítése lelhető fel.

A feljegyzéssel kapcsolatosan ki kell még térnünk arra is, hogy az egyes tizedesek neve után szabályosan és viszonylag gondosan vont rovások találhatók. Az esetek többségében nyolc, öt esetben hét, egy alkalommal hat látható. Ezek fellelhetők két olyan tizedes neve mellett is, kiknél sem lovasok, sem gyalo-

[38] BKML IV. 1504. n. 1664. 176–177. o.

11. TÁBLÁZAT

A robot megoszlása Kecskeméten 1664-ben

Réteg	Számuk	1–5	6–10	11–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	71–80	A robotolók száma	A robot napok száma	A robot %-os megoszlása
		munkanapot robotolt											
Nincstelen	48	2	3	5	1	1					12	165	1,3
Törpegazda	291	15	26	66	38	13	2				160	2738	21,1
Kisgazda	237	5	14	64	53	21	6	4	1	1	169	3777	29,2
Középgazda	137	3	8	24	29	24	18	4	5	1	116	3428	26,5
Nagygazda	61	2	3	8	14	9	6	9	2	2	55	1860	14,4
Egyéb	79	10	24	37	8						79	977	7,5
Összesen	853	37	78	204	143	68	32	17	8	4	591	12945	100,0

gosok nem lettek feltüntetve. Így nagy annak a valószínűsége, hogy az egyes tizedesek igénybe vett napjait rögzítették ily módon, nem pedig az irányításuk alatt lévő ingyen munkát végzőkét. Ha elfogadjuk azt, hogy az egyes tizedekből kiállított kocsisok, gyalogosok robottal eltöltött napjainak számát jelzik, 4546 ingyenmunkával töltött napot rögzítenek. Tehát az ebben a kimutatásban összegzett távolsági fuvarra fordított napok száma csaknem megegyezik az általunk összegzett, és súlyozott átlag alapján kiszámított hosszú fuvarra szánt napokéval. Ha a 9. táblázat összegéből levonnánk a „heverő soron" lévők Szentgyörgyre, Adacsra stb. irányuló fuvarját, a két szám csaknem egybecsne.

Mindezek ellenére megmarad egyfajta bizonytalanság ezen nyilvántartást illetően. Tekintettel arra, hogy csak tizedenkénti, illetve tizedesenkénti bontásban rögzítették az adatokat, a korábban alkalmazott feldolgozásba beépíteni semmiképpen sem lehet. a végső összegzésnél alternatív megoldásként figyelembe kell vennünk.

Lényegesen kisebb arányú terhet jelentett, de eltérő jellege miatt feltétlenül ki kell térni az alábbi feljegyzésre: „Szantani az melj ökröket el vittenek az vezer basa szamara."[39] Tizenhárom tizedből 8 ökröt, egy szekeret, egy ekét és 3 embert vettek igénybe. Sajnos semmi utalás nincs arra, hol kellett a munkát végezni, illetve meddig tartott ez a mezőgazdasági munka. Arra viszont kellően fel kell figyelnünk, hogy még egy ilyen jelentős szász várossal szemben is mint Kecskemét, amely tehát nem állott valamely török tiszt magánkizsákmányolása alatt, felléptek ilyen igénnyel. A török földesurak majorsági gazdálkodásának terjedéséhez ez persze csak egyetlen adalék, de jól érzékelteti, milyen váratlan és kiterjedt követeléseknek is eleget kellett tenni. Mivel számszerűségében az itt végzett robot sem ragadható meg, statisztikai összegzéseinkből érthetően ez is kimaradt.

Éppilyen nehezen lehet felbecsülni, hány napi munkát igényelt a kovácsokra nehezedő ingyenmunka. Ezek a mesterek éppen azért mentesültek a különféle robotterhektől, mivel szegkovácsolás keretében tettek eleget a közmunka kötelezettségüknek. 1664 februárjában történt bejegyzés szerint „Csaba Mihály uram feő birósságában az csaszar vasatt ithon megh merven, volt mindenestül 969 oka".[40] Ez 12 kovácsmester között oszlott meg. Ez a kötelezettség a következő években is visszatérően jelentkezett.

VII. Összegzés

Az ingyenmunkával kapcsolatos eddigi ismertetések nyilvánvalóvá teszik, hogy Kecskeméten az ez irányú források viszonylag bőségesek, megbízhatóak, és kevés olyan akad köztük, amelyek a statisztikai feldolgozásba nem illeszthetők be.

Az ingyenmunkával kapcsolatos nyilvántartásokat két nagy részre kell osztanunk. Az elsőbe a szolgálati könyvben is jól elkülönített 3 lajstrom tartozik, melyeket jóelőre felfektettek az igásrobotot teljesítők az ún. heverő sorosok és a gyalogrobotot végzők számára. Ezek formájukban mindenképpen a korábbi gyakorlatot őrizték meg. Azt mondhatjuk, hogy ezen ingyenmunkák megszokottak, rendszeresek voltak, csaknem „tervezhetők", bár a háborús évek során az időráfordítás nagysága szükségszerűen változott, nőtt.

A nyilvántartások másik nagy csoportjába tartoznak azok, amelyek ezen szokásos közmunkákon felül jelentkeztek. A török katonai vezetés részéről alkalomszerűen, rendszerint tömegesen végzendő, a katonai eseményekhez közvetlenül is kapcsolódó fuvarok, szolgálatok voltak ezek, amelyek a nagy távolságok, a hosszú időtartam, a rendkívüli munkaintenzitás és az említett tömeges jelleg miatt egy-egy csapásként nehezedtek a városra és az egyes családokra.

[39] Uo. 179. o.

[40] Uo. 1663. 115. o. Oka: török súlymérték, 1260 gramm.

A források, a lajstromok döntő többsége alkalmas a statisztikai megjelenítésre, feldolgozásra. Ezekből több irányú következtetés vonható le, és igen sokat elárulnak a város magisztrátusának, valamint a paraszti önkormányzatnak működőképességéről. Néhány feljegyzés annyira summázott, hogy velük kapcsolatosan az előző módszert alkalmazni nem lehet. De ezeket a munkákat is figyelembe kell vennünk, ha a mezőváros robotterheit összegezni kívánjuk.

1664-ben, egy háborús évben Kecskemét robotterhe minden bizonnyal számottevően meghaladhatta a békésebb évekét. A számba vehető 853 háztartásból 591 kényszerült valamiféle ingyenmunkát végezni. (Lásd a 11. táblázat.) Az egyes vagyoni rétegek között a megoszlás erősen eltérő. A legszegényebbek közül csak minden negyediket sújtotta ez a teher. A törpegazdáknak is közel fele mentesült mindenféle ingyenmunkától. A kisgazdáknak több mint kétharmada végzett valamilyen robotot. A középgazdák közül csak minden hatodik, a nagygazdák közül pedig csak minden tizedik mentesült ettől.

A napokban is kifejezhető teher további erőteljes szóródást mutat. A viszonylag csekélynek mondható 1–10 napi ingyenmunkával volt terhelve a robotra kényszerülők 19,5%-a. Ezek között több mint a kétharmadot a legszegényebb rétegek alkották. A 11–30 munkanappal voltak sújtva az 591 családból 347-en (58,7%). Az igen súlyosnak minősülő 31–50 napig terjedő ingyenmunkát a robotolók 17%-a végzett, de ezek között a legszegényebbek közül már szinte senki sem lelhető fel. A rendkívül súlyos, 51–80 munkanapra terjedő robotra 29 háztartás volt kényszerítve, közöttük 6 kisgazda, a többi közép- vagy nagygazda.

A városi magisztrátusnak a robottal kapcsolatos döntéseit nyilván nem tekinthetjük a véletlen művének. Részben a józan előrelátás, amely azt sugallta, hogy minél több család teherbíró képességét őrizzék meg, részben pedig a paraszti demokrácia, a mezővárosi önkormányzat eredményes működése éreztette hatását. Ezek együttes érvényesülésének eredménye lehetett, hogy a háztartások 5,6%-át kitevő nincstelen az összes robotnak csupán 1,3%-át volt kénytelen magára vállalni. A családok 34,1%-át alkotó törpegazdákra csak az ingyenmunka 21,1%-a jutott. A lakosság 27,8%-át jelentő kisgazdák közel számuk arányának megfelelően lettek megterhelve. A háztartások 16,1%-át kitevő középgazdák a robotteher több mint negyed részét viselték el, míg a nagygazdák, akik a lakosság 7,15%-át alkották, számarányuknak kétszeresét kitevő robotrészt teljesítettek. (Lásd még: 12. táblázat.)

Természetesen nem szabad arra gondolnunk, hogy itt a korabeli gyakorlattól merőben idegen progresszivitás érvényesült volna. A valóság pontosabb megelevenítése érdekében újabb összefüggéseket is figyelembe kell vennünk. Tekintettel arra, hogy az ingatlanokra vonatkozóan nincsenek adataink az egyes gazdákra, illetve háztartásokra menő pontossággal, az egyes rétegek vagyoni állapotát, arányait sem tudjuk elfogadhatóan rekonstruálni. Rendelkezésünkre áll viszont az ún. vadszám vagy más néven marhaszám. Miként utaltunk rá korábban, ez részben az élőállatok nagyságára, és a pénzvagyon mértékére utal. Mivel a hódoltságon az egyik legjelentősebb vagyon kétségtelenül az élőállat volt, ugyanakkor elég tág keretek között tudtak a civisek pénzükön „pénzes kertet", szőlőt, szántót, pálinkafőzőt, házat és malmot vásárolni, ez a vadszám a civisek vagyonának nem ritkán nagyobbik részét alkotta. Ezért a vadszámnak az egyes rétegek közötti megoszlása jól érzékelteti az anyagi teherbíróképesség jelentős hányadának megoszlását, mindenekelőtt annak a pénzre könnyen átváltható, az árucserébe könnyen bekapcsolható részét. A 13. táblázatunk viszonylag részletes megoszlásban ismerteti, az egyes vagyoni rétegek milyen mértékben rendelkeztek vadszámmal.[41]

A táblázat igen plasztikusan érzékelteti, mennyire erős volt a mezővároson belül a vagyoni rétegződés. Ezt a többi vagyontárgy nem valószínű hogy ellensúlyozta volna, sőt joggal tételezhetjük fel, hogy

[41] Az egyéb csoporthoz tartozókat az átlag kiszámításakor figyelmen kívül hagytuk, mivel az ide tartozók vagy ridegek voltak, vagy családtagok, így önálló családként való kezelésük nem lett volna indokolt.

12. TÁBLÁZAT

Az egyes rétegek részesülése a különféle robotból Kecskeméten 1664-ben

Réteg	Számuk	A családokon belüli %-os arányuk	Kaszálást végzők %-os aránya	Hajóvontatást végzők %-os aránya	Gyalogrobotot végzők %-os aránya	Helyi fuvart végzők %-os aránya	Távolsági fuvart végzők %-os aránya	Robotot végzők %-os aránya
Nincstelen	48	5,6	18,7	6,2	25,0	–	4,2	25,0
Törpegazda	291	34,1	36,1	22,3	51,2	6,9	12,0	55,0
Kisgazda	237	27,8	51,5	37,1	65,0	25,7	41,8	71,3
Középgazda	137	16,1	31,4	51,8	60,6	43,1	74,5	84,7
Nagygazda	61	7,1	24,6	57,4	65,6	26,2	83,6	90,2
Egyéb	79	9,3	31,6	31,6	78,5	12,7	48,1	100,0
Összesen	853	100,0	37,4	33,6	58,6	19,5	38,1	69,3

még erőteljesebbé tette. Az adókönyvben fellelhető 774 háztartás 43,8%-a (a nincstelenek és a törpegazdák) a vadszámnak csupán 3,4%-át birtokolta. A háztartások közel harmadát alkotó kisbirtokosok is csupán a vadszámnak 14,4%-ával rendelkeztek. Ugyanakkor a 61 nagygazda kezén ezen vagyonféleség nagyobb része halmozódott fel. Csak Kamarás Ambrus vagy Deák Pál külön-külön is nagyobb vadszám után adózott, mint a két legszegényebb réteg, azaz 339 család együtt! A város 13 leggazdagabb civise (1,7%) több mint 5300 vadszám fölött rendelkezett, nagyobb vagyonnal mint a legszegényebb 576 család (74,4%) együtt, akik csaknem kereken 3800 vadszám után adóztak.

Bár az élőállatok jelentős hányada tenyészállat és vágómarha volt az igavonók aránya is mindenben a vagyonosok javára oszlott meg.[42] Ezek alapján állíthatjuk, hogy az a viszonylag nagyobb robotteher, ami a középgazdákra, főként pedig ami a nagygazdákra nehezedett, távolról sem viselte meg a háztartásukat, gazdálkodásukat olyan mértékben mint a szegényebb rétegekét.

A civis város korábban említett méltányosságát, körültekintő eljárást nem lehet ugyan megkérdőjelezni, de semmi alapunk sincs arra, hogy azt olyan mérvűnek tekintsük, amelyik komolyabban hatott volna a két leggazdagabb réteg anyagi érdekei ellenében.

Arra nézve nincsen semmi feljegyzésünk, hogy az előző, illetve a következő évek során az egyes családok, illetve az egyes rétegek robotterhe között mennyiben történt kiegyenlítődés. Egy ennyire sokrétű munka esetében, amelyen belül a hatalom képviselői a legváratlanabb időközökben és a legeltérőbb munkára követeltek kisebb-nagyobb tömeget, maradéktalanul arányos terhelést nem lehet elvárni. A táblázatok adatai mindenesetre érzékeltetik, hogy a civis város lakosai nem ismerték el polgáraik között a születési előjogokat. Ha nem is a vagyon, az igaerő arányában oszlott meg az ingyenmunka terhe, az egyértelműen érződik, hogy egy viszonylagos progresszivitás érvényesült. Azt is megfogalmazhatjuk, hogy nem családok, nem is jobbágytelkek alapján történt a terhek megosztása, hisz jobbágytelkek Kecskeméten nem is voltak, hanem az adózáshoz hasonlóan a felmért teherbíróképesség lehetett egyfajta kiinduló alap.

Miként korábban is utaltunk rá, az ingyenmunka visszatérő, súlyos teherként nehezedett a hódoltsági falvakra és mezővárosokra. Ha csak a statisztikailag egyértelműen feldolgozható, és minden tekintetben csak a minimumot jelentő napokat vesszük is figyelembe, a csaknem 13 ezer munkanap magasnak tűnik. Ennek aránytalanul nagy hányadát a töröknek kellett végezni. Azok a további szolgálatok is, amelyeket a statisztikai feldolgozásba nem vontunk be, kizárólag a török igényeket elégítették ki. Bár a félelmet, a betegséget nem lehet pénzben kifejezni, mégsem teljesen felesleges, ha a gyalogrobotot és az igásrobotot napszámbérre átszámítjuk, súlyát ilyen módon is érzékeljük.

A gyalogrobot esetén 20 dénárral lehet számolni. Az 1680-as években 15–20 dénárt fizettek a napszámosoknak.[43] Ráadásul ezeknek élelmet is adtak, a kevésbé keserves munkát elérhető távolságban végezték. Ennek alapján a gyalogrobot minimális értéke 1501 forint volt. A lényegesen kedvezőbb körülmények között végzett fuvarra naponként egy forintot számoltak.[44] Ennek alapján a 4901 távolsági fuvarnap után ugyanannyi forintot számíthatunk. Az 563 munkanapot igénybe vevő helyi fuvar után

[42] Nagykőrösön 1689-ben a törpebirtokosok 18,5, a kisbirtokosok 69,3, a középbirtokosok 96,7, a gazdagok pedig 100%-ban rendelkeztek igavonóval. *Iványosi-Szabó Tibor*: Nagykőrös népe és gazdálkodása az 1689-es nyilvántartások alapján. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. 472. o. Kecskeméten 1707-ben minden nemes rendelkezett igavonóval, bár a nemesek fele viszonylag szerény mértékben. A gazdák kb. 27%-ának nem volt lova vagy ökre. A zselléreknél ez az arány még rosszabb volt. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy a felszabadító háborúkat megelőző évtizedekben lényegesen kedvezőbb lehetett az arány.

[43] *Iványosi*: A bérek alakulása ... 349. o.

[44] Uo. 361. o.

13. TÁBLÁZAT

A „vadszám" megoszlása az egyes rétegek között

Réteg	A háztartások száma	0	1–5	6–10	11–20	21–50	51–100	101–200	201–400	401–600	601–800	Összesen súlyozott átlag alapján	Átlag
Nincstelen	48	48										–	–
Törpegazda	291	132	123	27	9							725	4,5
Kisgazda	237	20	50	54	78	35						3024	12,9
Középgazda	137		1	1	6	93	36					6124	44,7
Nagygazda	61					1	16	31	8	3	2	11217	183,9
Egyéb	79												
Összesen	853	200	174	82	93	129	52	31	8	3	2	21100	27,3

ugyanannyi forintot. A minden esetben lefelé történő kerekítések után is azt kapjuk eredményként, hogy az ingyenmunkára igénybe vett munkaidő értéke minimálisan is 6965 forint volt. Összehasonlításként jelezzük, hogy 1663-ban a „császár adaja" 1682 forintot tett ki, bár ehhez még kb. 500 forint értékű ajándék is társult. A város egész évi adóbevétele a háborús körülmények között 8525 forint és 60 dénár volt.[45]

Azokat a robotféleségeket, amelyeket a statisztikai feldolgozásba nem tudtunk bevonni, ugyancsak figyelembe kell vennünk. Ezek további több száz, esetleg több ezer forint értéket jelenthettek. Ha mindehhez hozzávesszük az elhullott állatok, a tönkrement kocsik, szerszámok értékét, csak akkor válik többé-kevésbé teljessé a kép.

A fentiek alapján nem túlzás azt állítani, hogy Kecskemét lakosai számára legalább akkora anyagi terhet jelentett 1664-ben a mindenekelőtt a töröknek szolgáltatott ingyenmunka, mint amekkora a lakosság pénzben beszedett adója volt, amelyet a kettős adóztatás miatt a terhelhetőség határáig, illetve azon túl is megemelt a város.

Sajnos nincs módunk arra, hogy bármely más királyi területen lévő vagy erdélyi mezőváros ez irányú terheivel összehasonlítsuk a nyert adatokat, érzékeltetni tudjuk, a terhek skáláján hol helyezkedik el Kecskemét. Egy máshol történő hasonló feldolgozás után lényegesen megbízhatóbbá válhat a kép. A további kutatások várhatóan sok részletet érthetőbbé tesznek majd, és lehetővé fogják tenni, hogy a mostani állóképet egy folyamatba lehessen behelyezni.

[45] *Hornyik*: i. m. 186., illetve 194–195. o.

KAPOSI ZOLTÁN

A VRÁSZLÓI URADALOM KIALAKULÁSA A XVIII – XIX. SZÁZADBAN

(Birtoktörténeti áttekintés)

Dolgozatunk egy Somogy vármegyében fekvő, sokáig osztatlanul kezelt uradalom történeti kialakulását és fejlődését kíséri figyelemmel. Sajnos, több okból sem térhetünk ki a probléma minden irányú vizsgálatára. Egyrészt, mert eddigi publikációinkban már érintettük a kérdés társadalmi[1] és gazdasági[2] oldalát, másrészt a magyar[3] és nemzetközi[4] szakirodalomban már jelentős alkotások születtek e tárgyban, s végül a terjedelmi korlátozások is megkötik kezünket. Ezért elsősorban csak azt vizsgáljuk, hogy egy 300 éven át laza szálakkal összefogott birtokkomplexumból objektív gazdasági és társadalmi folyamatok eredményeképpen hogyan válik ki egy birtoktest, s lesz önálló uradalom, illetve miképpen válik tarthatatlanná a reformkor idejére a tradicionális, nemzetségi kapcsolatokra támaszkodó birtokkezelési rendszer.

I. Az előzmények

A tóti Lengyel-família mintegy 300 éves dunántúli befolyását a XV–XVI. század fordulóján alapozta meg. Az események több szálon futottak.

Az egyik, hogy a család – amely amúgy is egyike volt a tekintélyesebb Somogy megyei családoknak, mivel ősidők óta rendelkezett Lengyeltótival, s kb. 40 000 magyar holdas uradalmával – beavatkozott a XVI. század legnagyobb birtokpörébe, az 1524-ben fiúörökös nélkül elhúnyt Újlaki Lőrinc után maradt

[1] *Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. Történelmi Szemle 1986/2. 363–379. o.

[2] *Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom termelése és gazdálkodása a 19. század első felében. In: Somogy megye múltjából. 1988. Kaposvár 1988. 187–222. o.

[3] Az 1930-as években megjelent ún. Domanovszky-sorozat alkotásai, illetve az újabbak közül lásd: *Szabad György*: A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957.; *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp. 1978.

[4] Csak felsorolásszerűen néhány cím és név ezekből: *Dopsch*: Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte. Wien 1930.; *Slicher van Bath*: Agrarian history of Western Europe. London 1963.; *R. Hilton*: A crisis of Feudalism. Past and Present. 1978. 3–19. stb. o.

birtokok felosztásába.[5] E földekért folyó harc során a Lengyelek még Kaposvárt is magukénak követelték a Dersfyekkel szemben, s a hosszan elhúzódó per után Kaposvárról lemondva megszerezték a Balaton északi partján Szigliget várát és uradalmát.[6] A család erejét mutatja, hogy Lengyel János Bakócz Tamás unokahugát vette feleségül, s az elzálogosított korotnai uradalomért 3200 forintot tudott letenni az asztalra.[7] A török hódítás idején kapta Lengyel Gáspár özvegye, Szakhmary Katalin a királytól adományként Vrászlót, Pathot, s több egyéb jószágot. Ez egyben az első információnk, hogy a későbbi vrászlói uradalom kapcsolatba került a Lengyel-családdal.[8]

Az események másik szála már egy kicsit bonyolultabb. A XV. század legvégén házasodott össze két tekintélyes Somogy megyei köznemesi család utolsó sarja: Somlyay Péter és Faiszy Katalin.[9] Szüleik halála után – egyedüli örökösként – a házasságukkal „összeadott" földvagyon mintegy 60 000 holdra rúgott. Ebből a házasságból csak két lány született: Sára és Katalin. Előbbit az országos szinten is jelentős hatalommal rendelkező Mérey János, utóbbit pedig Lengyel Boldizsár vette feleségül. Az említett Somlyay–Faiszy-vagyon ezen a két ágon öröklődött tovább. Megjegyezzük, hogy meglehetősen sokat érő birtokokról volt szó, amit az is mutat, hogy az ehhez az uradalomhoz tartozó falvak a török hódoltság alatt alig néptelenedtek el, pedig – ahogy T. Mérey Klára kimutatta – Somogyban rendkívül nagyok voltak a pusztítások Szigetvár eleste után.[10]

A Somlyay–Faiszy-hagyatékhoz tartozó birtokokat a Lengyel és a Mérey család osztatlanul kezelte, ami az ilyen típusú földeknél abban a korban általánosnak mondható. Az ősi és szerzett földekkel a Lengyel famíliának megnőtt a befolyása: 1534-ben a megye második legnagyobb földesuraságát jelentették, somogyi birtokaikon kívül Zalában, s különböző ágaik révén még Nógrádban is jelentősnek mondható birtokokkal rendelkeztek.[11] Egyes források szerint volt idő, amikor 220 falu és puszta koncentrálódott a kezükön,[12] azt viszont pontosan tudjuk, hogy 1636-ban egy családi regiszter szerint Somogyban 80 falut és praediumot bírtak;[13] egy 1697-es családi divisionál pedig Somogyban 120, Zalában 14, s még hat azonosíthatatlan megyében fekvő helységgel is rendelkezhettek.[14]

A XVI–XVII. században a Lengyel és a Mérey család rendkívül termékeny, szapora család volt, amit

[5] *Hóvári János*: Fonyód a török hódítás korában. In: Fonyód története. Kaposvár 1985. 113–167. o. Szerk.: *Kanyar József.*

[6] Uo., illetve *Kozák Károly*: Szigliget. Bp. 1961.

[7] *Komjáthy Miklós*: A somogyi konvent oklevelei az országos Levéltárban. In: Somogy megye múltjából, 1970. Kaposvár 1970. 12. számú oklevél.

[8] Somogy megyei levéltár, Vrászlói uradalmi levéltár (a továbbiakban: Sml. Vul.). 18–19. csomó, 1. szám.

[9] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), Madách-családi levéltár, 16. csomó, 31. szám.

[10] *Kováts Zoltán*: Somogy megye népessége a 17–18. század fordulóján. Kaposvár 1969. Táblázatok.; *T. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Értekezések, 1966. Pécs.; *Kaposi Zoltán*: A Somlyay–Faiszy uradalom a 16–18. században. In: Történeti Tanulmányok Dél-Pannóniából. Pécs 1988. 65–77. o.

[11] *Okányi Pál*: Somogy vármegyének közigazgatása a török uralom alatt és után a megye visszaállításáig. In: A kaposvári Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője az 1891–92. évről. Kaposvár 1892.; illetve: OL R. 319. 34. csomó. A Tóti Lengyel család Elenchusa. 1256. 1836.

[12] Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Bp. 1896. Magyarország, 4. kötet, 226. o.

[13] *T. Mérey Klára*: i. m. 1966. 175. o.

[14] OL R. 319. 34. csomó, 136. o.

bizonyít az is, hogy kb. 200 év alatt csaknem harminc család házasodott be a famíliákba.[15] A XVIII. században ez a „beházasodás" már döntő mértékben meghatározta a Lengyel-birtokok – s az abba beletartozó vrászlói birtoktest – öröklési rendjét.

II. Változások a XVIII. század első felében

A török kiűzése után a Lengyel és a Mérey család visszaköltözött a megyébe. Az első probléma a birtokok tulajdonjogának elismertetésével volt. A Lengyel család a hódoltság alatt Szigligeten élt, a XVII. század végén azonban a vár egy villámcsapás miatt kigyulladt, s a Lengyelek jogbiztosító iratai odavesztek. Így aztán a megyétől kértek igazolást birtoklásuk jogosságának elismertetésére.[16] Miután ezt megszerezték, a Neoacquistica Comissio következett. A források szerint fegyverváltság címén (pro jure armorum) Pathért 54 forintot, Vrászlóért és Gardos pusztáért 44 forintot fizettek le 1703-ban.[17] Bár gazdag rokonsággal rendelkezett a két család, mégsem tudták összes birtokukat megtartani. Amit nem lehetett elidegeníteni tőlük, az az ősi kúria, Lengyeltóti és domíniuma; a Somlyay–Faiszy-hagyaték, mivel azt osztatlanul, egészben kezelték, illetve a vrászlói birtokok, amelyek beneficiális jellegűek voltak. Az egész folyamat szorosan kapcsolódik ahhoz a nagy nemesi földbirtok-átrendeződéshez, ami a XVIII. század első felében Somogyban lezajlott. Ennek során olyan hatalmas birtokkomplexumok jöttek létre, mint pl. de Prie márkié, vagy akár említhetnénk gróf Rindsmaul, gróf Harrach stb. nevét is. Ezek a nagybirtokok a század húszas-harmincas éveitől átkerülnek a frissen gazdagodó magyarországi nagybirtokosok kezébe, a Festetics, a Széchényi, az Eszterházy stb. család így szerezte vagyona egy részét. A régi, a XVI. században elmenekült középnemességből csak kevesen tértek vissza a megyébe, így pl. a Zichyek, a Perneszyek, a Forgáchok, vagy akár említhetnénk a Lengyel vagy a Mérey családot is.[18]

A Somlyay–Faiszy-hagyaték bonyolulttá vált öröklési rendje miatt mindenképpen rendezni kellett a két család között az egyre inkább elmérgesedő viszonyokat. 1721-ben aztán a két família „atyafiságosan" felosztotta egymás között a birtokot, területileg fele-fele arányban, de a falvak jövedelmei fölött továbbra is közösen osztoztak.[19] Emellett a Lengyelek – nyilván nyomasztó pénzgondjaik enyhítésére – valószínűleg 1723 vége felé elzálogosították a vrászlói birtoktestet gróf Festetics Kristófnak, a szeptemvirnek, Path egy részét pedig Somsich Antalnak.[20] Véleményünk szerint ennek nem mond ellent az a tény, hogy az 1726-os és az 1733-as nemesi birtokösszeírásokban a vrászlói birtokoknál tulajdonosként Festeticset tüntették fel, hiszen az első conscriptiót „bizonyos adók kivetése szempontjából" vették fel, ahol az adó természetesen a bérlőt terhelte; a második összeírás pedig az első másolata.[21]

A Lengyel család a XVIII. század első felében a már fentebb felsorolt birtokaival – amelyek mintegy 70 000 holdat tettek ki – a megye területének 5%-án gyakorolhatta földesúri hatalmát, ami azt jelenti,

15 *Nagy Iván*: Magyar nemes családok. Bp. 1860. 7. kötet, 90–92. o.

16 *Kozák Károly*: i. m. 68. o.

17 OL R. 319. 34. cs. 164. o.

18 *T. Mérey Klára*: A termelőerők helyzete Somogyban a XVIII. században. Értekezések, 1964.; illetve: Az úrbéri birtokviszonyok Magyarországon Mária-Terézia korában, Bp. 1970. Dunántúl. Somogy megye.

19 OL Madách-családi levéltár, 16. csomó, 8. szám, illetve Sml. Vul. 18–19. csomó, 6. szám.

20 OL R. 319. 34. csomó, 168. o.

21 *Baranyai Béla:* Somogy vármegye nemes családai. In: Somogy szerk.: *Csánki Dezső* (MVV), 594–597.; illetve Sml. Nemesi Conscriptiók. 1737–1800. Igmándy iratok. „Nomina dominórum Prealatorum Magnatum et Nobilium I. Cottu. Simighiensis Igraemitorum."

hogy alaposan visszaesett a társadalmi ranglétrán. A szaporodó család létszámával nyilván korántsem tudott lépést tartani a jövedelmek növekedése, Somogy megye gazdasági kapacitásai meglehetősen siralmasan néztek ki ekkor, a vármegyének még központja sem volt, ahol congregatioit tarthatta volna. Bár Bél Mátyás leírását a megyéről – miszerint „Somogy olyan volt a XVIII. század elején, mint egy nagy sziget, tele bozóttal, láppal és posványos állóvízzel"[22] kicsit túlzásnak tartjuk, az biztosnak látszik, hogy a hódoltság nem tett jót a megyének. Érdekes, hogy a Lengyelek által felügyelt terület egy része a török időket meglehetősen jól vészelte át; pl. a Somlyay–Faiszy-hagyatékhoz tartozó hat falu a megye legnagyobb lélekszámmal bíró települései közé tartozott az 1720-as Regnicolaris Conscriptio szerint. Ezzel szemben a vrászlói, pathi és gardosi vidéken szinte teljesnek mondható a pusztulás. Ennek magyarázata, hogy nem messze fekszenek Kanizsától, ahol a XVII. században rendkívül fontos hadiesemények történtek, illetve hogy a balatonhidvégi gátak átvágása miatt az Ormánd folyó 100 év alatt teljesen elmocsarasította a területet.[23] Így aztán nem véletlen, hogy a XVIII. század első feléről fennmaradt mindenfajta conscriptio szerint Vrászló, Path és Gardos puszta.[24] Az összeírások ugyan úrbérest nem tüntetnek fel ezen a vidéken, a határjárási perek anyagából azonban tudjuk, hogy a szomszédos népesebb falvak lakói (Nemesdéd, Nemesvid, Inke stb.) előszeretettel bérelték ki a vrászlói és a gardosi legelőket és erdőket a földesúrtól, ezenkívül tudjuk még azt is, hogy a pathi birtokrészen minimális mértékű allodiális termelés is folyt a harmincas-negyvenes években, döntően a terepviszonyokhoz könnyebben igazítható állattartásról van szó.[25] Különböző birtokosztályok után Lengyel Miklósnak a század elején sikerült elérnie, hogy a már említett 70 000 holdas birtok egyedüli tulajdonosának mondja magát. 1721-es halála, majd az özvegy, Martonfalvay Magdolna 1745-ös halála után öt felnőtt korú utód maradt utánuk, két férfi és három lány.[26] Ez egyben azt is előrevetítette, hogy a Lengyel család egy főre eső jövedelmei is jelentősen csökkenni fognak. (Természetesen nem „mechanikusan" ötödére, hiszen a lányoknak a földbirtokból való részesedését a törvények és a szokásjog másképp szabályozta, mint a férfiakét.) Vagyis a család tagjainak pótlólagos jövedelemforrások után kellett néznie, amit a korban több módon lehetett végrehajtani.

Az első ilyen a házasság. Lengyel Miklósnak volt gondja rá, hogy ezen az úton megtegye az első lépéseket. Juliannát Wrancsics Istvánhoz, egy generálishoz adták feleségül (a hadsereg mindig jövedelmező lehetőségeket jelenthetett, hiszen alkalomadtán birtokadományokkal párosulhatott a katonai szolgálat); Krisztinát az egyre izmosodó s jelentős országos méltóságokat betöltő nedeczei Nedeczky család egyik tagja vette el, míg a legkisebb lány, Borbála a több megyében is birtokos Baranyai családhoz került. A férfiak közül az idősebb Gáspár a Sztranyai, a fiatalabb Lajos pedig a Nádasdy családból nősült.[27] Azonban hosszabb távon kiderült, hogy a lányok kiházasítása visszafelé sült el, mivel ezek a családok – a Nedeczkyt kivéve – egyre inkább a Lengyel-földek jövedelmeire szorultak rá, ez pedig birtokaprózódást jelentett. A jövedelemforrások növelésére tehető másik kísérlet a földbirtokszerzés, akár vásárlás útján is. Ez azonban tőkét feltételez, aminek igencsak híján voltak a Lengyelek. Tudjuk pl., hogy Lajos már ebben az időben is eléggé eladósodott, fivére, Gáspár sem sokban maradt el tőle ebben a tekintetben.[28]

A jövedelemforrások növelésére az utolsó lehetőség a már meglévő termelési kapacitások jobb kihasználása. Alapvető feladat volt, hogy az elzálogosított vrászlói és pathi birtokot kiváltsák gróf Feste-

22 Idézi: *T. Mérey Klára*: Somogy megye parasztsága és a földkérdés. Értekezések, 1963. Pécs 5. o.

23 *T. Mérey Klára*: i. m. 1966. 145. o.

24 *Baranyai Béla*: i. m. 594. o.; illetve Sml. Vegyes XVIII–XIX. századi iratok. 14. csomó. 1733.

25 Sml. Vul. 30–31. csomó/2. szám.

26 Sml. Vul. Festetich iratok másolatai. 1745. Divisiok.

27 *Nagy Iván*: i. m. 1860. 7. kötet, 90–92. o.

28 *Tóth Tibor*: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban. 1756–1812. Bp. 1979. KSH Táblázatok.

ticstől. 1750. október 17-én keletkezett iratban a családi ülésen résztvevők kijelentették, hogy „az idegen kezeken bírt földeket közösen kiváltják, és osztály nélkül közösen használják".[29] Pálffy palatinus egy hónappal később jóváhagyta ezt az intézkedést, s megerősítette a Lengyel testvéreket a három helység birtokában.[30] A Somsich által zálogban tartott birtokot is visszaváltották, kifizetve érte a 800 forintos tartozást, illetve a Somsich által tett javításokat és beruházásokat is lefizették.[31]

Az 1755-ös, Lengyel Gáspár halála utáni családi ülés is igazolja, hogy a birtokot „in statu divisie" kezelték. Halála után egyébként összeírták a pathi ispán, Lavkai István által vezetett birtokok jövedelmeit, s kiderült, hogy a Lengyel Gáspárra jutó jövedelem mintegy 1000–1200 forintot tett ki egy évben, amiből világosan következik, hogy a vrászlói birtokok egy évben kb. 5000 forintot hozhattak tulajdonosaiknak.[32] Ezekre az évekre már az úrbéresek is megjelentek a faluban, hiszen egy 1751–52-es vármegyei össszeírás szerint Pathon már 7, Vrászlón pedig két házas zsellérnek minősülő egyént talált.[33] A birtokkormányzat is kezdte elnyerni későbbi alakját. Az említett ispán mellett tudomásunk van erdőkerülőről, hajdúról, gulásról stb. A hajdúnak főleg az egyre erőszakosabbá váló szomszéd határbeliekkel szemben kellett fellépnie, hiszen az inkeiek behatoltak a vrászlói dombos területre, s ott szőlőt telepítettek, legeltettek, fát vágtak stb. A jogtalanul fát vágókkal szemben úgy lépett fel a hajdú, hogy elvette baltájukat, s csak 2–3 garas lefizetése után adta vissza.[34] A majorsági termelésben uralkodó az állattartás, konvenciót gulásnak és a hatvanas évektől kanásznak fizetett az uraság.[35] Jelentős bevételi forrás lehetett az árendaként befolyt összeg. Említettük már más összefüggésben a szomszédos falvak által bérelt legelőket, emellett a vendégfogadó, a malmok, a deszkametsző, a pálinkás ház stb. is szép pénzt hozhatott a földesúrnak. A helybéli úrbéresek a telepítési szerződésükben foglaltak szerint adóztak, amíg az Urbárium nem egységesítette a szolgáltatásaikat. A lakosok állandóan végeztek kisebb-nagyobb irtásokat, amit a földesúr később visszaváltott. Feltehetően a paraszti háziipar létét sejteti az úrbéreseknek kimért kenderföld-mennyiség.[36]

Úgy tűnik, hogy a közös birtoklás nem váltotta be a reményeket, s 1764-ben megtörtént, amitől sokan tartottak: az uradalom teljes területi szétosztása.[37] Ennek pontos okait nehéz lenne tisztázni, de annyit megállapíthatunk, hogy objektív és szubjektív jellegű kölcsönmechanizmusok egybeeséséről van szó. Egy középnemesi sorból származó fiskális, Boronkay József — aki az 1760-as évek közepétől az egyik örökös, Lengyel Borbála plenipotenciáriusaként szerepel az iratokban — indította el a szétosztást, azzal az eleinte titkolt szándékkal, hogy így majd darabonként előbb-utóbb megszerzi a birtokot.[38]

A továbbiak szempontjából feltétlenül tisztázandó kérdés, hogy az 1760-as évek közepétől az 1810-es évekig kinek, milyen „birtokbírhatási" joga volt, vagyis mekkora részére jogosult a vrászlói, illetve az egész Lengyel-földeknek? Mivel a részletes áttekintés rendkívül helyigényes lenne, inkább csak jeleket alkalmaztunk az ábrán a bemutatásnál.[39]

29 OL R 319. 34. csomó 193. o.
30 OL R 319. 34. csomó 194. o.
31 OL R 319. 34. csomó 193. o.
32 OL P 18. Baranyay család levéltára. 16. csomó, 961–998. o.
33 Sml. T. Mérey-gyűjtemény. Vrászló, Path. 1751–52.
34 Sml. Vul. 30. csomó, 2. szám. Tanúvallomások.
35 Uo.
36 Sml. Vul. 30. csomó, 4. szám.
37 Uo.
38 OL P 18. 16. csomó, 961–998.
39 Ehhez lásd még: *Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom kialakulása. Az 1987-es veszprémi Településtörténeti Konferencia anyaga. In: A Dunántúl településtörténete VII. Veszprém, 1987. 225–237. o.

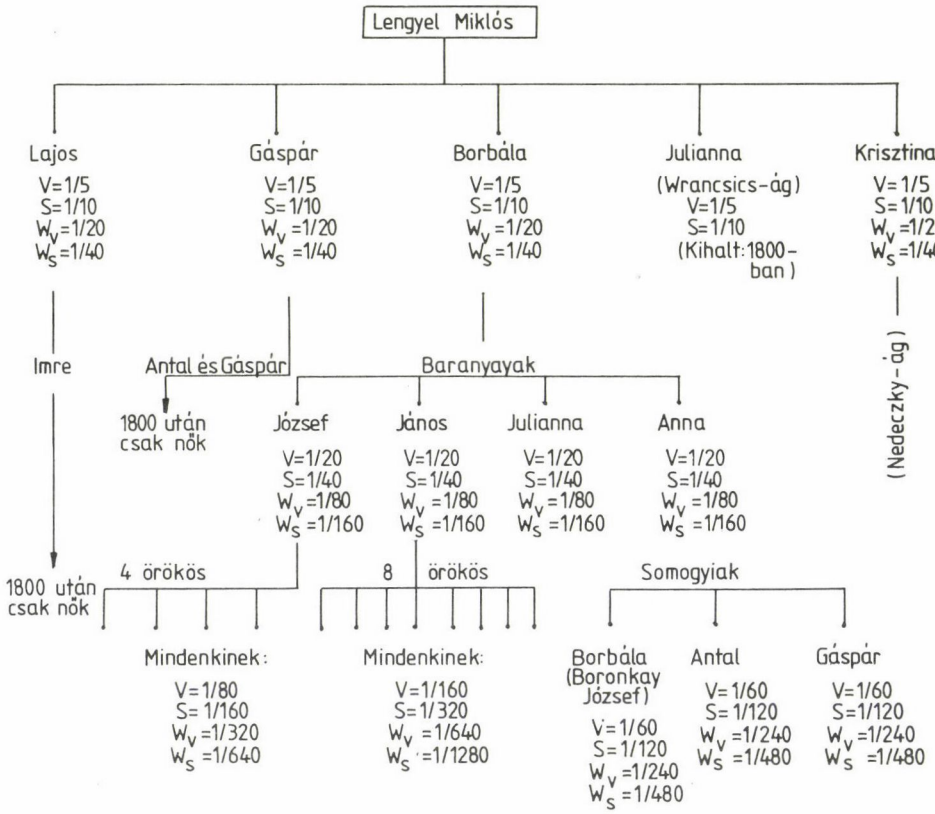

A Lengyel-birtokok tulajdonjoga a XVIII. század második felében

V = *vrászlói birtokokból való részesedés*
S = *Somlyay-birtokokból való részesedés*
Wv = *Wrancsics-ág visszaháramlott vrászlói birtokai*
WS = *Wrancsics-ág visszaháramlott egyéb birtokai*

III. Kísérlet a birtokkoncentrálásra

E kusza, szövevényes rendszerből témánk szempontjából több következtetés is adódik. A legfontosabb talán, hogy a birtokok teljes területi szétosztása azzal a következménnyel jár, hogy az uradalom összes örökösének ezentúl nem lesz lehetősége a nagybirtok jövedelmeztetésére, hiszen a falvak határában felmért kis területek, amelyek egy főre jutnak, nem biztosítják a tulajdonosnak az üzleti hasznot, mivel az igazgatás költségei felemésztik a tiszta jövedelmet.[40] Folytatva a gondolatmenetet, ez hosszú

[40] Ez világosan kiderül a zálogbaadási szerződéseknél. Többek között: Sml. Vul. Festetics-birtok iratainak másolatai.

távon azt is jelentheti, hogy egyes földesurak megélhetési alapjukat vesztik el, mivel távol élnek a birtoktól (pl. a Somogyiak Pozsony vármegyében, a Baranyaiak néhány ága Erdélyben stb.). Természetes a kérdés: miért egyeztek bele ebbe az egész felosztásba?

Erre a kérdésre a választ a birtokkoncentráló törekvésekben lehet keresni. A számtalan örökös között mindig voltak „tőkeerősebbek", akik bérbe vagy zálogba vették az egyes részbirtokokat a famíliák szegényedő, vagy éppen eladósodó tagjaitól. Az 1760-as évek végén Wrancsics Pál óbester tett erre egy gyenge kísérletet,[41] de ezen törekvések igazi kiteljesedése majd Boronkay József ideje alatt következik be.

Ki is ez a Boronkay? A család elég régi família, a XV. századtól találkozhatunk a forrásokban nyomaikkal. Birtokaik több megyében feküdtek, mint pl. Borsodban, Fejérben, Trencsénben s persze nem utolsósorban Somogyban. Feltehetően ősi kúriájuk a somogyi Boronka nevű helységben feküdt, nevüket valószínűleg innen nyerték.[42] József apja szerencsésebb házasságok útján több birtokot is szerzett a megyében, így pl. Somogyszilt is. József testvérei közül a legismertebb György, a legidősebb fiú, aki 1767–1774 között vármegyei főügyész volt, s jelentős szerepet játszott az úrbérrendezés végrehajtásában. Felesége révén lett Kutas birtokosa. A középső fiú, Pál Fejér megyébe telepedett át, míg a kisebbik, József Somogyban élte le életét.[43]

Boronkay József az 1760-as évek elején került szorosabb kapcsolatba a Lengyel család Baranyaiágával. Ettől kezdve Lengyel Borbála hivatalos ügyeit intézte, mint teljhatalmú megbízott. Erre annál is inkább szükség volt, mert Lengyel Borbála férje, Baranyai Imre korán meghalt, s a feleség pedig egyáltalán „nem ismerte a betűvetést" – mint ahogy a kurtakeszi plébános igazoló levele bizonyítja. Boronkay aztán 1769-ben személyes kapcsolatait kézzelfogható előnyre váltotta, mivel feleségül vette derghi Somogyi Borbálát, aki a négy Baranyai örökös egyenesági leszármazottja volt. Valószínűleg nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy jómódú középnemesi családból választott magának feleséget, s ami külön előny volt, az az, hogy felesége révén a vrászlói birtokok hatvanad, a Somlyay–Faiszy-hagyaték százhuszad részére tarthatott igényt. Házassági szerződésében Boronkay ezer „körmöci aranyat" adott Somogyi Borbálának.[44]

Boronkay karrierje – mint azt majd látni fogjuk – nemcsak birtokszerzői tevékenységéből állt. A rendkívül mélyen vallásos ember amúgy tanult fiskális volt, nyilván innen ismerte a birtokszerzés jogi rafinériáit. Fontosnak minősíthető vármegyei megbizatásai voltak, így pl. 1790-ben országgyűlési követté választották, a pozsonyi diétán pedig a határvizsgáló bizottság tagjává. Boronkay rendkívül bölcs ember hírében állott, egyik leszármazottja szerint egy „deák nyelven írt könyv" is maradt utána, amely azonban a magyar könyvtári hálózatban már nem található meg.[45] 1806-ban birtokait akarta meglátogatni, de vrászlói tiszti házában éjszaka rablók támadták meg, s olyan súlyosan megsebesítették, hogy maradék életére nyomorék maradt.[46] Ettől kezdve a megyei közélettől teljesen visszavonult, életének utolsó évtizedét birtokai központján, Alsóbogáton töltötte. 1816-ban halt meg, 72 éves korában, egy leány és négy fiú unoka maradt utána. (Utóbbiakról később még lesz szó.)

41 Uo. 1769. február 23.

42 Lásd *Baranyai Béla* és *Nagy Iván* idézett munkáit.

43 *Tóth Tibor*: i. m. 1979. 121. o.

44 Sml. Vul. 9. csomó, 40. szám.

45 *Melhard Gyula*: Somogy vármegye a rendi országgyűléseken 1661–1812. Bp. 1906.; illetve *Marczali Henrik*: Az 1790/91. évi országgyűlés. I–II. Bp. 1907.

46 Sml. Vul. 13. csomó. Boronkay József végrendelete. Ebben írja le az uradalom tulajdonosa az „ütközetet". A vármegye az 1806. jún. 9-i Közgyűlésen rendelte el a „rablók megfogását".

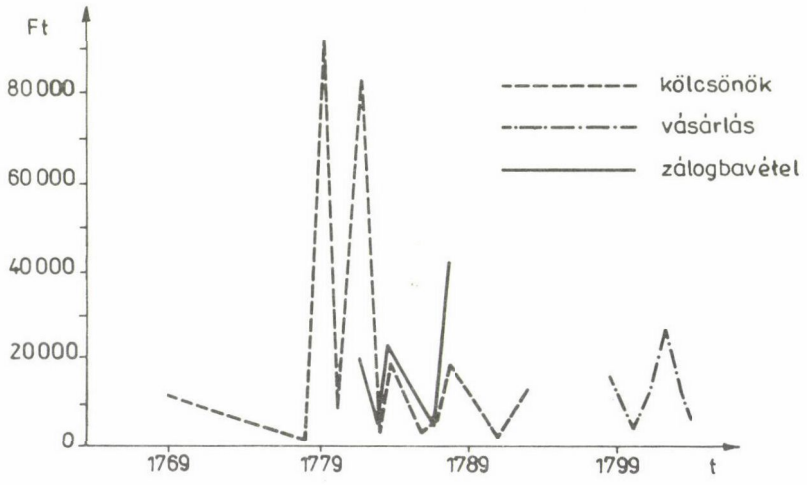

1. ábra

Forrásaink szerint Boronkay apai földeket nem örökölt, minden bizonnyal az ebben a korban szokásos úton, vagyis pénzben végkielégítették őt is, illetve a középső fiút, s a György-ág vitte tovább a birtokokat. A testvérek között a végleges „tőkék felosztása" 1780-ban történt meg.[47] Boronkay József a Lengyel-féle részbirtokokon kívül felesége révén megszerezte a Zala megyében fekvő pattyi, pusztacsói és bendekházi birtokrészeket is.[48]

Az azonban biztosnak látszik, hogy egy ennyire tagolt, részekre darabolt középnemesi földhalmazból nemesi egzisztenciát hosszú távon fenntartani nem lehet. Vagyis Boronkaynak meg kellett teremtenie az általa elképzelt életvitelhez a szükséges gazdasági alapokat, amelyek két pontba sűríthetők:

1. A birtokokat területileg egyesíteni kell, s az ehhez szükséges pénzügyi forrásokat elő kell teremteni.
2. A megszerzett földeken biztosítani kell a hasznot is hozó mezőgazdasági termelést, de ehhez gondoskodni kell a megfelelő munkaerőről, állandó alkalmazottakról és az úrbéresekről.

Mindehhez természetesen rendkívüli kitartás, tudatos gazdaságpolitikai magatartás, s nem utolsósorban nagyfokú hozzáértés kellett. Mindjárt hozzátehetjük, hogy Boronkay nem volt híján egyiknek sem. A következőkben ezt a folyamatot tekintjük át.

Boronkay 1780–1804 közti birtok- és hitelügyleteit az 1. ábra mutatja be.

1. Boronkay birtok- és hitelügyletei[49]

Boronkay hitelügyletei és birtokszervezései a legszorosabb korrelációban állnak. Ennek lényege, hogy a földszerzéshez szükséges tőke nagy részét a kihelyezett hosszú lejáratú kölcsönei kamataiból tudta biztosítani. Az ábránkból is világosan látszik, hogy a pénzkölcsönzések időszaka az 1769–1794 közti

[47] Sml. Vul. 9. csomó, 55. szám.

[48] Sml. Vul. 13. csomó. Boronkay végrendelete.

[49] Az adatokat több helyről szedtük össze. Sml. Vul. Festetics-birtok iratai; Elenchus; OL P 18; OL Madách családi levéltár; Sml. Protocollumok-Index. 1806 előtt.

időket, míg a földvásárlások az 1799–1804 közti időket fogják át. (Egy közbülső korszakot jelenthet a Lengyeltóti domínium megszerzésére tett kísérlet, ennek időhatárai 1794–1803, ez azonban végül is nem sikerült neki.)

Hogy a kölcsön és a földszerzés milyen szorosan összefüggött, azt jól mutatja Boronkaynak a Baranyai család ellen indított tranzakciója. Boronkay rögtön házassága után, 1770-ben „új osztályt mozdított a királyi tábla alatt".[50] Többrendbeli tiltakozás után, a Baranyai testvérek tiltakozása ellenére harmadszori nekifutásra sikerült elérnie, hogy 1778. október 28-án új osztályt hirdessenek, melyben az anyai ágon a Baranyai családra háramlott birtokokat újra felosztották egymás között. Az így keletkezett birtokrészeket aztán a határban is kimérték, egymástól jól elkülönítve.[51] Röviddel ezután 1780 elején Baranyai János, aki katona volt s távol élt a birtoktól, 8600 forintért zálogba adta Boronkaynak birtokrészét.[52] 1782-ben pedig a másik testvértől, Baranyai Juliannától szerezte meg „örökjogon", „örök eladással" részbirtokát.[53] Mindez azt jelenti, hogy 3–4 év alatt a vrászlói birtokokból való részesedését a Baranyai-ág földjei 75%-ának megszerzésével már 15%-ra növelte, amihez persze az is kellett, hogy felesége révén örökös derghi Somogyi testvéreket (vagyis sógorait) kielégítse, ami 1783-ban történt meg, amikor is 7000 forintért örökre megvette tőlük birtokrészüket.[54]

Boronkay természetesen nem csak a Baranyaiaktól szerzett birtokot. A vrászlói birtoktestből ötödrészt bíró Nedeczky Apollóniától előbb 1783-ban évi 200 forintért haszonbérbe, majd egy évvel később 20 000 forintért örökre megvette földjét. Az ugyancsak örökrész-tulajdonos Lengyel Antaltól 1786-ban 32 évre zálogba vette a vrászlói, pathi és gardosi földeket;[55] Lengyel Imrétől és Wrancsics Páltól 1788-ban tudta ugyanígy zálogul kapni azt.[56] Bár – hangsúlyozzuk – ezeket a földeket csak zálogképpen kapta, az mégis világos volt, hogy az egyre jobban szegényedő Lengyel- és Wrancsics-ág nem fogja azokat visszaváltani, egyébként a 32 év is arra utal, hogy itt a középkortól jól ismert „elbirtoklás" intézményéről van szó, miszerint ha valaki egy birtokrészt 32 évre elidegenít, zálogba ad, s a lejáratig nem váltja vissza, akkor a föld automatikusan a hitelező birtokába kerül.[57]

Valójában Boronkay 1780–88 között a vrászlói birtokok 95%-át használhatta már, ebből örökjogon az övé még csak 30%-nyi volt, de a többit is valójában sajátjának tekinthette. Sajnos, a Somlyay–Faiszy-birtokok megszerzését itt nincs lehetőségünk részletezni, ezt egy korábbi dolgozatunkban megtettük már. Annyit azonban mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy ugyanezek a folyamatok azokon a birtokokon is lezajlottak, majd 1800 után ezek még szorosabb kapcsolatba kerülnek a vrászlói uradalom történetével.

Mindez persze nem kevés pénzbe került a birtokkoncentrálónak. Kérdés, hogy miből tudta mindezt finanszírozni? A kérdés annál is inkább választ kíván, mert Sombart óta tudjuk: az agrártérségek „tőkeszegénysége" alacsonyabb termelékenységgel jár együtt, ami pedig hosszú távon alacsonyabb jövedelemfelhalmozással.[58] Úgy érezzük, hogy a már fentebb emlegetett korreláció is előrejelezte ezt: minden valószínűség szerint Boronkay az induló összeget a neki kifizetett ősi jussból szerezte, a többit pedig

50 Sml. Vul. Lengyel családi iratok. 18–19. csomó, 16. sz.
51 Sml. Vul. Festetics-iratok. 1778. október 24.
52 Sml. Vul. 5. csomó, 23. sz.
53 Sml. Vul. Festetics-iratok. 1782. december 25.
54 Sml. Vul. 5. csomó, 27. szám.
55 Sml. Vul. 30. csomó, 11. szám.
56 Sml. Vul. Elenchus. Vrászló.
57 *Csizmadia–Kovács–Asztalos*: Magyar állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó, 1981. 240–241. o.
58 *Werner Sombart*: Der moderne Kapitalismus. München–Leipzig 1929.; illetve *Tóth Tibor*: Az átalakulás folyamata az agrártérségekben. Valóság, 1987/3. 37–48. o.

ezen összeg – mivel kölcsönadta – kamataiból. Ennek bizonyítására hadd legyen elég néhány számadat, 1769–1793 között összesen 228 100 forintot helyezett ki, évi átlagban ez majdnem 10 000 forintot jelent. Legnagyobb kölcsönei a Somogy megyei köznemesi Zichy-ág egyes tagjainak, valamint a Lengyel családnak jutottak, de érdekességképpen megemlítjük, hogy a Széchényi család is előszeretettel vett fel kölcsönt Boronkaytól bizonyos „génuai kölcsön törlesztésére". A Zichyek egyébként 90 000, a Lengyelek pedig 103 000 forintot vettek fel Boronkaytól. Ha egy „hozzávetőleges" kamatszámítást végzünk, akkor kiderül, hogy a nyolcvanas évek derekán Boronkaynak mintegy évi 12 000 forint kamatjövedelme lehetett, vagyis arról beszélhetünk, hogy a „kamat bővítetten újratermelte önmagát". (Egyébként azért csak „hozzávetőleges" a számítás, mert egyáltalán semmi bizonyíték arra, hogy évente pontosan folyósították a kamatot, illetve, ami ennél sokkal fontosabb, ti. hogy kamatos kamattal számoltak-e? Mindenesetre az tény, hogy a korabeli források szerint az inventáriumok, „Schätzungok" stb. egy birtok értékét úgy becsülték fel, hogy az évi jövedelem után annak húszszorosát vették, vagyis a jövedelem-elszámolás nem tartalmazta a kamatos kamat többletét, hiszen ez esetben az évi öt százalékos kamat megfelel a birtok évi jövedelmének.)

A Lengyel Imrének adott 80 000 forintos kölcsönt lényegében egy célzatos, birtokszerzést elősegítő hitelnek nevezhetjük. Az 1790-es évek elején – mivel az adós visszafizetni nem tudta a kölcsönt – bírói zárat rendeltek e Lengyeltóti-domínium Lengyel Imrét illető felére (ez csaknem 20 000 hold), és ezt a birtokrészt egy királyi ítélet nyomán Boronkay 1803-ig használhatta.[59] Mindez jelentékenyen megnövelte jövedelmeit, s hozzájárult, hogy a század elején óriási méretű birtokvásárlásokat folytasson. Erre az alapot egy váratlan esemény szolgáltatta. 1800-ban elhúnyt Wrancsics Pál óbester, akinek földjeit Boronkay zálogképpen birtokolta. A magyar nemesi nemzetségi öröklési rend szerint – mivel Wrancsics „magtalanul", vagyis egyenesági örökös nélkül húnyt el – birtokrészei visszaszálltak az oldalági rokonokra (tehát Lengyel Lajos, Gáspár, Krisztina és Borbála leszármazottaira). Boronkay szempontjából ez azt jelentette, hogy az addig egy tulajdonostól zálogban bírt földeknek most hirtelen 35 jogi tulajdonosa lett. Boronkay választhatott: vagy egyesével, minden tulajdonostól megveszi a birtokrészeket, vagy pedig hagyja elúszni egész addigi munkája gyümölcsét. Boronkay ekkor 56 éves volt, de óriási energiával, szinte fiatalos lendülettel kezdte megvásárolni a birtokrészeket. 1800–1804 között végül is megszerezte a 7417 holdas Wrancsics-hagyatékot.[60] Sőt, egyéb nyereségeket is elkönyvelhetett. 1793-ban férjhez adta egyetlen leányát, Krisztinát, s nem is akárki lett a vő: gróf Festetics Imre, a híres Georgikon-alapító György testvére. Ezzel a házassággal került Simonyi falu a vrászlói kerülethez, aminek területe így már 7600 hold lett.[61] Ugyanebben az időben tudta kikerekíteni a vrászlói uradalmat a Baranyai József ellenállása miatt hiányzó öt százalék megvételével. Ezt a birtokrészt Baranyai József életében nem sikerült megszereznie, de az özvegytől tíz évig tartó „rábeszélési folyamat" után végül is sikerült neki (Baranyai meghalt 1793-ban). Mindjárt hozzátehetjük, hogy teljesen törvénytelenül, hiszen a törvények szerint az özvegynek nincs joga gyerekei tulajdonát képező birtokokat eladni, márpedig jelen esetben hat egyenesági leszármazott is volt. Mint mondtuk, Boronkay fiskális volt... Az ügynek azonban volt folytatása.[62]

[59] Sml. Vul. 18–19. csomó, 30. szám.

[60] Sml. Vul. 29. csomó, 11. szám; illetve 3. csomó, 25. szám.

[61] Sml. Vul. 20–24. csomó, 1793. Simonyi., illetve lásd még: *Szabó Dezső*: A hg. Festetics-család története. Bp. 1928. 303. o.

[62] Sml. Vul. 10. csomó, 29. szám. Érdekesség, hogy több mint hatvan évvel ezután egy polgári bíróság még mindig ezt a jogtalanságot tárgyalta, s végül 1866-ban a felperes Baranyai-utódok javára döntött, s az akkor birtokos Zichy-grófokat kötelezték az addigra már jelentéktelenné vált összeg kifizetésére.

A birtoképítő eléggé belefáradhatott az örökös perlekedésbe. Írja is, hogy „...ezer meg ezer a sok Compossessorral a galiba ... jobb lett volna tán egy kis falut venni, ahol magam gazdálkodhatnék, hol magam békességben éltem volna... mert neve a jószágnak az sok van, de haszna az nincs..."[63]

Boronkay 1800–1804 között — forrásszerűen bizonyíthatóan — kb. 70 000 forintot költött birtokvásárlásra, ez a szám azonban nem foglalja magában az összes kiadást, mivel több vásárlás összegéről nincs tudomásunk. Becslésszerűen kb. 100 000 forintra tehetjük a földvásárlásra költött összeget, ami azért ebben a korban egy korántsem felülről induló embernél nem kis szám. Több dolog is motiválhatta Boronkayt a vásárlásoknál a birtokok szétesésének veszélyén kívül. Az egyéni gazdagodás reményén kívül jelentős szerepet játszhatott a napóleoni háborús konjunktúra nemességet erősen differenciáló hatásmechanizmusa, hiszen a magas inflációs ráta jövedelemszéthúzó hatással bír, ami nagyon durván azt jelenti, hogy az addig jobban élő még jobban fog élni, és fordítva. Ebből következően — feltehetően — a földjük aprózódása miatt egyre inkább szegényedő résztulajdonosok előtt nem nagyon állhatott más perspektíva, minthogy valamiképpen megszabadulni, lehetőleg jó pénzért az úgysem használható földektől. Van ennek a kérdésnek egy másik oldala is, mégpedig az, hogy nagyon magas inflációs ráta mellett a pénz, a tőke szívesen menekül állótőkébe, és mivel ekkor mezőgazdasági konjunktúra van, a föld természetesen felértékelődik, s így érthető Boronkaynak a birtokszerző törekvéssorozata.

Mindamellett úgy tűnik, hogy a földárak irracionálisan magasak voltak. Ebbe feltehetőleg a már említett felértékelődés mellett az is belejátszott, hogy egy tőkeszegény agrárországban a föld nemcsak mint legfontosabb „termelő eszköz" funkcionál, hanem egyben a mérhető társadalmi presztízs egyik kifejezője is lehetett. Valószínűleg a társadalmi értékrendben a presztízs nagyon sokszor a nyereségvágy elé is kerülhet, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ezt a két, szorosan kapcsolódó fogalmat mereven el akarjuk különíteni. Ennek bizonyítására két példát hozunk: tudjuk, hogy az alsóbogáti kastély építése már Boronkay életében megkezdődött, aminek eredménye, hogy az addigi örök hitelező még adósságokat is szerzett. Más profilú, de hasonló lényegű presztízs volt a „rang". Például 1779-ben a birtokait elzálogosító Lengyel Gáspár elszegényedve, tele adósságokkal, de bárói címet szerzett.

2. A munkaerő biztosítása

Mivel a vrászlói uradalom népességét tekintve meglehetősen gyér volt, a jövedelembiztosítás miatt a munkaerő növelése alapvető feladattá vált. A már emlegetett XVIII. század közepi állapotokhoz képest lényeges javulás csak a hetvenes-nyolcvanas években következett be. Lényegesen javította az állapotokat Simonyi odakapcsolása is, hiszen egy ritkán lakott vidéken minden új úrbéres komoly jövedelemforrást jelentett ebben az időben. 1767-ben Vrászlón és Pathon mindössze 12 telkes jobbágy és 10 zsellér élt 8 5/8-nyi telken.[64] 1800-ban — most már Simonyival együtt — 37 telkes jobbágyról és 13 zsellérről van tudomásunk.[65] Hozzátehetjük, hogy sem a Lengyelek, sem Boronkay nem folytatott olyan telepítő akciókat, ahol nagyobb csoportok, közösségek érkeztek volna a birtokra, bár érdekes, hogy a Somlyay–Faiszy- uradalom esetében történt ilyen még a század első felében, a vrászlói területeknél azonban nincs tudomásunk róla.

Az úrbéres népesség tehát — ha nagyon lassan is —, de szaporodott, s ezzel nőtt a földesúr számára elsajátítható robot és egyéb szolgáltatások mennyisége. Úgy gondoljuk, hogy a nagybirtok népességére vonatkozóan sokkal árnyaltabb kép festhető, ha az adóösszeírások helyett az ebben a korban keletke-

63 O P 18. 16. csomó, 1137. szám.

64 Sml. Úrbérrendezési iratok, 1767. Vrászló, Path.

65 Sml. Ö. 1328. Kanizsai járás. Rectificatio dicarum. 1800.

zett népességösszeírásokat vizsgáljuk meg. Kettő ilyennel rendelkezünk, 1784-ből és 1804-ből.[66] A II. József-féle összeírás szerint 390 fő élt a birtokon, 1804-ben már 484 fő, Simonyival pedig már kereken 600. Mindez feltehetően a természetes szaporulat és a folyamatos birtokra költözés együttes eredménye, hiszen ha csak a természetes szaporodásra vezetnénk ezt vissza, akkor kb. évi 1–1,5%-os népességszaporodást kellene feltételezni, márpedig tudjuk, hogy a nagy demográfiai robbanás egyelőre még várat magára ebben az időben. 1804-ben az egy családra eső létszám 4,8 fő, ez nagyjából megfelel az országos átlagnak.

Az összeírások csak a férfinépességet részletezik, foglalkozási áganként megkülönböztetve. Ezek szerint 1804-ben parasztnak minősült (ez feltehetőleg a sessionalistát jelöli) 37 fő, s ez pontosan egybeesik az adóösszeírás adatával. Zsellérként írtak össze 65 embert, amit sajnos szétbontani nincs lehetőségünk, de arra mindenképpen utalunk, hogy a legújabb történeti kutatások igazolták e fogalom heterogén, gyűjtőkategóriaként való használatát. Rendkívül érdekes azonban, hogy meglehetősen magas a száma a „nemesek szolgái" rovatnak, ami valószínűleg a majorsági alkalmazottakat, cselédeket, béreseket stb. jelöli, s egyben utal a majorsági gazdálkodás súlyára.[67] Sajnos a nőket az összeírás nem részletezi, feltehetően a tradicionális szisztémában általános „Familienwirtschaft"-ba való funkcionális betagolódásuk miatt.[68] Egyébként létszámuk az összes népességnek csak 45%-át tette ki.[69]

3. Az uradalom gazdálkodási rendszere

Boronkay tevékenysége nyomán teljesen átalakult az uradalom. Kiépült a birtokkormányzat, amelynek tevékenységi köre természetesen nemcsak a feudális járadék elsajátítása volt, hiszen a feudális szokásjogból fakadóan az uraságnak nagyon komoly kötelezettségei is voltak népével szemben (pl. közigazgatási, igazságszolgáltatási, védelmi stb.).

Nagy erőfeszítések történtek a terület átalakítására. A XVIII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a vrászlói uradalom nagy részét még mocsár és erdő borította. A II. József-féle „Beschreibung" is megjegyzi, hogy a „réteken sok a mocsaras hely..." vagy „a kis patak, mely itt folyik, sosem szárad ki...".[70] A XVIII. század felé felerősödő konjunkturális hatások viszont leginkább a gabonatermelést értékelték fel, ezt érte meg leginkább termelni, ehhez viszont haladéktalan átalakítások kellettek. Az 1760-as évektől kezdve állandóan vannak elszórt adataink arról, hogy mind a helybeli, mind a szomszédos helységek lakossága jelentős méretű irtásokat végzett a birtokon. Egyébként az irtás az európai – XVIII. századi – mezőgazdasági fellendülésnek általános vonása, elég itt Kriedte és Abel munkáira utalni. A földesúr előbb 1788-ban, majd pedig 1796-ban, a regulatiónál visszaváltotta ezeket a földeket.[71] Megjegyezhetjük még, hogy az irtók általában nagyobb csoportban vállalták ezt a munkafajtát, rendszerint hat

[66] 1784-re: *Danyi–Dávid*: Az első magyarországi népszámlálás. Bp. 1960.; 1804-re: Sml. Ö. 79. 1804. népességösszeírás.

[67] *Kaposi Zoltán*: Nagybirtok és népessége Somogyban a 19. század elején. In: Rendi társadalom–polgári társadalom. Salgótarján 1987. 209–219. o.

[68] Ennek meglétére lásd: *H. Medick*: Die proto-industrielle Familienwirtschaft. In: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Göttingen 1978. 90–155. o.

[69] *Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. Történelmi Szemle, 1986/2. 363–379. o.

[70] *Dobai András*: Somogy megye az első katonai felvétel idején. In: Somogy megye múltjából, 1983. 89–162. o.

[71] Sml. Vul. 36. csomó, 30. szám.

év ingyen legeltetést vagy dézsmamentes termelési lehetőséget kaptak érte az adott területen. Egyébként az 1780-as években az allodiális gabonaföld még szinte csak minimális kiterjedésű, mintegy 70–80 holdra becsülhetjük.

A XVIII. század végén az uradalom majorságában a gabona mellett termeltek már kukoricát is, ami országos viszonylatban nézve is ekkor kezd elterjedni. Az ezen a tájon szokásos rozstermelés mellett feltűnik a búza és a zabtermesztés, utóbbi nyilván a lótartással van összefüggésben. Az uraság a bort dézsmaként kapta, de volt egy kevés majorsági szőlője is. Az állattartásban dominált a szarvasmarha, ám a nyolcvanas évekre megjelent a juh tartása is.[72] 1785-ben ez utóbbiból még csak 300 darab, négy évvel később már 600 darab volt Vrászlón, ami nyilván a Monarchia-szerte megnyilvánuló gyapjúipari fellendüléssel kapcsolatos.[73]

Az uradalom minden pénzszerzési lehetőséget megragadott. Fölösleges földjeit, amit üzeme szűkös kapacitása miatt eredményesen kihasználni nem tudott, kiadta másoknak legeltetésre; az úrbéri szolgáltatásokat pedig behajtotta a jobbágyokon és a zselléreken.[74]

Szaporodott a majorság technikai állóeszközkészlete is, hiszen a béreseket és cselédeket el kellett látni megfelelő felszereléssel. Megjelentek az első cseléd- és árendás házak a nagybirtokon, s felépült Vrászlón egy tiszti és egy „úri lak". Utóbbi bútorzata egyáltalán nem utalt arra, hogy tulajdonosa akár nagybirtokosnak is tekinthető, holott tudjuk: Boronkay mindig itt szállt meg, ha birtokait látogatta végig. Az urasági szobában egy 1789-es inventárium szerint volt egy asztal székekkel, egy kancsó üvegpoharakkal, egy hárs- és egy tölgyfaágy, egy fogas, egy almárium; a kamrában tányérok, poharak, tálak, bortöltők, egy zöld mosdótál, egy egérfogó, s egyéb apró eszközök.[75]

Felépültek a korcsmák, vendégfogadók, a malmok. Előbbi kettő helyzetét kedvezően befolyásolta, hogy Vrászló nem messze feküdt Kanizsától, s a II. József-féle katonai térképek szerint a Kanizsa felé vivő utak itt futottak össze, ez által növekedhetett a forgalomból származó bevétel. A korcsmák használati jogát az Urbárium szabályozta, a vendégfogadók és a malmok azonban kezdettől fogva a földesúr tulajdonát képezték, amit aztán az uraság rendszeresen kiárendált az érte legtöbbet ígérőnek. Feltehetően nem véletlen, hogy a „Beschreibung" így értékeli Vrászlót: „kicsiny falu, van egy jó nemesi udvarháza és egy jó majorsága".[76]

Az 1810-es évek végére lényeges változások történtek az uradalom gazdasági rendszerében, ami döntően azzal kapcsolatos, hogy a Boronkay-uradalom élénken bekapcsolódott a századeleji gazdasági prosperitásba. Az ekkor 7852 holdat kitevő vrászlói birtok a 31 468 holdas birtokkomplexum egyik kerülete volt.[77] A pénztárkönyvek alapján úgy tűnik, hogy ez a kerület, bár csak 24%-át adta az uradalom területének, a jövedelemtermelésben egyre fontosabb szerepet kapott, hiszen a majorsági jövedelmeknek csaknem a fele innen származott.[78]

[72] Sml. Vul. 30. csomó. 1785–89 közti inventáriumok.

[73] *Nachum T. Gross*: Die industrielle Revolution im Habsburgerreich. In: Europäische Wirtschaftgeschichte. The Fontana Economic History of Europe. 3. Band. Stuttgart 1976. 203–237. o. Lásd még: *Alois Brusatti*: Österreich am Vorabend des industriellen Zeitalters. 1792–1848. In: Wirtschaftgeschichte Österreichs. Wien 1971. 131–151. o.

[74] Sml. Vul. 30. csomó, 16. szám.

[75] Sml. Vul. 30. csomó, 29. szám.

[76] *Dobai András*: i. m. 1983.

[77] Sml. Vul. 13. csomó, 1819-es felmérés.

[78] Sml. Vul. 13. csomó, összesített pénzügyi kimutatások.

A legjelentősebb változásokat a terület művelési ágak szerinti megoszlásában regisztrálhatjuk. A vrászlói uradalomban – Gardos nélkül, mert sajnos kimaradt a felvételből – a területnek mintegy 21%-a szántó és rét, s ez lényeges javulásnak látszik az 1780-as évek alig pár százalékra becsülhető arányával szemben. Ugyanakkor – a már említett irtások stb. következtében – az erdők részaránya 62%-ra csökkent. (Feltehetően ebben az erdő-részarányban bennefoglaltatik a legelő is.) Az 5339 holdas birtokból mintegy 4549 holdnyi volt urasági terület (85%), ami a birtok késői betelepítésével kapcsolatos, hiszen általánosnak mondható a tendencia, hogy ahol későn megy végbe ez a folyamat, ott az uraság kerül döntő fölénybe.

A 15%-nyi úrbéres földeken jelentősen nőtt az egy főre jutó teleknagyság. Egyre terjedt a szőlőművelés, aminek ekkor kezdődik az igazi korszaka, bár a bor minőségére gyakran volt panasz. Tény, hogy 1819-ben 194 holdnyi szőlő volt a vrászlói uradalomban, s ebből csak 13 hold volt majorsági.

A majorsági és az úrbéres üzemek közti technológiai kapcsolatrendszer természetesen továbbra is korszakunk egyik alapjellemzője, ezt azonban közismertsége miatt itt nincs lehetőségünk elemezni.[79] A gabonatermelés két- és háromnyomásban folyt, a végleges áttérés majd csak az 1830-as évek után történik meg a háromnyomásra. A relatíve bőségesen rendelkezésre álló földek nem ösztönöztek az intenzívebb művelési rendszerek bevezetésére. Minden bizonnyal ez az oka annak is, hogy a szakirodalomban is egyre nagyobb vitákat kiváltó földesúr–jobbágy-ellentét korszakunkban ezen a területen nem alakult ki, hiszen az ilyen problémák ott jelentkeznek elsősorban, ahol a konjunktúra miatt a majorsági termelés kibővítésében érdekelt földesúr – jövedelmeit gyarapítandó – az addig közösen használt területek jogi allodizációjába fog. Azonban – hangsúlyoznánk – ezen a területen a polgári forradalomig az urasági üzem soha nem érte el területi lehetőségeinek maximumát, mindig maradtak szabad földjei, vagyis békésen elkerülhették az említett ellentétek kiéleződését.

Az 1785-ös állapotokhoz képest 1822-re mintegy ötvennel nőtt a gazdasági épületek száma a vrászlói kerületben. Hat „gula akol", négy lóistálló, egy birka akol stb. szolgálta az állattartást. 1822-re mintegy 10–12 árendás ház épült, de a szántóföldi növénytermesztéshez szükséges épületek száma is gyarapodott, csakúgy, mint a mezőgazdasági ipari létesítményeké (téglavető, kovácsműhely, malmok stb.).[80]

Nőtt a majorsági alkalmazottak létszáma is. A vrászlói uradalom életét egy tiszttartó irányította, míg a gardosi pusztán egy ispán vezette a munkát. Rajtuk kívül még juhász, erdész, hajdú, kocsis, vadász dolgozott tisztként a kerületben, illetve nyolc béres. Az officiolátus nagysága inkább szerénynek, mintsem – az erre a korra egyébként jellemzően – túlzottnak nevezhető. Jelentős volt még a nagybirtok területén élők közül – az eddigieken kívül – a majorság igénye szerint specializálódott iparosok és egyéb árendások száma is.

IV. Felbomlás és önállósulás

Boronkay 1809-ben készült, s 1816-ban életbe lépett végrendeletében részletesen megszabta, mi történjen vagyonával.[81] A testamentum szerint a két fiúunoka (Festetics Miklós és István) örökli az uradalmat, míg a két lányunoka (gróf Almássy Lajosné és gróf Hadik Vilmosné) a szokásoknak megfelelően pénzbeli végkielégítést kap.[82] Azonban kiderült, hogy Boronkay adósságai miatt a lányok kénytelenek kisebb összeggel beérni, fejenként 140 000 forintot kötöttek nekik le.

79 *Tóth Tibor*: Ellentét vagy kölcsönösség? Gyorsuló idő sorozat, 1978. Magvető.
80 Sml. Ö. 221. A Festetics-birtokok összeírása. 1822.
81 Sml. Vul. 13. csomó, Boronkay család végrendelete.
82 Sml. Vul. 13. csomó, Boronkay család iratai. 1819.

Mivel Festetics Miklós és István ekkor még nem volt nagykorú (24 év), így nem rendelkezhettek a birtokkal. A végrendelet szerint a két fiú évi 5000 forintot kapott élelemre, ezenkívül még 2000 forintot személyes használatra, fejenként persze. Hozzátehetjük még, hogy az osztozkodás csak a somogyi birtokokat érintette, a Vas megyeieket nem.[83]

A hajdani Lengyel Imrét, Festetics Miklós egyik oldalági ősét nevezte Tóth Tibor Somogy megye legnagyobb adósságcsinálójának. Nos, a két Festetics-fiú még túl is tett e tekintetben elődjén. Az 1816–22 közti időben a testvérek 7700 arany, 38 000 ezüst, illetve 204 442 váltóforint adósságot szedtek össze. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ennek egy részét a leánytestvérek kielégítése érdekében aláírt váltó adta. A két leánytestvér 1821-ben a vármegyénél intabuláltatta is a követelését. A többit Somogy, Vas és Zala megyei zsidók adták kölcsön a grófoknak.[84]

Mivel a Festetics-fiúk fizetésképtelenné váltak, a két lány pedig követelte pénzét, a birtokra 1822-től zárgondnokot nevezett ki a megye. Ettől kezdve az uradalom gazdasági teljesítőképessége rohamosan javult, 1822–28 között átalakult a termelési szerkezet. Gróf Festetics Imre — a zárgondnok — vezetésével, kihasználva a húszas évek gyapjúkonjunktúráját, a szántóföldi gabonatermeléssel egyenrangúvá emelték az uradalmi juhtartást, amivel alaposan megnövelték az uradalom jövedelemtermelő potenciálját. 1827-ben Miklós gróf öccse összes adósságát átvállalta, és egyszemélyi tulajdonosa lett a hajdani Boronkay uradalomnak. Így lehetővé vált, hogy a még fennálló adósságok kifizetése miatt a birtok egy részét eladják. Az ekkor Miklós gróf kezén lévő uradalom becsértéke 545 000 forint.

1828 végén 76 000 ezüstforintért eladták a gyöngyösi és pacsérvisnyei porciót gróf Festetics Lászlónak, két évvel később a gigei részbirtokot gróf Somsich Pongrácnak 8000 ezüstforintért. Az 1830-as évektől újra hatalmas költekezésekbe kezdett a gróf, aminek eredményeképpen az ekkor 7852 holdas vrászlói kerületet a 2809 holdas délkelet-somogyi viszlói faluval együtt 1832 őszén eladta gróf Zichy Károlynak.[85] Azonban mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ezek az eladások teljesen egyértelműen a gróf személyes életvitele miatt történtek.

A Boronkay által koncentrált uradalom 1840-re teljesen szétesett, gróf Festetics Miklósnak ekkorra csak az 1700 holdas alsóbogáti birtoka maradt. A vrászlói kerület pedig gróf Zichy Károly irányításával a negyvenes évektől egy jól irányított, döntően bérmunkával dolgozó, piacorientált mezőgazdasági nagybirtoküzem lett, immár önálló „vrászlói uradalom"-ként.[86]

Rövid és vázlatos fejtegetésünk végére mindenképpen kívánkozik néhány elméleti megjegyzés. Az első a „nemesség-elszegényedésével" kapcsolatos.

Vizsgálódásaink egy uradalom kapcsán az ahhoz illeszkedő családi rendszer változásait érintették. A folyamat látszólag egyértelmű, hiszen az egyre szaporodó famíliáknak ugyanakkora földön kell osztozni, vagyis lényegesen kisebb lesz az egy főre jutó birtoknagyság. Azonban két dolog mindenképpen megjegyzendő. Az egyik, hogy egy családnak korántsem lép fel minden tagja — bár tulajdonos — földhasználati igénnyel. A másik, hogy bár egyre inkább csökken az egy főre eső földterület, korszakunk éppen az „átmenet" korszaka, amikor is a dunántúli árutermelő középbirtokos nemességnek mind jobbak lesznek a piaci lehetőségei, amikor egyre javul a termelékenység, azaz csökkenő földterületen is nagyobb jövedelemre nyílik lehetőség, ami bőségesen kárpótolhatja a lecsökkent birtokért a tulajdonost.

Második megjegyzésünk ennek a középbirtokos nemességnek a társadalmi helyzetére vonatkozik. Úgy tűnik, hogy a Lengyel-birtokokkal kapcsolatos családi rendszer egy végtelenül rugalmas, a mindenkori helyzethez jól igazodó mechanizmus volt. Boronkay birtokkoncentrációs törekvése az egész komp-

[83] Uo.

[84] Sml. Vul. 13. csomó, 33. szám.

[85] Sml. Vul. 31. csomó. 1832. szeptember 30-i eladási nyilatkozat.

[86] *Kaposi Zoltán*: i. m. 1988. (Lásd: 2. jegyzet.)

lexumból mindössze egy embert – Baranyai Józsefet – érintett hátrányosan, pedig legalább 25 ember volt valamilyen úton érdekelve az ügyben. Feltételezhetően ezek az emberek máshol kompenzálhatták magukat, ezt azonban a vármegye határaihoz igazodó forrásanyag miatt csak nagyon nehézkesen lehetne vizsgálni. Úgy véljük, hogy a jómódu középbirtokos nemesség későbbi „nagyfokú radikalizmusa" – ami a reformkorban oly nagy szereppel bír majd – nem utolsósorban a magyar nemesi társadalomban betöltött köztes helyzetéből fakad.

ADATTÁR

BALOGH ISTVÁN

ORSZÁGOS RENDELET A KÖZ- ÉS VAGYONBIZTONSÁG HELYREÁLLÍTÁSÁRA *(1794)*

Az Erdélyi Középhegység és a Bánsági hegyvidék területére kiterjedő – de hullámaival Szatmár, Mármaros és Ugocsa megyékig elérő felkelés, a vezető Horea és Kloska kivégzésével (1786. február 28.) csak elcsendesült, de az Alföldön és Alföldet szegélyező hegyvidéken a köz- és vagyonbiztonság nem állott helyre. Temes vármegye 1785 nyár elején jelentette, hogy a bánsági hegyekben a fegyveres gonosztevők csoportosan járnak és veszélyeztetik az utak biztonságát. Arad vármegyei kamarai puszták bérlői a helytartó-tanácshoz beadott kérelmükben 1786. szeptember 5-én előadták, hogy a statárium megszüntetése után a hegyvidéki oláh lakos gonosztevők miatt a kereskedők még fényes nappal sem mehetnek ki biztonsággal.[1]

Két év múlva, 1787 nyarán – a jelentések szerint – Bihar, Zaránd, Hunyad, sőt Kolozs megye hegyvidékén ismét bizonytalanná vált a közbiztonság, sőt Szeben megye kir. biztos főispánja is ilyen hírt közölt Kolozsmegyével.[2] A helytartótanács a közbiztonság helyreállításának egyik célszerű eszközét vélte – 1745-ben megindított, 1779-ben, 1781-ben és 1782-ben megújított –, a szétszórt települések összevonásáról, a fő közlekedési utaktól távol eső csárdák lerombolásáról és tuguriumok (szállások) megszüntetéséről szóló rendelkezések újbóli kiadását. Ezek a felsőbb rendelkezések akkor – több ok miatt –

[1] Temes vármegye jelentésére a Helytartótanács (a továbbiakban: HTT) 1785. jún. 7-én, a három bánsági megye számára kiadott 15449. sz. körrendeletében megengedte az utazóknak a fegyverviselést; elrendelte az egyik faluból a másikba átmenők útlevéllel való ellátását; a tuguriumok és szállások lerontását; a falukban 1–3 főnyi fegyveres őrség elállítását; csoportos banda megjelenése esetén a harangok félreverését; megtiltotta a rablócsapatok élelemmel való ellátását. A Vaskapu környékén 100 főből álló katonai őrség állomástatását és két bánsági határőrezrednek a polgári hatóságokkal való együttműködését rendelte el. Hajdú-Bihar megye Levéltára (a továbbiakban: HBMLT). IV. A. 1/b. 1785. Fasc. III. 1622. – Az Arad megyei jelentés 1786. szept. 5-én kelt. Archivul de Stat. Arad. Fond. Pref. jud. Arad. Acta congr. Fasc 9. no 1326. Arad és Temes vármegyékben még egy fél évtized múlva sem javult a helyzet. A két megye közös akciót próbált szervezni a „mind jobban elhatalmasodó rablóvilág megfékezésére". Arad megye a helytartó tanácshoz tett jelentésében utalt a közeli Hora-felkelésre. Az egyeztetésre felküldött rendszabályok jóváhagyását is kérték. Uo. 1791. aug. 1. Acta cong. Fasc. 26. no. 5.

[2] Szeben, 1787. jún. 13. Zaránd és Hunyad megyében mintegy 200 főből álló rablóbanda több falut kifosztott. A bihari havasokban Erdélyből jövet Gainán 50 fegyveressel akartak egyesülni, jún. 17-én.

A Bihar megyei királyi biztos főispán katonai karhatalmat kért és a megyei fegyvereseket megbízható parasztokkal kiegészítve, Temes megyével karöltve a bihari, zárándi és aradi hegyeket két napon keresztül átfésülte. HBMLT IV. A. 2/b. 1787. Fasc. IX. no. 188; 1787. Fasc. IX. no. 191.; – Egyidejűleg azt is elrendelte, hogy az útlevél nélkül járókat, kiváltképpen a gyanús személyeket, minden falusi bíró jelentse, „az ilyeneket fogassák el és adják át az illetékes hatóságnak". Uo. 1787. Fasc. IX. no. 132.

végrehajtatlanok maradtak. Most az 1786. június 20-án kelt közrendelet újból előírta, a megyék az érdekelt földesurakat vegyék rá, hogy az ilyen építményeket vegyék szigorúbb felügyelet alá, és az azokban menedéket találó gonosztevőket fogják el. Ha más mód nincs, a közjó nevében le kell rombolni őket. A földesurak korcsmárosoknak csak jóhírű és a gonosztevőkkel kapcsolatban nem álló személyeket alkalmazzanak. Az útleveleket némely írástudók hamisítják, az útlevélhamisítókat és hamis útlevelet használókat azonnal fogják el.[3]

A Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon, a Magyar Középhegység és Zempléni hegység, a Vihorlát-Gutin erdeiben és a velük érintkező síkvidék pusztáin — a nagyarányú szarvasmarha-, juh- és sertéstenyésztő vidékeken szervezett fegyveres rablóbandák nem működtek, de annál nagyobb mértékű volt a lókötés, szarvasmarha elhajtás. Az állattolvajlás tulajdonképpen e tájakon sohasem szünetelt, a megyék a szatmári béke óta, különösen a háborús időszakokban (Mária Terézia alatt, az örökösödési, hétéves háború és II. József török háborúja) egyedül vagy ketten-hárman próbáltak gátat vetni eláradásának.[4]

Most újabban II. József személyes kezdeményezésére 1785-ben a helytartótanács értesítette a megyéket, hogy a lókötési esetek némely megyében annyira megszaporodtak, hogy volt olyan törvényhatóság, ahonnan egy év alatt hétszáznál is többet loptak el. A megyéket felszólította, hogy a lókötők megfékezésére eddig tett intézkedéseiket haladéktalanul terjesszék fel.[5]

Legtöbb megye már valóban hozott ilyen intézkedéseket, a helytartótanács iratai között ettől kezdve már tömegestől találhatók ilyenek.[6] Ezek voltak a közvetlen előzményei annak a királyi személynök elnöklete alatt, több megye alispánjaiból és a kerületek főkapitányaiból álló, 42 napig ülésező regnicoláris deputáció összehívásának, amely az itt teljes terjedelemben közölt körrendeletet — amíg az országgyűlés e tekintetben nem rendelkezik — országos érvényben kiadta.

A széles körű értekezlet összehívását Arad megyének a kancelláriához tett folyamodása indította el.

A helytartótanács 1792. augusztus 31-i ülésében az uralkodó parancsára határozta el, hogy Pestre ideiglenes deputációt hív össze, a deputáció elnökének a személynököt nevezte ki, a tagjaiul: „azon megyék alispánjait, akik megyéjében a gonosztevők különösen kóborolnak" hívta be. Az iktatónak elrendelték, hogy a levéltárban található, az eddig e tárgyban működött királyi biztosok aktáit — még a kancelláriakat is — gyűjtse össze, és a deputáció elnökének adja át. Torontál megyéből a főispánt, Temes, Krassó, Arad, Békés, Pest, Bihar, Veszprém, Somogy, Heves megyékből a főkapitányt hívták meg.[7]

A helytartótanács a kancellária rendelkezésének kiadása előtt már 1792 elején foglalkozott egy szű-

[3] Az 1745-ben megindított akcióra vö. *Szabó István*: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére. Bp. 1960. 146. és köv. o. Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk.: *Szabó István*. — A későbbiekben felújított rendeletekre *Balogh István*: A pásztorok megrendszabályozása a XVIII. század második felében. In: Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között. Nyíregyháza 1987. 119–126. o. Szerk.: *Kávássy Sándor* HTT 25. 231. sz. körrendelete 1786. jún. 20. HBMLT IV. A. 502/b. Fasc. 14. no. 136.; — Arad és Temes megye — mint korábban a többi megye — most is tanácstalan volt a végrehajtást illetően. A két megye átiratára Bihar kir. biztos főispánja azt javasolta, hogy a rablócsapatok közös üldözésére, a szétszórt települések rendezett falvakban történő összevonására és a pásztorok ellenőrzésére hozandó rendszabályok ügyében forduljanak a felsőbb hatóságokhoz. Archivul de stat, Arad. 1786. szept. 14. Acta cong. Fasc. 12. no. 1957.

[4] Vázlatos tárgyalása: *Balogh I.*: i. m. 1987. 112–119. o.

[5] A HTT 1785. máj. 2-án kelt 12169. sz. körrendelete. Szabolcs-Szatmár megye Levéltára (a továbbiakban: SzSzMLT) IV. A 1/b. Fasc. 18. no. 305.

[6] Szabolcs megye korábbi statutumai részletesen, Jósa András múzeum évkönyve. 1959. (II.). Bp. 1961. 91–111. o.; *Balogh I.*: i. m. 1987. 125. o.

[7] Arad megye panasza 1792. júl. 17-én érkezett Sándor Lipót nádorhoz, aki aug. 25-én küldte át a

kebb bizottság felállításának ügyével. Február 9-én Pest megye utasítást kapott, hogy a perszonális jelenlétében tartandó gyűlésre a küldötteit rendelje ki. Pest megye ki is jelölt négy személyt. A bizottság július 16-án ült össze és tanácskozásának eredményeként jött létre a július 17-én kiadott körrendelet, amelynek számos pontját belefoglalták az itt közölt, nagy országos rendelkezésbe.[8]

A kibővített deputáció október 9-én kezdte meg tanácskozását és december 24-én fejezte be munkáját.

Az elkészült tervezetet 1792. február 12-én terjesztették fel észrevételezés végett az uralkodónak.[9]

* * *

A továbbiakban az 1794. február 24-én nyomtatásban megjelent, latin nyelvű rendelet sorsát nem kísérhetjük nyomon. Csupán mellékesen jegyezzük meg, hogy a deputáció által megtárgyalt rendelet első megfogalmazásában jóval részletesebb volt, mint az itt közölt. Ugyanis Szatmári Király Ádám Szabolcs megyei alispán — mint nagy gulyatartó nádudvari földesúr maga is érdekelt volt a dologban és a szabolcsi statutumok egyik szerzője volt — még a nem teljesen kidolgozott — a megjelentnél jóval bővebb — rendelettervezet másolatát ismertette a megye közönségével. Ebben négy főfejezetre tagoltan a házfeltörések és városbeli lopások és rablások megakadályozásáról is szó volt — ez kimaradt a rendeletből. A lókötések és szarvasmarha elhajtásokról szóló főfejezet beszámolt a nyugati országrészek felé vezető tolvajutakról és orgazdák általi kézről kézre adásokról —, ez se került bele a rendeletbe. A bihari és a bánsági hegyvidéken csoportosan járó fegyveres bandák üldözésének módjáról szóló főfejezet részletesen ismerteti a hegyi rác és oláh szétszórt települések állapotát, zárt falutelepülésekbe való összevonásának indokait — ezt a rendelet csak érinti. A megrögzött tolvajok és rablók büntetéséül — engedve több megye felterjesztésének — enyhébb esetben a sáncmunkát ajánlja, de gyilkosság esetén — királyi kegyelmezés lehetőségét meghagyva — fenntartja a halált.[10]

kinevezendő tagok névsorát a HTT-hoz. OL HTT 1792. 93. Publ. pol. Fons. 5. pos 10.; Az elnök javaslatára a bizottságot kiegészítették Szabolcs és Fejér megyék alispánjaival, „mivel ezekben sok praedium van, a marhatenyésztésben, mint a többi megyében, a tolvajlásokkal a tolvajok sok kárt tesznek". Uo. 1792. 83. Publ. pol. 5. fons. no. 19.

[8] A Pest megyének szóló meghívás 1792. febr. 9. Pest megye levéltára (a továbbiakban: PML) IV. A. 1/a. 1792. 302. A megye br. Orczy Józsefet, Szabó Jánost, Sigray Istvánt, Halász Dánielt küldötte ki. Az 1792. júl. 17-én kelt — és a nagy szabályozás megjelenéséig gyakran idézett — 15.391. sz. közrendelet a tiszántúli országrészben, főleg azonban Arad megyében eláradott, csoportosan elkövetett rablások és állathajtások megakadályozását vette célba. A kóborlók szülőhelyére való toloncolásáról; az útlevelek általánossá tételéről; a rendszeres szegődséget nem vállaló és alkalmilag munkába állók állandó munkára szorításáról; a pásztorok szállásai rendszeres ellenőrzéséről; a révek, vámok 1492. 87–88. tc.-ben megállapított módon való felügyeletéről; az orgazdákról és tolvajok pártolásáról; a puskapor eladás szabályainak szigorú megtartásáról szól. Ezeket a rendelkezéseket a közhatóságok és a pallosjoggal rendelkező uradalmak szigorúan hajtsák végre. Borsod–Abaúj–Zemplén megye Levéltára. IV. 501/e. 5675/1792. sz. — A. rendelkezéseket egy hónap múlva megújítva újból kiadták. HTT 1792. aug. 21. 18.651. sz. körrendelete. SzSzMLT. IV. A. 1/b. Fasc. 8. no. 1273. 1792.

[9] OL HTT levéltára. Publ. pol. 1792. okt. 9. Fons. 5. pos. 128; 1792. nov. 29. Fons. 5. pos. 157.; 1792. dec. 24. 1793. Fons. 5. pos. 9.; 1793. febr. 12. Fons. 5. pos. 26.; Meghívás Pest megyéhez 1792. aug. 30. 19170. sz. rend. Fons. 1792:2260.; Szabolcs megyéhez 22.391. sz. rend. SzSzMLT IV. A. 1/b. Fasc. 8. no. 1303. 1792.

[10] A nevezett alispán a tervezet kidolgozása, de végleges formába öntése előtt, dec. 3-án hazatért, az

A bevezetésben említés esik, hogy ez a rendelet addig lesz érvényben, míg az országgyűlés törvénnyel nem szabályozza a köz- és vagyonbiztonság ügyét. Ez a törvény azonban később sem jött létre, viszont a rendelkezésnek számos pontja — egyesek változatlanul, mások némi módosítással — 1944-ig, illetve 1973-ig érvényben maradtak. Az 1907:XIV mezőgazdasági cselédtörvény a mezőgazd. cselédek és pásztorok útlevele helyett, a cselédkönyvet rendszeresítette, abba mindazokat be kellett jegyezni a gazdának, ami a passzus rovatába beírandó volt. Az állatok adásvételének ellenőrzésére szolgáló járlatlevelet és járlatlevél nyilvántartását másfél évtizede törölték el.

A pásztorok nyilvántartását legtöbb megye végrehajtotta, egyes helyeken — például a debreceni pusztákon — másfél évtizedig rendszeresen vezették, de később felhagytak vele.[11]

A rendeletnek azt a részét, amely a falvakban, a jobbágyparasztok kezén levő állatállomány és az abban bekövetkezett változások nyilvántartását rendelte el, nemigen lehetett végrehajtani, igazgatási szervezet sem lett volna rá, és a jobbágyok sem vallották volna be az állataik számát. Viszont az egyes falvak az állatok megbillyogozására alkalmas billyogokat — néprajzi kutatás tanúsága szerint — legtöbb helyen megcsináltatták és használták is.[12]

A csárdák, a szállások és tanyák lerontását, valamint a hegyi, szétszórt házak falvakba való összevonását sohasem sikerült végrehajtani, mert fennmaradásukhoz számos földesúri, jogi, és gazdasági érdek kapcsolódott.

A szállás szónak a rendeletből kitűnőleg a XVIII. század végén három jelentése van és ezeket már részben párhuzamosan, részben váltakozva használják.

1. jelentés: makkoltató kondások erdei kunyhója és akla;

2. jelentés: pusztai szilaj pásztorok nyári és téli kunyhója, állása és

3. a mezei munkát végzők számára szolgáló ideiglenesen lakott építmények összessége. A rendelet végrehajtása során legtöbb megye elkészítette a saját körülményeihez alkalmazott saját statutumát és ezekből a szállásnak és tanyának helyi funkcióját pontosan meg lehet állapítani. Ugyanis a funkció éppen ez idő tájban kezdett átalakulni, a külső puszták általánosabban földművelés alá vonásával. Ugyanilyen tartalmi változáson ment át — csak egy emberöltő múlva — a *betyár* szó jelentése is. A rendelet pontosan meghatározta, e fogalom, az Alföldön ekkor még a jobbágytársadalom telek nélküli, éves szerződés és konvenció nélküli, alkalmi (szénabetakarítás, aratás, nyomtatás) munkából élő népes rétegét jelentette.[13]

A nyomtatott, latin nyelvű körrendeletet kiadás után heteken belül minden vármegye megkapta, az általam kutatott levéltárakban több példánya is megtalálható. A közölt magyar fordítás a Szabolcs-Szatmár megye levéltárában a IV. A. 1/b. Acta pol. Fasc. 10. no. 785. 1794. alatt található. Az aktára vezetett feljegyzés szerint április 20-án érkezett és június 17-én tartott közgyűlés tárgyalta.

A nyomtatott szöveg függelékeként mellékelve van a tíz iratminta. Ezek közül a pásztorok összeírása;

egész ládát kitöltő iratokat nem másoltathatta le, de az együttes elé terjesztett tervezetet igen. A végleges szövegezés tehát a december 3-át követő három hét alatt a deputáció együttes ülésein történt. SzSzMLT IV. A. 1/b. 1792. dec. 10. Fasc. 8. no. 1454.

[11] Eddig két megye és Debrecen város levéltárában sikerült megtalálni ilyen összeírást. A Zala megyei 1799-ből való. Zala megye levéltára. Népösszeírások 1799. IV. A. 1/b.; Szabolcs megyében 1796-ban összesen 1904 pásztort találtak, ezek közül a pusztákon gulyások, csikósok, juhászok, tehát szilaj pásztorok száma 1401 volt. *Balogh I.*: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethnographia 1959. 299. o. A debreceni Hortobágy pusztán élő pásztorok összeírása HBMLT IV. A. 1011/k. 1804:95 és 1805:167.

[12] Vö. *Néprajzi lexikon* I. k. Bp. 1977. 249. o. irodalom is.

[13] Vö. *uo.* IV. k. Bp. 1981. 535. o. és V. k. Bp. 1982. 194. o.

az uradalmi pusztákon található szolgák és munkások nyilvántartására, a cigányok összeírására és az útlevélformulára találhatók a különböző levéltárak iratai között.

Buda, 1794. február 21.

A helytartótanács körrendelete a vármegyékhez a gonosztevők megfékezéséről, a marhatolvajlások meggátlásáról, a szétszórt települések zárt falvakba való összevonásáról. (nyomtatott)

4052. Mivel a rablások és főleg a szarvasmarha lopások napról-napra annyira szaporodnak, az országlakók vagyonbiztonsága annyira megrendült, hogy azt az eddig alkalmazott eszközökkel megállítani nem lehet, mivel erre már az ország legtöbb vármegyéje ismételten rámutatott, ő szent felsége minden közjóra való atyai törekvése szerint, elsősorban ezen baj által legjobban sújtott vármegyék és kerületek fő- és alispánjaival, illetőleg főkapitányaival a királyi személyes jelenlét bíróságában, a személynök úr elnöklete alatt, a rablások és tolvajlások meggátlásának alkalmas módjáról — addig míg e tekintetben az országgyűlés állandó törvényt hozna — kegyesen határozat alkotó bizottságot nevezett ki. A bizottságnak ebben az ügyben kidolgozott rendszeres munkálatait elfogadva, a helytartótanács alázatosan csatolt véleményével együtt az alább következő kegyes elhatározását kiadni méltóztatott:

A kóbor és gyanús emberekről

Első. Mivel a köz- és magánbiztonság helyreállításához legalkalmasabb mód, annak megsértésére szolgáló okok és alkalmak megszüntetése: ezért a kóborló és gyanús emberekre a leggondosabb figyelmet kell fordítani; tőlük a részletezett rendelkezés e pontjában megállapított forma szerinti útlevelet kell követelni; akik maguk kellően nem tudják igazolni, azokat a körülmények szerint megkívánt, megfelelő vizsgálat után az eredeti lakóhelyükre kell toloncolni.

A szarvasmarha-, ló- és juhtolvajlásokról.
Az olyanokról, akiket rajta kapnak, hogy ilyen tolvajlásokra adják fejüket.

Második. Az ország majdnem minden törvényhatóságának e tekintetben közös panasza szerint, a tolvajok vakmerősége már olyan csúcsra hágott, a tulajdonosok vagyonbiztonságának érdeke olyan rendszabályok alkalmazását követeli, melyek máskülönben a becsületes emberek számára terhesnek tűnhetnek. A jövendő gonoszságok megzabolázása okából, minthogy időjártával az egyszerűbb módozatok nem bizonyultak elegendőnek, a becsületes polgárok maguk akartak rendelkezéseket hozni. Aztán rájöttek, hogy az efféle tolvajlásokat a lakott helyeken a pásztorok, a *betyár* elnevezésű kóborlók és a falvak külső határain legelő nyájak pásztorai gyakorolják, akik a polgárok társaságától függetlenül és ellenőrzés nélkül élnek. Ezeknek életmódjára a jövőben jobban oda kell vigyázni, ezért most azonnal, a jövő évben pedig minden május elején, a kondásokat, gulyásokat, csikósokat, juhászokat egyaránt az 1. számú forma szerint a szolgabírák a járásokban, a városokban pedig az e célból kiküldendő szenátorok írják össze, a tabellákat két példányban az alispánnak, általa a vármegyében az ítélőszéknek, a városokban a tanácsnak adják be. A mostani, első összeírás alkalmából minden egyes pásztornak és bojtárnak adják tudtára, hogy azok, akik az összeírás után lopásba keverednek, a pásztorságból elmozdítódnak és szülőhelyükre toloncoltatnak és pásztorságra soha többé nem lesznek megfogadva.

Harmadik. Mivel a pásztorok a kötelező szabályok megtartására, az alább felsorolt kihágások le-

leplezésére és a kihágások elkövetőinek nagyon is megérdemelt felelősségre vonására nem szoríthatók, hacsak nincsenek állandó, éberszemű felügyelet alatt, ezért a szolgabírák, akiknek ez legfőbb hivatali kötelessége, a rájok bízott járásban, a legszigorúbb feleletre vonás terhe alatt meghagyódik nekik, hogy a rájuk rótt kötelezettségnek eleget tegyenek, evégett a szolgabíró, aki a hozzátartozó járásban a fentemlített összeírás egy példányát az alispántól megkapja, azt mindig kezénél tartja, a gulyásokat és kondásokat gyakran szemrevételezni és erről az alispánnak minden negyedévben 2. számú minta szerint, annak közvetítésével pedig a törvényszéknek jelentést tenni tartozik. A törvényszék pedig az ügyek tárgyalásánál figyelemmel legyen, olyan esetben, ha valamelyik járásban vagy határban a tolvajlások gyakrabban előfordulnának, az illetékes szolgabírónak tegye kötelességévé, hogy annak a területnek a pásztorait különös gonddal ellenőrizze.

Mivel az is megeshet, különösen a kiterjedtebb járásokban a szolgabírák, más hivatali teendők miatt, úgy el vannak foglalva, hogy az ügy érdeme szerint megkövetelt vizsgálat megejtésére nem érkezhetnek, Őfelsége kegyesen méltóztatott megengedni, ilyen eset bekövetkezvén a vármegyék a Helytartótanács (HTT) közvetítésével a legmagasabb döntés alá bocsássák, hány — kizárólag ideiglenes jellegű és csupán addig, míg a gonoszság alább hagy — és milyen — a szolgabírák fizetését soha felül nem haladó évi fizetés mellett — csendbiztost akarnak-e fogadni? Ezeket aztán az alispánok rendelkezése szerint a vármegye azon részeibe kell kiküldeni, amelyekben leginkább szükség van rájuk, ahol az illetékes szolgabírák felügyelete alatt fognak működni a környűlállások változása szerint számukra szükséges tájékoztatással szolgálni.

Negyedik. Mivel pedig ezután a helységek bíráinak hivatalbeli kötelességük a pásztorokra való felügyelet, a bírák, vagy a megbízottak — a legmódosabbakat kivéve — kötelesek a gulyásokat és a nyájakat minden héten megvizsgálni; az állítólag dögben elhullott marhák bőrét — ha ilyenek lennének — zár alá venni és a hatóság által e célra rendelt közhelyre szállítani; a tanyákon és a pásztorok szállásain netalán található csavargókat és gyanús személyeket — ha helybeliek is — elfogni, a járásbeli szolgabíróknak vagy kerületbeli illetékes hatóságoknak tényleírás mellett átadni, hogy mind a pásztorok, mind pedig bármely állapotú csavargó, úgy szintén azok is, akiknél ezek megvonták magokat, vagy akik az ilyeneknek élelmet és táplálékot adnak, mint a gonosztevők pártfogói, a szokott módon megbüntetődhessenek.

Ötödik. Mivel köztudomású, hogy a pásztorok, még a kötelességüket legjobban ismerők is, a tolvajkodásban nem kevéssé járatosak és rendszerint nem a gondjukra bízott nyájból, hanem idegenéből szoktak lopni! Ezért aztán a polgári társaságban senkinek ne legyen szabad a polgártársa kárával és saját haszna keresésével senkit pásztornak megfogadni, hanem csak jóhírű, tisztességéről és hűségéről bizonyságot tett és ajánlott, erről bizonyság — és elbocsátó levéllel ellátott személyt. Aki ehhez a rendelkezéshez nem tartja magát, ha nemes, az illetékes szolgabíró az 1514:61 articulus alapján idézze meg; a nemtelent pedig, mint tolvaj és gyanús ember rejtegetőjét, a kötelező és előzetes kihallgatás után a saját rendje szerint ítéljék el és büntessék meg.

Hatodik. Mindazért, hogy az ellenőrzés alkalmából a szolgabíró személyes leírásból is megismerhesse a szegődtetett pásztorokat, és láthassa, hogy valóságban és személyesen azok találhatók a nyáj mellett, akik annak a nyájnak őrzésére vannak szegődtetve; mind pedig azért, hogy a pásztorokat ezáltal is annál inkább visszatartsák a csavargók befogadásától, szolgálatba fogadásuk után konvenciós levelet kell adni nekik. Ezt a pásztor mindig a kezénél tartsa, hogy mindig előadhassa. Ebben mind a számadónak, mind a bojtárnak be legyen írva a neve, keresztneve, személyes leírása feltüntetésével. A számadónak ne legyen szabad egy bojtárt ura tudta nélkül, szolgálatba fogadni, annál inkább elbocsátani sem, különben a gonosz cselekedetei fedezésére ezzel a lehetőséggel, a tanúk elsikkasztására — akik rosszban sántikálása esetén tanúskodnának ellene — könnyen visszaélhet.

Hetedik. Nem különben, hogy a szolgabíró a nyájak vizsgálásánál biztosabban eljárhasson, és hogy a pásztor urának palástja alatt a lopott barmok eltitkolásával ne élhessen, a gazda a pásztorokra bízott bar-

mainak egyenkénti leírását adja annak kezéhez. Az pedig — mihelyt a nyájra hajtották — az időközben vett barmokat tartozik feljegyezni, s a feljegyzést mindig magánál tartani. Ebben a számadó és bojtárok barmai mind számszerűen, mind jegyeik szerint legyenek feltüntetve.

Nyolcadik. Ha a barmokkal való kereskedés a pásztornak minden megszorítás nélkül meg lenne engedve, ezzel a szabadsággal könnyen visszaélhetnének és ennek örve alatt a lopásokat is folytathatnák. Ezért nem akadályozzuk ugyan a pásztorokat a baromtartásban és a velük folytatott kereskedésben, de az adásvevéskor mindig szükséges passuson kívül a marhapásztorok valahányszor saját jószágukat akarják eladni, a gazdájuknak, vagy ispánjának tett előzetes bejelentés után, attól írott bizonyságlevelet kapnak, amelyben fel kell tüntetni az eladó jószág leírását. Ha ez esetleg hiányzik, mind a pásztort, mind a kihágást elkövető nem nemest a körülmények szerint testi büntetéssel kell súlytani: ha honorácior, börtönnel bűnhődjék, a rendelkezést áthágása miatt a nemest, fiskális per alá fogják.

Kilencedik. Noha a pásztorok a számadás alkalmából, a dögvészben vagy betegségben elhullott marhákról a bőrük bemutatásával számolnak és ezzel olyanformán követik el a visszaélést, hogy a mészárosoktól nyers bőrt szoktak venni, arra a célra, hogy az általuk tolvajul eladott marhákat az eldöglöttek közé számolják, vagy pedig a bőr visszaadásának feltétele alatt adják el a marhát, ezért a pásztoroknak nyers bőrt venni; a mészárosoknak, — kivált képpen pedig a zsidóknak — az orgazdaság büntetése alatt eladni legyen megtiltva. A gulyák tulajdonosai számára pedig nemcsak ajánlatos, hanem kötelező is, hogy a dögben elhullott marhák bőréről jelként a fület vágják le, annak bizonyságára, hogy azzal a pásztor már elszámolt.

Tizedik. Mivel jelentik, hogy némely vidéken az a visszaélés fordult elő, hogy a pásztorok az eldöglött marhák egyes részeit bérükben kikötik, e réven pedig ösztönzést kapnak, hogy rossz szándékból döggel fertőzzék meg a nyájat, vagy tolvaj módra levágják és megnyúzzák a marhát, miután a dögvészben elhullott marha húsának fogyasztása különben is tiltva van, e miatt ezt a szokást, ahol ilyen van, keményen meg kell tiltani és meg kell szüntetni. A pásztorok — a járványos dög esetét kivéve — a marhák megnyúzását, csak a helyi vagy földesúri megbízottak jelenlétében végezhessék, különben úgy tekintődnek, mint valóságos tolvajok.

Tizenegyedik. Néhol a pásztoroknál akkora nagyságú üstök találhatók, amelyekben a tolvajmódra levágott marha húsát egyszerre, egy alkalommal el lehet készíteni és az így elkészített, nem könnyen romló húst el lehet dugni. Hogy a marhapásztoroknak ez által se legyen indítéka a kihágásokra, ahogy a pásztoroknak maguknak tilos lesz nagyobb méretű üstöket tartani, ugyanúgy feleségüknek és családtagjaiknak elkobzás, vagy a körülményekhez képest testi büntetés terhe alatt ne legyen szabad gyertyával, vagy faggyúval kereskedni, csak ha elhihetően igazolják, hogy az a sajátjuk.

Tizenkettedik. Azt is igazolta a tapasztalás, hogy a pásztorok, akik közül soknak meg van engedve hátas lovak tartása, a nyáj őrzését egyik vagy másik bojtárra bízva, messze földeken kalandoznak, láthatóan a tolvajságot szokták gyakorolni; ennek a visszaélésnek megfékezésére rendeljük, hogyha marhapásztort meghatározott törvényes ok vagy bizonylatlevél nélkül a legelő határán kívül lóháton találják, csavargónak kell tekinteni, a lovát büntetésképpen vegyék el; ezután a 200 darabon alul levő gulyák mellett csak egy, kétszázon felül meg határozatlan számig több nyerges lovat is lehet tartani, — de mindig a gazda tudtával és beleegyezésével. A ménesekre ez a megszorítás nem terjed ki.

Tizenharmadik. Hogy ne csak a pusztai majorokban alkalmazni szokott *betyárok* csavargása korlátoztassék, hanem az örményeknél és puszták tényleges birtokosainál és jó rend alakuljon ki, a fentebb elrendelteken kívül —, hogy mindenkit, aki magát útlevéllel igazolni nem tudja, meg kell büntetni és szülőhelyére toloncolni — meg hagyjuk, hogy kiváltképpen azoknak, akik mezei munkák végzése végett a pusztákra járnak, kötelesek a vármegye pecsétjével, vagy a törvényhatóság nyomtatott betűjével ellátott, 3. számú minta szerinti útlevelet váltani. A kiállító hatóság az általa kiadott útlevelekről köteles a 4. számú minta szerint jegyzőkönyvszerű nyilvántartást vezetni. Hogy az útlevelek kiállítása a vármegyei vagy más

hatóságokra bizassék; hogy a helyi körülmények között mindenütt vajon kell-e? ezen lehet vitatkozni. Ezeket nem ismeri minden élelmét kézimunkával kereső, nem ritkán megesik, hogy a hivatali munkával megbízott nincs otthon, mikor a nyári munka elvégzésére elmenni szándékozó útlevélkérő megy hozzá. Ez esetben a szegény napszámos jelentős kárával útját kénytelen elhalasztani, vagy útlevél nélkül útrakelni. De sok helyen a földesúri uradalmak is gyakorolják az útlevél kiállítását. Ez okból Őfelsége bölcsen úgy méltóztatott rendelkezni az illetékes hatóságok bírái számára, hogy a helyi körülmények szerint döntsék el, kinek engedik meg az útlevél kiállítását, de azzal kiegészítve, hogy kötelesek az e pontban összes formaságokat figyelembe venni, azután azt is, hogy az útlevelek hamisítása megakadályoztassék; vagy legalábbis ne legyen nagyon könnyű. Ezért a közhatóságnak csak nyomtatott útleveleket engedélyeznek. E célból minden nyomdásznak és könyvárusnak meg kell tiltani, hogy valamiféle címen, bárkinek is nyomtatott útlevélpéldányt merészeljen eladni, nem különben átadni.

Tizennegyedik. Mivel ismeretlen embereket mezei munkára felfogadni veszéllyel teljes dolog, azért, mert ezidő alatt a gonosztevők alkalmat és módot lelnek, hogy mindent kitapasztaljanak és magukhoz hasonló gonosz szándékú emberekkel az összeszedett ismereteket télen fosztogatásokra használhatnák. Ezért a puszták mostani urainak elsőrendű érdeke, hogy a 13. pontban előírt útlevél nélkül ne bátorkodjanak szolgálatba és mezei munkára bárkit felfogadni, az orgazdákra, vagy pedig a közhatározatokat figyelmen kívül hagyókra megállapított büntetés terhe alatt. A szolgákról és munkásokról az 5. minta szerint jegyzőkönyvet tartoznak vezetni.

Tizenötödik. A betyárok, akik az állandó csavargásban lelik örömüket, hogy útlevéllel ellátva szabadon ne kóborolhassanak, a cselédektől és napszámosoktól, az útlevelet megérkezésük után azonnal el kell venni, és annak e célra hagyott rovatába be kell írni, milyen pusztán, kinél meddig dolgoztak volt, miképpen viselték magukat, hogy lakóhelyükön, ahonnan a 3. pont szerint előírt útlevelet kapták, hazatérésük után igazolás végett bemutathassák.

Mindazon által arra is nagy gondot kell fordítani, hogy ez a rendelkezés semmiféle visszaélésre ne adjon okot, tudniillik, hogy ha a mezei munkások akár a bér ki nem fizetése, vagy más ok miatt el akarnak menni, vagy ha a munka befejezése után a megalkudott bérüket nem adták meg, az útlevelük visszatartása miatt kárt okozzanak, azért az előadott okok miatt kárt szenvedett folyamodónak azonnal igazságot kell szolgáltatni.

Tizenhatodik. Azért pedig, hogy a kívánt eredményt el lehessen érni, hacsak ésszerűen fontos helyi körülmények nem akadályozzák – de ezeket itt késedelem nélkül jelenteni fogják – az alábbi intézkedéseket kell megejteni;

a.) a járásbeli szolgabíróknak kötelességévé teszik, hogy a pusztákon dolgozókat ellenőrizzék, a mindenkori birtokos jegyzőkönyveit nézzék meg és vizsgálják felül, hogy nem találnak-e a munkások között olyanokat, akik magukat nem tudják igazolni, és akiket rögtön el kellene fogni, s önkéntes vallatás mellett a hatóság tömlöcébe kísérni.

b.) Mivel a betyárok azáltal, hogy sem állandó, éves szolgálatot vállalni, sem állandó lakhelyre telepedni nem akarnak, hanem hol pásztorkodással, hol mezei munkával foglalkoznak, egyszerűen elvonják magukat a közterhek és adózás alól, az ilyeneket – akik polgártársaik rovására élnek –, hogy a hatóság a társaság javára teendő szolgálatra szoríthassa, még tél vége előtt, ahol ezidő-szerint élnek, írassa össze, vagy éves szolgálatra, vagy állandó lakásra szorítsa; ha pedig továbbra is csavarognának, katonának, vagy ha ennek nem lennének alkalmasak, közmunkára fogja. Ha a körülmények úgy hozzák, mint munka- és határozott életmódot kerülőket, mint bűnözőket büntesse őket.

c.) Az olyanokat, akik a munkakerülést dorbézolással párosítják, semminemű szemmel látható keresetük nincs, állandóan dorbézolnak, maguk és családjuk erőn felül, fényűzően öltözködnek, méltán gyanúsak lehetnek. Hogy szépszerével munkára szoríttassanak és gonoszságuk meggátlása végett a hatóság írja össze. Meg kell nekik mondani, hogy gyanúsaknak tartják őket, az ilyeneknek meg kell tiltani,

hogy útlevél nélkül még a szomszéd faluba is elmenjenek; a házukat éjjel s nappal, váratlanul és gyakran meg kell látogatni, az otthon nem találtakat hazatérésük után azonnal távollétük igazolására kell szorítani.

d.) hogy ez az ellenőrzés annál hatályosabb legyen, a királyi városokban, nagyobb mezővárosokban minden egyes utcából tisztes erkölcsűnek ismert férfit kell választani, a falvakban pedig ott vannak az esküdtek, ezek egymás között hetenként felosztva tartsanak felügyeletet és minden nyolcad nap jelentést tesznek a hatóságnak.

e.) a tolvajok nehezebben találnának alkalmat és módot a lopások elkövetésére, ha lakosok között cinkosaik nem lennének; ezek bűntársaikat utasok színe alatt szokták befogadni. Ezért parasztoknak és vendégfogadósoknak ismeretlen embert a helység bírája, vagy ahol kapitány van, annak tudta nélkül 24 forint, vagy a körülmények szerint meghatározott más büntetés alatt tilos szállásra befogadni.

Ha pedig a fentebbi módon gyanúsként megjegyzett lakosnál gyanús és ismeretlen ember a bírónál való bejelentés nélkül szállna meg, és időzése alatt a határból vagy a faluból valami tolvajul elvész, aki az ismeretlennek bejelentés nélkül szállást adott, az tartozik a kárt megtéríteni.

f.) mivel pedig a lappangó tolvajok, vagy azok cinkosai annál ártalmasabbak, mivel megbízható és tisztes polgárok színe alatt, a többiek társaságában élnek, és azért nehezebb őket leleplezni, mert sok könnyebb módot és alkalmat találnak a körülmények kitapogatására, hogy a lopott jószágokat, mikor és hogyan lehet a falu lakóival közösen elfogyasztani. A tolvajok számát legjobban az csökkentené, ha az ilyen házas-tüzes lakosokat és cinkosaikat fel lehetne fedezni, azért a már említett, ez ügyben tevékenykedő bizottság, azoknak, a titkos házzal bíró tolvajokat vagy azok cinkosait feljelenti és feljelentését a tiszti ügyész közreműködése révén cáfolhatatlanul bizonyítja, a házi pénztárból 50 forint jutalmat fizetnek. Nehogy a feljelentők a gonosztevők bosszújának ki legyenek téve, amennyire csak lehet, javasolják titokban tartásukat, Őfelsége méltóztatott a törvényhatóságok bölcs belátására bízni, hogy a jutalmat nem lehetne-e lejjebb szállítani, vagy, hogy helyébe valami mást javasolnának megállapítani.

Tizenehetedik. Mivel az is előadódott, hogy az obsitos katonák közül sokan lopásra adják fejüket és veszélyesek a közbiztonságra, Őfelsége méltóztatott megparancsolni a Haditanácsnak, hogy az illetékes ezredeket utasítsa, az előírt tájékoztatás megszerzése nélkül a katonákat ne obsitolja.

A tolvajok menedékének megrendszabályozásáról

Tizennyolcadik. Mivel a tolvajlások megakadályozásáról szolgáló eszközök közé számítandók a csárdák, a tanyák, vagyis a majorok, végül minden olyan építmény szabályozása, amelyeket általában *szállás* nevezettel illetnek, ezért

a.) Minden törvényhatóság köteles összeírni a majorjait és tanyáit; tartozik a szükségteleneket felszámolni és ott, ahol ez lehetséges, legalább nagyobb számban együvé vonni; a földesurakat pedig intsék az 1514:61. tc. szigorú megtartására. Amelyeknek a földművelés érdekében meg kell maradniok, mind azokra, mind a bennük lakók felett való felügyeletre a megyékben felügyelőt, a szabad királyi városokban a tanácsból egy személyt, a mezővárosokban pedig kifogástalan tisztes módosabb férfit, mint a többiekre vigyázó bírót kell állítani, aki köteles legyen a kóbor embert és ott lappangását jelenteni. Ezt a rendelkezést ki kell terjeszteni a dohánykertészekre is.

b.) Az olyan nemesek, akik az utaktól távol épített — a gonosztevők menedékéül szolgáló — kocsmákat és csárdákat lebontani, vagy az utak mellé áttelepíteni nem akarják, valamint azok is, akik vendégfogadóikban és majorjaikban gyanús embereket tartanak és bírói megintés ellenére sem akarják őket elbocsátani, az idézett 1514:61. tc. szerint fiskális perbe fogandók; a nemtelenek pedig, mint a tolvajok cinkosai, essenek büntetés alá.

A barmok legeltetésének és bilyogozásának szabályozásáról

Tizenkilencedik. Mivel köztudomású, hogy elsősorban az olyan barmokat lopják el, amelyek nincsenek megjegyezve, mert az ilyeneket sem jól leírni, sem könnyen megkülönböztetni és megismerni nem lehet; idegen égetett bilyog alatt könnyen el lehet rejteni. Ezért elrendeljük, hogy a lovakat és szarvas jószágokat – kivéve a nyájjuhokat – a közös legelőkön bilyoggal kell megjelölni, evégre

a.) minden törvényhatóság a kebelbeli helységeknek tartozik megkülönböztető jelet megállapítani, hogy ezzel – a saját gulyát és ménest tartó gazdákat kivéve, akiknek saját bilyogjuk van – minden egyes lakos jószágának szaporulatát jelöljék meg.

b.) a bilyogvas a helység bírája gondja és őrizete alatt álljon és csak a bíró és jegyző vagy a helybeli megbízott jelenlétében lehet a jószágra sütni.

Huszadik. Továbbá a gazdák biztonságához és a tulajdonjog igazolásához nagy segítség lenne, ha a szarvasmarhákat és barmokat minden községben összeírnák és nyilvántartásba vennék. Ezért minden falunak legyen a 6. minta szerint megszerkesztett regisztruma, amelybe haladék nélkül beírnának minden igás jószágot, fejős és gulyabeli marhát, a faluban található juhokat is. (Kivéve azokat, akiknek saját külön nyájaik vannak, ezek mentesek ezen kötelezettség alól.) Jövőben pedig azokat is, amelyeket vétel vagy csere útján szereztek, és amelyeket valaki örökölt a lakosok közül.

A jegyző, vagy aki a jegyzőkönyvet vezeti, minden szarvasmarha és ló után egy krajcárt, egy pár borjú, juh vagy csikó után ugyancsak egy-egy krajcárt kapjon a fáradozásáért a tulajdonostól beírási díj fejében. (Ha ez a szegénységnek terhesnek látszik, belátás szerint lehet cselekedni.) Az előírt bejegyzés és bilyogozás azért szükséges, mert

b.) aki a helység előírt bilyogját nem süti rá, és jószágát nem iratja be, lopás esetén a hatóságtól a tolvaj és a lopott jószág keresésében, még gyanú esetén sem kívánhat támogatást.

Huszonegyedik. Mivel az ország némely részében, kiváltképpen az oláhok között az a rossz szokás uralkodik, hogy a családfők barmaikat nem közös nyájban, hanem külön-külön fiaik, leányaik vagy cselédeik őrizete alatt legeltetik. Azért is és azon felül, hogy lakostársaiknak a vetések és rétek legeltetésével nagy károkat okoznak, hogy e népnek a lustaságra való hajlamát – ami a bűnözés forrásával kapcsolatos – megváltoztassák, mivel a társadalom érdeke is azt követeli, a hatóság ragadjon meg minden alkalmat, hogy a faluközösség mindenféle marhát és juhot gulyákon és nyájakon legeltessen. Nem lesz tehát szabad – az ellenkező lakosokra és bírákra ezután feltétlenül kiszabott büntetés terhe alatt – a jószágokat külön-külön legeltetni, hacsak a legelő területe nem olyan szűk, hogy a jószágokat nagyrészt istállóban kell tartani és csak a szántóföldek közti gyenge mesgyéken, vagy kinek-kinek eléggé elkülönített saját legelőjén szokták legeltetni.

Huszonkettedik. A tapasztalat azt mutatja, hogy azok az igás jószágok, amelyeket nem mindenkor szoktak a csordákra hajtani, hanem a béresek vagy ökrészek őrzik, a csordákon őrzötteknél nagyobb veszélynek vannak kitéve. Részben azért, mert a nappali munkában elfáradt ökrészek az őrködést nem képesek ellátni, másfelől azért is, mert a csordások, akikre minél több jószág őrzése van bízva, annál több bért kapnak, az olyan jószágokat, amelyekért bért nem kapnak, odaadják a tolvajoknak. Ezért amennyiben a helyi körülmények és a legelő nagysága megengedik az ország nagy részéhez hasonlóan meg kell csinálni, hogy a közlegelő egy részét szakítsák ki az igás jószágok számára, ott is, ahol eddig más volt a szokás, és az igásokat külön nyájban a legelőnek e célra elkülönített részén őrizzék.

A barmok adás-vevéséről és cseréjéről

Huszonharmadik. Ámbár semmit sem lehetne jobban óhajtani, hogy a barmok adásvétele korlátozatlan szabadságban lehetne hagyni, mivel azonban azt tapasztaljuk, hogy a tolvajokat az csábítja leginkább a lopásra, hogy vevőt könnyen találnak és a tolvajlást kereskedés színe alatt gyakorolják. A tolvajok bátorságának némiképpen való megzabolázására az adás-vevésben a következő szabályokat kell megtartani, és pedig:

a.) marhát és juhot marhalevél nélkül sem háznál, sem vásárokon ne lehessen eladni; ha az utakon és mezőkön titokban marhalevél és bizonyság nélkül történik az adás-vétel, azt a lopás igazi bizonyítékának kell tekinteni; mind az eladó, mind a vevő – még ha a gyanú alól teljesen tisztáznák is magukat, mint a köztörvények megsértői, tolvajokhoz hasonlóan büntetődjenek.

b.) hogy pedig hiteles marhalevelek, mindenütt elegendő számban kaphatók legyenek, a 7. minta szerinti nyomtatott olcsó marhalevelekkel kell ellátni a hatósági személyeket, a földesurakat és a falvak jegyzőit,

c.) a földesuraknak, valamint a marhatenyésztést űző bérlőknek, ha markákat nagyobb számban adnak el, akár otthon, akár a pusztákon, elég lesz, ha a földesúri tiszt aláírásával igazolja a vevő számára, hogy az hány? milyen jegyű, bilyogú marhát vásárolt.

d.) ha a földesurak és a bérlők nagyszámú marhát hajtanak vásárra, ugyancsak legyen elég, hogy az eladással megbízottat, sajátkezű, vagy földesúri tiszt aláírásával megerősített bizonyságlevéllel látják el, a marhák vagy juhok számának, jegyének s bilyogjának feltüntetésével, akkor is, ha a marhát vagy juhot egyenként és több embernek adják el

e.) az ilyen bizonyságlevél felmutatása után a vásárok helyén hiteles marhalevelet hivatalos személytől vagy a helybeli jegyzőtől egy krajcár ellenében lehet és kell vásárolni, azokat a vevőknek a megvett marhákkal együtt, fajtájuk teljes megjelölésével és bilyogjuk feltüntetésével kell átadni

f.) a nemteleneknek, mikor a vásárra marhát akarnak hajtani, a helység jegyzője, vagy az akinek a gondjára a jegyzőkönyv van bízva, és senki más – mivel különben a jószág származását a marhalevélben nem igazolhatná – annyi példányban állítsa ki, ahány darabot hajtani akarnak. Ezért a jegyzőnek minden példány után egy krajcár jár. Ha a marhák nem keltek el, a hazatérés után a jegyzőnek a marhaleveleket vissza kell adni

g.) aki marhalevél vagy földesúri bizonyságlevél nélkül marhát ad vagy vesz, azt a feljebb írottakhoz hasonlóan lopás gyanúja miatt bűnösnek kell tekinteni

h.) a városokban és vásártartási joggal bíró mezővárosokban a marhák és juhok fajtái szerint rovatolt, 8. minta szerinti nyomtatott jegyzőkönyvet kell tartani; a vásáron történt minden adás-vételt a szarvasmarha és ló után egy, a borjúk és juhok után páronként egy-egy krajcár fizetése ellenében be kell jegyeztetni. Mégis, hogy ezzel az eljárással ne legyen sok munka, és amennyire lehet, sokkal egyszerűbben meg lehessen tenni, Őfelsége méltóztatott az érintett törvényhatóságok belátására bízni, hogy a bejegyzést a vásárokon, csupán azokra a marhákra korlátozzák, amelyekkel az eladó a d.) esetében, az előírt marhalevelet nem tudja átadni. Hogy a vevő ebben az esetben is tudja magát igazolni, a vásárról a marhával hazatérőben, a vásári jegyzőkönyvvezető az e.) szerinti bizonyságlevelet köteles a leírással együtt átadni.

Huszonnegyedik. Részint, hogy az előadottakat jobban figyelembe lehessen venni, részint, hogy a vásárokat nagyobb számban összegyűlő tolvajokat le lehessen leplezni,

a.) ajánlatos lenne a szabad királyi városokban a vármegyék és városok részéről bizottságot felállítani, mely bármely rendű és törvényhatóság alá tartozó emberek kihágásait felkutassa és az illető bíróhoz eljuttassa. Ezen kívül

b.) hogy a vármegyék joghatósága alatt álló nagyobb, vásárokkal bíró mezővárosokban a járásbeli szolgabírák és esküdtek közül többen is jelen legyenek, akik meg fogják tudakolni, hogy az eladók

el vannak-e látva útlevéllel és út- és bizonyságleveleket mutattassák fel, az olyanokat, akik marhalevél nélkül adják vagy veszik a barmokat, a körülmények szerint vagy fogassák el, vagy a megfelelő eljárás végett az alispán által a törvényszéknek jelentsék. Ha mégis ezen §-ban foglalt rendelkezésekkel szemben jelentősebb észrevételek merülnének fel, azokat a helytartó tanácsnak mennél hamarabb jelenteni tartoznak.

Huszonötödik. Már az előbbi 20. §-ban el lett rendelve, hogy minden jószágot, minden faluban az erre a célra szolgáló jegyzőkönyvbe kell beírni, ezért a vevő a vásárról való visszajövetel után 24 órán belül a vételnek a jegyzőkönyvbe való bejegyzéséről gondoskodni, a jegyző pedig a fentebb jóváhagyott díj ellenében az előzetes igazolás után a bejegyzést megtenni, az eladó által a vevőnek átadott marhalevelet magához venni, az irattárba letenni és megőrizni tartozik. Aki pedig a bejegyzést elmulasztja, mint lopással gyanúsított, a marha zár alá vétele után a vétel igazolására szoríttassék és a körülmények szerint a hatóságnak adassék át és büntetődjék.

Huszonhatodik. Nemkülönben a földesuraknak is, akik a vásárlásaikat igazoló bizonyságleveleiket mindenkor kötelesek gondosan megtartani — ajánlatos lesz hasonló jegyzőkönyvek vezetése, saját érdekük és biztonságuk okából. Ami pedig a szegényebb sorsú, netán írástudatlan nemeseket illeti, rájuk vonatkozóan, a körülmények mérlegelése után, a törvényhatóságok azt határozták, amit a közbiztonság követel.

Huszonhetedik. Mivel pedig a lopott marhát nemcsak adás-vétellel, hanem csere útján is el szokták sikkasztani, ezért csere-bere esetén is szükség van az adásvétel alkalmára előírt formaságokra, és marhalevélre, valamint bejegyzésekre.

Huszonnyolcadik. Hogy a nyereség vágyától vezetve, a mészárosok a lopott marhát megvásárolják és a gyors kiméréssel a károsultakat a nyomozásban meg ne akadályozzák és ki ne játsszák, az alábbi szabályok ebben gátolják őket;

a.) a mészárosok a vágó marhát és juhot, csak a helyi hatóság által kijelölt helyen vágják le és nyúzzák meg,

b.) azt is csak olyan esetben, ha a szabad királyi és nagyobb helyeken, a marhavágásra felügyelő biztosnak, a falukon pedig a jegyzőnek előzetesen bejelentették,

c.) a mészárosok kötelesek a vételeket marhalevéllel, illetőleg a 23. pontban előírt bizonyságlevéllel igazolni, a biztos vagy a jegyző 9. minta szerint vezetendő jegyzőkönyvben beírni. A különféle betegségekre gyanús marhák kimérését pedig semmi módon ne engedjék meg,

d.) a biztos vagy a falu jegyzője a mészárostól fáradságáért minden darab marha vagy egy pár sertés után 3 krajcárt, minden darab juh vagy egy pár bárány után 1–1 krajcárt kaphat.

Huszonkilencedik. Meg van állapítva, hogy bocskor készítésre nyers és tímár által ki nem készített bőröket szoktak a vásárokra vinni. Mivel pedig a bőrök ilyesféle, alkalmatlan adásvevése révén a pásztorok marhalevágásra csábulnak, a tolvajok pedig a lopott marhák bőrét a nyomozás elől elrejtik és így a tolvajok felderítését megnehezítik, ennél fogva nyers bőrt — hacsak a helység bírájától erre bizonyság levelet nem szereztek — tilos legyen vásárra vinni és ott árulni.

Harmincadik. Mivel az ilyen eljárás mellett azoknak a tisztességétől és jó hírétől függ minden, akik a jegyzőkönyveket vezették, azért az olyanokat, akiket a jegyzőkönyvek vezetésében, az útlevelek és bizonyságok kiállításában csaláson érnek, mint orgazdákat, ha nemesek, fiskális per alá kell vetni, a nemteleneket pedig méltó büntetéssel kell súlytani.

Harmincegyedik. Ámbár kereskedést folytatni mindenkinek szabad, de mivel az ún. *kupeceket* néha rajta kapták, hogy kereskedés leple alatt részesek a marhalopásokban is, az egyes kereskedők megbízhatósága érdekében ajánlatos, hogy a marhakereskedők, a kupecek, a megyei hatóságtól, mégpedig a rendszerinti szolgabírótól, a városokban pedig a tanácsoktól tisztes életvitelükről és erkölcsükről bizonyságlevelet tartoznak szerezni. Ma pedig csak egyszer is lopás gyanújába keverednének, meg kell nekik

tiltani a marhával való kereskedést és számukra többé — ezt tudva — az orgazdákra kiróható büntetés terhe alatt nem lesz szabad útlevelet adni.

A 27, 28, 29, 30. és 31. pontokba foglalt rendelkezésekre vonatkozóan, ha a hatóságnál valami nehézség merülne fel, vagy valamiféle alkalmasabb eljárást akarnának bevezetni, avagy a beírási díj lejjebbszállítását helyesnek vélik, azt a királyi helytartótanács mérlegelése alá bocsássék.

Harminckettedik. Mivel pedig a kóborló cigányok is rengeteg lopást szoktak elkövetni, ezért a csavargásban megakadályozandók és az ország többi lakóihoz hasonló életmód folytatására szorítandók, tehát azoknak, akiknek még állandó lakóhelyük nincs, a lovak tartását, vagyis inkább a lókereskedést meg kell tiltani, abból a célból, hogy ezúton is a többi lakóhoz hasonló életmódra kényszerüljenek. Nem különben mind a cigányoknak — akiket ismételt lókötésen kapnak rajta — a lótartás és pásztorkodás egyszerűen meg lesz tiltva, nehogy az ilyenek számára lopás elkövetésére újabb mód és alkalom nyíljon.

A tolvajok üldözésének módjáról és rendjéről

Harmincharmadik. Ámbár több adófizetőnek vész el jószága, mint földesúrnak éspedig azért, mert a szegény adófizetőknek nincs módjuk a tolvajok rögtöni üldözésére, azért Őfelsége kegyesen méltóztatott megengedni, hogyha a szükség úgy kívánja, az ilyen csapás által legjobban súlytott törvényhatóságok területük kiterjedése és szükségesség figyelembevételével, a házipénztárból fizetendő több-kevesebb lovast és gyalogost, vagyis *plájászt* alkalmazhassanak. Ezeket, hogy a tolvajok fel ne ismerjék őket, a szokásos ruházattal kell ellátni.

Ezek az elfogott tolvajoktól elkobzottakból képezett alapból — ha pedig ez nem lenne elégséges, a házi pénztárból —, a híres és megrögzött tolvajok elfogásáért, fizetésükön felül minden egyes személyért, jutalomként 10 forintban részesüljenek. Mielőtt azonban az a törvényhatóság, amely ennek szükségét látja, a fegyvereseket felfogadná, a helytartó tanácsnak tegyen javaslatot a számukra és jutalomra nézve, amelyet a legmagasabb jóváhagyásra is fel kell terjeszteni, nehogy emiatt az adófizető népség a házipénztárnak való fizetéssel felette megterheltessék.

A felfogadott fegyveresek kötelessége pedig ez lesz:

a.) a pásztorok és kondások szállásait gyakran és váratlanul ellenőrizzék, a pusztákat cirkálják,

b.) a szolgabíráknak a vásárokon minden tevékenységben segédkezzenek,

Harmincnegyedik. Miután a fegyveresek megvannak, ha valami tolvajlás fordul elő:

a.) a károsult a helység bírájának a kárát bejelenti, az késedelem nélkül az ellopott jószágok leírásával körleveleket küld a szomszédos helyekre és egyúttal jelenti a legközelebbi hivatalnak,

b.) a szomszédos falvak bírái a legsürgősebben nemcsak megvizsgálják a határban legelő nyájakat, hanem a szomszéd helységekbe is lovasokat küldenek,

c.) a szolgabíró, mihelyt megkapta a helység bírája jelentését az ellopott jószágok leírását, a szomszédos törvényhatóságokkal minden haladék nélkül közli és egyben

d.) a fegyvereseket azonnal kiküldi a tolvajok üldözésére. Ezek a leginkább gyanúsított pásztorok nyájait megvizsgálják, és a pásztorokat — akik éjjel és nappal a mezőn lévén, a tolvajok járás-kelését jobban figyelemmel kísérhetik — kifaggatják, nem láttak-e gyanús embereket állatokkal elmenni, ha igen, merre mentek?

Harmincötödik. Mivel a határokon akadnak általánosan nem ismert mellékutak, sőt révek is, amelyeken a tolvajok a réveken által szoktak menni, ezért a helységbeli cirkálóknak ügyelni kell arra, nehogy ismeretlen, főként gyanús emberek, az ilyen utakon járkáljanak, és kötelességük legyen az ilyen utakon járók elfogása.

Harminchatodik. A tolvajok, akik a különböző törvényhatóságok határain gyakran menedéket lel-

nek, nehogy az elfogatást elkerüljék, az olyanokat az alkalmi vagy állandó üldözés közben a fegyveresek vagy más perzekutorok a szomszéd törvényhatóság területén is, annak sérelme nélkül elfoghassák, az elfogottakat az illetékess törvényhatóságnak adják át.

Harminchetedik. Továbbá, nehogy ezen szökött gonosztevők, kivált a katonai igazgatás alatt álló országszéleken menedéket találjanak, az Udvari Hadi Tanáccsal úgy rendelkeztek, hogy a jövőben az olyan gonosztevőket, akik a felfedett gonosztett elől menekülve, katonákká lesznek, a polgári rendek kérésére adassák vissza, és a határőri ezredek pedig, ha őket emiatt megkeresik, a vármegyékkel a büntető ügyekben vegyék fel a kapcsolatot.

Harmincnyolcadik. Mivel a tolvajokat és a lopott jószágokat gyakran a réveken, kompoknál és vámokon lehet elfogni, rendeljük

a.) itt is vigyázzanak a gyanús emberekre, és akik magukat nem tudják igazolni, azokat el kell fogni és le kell tartóztatni, nagyobb bizonyosság okából pedig,

b.) az olyan réveken, kompokon és vámhelyeken, amelyekről a törvényhatóságok úgy vélekednek, hogy ilyesféle helyek, a 10. minta szerint jegyzéket kell vezetni, az útlevelek szerint — amelyeket láttamozni kell, az ismeretlen és gyanús embereket be kell jegyezni,

c.) a marhát hajtókat — bármely állapotúak legyenek — ha a marhákhoz való tulajdonjogukat nem igazolják, ne engedjék átkelni; igazolás után a marhák faját és számát jegyzőkönyvbe kell venni,

d.) a magánréveken idegeneknek, annál inkább ismeretlennek az 1492:87 és 88. artikulusok szerint semmi szín alatt ne engedjék meg az átkelést,

e.) a révésznek csak becsületesnek ismert, és házzal bíró embereket alkalmazzanak. Hogy pedig mindent gondosan figyelembe vegyenek,

f.) a helybeli bírák szorgosan vigyázzanak, hogy mindezek, elsősorban pedig a molnárok el ne mulasszák csónakjukat erősen a parthoz kötni és lakattal lezárni, különben ők lesznek az okai, ha akár az üldözött tolvajok, akár a lopott jószágokat átmenekítők, a segítségük által a folyókon átkelnek és megszabadulhatnak,

g.) a szolgabírák a révészeket és a vámhelyeket meg fogják vizsgálni, hogy ezeket a rendelkezéseket mennyire hajtják végre, a vizsgálatokról negyedévenként az alispán által a törvényszéknek tegyenek jelentést,

Harminckilencedik. Megállapítható, hogy a meghatározott életmódot követő *betyárok* szénakaszálás és aratás után, amikor már más kereset után kellene nézni, leginkább lókötésre vetemednek és az év e szakaszában károsítják meg a legtöbb adózót, a vagyonbiztonság érdekében ezért

a.) aratás végeztével, mind a falukon, mind a faluk határán túl kint a pusztákon meg kell kettőzni a nyilvános ellenőrzést, a fegyvereseket főleg ebben az időben kell a pusztákra és a határokba kiküldeni; nemkülönben,

b.) mivel a nyomtatás idején is előfordulhat, hogy a nyomtatók, a magukkal hozott jószágokat — amelyeknek tulajdonjogát, különben saját marhalevelükkel igazolják —, vagy elcserélik, vagy helyettük mást vesznek, el kell rendelni lovaikhoz való tulajdonjogukat a nyomtatás végén is tartoznak igazolni. Ha az igazolás körül valami hiba lenne, a zár alá vett lovaikkal együtt őket magukat is át kell adni a hatóságnak.

Negyvenedik. Az ország legtöbb törvényhatóságában gyakorolt szokás alapján bebizonyult, hogyha a bitang és a tolvajoktól elkobzott, lopott jószágokat a hatóság őrizete alá adnák, kevés utánjárás után nagyon sok elvett visszakerülhetne a gazdájához, ha azt, míg az visszakapja, valaki magánál tartja. A közjó és károsultak számára azért az is célszerű lenne, ha a bitang és elkobzott jószágok őrzésében az egész országban azonos eljárás lenne szokásos, ezért ez okból rendeljük

a.) hogy minden törvényhatóság fekvése, vagy területének nagysága szerint — jelöljön ki több-kevesebb helyet, ahol a bitang és elkóborolt jószágokat vagy magánszemélyek, vagy úriszékkel bíró uradalmak

részére, hasznuk fejében való tartásra kiadnák, azzal az elgondolással, hogy a mostani és jövőbeni – a tolvajok megfékezését célzó – intézkedések által a vármegyék házi pénztárának terheit némileg könnyíteni lehessen. – Ha tovább nem tudják tartani, nyáron legelőre kell hajtani őket, télen pedig az önként vállalkozóknak telelésre át kell adni,

b.) A bitang marhák részére kiszemelt helyen a helyben bíró és jegyző tartozik a behajtott marhákat 11. minta szerinti jegyzőkönyvbe bejegyezni,

c.) a járásbeli szolgabíró negyedévenként az alispán által bemutatja a bitang marhák jegyeit, mind a szomszédos törvényhatóságoknak, mind a Helytartó Tanáccsal való azonnali közlés végett, azért, hogy az országos körözést meg lehessen indítani,

d.) a károsult, aki a bitang marhák között megleli az elveszett jószágát, tartozik a barmához a tulajdonjogát bizonyítani, mégpedig úgy,

e.) hogy hozzon a lakóhelye szerint illetékes jegyzőtől hiteles tanúbizonyságot, amelyben a marhalevél – jegyzőkönyvéből szóról-szóra adják meg a keresett jószág leírását, annak származását, azonkívül

f.) harmadmagával köteles esküt tenni, hogy a keresett jószág éppen az, amely, mint tulajdonostól, tőle veszett el. Miután ezt teljesítette

g.) a tulajdonos az átadott jószágért csupán a tartás idejére eső költséget fizesse meg; a legelőbér minden darab marha után egész nyárra ne haladja meg az egy forintot, a teleltetésért a tartás helyén szokásosnál többet soha sem kérjenek. Ha a marhatartásnak helyi szokás szerint elfogadott költségét kiegyenlítették, többet semmit ne követeljenek érte. Ha a szokás szerinti teleltetés a költségnek csak egy részét teszi, azt vonják le a szokott díjából,

h.) a tulajdonosok érdeke azt követeli, hogy a bitang marhákat még azelőtt adják el árverés útján, mielőtt a teleltetés költsége az értéküket csökkenti; ezért a tolvajoktól elkobzott vagy bitang marhákat – a szomszédos törvényhatóság előzetes értesítése mellett – azokat, tudniillik, amelyeket az előző év június eleje előtt fogtak be, november hónapban, a nyári legelő megfogyatkozása után, árverezzék el, az árát tegyék le a házipénztárba olyanformán, hogy ha a tulajdonos a későbbiekben a vevőnél megtalálja az ellopott jószágát, vagy kellőképpen igazolja, hogy az az övé, nem veheti ugyan vissza, de a pénztártól az árát megkapja.

A sertéslopások meggátlásáról

Negyvenegyedik. Köztudott, hogy a sertéslopásokat legtöbbször a kondások maguk, vagy a velük egyetértésben állók követik el. Ennek megelőzésére az adás-vevésre vonatkozó fentebbi rendelkezéseket a kondásokra is ki kell terjeszteni, azaz hogy uraik vagy gazdáik megbízása nélkül, még saját sertéseket is csak úgy adhatják el, ha azokra a falu jegyzőjétől passzust szereznek és eladni is kizárólag a jegyzőkönyvbe történő beírás mellett szabad. Az ezzel ellentétben eljáró vevőket vagy eladókat, mint a tolvajlásban gyanúsakat és a közhasznú rendelkezések áthágóit, érdemlett büntetéssel kell sújtani.

Akik gazdálkodásuk nagyobb részét a sertéstenyésztésre helyezik, nagyobb vagyonbiztonságuk érdekében elrendeljük,

a.) olyan faluhatárokon, amelyeken több kondás, majdnem egész évben az erdőkön marad, az olyan erdők földesurai, akiknek erdejébe makkoltatás okából több nyájat hajtanak, több vagy kevesebb számú teljhatalommal bíró felügyelőt és föléjük kivétel nélkül elöljárókat állítsanak, akik tartoznak a kondásokra felügyelni,

b.) állítsanak az erdő nagysága szerint több-kevesebb kerülőt is a felügyelők mellé. Ügyeljenek a kiválasztásukra is, hogy azok az erdők rejtekeit, a hegyek útvesztőit és az odvas fák lelőhelyeit jól ismerjék,

c.) akár a földesurak, akár az idegenek kondásai, akik a határban tanyáznak, a felügyelők alá legyenek

rendelve. Egy földesúrnak se legyen megengedve, hogy kondását felügyelet alól kivonja vagy a felügyelőt tevékenységében akadályozni,

d.) a felügyelők hetenként kétszer, de mindig váratlanul, különböző napokon tartoznak a nyájak és kondások állását, magyarul a *tanyát* megszemlélni, a tanyát és a nyájat mindenkor megszámolni, a kerülők pedig éjjel és nappal egyaránt cirkálni, a csavargókat és az idegen és nem a kezükre bízott nyáj mellett tartózkodó kondásokat elfogni,

e.) a szolgabírák, főleg a makkoltatás idején, szintén tartoznak a pásztorokat és azok állásait megszemlélni,

f.) mikor a nyájakat makkoltatás végett az erdőkre hajtják, a tulajdonos, vagy annak ispánja tartozik a sertések összeírását, különleges jegyük megjelölésével, számszerint, a kondásának és bojtárjainak felsorolásával a felügyelőnek átadni, csatolja hozzá a kondás és a bojtárok személyleírását, hogy a felügyelő az ellenőrzéskor a csavargókat a konvenciós kondásoktól meg tudja különböztetni,

g.) a makkoltatás befejezése után a felügyelő tartozik a nyáj tulajdonosának a sertések számát és az időközben dögben elhullottakat számbaadni. Illendő, hogy a felügyelő és a kerülők fáradozásáért járó díjat a törvényhatóságok a helyi körülmények szerint meghatározhassák, de úgy, hogy a tulajdonos a számos sertése után se legyen darabonként egy krajcárnál többel megterhelve.

Negyvenkettedik. Mivel eddig a Tiszántúlon a makkoltató kondások *sorpecsenye* neve alatt a sertések számához arányítva egyet, vagy esetleg többet kaptak élelmükre; a nem ritkán náluk talált friss hús a tolvajlás palástolására szolgált, ezért jövendőben a kondások urai és gazdái más módon gondoskodjanak ellátásukról és az ún. sorpecsenye országszerte szűnjön meg. Ha pedig mégis akadna valaki, ezt a rossz szokást megtartaná, a kondást a szokott fenyítéssel, a nemest fiskális perrel kell sújtani, a nemtelent pedig a szokott mód és rendszerint botozással kell büntetni. A büntetés mértékének megszabását a körülmények mérlegelése után az illető törvényhatóság ítéletére bízzuk.

Negyvenharmadik. Mind a lopásokra csábító alkalmak csökkentése céljából, mind pedig azért, hogy a makkoltatásból visszatérő kondásoknak a számadáskor a hiányt, vagy a kárt legyen miből megtéríteni, a saját sertéseiket sem adhatják el a felügyelő tudta és beleegyezése nélkül, még a helybeli jegyző által kiállított marhalevél birtokában sem. Ezt a rendelkezést figyelmen kívül hagyó vevőt, következőleg a kondást is, mint tolvajkodásban gyanús és a rendeletet nyilvánvalóan semmibevevőket büntessék meg.

Negyvennegyedik. A kondások a lopott sertés levágását azzal álcázzák, hogy azok dögben hullottak el és az így megölt sertésnek csak a fülével számolnak. Azért, hogy ennek a visszaélésnek elejét lehessen venni, ha a sertés dögben hullott is el, ne legyen elegendő a fül felmutatásával számot adni, hanem a kondásnak be kell mutatni az ispánnak a sertést is, az ispán pedig – mivel a dögös marha húsának fogyasztása máskülönben is tilos – gondot viseljen arra, nehogy a sertésdög ismét a kondások kezére jusson.

A rablások és tolvajlások megakadályozásáról

Negyvenötödik. Mivel elsősorban a hegyi tájakon és főleg az oláhok szétszórt és egymástól távoleső lakóházainak összeköltöztetése a rablások és tolvajlások megakadályozása céljából a leghatásosabb eszköz, Őfelsége nemcsak azt véli szükségesnek, hogy a kamarai uradalmakban a házaknak összeköltöztetését, amint lehet, minél előbb végrehajtsák, hanem e dolog minél sikeresebb és gyorsabb végrehajtása érdekében azt is kegyesen elrendelte, hogy az olyan kamarai jobbágyoknak, akik egymás mellé építik házaikat, egy évi szolgáltatásait és adóját engedjék el. Egyébként továbbra azt is reméli Őfelsége, hogy a földesurak – ennél semmit jobban nem is óhajtana – követik a legmagasabb példát és amennyire a helyi körülmények engedik, a házaknak ilyen üdvös összetelepítését minél hamarabb megvalósítják, elsősor-

ban a rablások és tolvajlások megakadályozására, nem kevésbé a közös haszonra alkalmas eszközt minél hamarabb végrehajtják. Továbbá, ha a törvényhatóságok ennek végrehajtására a területükön található uradalmakkal közös megegyezéssel olyan különleges bizottság, vagy tisztség létrehozását határozzák el, amely a végrehajtás módozatáról tanácskozik, és erre a célra a szükséges eszközöket is előteremti, a helytartó tanács által adják a legmagasabb hely tudomására.

Negyvenhatodik. Mivel az is köztudott, hogy a napontai érintkezés az erkölcsöket és a szokásokat átalakítja, hogy a műveletlen népség a műveltekkel való érintkezéshez hozzászokjék, a földesuraságokat saját érdekükben is ösztönözni kell arra — amennyiben a gazdálkodásuk érdeke megengedi —, hogy az uradalmi tiszteket az úgy összetelepítendő falvakba helyezzék és azok ott ne csak az uradalom gazdálkodására ügyeljenek fel, hanem a népet a munkája elvégzésére is szorítsák és igyekezzenek a gazdálkodásra is megtanítani.

Negyvenhetedik. A cigányok megrendszabályozását nemcsak a vagyonbiztonság tanácsolja, hanem az is, hogy ezáltal az ország házas-tüzes polgáraivá válhatnak, ezért

a.) azon vidékeken kívül, ahol az aranymosást gyakorolják, az aranymosóknak általában megtiltjuk a más helyeken való kóborlást. A cigányok számára semmi szín alatt ne legyen szabad egyetlen földesúrnak, vagy hatósági személynek sem útlevelet adni. Ez alatt azonban nem az értendő, hogy a cigánynak mestersége vagy napszámos munka végzése céljából tilos útlevelet kiállítani.

Mivel a cigányok nem mindnyájan élnek olyan módban, hogy saját költségükön házat építhessenek,

b/. minden község a jelenleg területükön élő és ott összeírt cigányoknak zsellér minőségben lakótelket adjon. Ha pedig valamelyik házat építene, hogy azt lakóként gondosan rendben tartsa, arra az esküdtek egyikének legyen gondja,

c.) minden törvényhatóság, különösen a vármegyék járásonként az egyik esküdtet ki fogják rendelni, akinek kötelessége legyen, hogy évente január elején a cigányokat összeírja és ez alkalommal megvizsgálja, hogy az év folyamán egész családjukkal otthon laktak-e, továbbá tudakolja ki, miféle munkával tartják fenn magukat? A megtudottakról a 12. minta szerint a hatóságnak jelentést tegyen,

d.) minden egyes — főleg a népesebb — helységben a járásbeli esküdt a helység esküdtjei közül válasszon ki egyet a cigányok feletti felügyeletre, ez a cigányokat szorítsa munkára, a koldulásban pedig, ha — csak testi hiba miatt valaki nem tud dolgozni — keményebb eszközökkel is akadályozza,

e.) azokat pedig, akik akár mezei munkával foglalkoznak, akár más tisztes életmódhoz szokottan már állandóan letelepedtek, vagy le akarnak telepedni, az összeírás alkalmából az esküdt a cigányok sorából emelje ki és a többi lakosnak hozza tudomására, hogy ezek az ország tisztes polgárai osztályába tartoznak, és nekik minden meg van engedve, ami az ország többi lakosának,

f.) azokat pedig, akik ezeket figyelmen kívül hagyva, továbbra is kóborolni bátorkodnának, büntessék meg, toloncolják vissza korábbi lakóhelyükre. Aki az ilyeneknek útlevelet adna, a rendelkezések áthágása miatt fogják fiskális perbe.

Negyvennyolcadik. Mivel pedig a közbiztonság főleg a hatóságon és a hatóságok által alkalmazott eljárásokon áll vagy bukik, szükséges, hogy minden helységben — elsősorban pedig főleg a fosztogatások veszélyének kitett falvakban — jó rend jöjjön létre; ebből a célból a helyi körülmények mérlegelése után az alábbiak létrehozását írjuk elő:

a.) a népes helységekben bíráknak tisztes életű és jó erkölcsükről és a közjó iránti szeretetükről ismeretes személyt válasszanak,

b.) a 16. §-ban előírt módon összeírandó gyanús emberek házait a bírák váratlanul és minél gyakrabban ellenőrizzék,

c.) minden faluban fogadjanak állandó őröket, de nem gyermekeket és nyomorékokat, hanem életerős férfiakat,

d.) nyáron 10, télen 9 órakor a korcsmákat és borméréseket be kell zárni, minden ember köteles a harangszóra hazatérni, a házon kívül kóborlókat a körülmények szerint büntessék meg.

Negyvenkilencedik. Ha a lakosok a gyakori rablás, fosztogatás és tolvajlás esetén a gyanús személyeket – akiket különben is a közvélekedés ilyenekként tart számon – jobban szemmel tartanák, a gonosztettek elkövetőit könnyen fel lehetne fedezni. De mivel nem leplezik le őket, mert vagy a tolvajok cinkosai, orgazdái, vagy nem törődnek a közbiztonsággal, a gyakoribb tolvajlás vagy fosztogatás esetén, ha a káros fél bizonyítja, hogy a helybeli bírák a közhatalom által előírt óvóintézkedéseket nem teszik meg, mind a bírák, mind pedig az ezekben hibásak, tartoznak a kárt megtéríteni. Egyébiránt mind a 48., mind az előző 47. §-okban felsorolt intézkedéseket miként és milyen helyeken kell foganatosítani, az leginkább a helyi körülményektől függ; ha a törvényhatóságoknak a végrehajtásuk körül valami nehézségük támadna, azt közöljék a helytartó tanáccsal.

A rablók bandázásáról

Ötvenedik. Hogy a rablók üldözését miként kell megszervezni, miként lehet búvóhelyeiket kifüstölni, azt a helyi körülmények határozzák meg. Az ilyen esetekben megkívánt intézkedéseket ezután is a törvényhatóságok bölcs belátására bízzuk.

A közhatóságok figyelmét általánosságban arra kell irányítani, hogy a rablóbandák létezését elősegítő eszközöket elvegyék, a tagjaik elfogására és a bandák szétoszlatására mindenféle eljárást igénybe vegyenek.

Már akkor is magától feloszlik a rablóbanda, ha a gonosztevőket akadályozzák a fegyver, a puskapor, ólom, élelem és az életfenntartási szükségletek megvásárlásában. Erre való tekintettel a helyi hatóságokkal közölni kell;

a.) a földesurak, vagy azok tisztjeinek gyűlésében, minden egyes parasztközség számára határozzák meg, hogy a védekezésre hány, miféle, és milyen fegyver szükséges, és azt is, hogy kiknél kell a jobbágyok közül hagyni, vagy biztonságosan rájuk bízni. Az ilyen engedélyezett fegyver biztonságos felismerésére és az engedélynélküliektől való megkülönböztetésre, azt a földesúr, a város vagy a hatósági személy bélyegével kell ellátni,

b.) fegyvert, puskaport és ólmot senkinek ne legyen szabad árulni, csak a királyi városokban és nagyobb helyeken és olyan kereskedőknek, akik az árusításra a közhatóságtól írásos engedélyt kaptak. A hatóság az árusításra kiadottakat mérje meg, a kereskedő könyvébe kézzel írja be. Az eladott mennyiségekről árusítási könyvet vezessenek, a név és mennyiség feltüntetésével, kinek adtak el fegyvert és puskaport. Az ilyen árunyilvántartó könyvet a hatóságnak havonta tartoznak bemutatni. Ismeretlen személynek, még a hatóság, a földesúr, vagy tiszte parancsára sem adhatnak és ne merészeljenek,

c.) bányásztelepüléseken, minden lehetséges óvintézkedés mellett, szigorúan ügyelni kell arra, hogy gyanús emberek akármilyen ürüggyel puskaport vehessenek.

Ötvenegyedik. Mivel azt is jelentik, hogy sok kereskedő, a Bánságból árut szállító fuvarosának követelésére fuvarbér helyett puskaport, ólmot, sőt még fegyvert is ad, és ezáltal a közbiztonság fenntartását célozó rendelkezéseket kijátssza, ezért a kereskedőknek legyen megtiltva akár készpénzért, akár fuvarbér helyett a fuvarosoknak, vagy azok kocsisainak puskaport, ólmot és fegyvert adni.

Ötvenkettedik. Mivel a rablók az erdőkön és a hegyekben élelem nélkül sokáig nem élhetnek, ezért leginkább a pásztorokat és a molnárokat szokták megtámadni s tőlük kényszerítik ki az élelmet, tehát ezek árulhatják el legkönnyebben a létezésüket és rejtekhelyeiket, ezért;

a.) tilos legyen – szigorú büntetés alatt – a korcsmárosoknak és a molnároknak, hogy élelmet nagyobb mennyiségben valakinek eladni. Ha pedig előfordulna, hogy nagyobb mennyiségű élelmet követel-

nek tőlük, azt a rablók cinkosait illető büntetés terhe alatt a helybeli bírónak vagy hatósági személynek azonnal jelenteniök kell,

b.) amennyiben a falvak fentebb érintett összetelepítését végrehajtják, nehezebben adódik, hogy a rablók a gulyások és juhászok élelmét elvegyék, mert a pásztorok ez esetben nem oly hosszú időre és élelemmel nem oly mennyiségben ellátva mennek az erdőkre. A pásztoroknak — a rablókkal való cimborálásra kiszabandó büntetés terhe alatt — az is kötelességük lesz, hogy a bírónak jelentsék, ha erővel vagy fenyegetéssel tőlük élelmet követelnek,

c.) ha jobbágyok közül valakit tetten érnek, hogy a rablóknak élelmet szállítana, azt mint a rablásban részest kell büntetni. Aki pedig

d.) valamely házhelyes jobbágynak a rablókkal való kapcsolatát felfedi és bebizonyítja, mégis — nehogy a rablók bosszújának ki legyen téve —, amennyire lehetséges, a neve eltitkolása mellett 50, a körülmények mérlegelése után 100 forint, de ennél nem magasabb jutalomban részesítendő. Ezt a jutalmat azonban a házipénztárból csak akkor kell kifizetni, ha a rablók cinkosa telkes jobbágyot már elítélték, és a vagyonát — amelyből a jutalom kifizethető — elkobozták. A bíróság által az elkobzással való büntetés azért is javasolt, mert csak a nyereségvágy csábítja az ilyen és hasonló cinkosságra őket.

Ötvenharmadik. Az illetékes hatóságok a mostan saját felsőbbségük útján tájékoztatott katonai parancsnokságokkal nyomban és minél előbb vegyék fel a kapcsolatot, mihelyt az ország bármelyik megyéjében a rablók csapatostul sereglenének, a szükséges elfogatást kölcsönösen tárgyalják meg, és a végrehajtás tekintetében határozottakat késedelem nélkül és ténylegesen hajtsák végre,

Ötvennegyedik. Mivel azonban a katonaságot egyszer-máskor a külső ellenség ellen fegyverbe szólítják és a rablók kihasználhatják a katonaság távollétét, amint és ahol az szükségesnek látszik, Őszent felsége kegyesen megengedi, a rablások és fosztogatások eseteinek mértéke szerint, a 33. §-ban körvonalazott módon, a tolvajok és rablók üldözésére üldöző csapatot, a házi pénztárból történő jó fizetéssel. Őszent felsége ettől a buzgó gondoskodástól és éberségtől olyan eredményt remél, hogy a halálbüntetés szükségessége ritkábban következik be. Ezenközben Őfelsége azt is elrendelte, és már legközelebb ki kell dolgozni egy olyan tervezetet, hogy miképpen lehetne, a bárdolatlan nép, elsősorban a pásztorok jobb nevelése révén a gonoszságnak útját szegni, s ezt hozzá fel kell terjeszteni.

Ötvenötödik. Ha puszták és erdők szüntelen ellenőrzése ellenére a rablók mégis csapatostól járnakkelnek, azok üldözését a szomszédos törvényhatóságokkal kölcsönös egyetértéssel elhatározott időben és módon kell végrehajtani. Ez esetben a perzekutorokat megkülönböztető jelvénnyel kell ellátni, nehogy a rablók is közéjük keveredjenek, és kijátszhassák őket,

a.) aki a rablót élve vagy halva kézreadja, a jutalmat a királyi kincstártól ezután is megkapja, Őszent felsége az eddig érvényben lévő vérdíjat, az oly nagy kiadásokkal terhelt kincstár tehermentesítése érdekében jónak látja felére csökkenteni. A múltbeli esetek lezárására a határidőnek 1792. december 31-et úgy állapította meg, hogy aki addig a határnapig, a függőben lévő vérdíj miatt nem jelentkezett, annak az ezután támasztható követelését nem hallgatják meg, hanem egyszerűen elutasítják. Azonfelül pedig rendeli,

b.) hogy minden egyes személy, aki azt állítja, hogy rablót fogott vagy elpusztított, azonnal köteles az illetékes megyehatóságnál jelentkezni, és ha a vizsgálat megejtése alapján bebizonyosodik és bíróilag is hitelessé válik, hogy az elfogott vagy megölt rabló valóságosan az volt, és azzal a bűnnel gyanusítható, a vármegye részletes, a beterjesztett iratokkal és bizonyított jelentését a helytartó tanácsnak felterjeszti, a megfelelő vérdíjat a megkeresés alapján a Kamara útján ki fogja utalni, a kamarai pénztár a vármegye adószedőjének azzal a meghagyással fizesse ki, hogy az a szokott eljárás szerint köteles igazolni; miszerint a rabló elfogója vagy elpusztítója részére annak nyugtája ellenében kifizette.

A javíthatatlan gonosztevők megbüntetéséről

Ötvenhatodik. Az ember méltósága megköveteli, hogy általában minden eszközt meg kell próbálni, amelyek révén – anélkül, hogy az állampolgárokat életüktől megfosztanák – a gonosztevőket meg lehessen zabolázni, a közbiztonságot pedig fenntartani. Ezek közé tartozik – mivel a tolvajok és rablók a munkát kerülik – a közmunkára fogás; ehhez módot ad a gonosztevők alkalmazása a közeljövőben országszerte közhírré teendő, Bács megyében a Tiszát a Dunával összekötő csatorna ásása. Igaz, hogy az emberiségnek ilyen elvadult egyedeit a halálfélelemnél kisebb mértékben gátolja, ezért Őszent felsége – amint ez a helytartó tanács folyó évi február 21-én 4052 sz. előzetesen kiadott rendeletéből kitűnik – a határidő nélküli kegyességét kényszerült visszavonni és úgy méltóztatott határozni, hogy jövőben ott felsorolt nagyon súlyos bűnökkel vádoltakat a legsúlyosabb büntetéssel kell sújtani.

Ötvenhetedik. (Az eredetiben hibásan ez is ötvenhatodik pont.) Mivel pedig a halálbüntetésen kívül a rablóbandák szétugratásához a halálbüntetésen kívül sokkal járulna hozzá a körükben szított bizalmatlanság. Ezt tehát akár a kilátásba helyezett jutalom által, akár a büntetés elengedésével erősíteni kell. A szabadlábra helyezett rablóknak, ha az ilyen rablóbandát elárulják, és segítenek elfogásában, és ha általuk elárult bandának a bűncselekmények miatti tényleges elfogása bekövetkezik, az 54. §-ban megállapított vérdíjat a kamarai kincstárból ki kell fizetni, azokat az elfogott rablókat, akik társaikat feljelentik, mentesíteni kell a halálbüntetés alól. Ezt, ha rablóbandák újból garázdálkodni kezdenek, Őfelsége rendeletére újból ki kell hirdetni.

Ezt a kegyes királyi rendeletet a kegyes királyi parancs szerint ezennel azért közöljük Uraságtokkal, hogy Őszent felségének a polgárok javára, a köz- és vagyonbiztonság megőrzésére irányuló kijelentett szándékát igyekezzenek köteles buzgósággal végrehajtani, és amennyiben ahhoz a tájékoztatást illetőleg némely kiegészítés még kívánatos lenne, azt terjesszék fel.

Kelt Budán, 1794. február 21-én tartott magyar királyi helytartó tanácsban.

Uraságtoknak jóakarattal szolgálatára készen

gróf Zichy Károly

Kívül nyomatva: Szabolcs vármegye fő- és alispánjának, szolgabíráinak, esküdteinek, és a vármegye főpapi, főúri és nemesi közönségének hivatalból.
Kívül kézírással: Tokaj, Nagykálló.
Rajta: Helytartótanács közirattal ostyapecsét.
Levéltári jelzet: SzSzML. IV. A. 1/b. Fasc. 10. Act. no. 785. 1794.
Kézírással: Praesentata 20. Aprilis. Olvastatott 17-ik. júnii 1794.

Nro. 1.

F O R M U L A.

Conſcriptionis Paſtorum Comitatus Peſtienſis.

Nomen Domini vel Heri.	Poſſeſſio vel Prædium in quo grex eſt	Nomen & Cognomen Paſtoris cum Deſcriptione Perſonæ	Locus Originis		Species pecoris cujus Paſtor eſt.	Habet Teſtimoniales		Qualiter commendatur in Dimiſſorialibus vel Atteſtato.
			Comitatus.	Poſſeſſio		a quo.	de Dato	
Alexander Iakab.	Farnos	Franc. Varga	Békes	Szarvas	Equatium	Mich. Vida.	25. Apr. 1790.	De moribus nulla mentio de paſtoratu bene.
Joſeph Didinſzky.	Otſa	Joſ. Nagy.	Peſt.	Gyömrö	Pecus cornut.	Ignat. Nemiró.	26. Apr. 1791.	Generalibus Terminis ſunt expeditæ.

A pestvármegyei pásztorok összeírása (minta)

Nro. 2.

F O R M U L A.

Relationis Judicis Nobilium Comitatus Biharienſis Proceſſus Sár-Rete, ſuper Paſtorum Moribus, & Vitæ ratione.

Nomen & Cognomen Domini & Heri.	Poſſeſſio vel Prædium in quo eſt	Nomen & Cognomen Paſtoris	Locus Originis		Servit		an aliquando jam punitus	Quomodo ſe gerat actu.
			Comitatus.	Poſſeſſio	penes	ab annis		
Valentinus Szilágyi.	Kovátſi.	Steph. Kiſs.	Bihar.	M. Perts.	oves	7.	bis propter Furta	Actu bene.

A biharmegyei sárréti járás szolgabírájának jelentése a pásztorok erkölcséről és életmódjáról

Nro. 3.

Sigil Comitatus tvp. imp.

PASSUALES.

Nomen & Cognomen	Ætas & Deſcriptio Perſonæ		Locus Habitationis	apud quem laboravit	Ubi		quam diu	Quomodo ſe commendavit?
					Comitatus	Poſſeſſio.		
Joannes Sztranyik.	32	Rufus macilentus, oblongæ faciei	Szakáll	Ignat. Lengyel.	Peſt	Czigléd	a 15. Junii uſque 15. Auguſt. 1792.	bene.

Sig. Galár 10. Junii 1792.

NN. Judlium Comitatus Neogradienſis.

NB. Quinque poſteriores Rubricæ manent vacuæ, & illis Arendatores, vel actuales Prædiorum Poſſeſſores apud quos laborarunt, Inſcribent Nomen ſuum, & tempus quamdiu laboraverint.

Útlevélminta

Sigil. Comitatus ten. imp.

PASSUALES.

Nomen & Cognomen	Ætas & Deſcriptio Perſonæ	Locus Habitationis	apud quem laboravit	Ubi		quam diu	Quomodo ſe recommendavit.
				Comitatus	Poſſeſſio		
Joſ. Argyelan.	40 Albus pingvis mediocris Staturæ.	M. Cſike.					

Sig. M. Cséke 15. Julii.

Steph. Kelemen Incliti Comitatus Biharienſis Vice-Judlium.

Útlevélminta

Nro. 4.

FORMULA.

Prothocolli ſuper expeditis Paſſualiibus.

Nomen & Cognomen	Locus Habitationis.	Expeditionis tempus		Quando rediit ex laboribus Prædialibus.	An ſe legitimavit.
		Menſis	dies		
Joſ. Argyelan.	M. Cſeke.	Junii.	15.	——	——
Steph. Kiſs.	Duſeſt.	deto.	16.	21. Septemb.	legitimavit.

Kiadott útlevelek nyilvántartása

Nro. 6.

PROTOCOLLUM,

Oppidi Dioſzegh ſuper Cornutis Pecoribus.

Nrus Paſſualium vel Poſitio Protocolli.	Nomen Proprietarii	Species Pecoris	Deſcriptio	Stigma	Ubi emptum	Quando			Venditum vel crepuit	quando
						Annus	Menſis	Dies		
1.	Joann. Nagy.	Vacca	Alba, truncato cornu	B 125.	ex propria propagatione	1789.	—	—	venditum	Debrezini 12. Auguſt. 1792.

Diószeg mezővárosban található szarvasmarhák nyilvántartása

Nro. 7.

Sigillum Comitatus Szathm.

FORMULA.

Paſſualium ad Venditionem neceſſariarum.

Nomen & Cognomen Venditoris	Locus Habitationis	Deſcriptio pecoris	Poſitio Prothocolli	Stigma	Devolutio Pecoris	Locus Venditionis
Joſeph. Kiſs.	Tépe	Bos ſubniger	16.	F.	Emit in Nundinis Margitaienſibus, a Joanne Vachter, Incola Mezo-Petrienſi in Comitatu Szathmarienſi Anno 1791. 10. Martii.	Debreczen.

Az adás-vevéshez szükséges marhalevél

Nro. 5.

F O R M U L A.

Prothocolli in Prædiis ſuper Servitoribus, & Laboribus ducendi.

Nomen vel Cognomen	Locus Nativitatis		Habet Paſtuales			Servivit vel laboravit quamdiu.	Quomodo ſe geſſit.
	Comitatus.	Poſſeſſio.	a quo	de Dato Menſis	de Dato dies		
Joan. Argyelan.	Bihár.	M. Cſeke.	St. Kelemen.	Junius	15.	A 19a Junii usque 10. Aug.	Divagatus eſt per duas Septimanas.
Joſ. Kiſs.	Zabolts.	Sap.	Abrah. Jarmi.	Junius	21.	A 1a Julii usque 2 Aug.	bene.

A pusztákra menő szolgák és munkások nyilvántartása

Nro. 8.

PROTOCOLLUM NUNDINALE.

Venditoris			Descriptio Pecoris	Stigma	venditum penes Passuales	Emptoris		
Nomen & Cognomen	Locus Habitationis					Nomen & Cognomen	Locus Habitationis	
	Comitatus	Possessio					Comitatus	Possessio.
Jos. Kis.	Bihár	Tépe	Subniger Bos	F.	de dato 12. Aug.	Petrus Jánko.	Borsod	Diosgyör.

Vásári jegyzőkönyv (az adás-vételek nyilvántartására)

Nro. 9.

PROTOCOLLUM

Super emacillatis Pecoribus.

Descriptio Pecoris	Stigma	Venditoris			Locus Emptionis		Numerus repositarum Passualium
		Nomen	Locus Habitationis				
			Comitatus	Possessio	Comitatus	Possessio.	
Vacca Subnigra	T. 124.	Thom. Mikucz.	Bihár	Czeczke.	Szathmár	Károly	25.

A levágott marhák nyilvántartása

Nr. 10.

F O R M U L A.

Prothocolli in Telonis & Nauli ſervandi.

Nomen Itinerantis	Locus Habitationis		Unde venit		quorſum intendit		Cum						Paſſuales habet de Dato			A quo
	Comitatus.	Poſſeſſio.	Comitatus	Poſſeſſio	Comitatus	Poſſeſſio.	Curru.	Equis	Bobus	Vaccis	Segiteris	ovibus	Annus	Menſis	Dies.	
Petrus Jánko.	Borſod.	Diosgyör	Bihar.	Debreczin.	Borſod.	Diosgyör	—	1	2	3	—	—	1792.	Sept.	29.	Steph. Lengyel Vice-Judlium.

A vámokon és réveken vezetendő nyilvántartás

Nr. 11.

F O R M U L A.

Prothocolli Vagorum Pecorum.

Numero.	Unde allatum.	Quando		Species Pecoris.	Deſcriptio.	Stigma.	Hyemationis pretium fl.	Appropriatum			Venditum.				
		Menſis	Dies					Nomen & Cognomen.	Locus Habitationis Comitatus.	Locus Habitationis Poſſeſſio.	Nomen Emptoris.	Locus Habitationis Comitatus.	Locus Habitationis Poſſeſſio.	fl.	xr.
25.	Széplak.	Junius	10.	Equus.	Albus caſtratus.	$\frac{m}{I}$	3.	Steph. Fazékas.	Krafzna.	Ipp.					
26.	Eradony.	Julius	5.	Equus.	Niger Caballa.	$\mathcal{A}$.	3.	——	—	—	Valentin. Magyar.	Bihár.	Poſa.	15.	20.

Bitang marhák nyilvántartása

Nr. 12.

FORMULA.

Conſcriptionis Zingarorum

Poſſeſſio.	Nomen & Cognomen.	An habet Uxorem vel non.	Filios quot & quot annorum		Filias quot & quot annorum		Habet & incolit Domum Colonicalem.	Suſtentat Vitam			Anno evoluto		Eſt ne laborioſus	
			ſupra 15.	infra 15.	ſupra 15.	infra 15.		Arte fabrili.	Agri cultura.	vel qualiter.	Semper domi fuit.	Divagatus eſt, quamdiu & ubi.	Deſes.	Laborioſus.
Szelind.	Petrus Pagg.	habet.	2.	1.	3.	—	habet.	—	—	—	Fuit.	—	—	Laborioſus.
Deto.	Ladislaus Bors.	non.	1.	—	2.	—	non.	—	—	—	—	Fuit 2. Menſibus in Comitatu Szabolts in Foldes.	—	—

Cigányok összeírása

HAGYÓ-KOVÁCS GYULA

HARMINC ESZTENDŐ ELŐSZÁLLÁSON

Az itt közreadott írás egy hosszabb terjedelmű visszaemlékezés első részlete. A zirci apátság előszállási uradalma jószágkormányzójának iratait a Fejér Megyei Levéltár őrzi, amely 1948 után került ott elhelyezésre. Az uradalmi iratok a későbbi években is gyarapodtak. *Dózsa Márton* volt számvevő, Baracs–Apátszállás plébánosa az 1960-as évek végén adta át a levéltárnak az 1945–1948 közötti előszállási gazdálkodásra vonatkozó iratokat, majd később *Hagyó-Kovács Gyula* visszaemlékezéseit is.

Az Előszállás központtal működő uradalom a XX. század húszas-harmincas éveiben az ország egyik legjobban vezetett és legeredményesebben gazdálkodó mezőgazdasági nagyüzeme. A fejlesztést az apátság még a XX. század elején kezdte ösztönözni, és ebből a célból *Békefi Remig* apát 1912-ben *Wéber Márton* rendi számvevőt küldte Előszállásra jószágkormányzónak, akinek mindjárt mintegy fél millió arany korona állt rendelkezésre, hogy a korszerűtlen gazdasági felszerelést megújítsa. Nem volt titok, hogy a zirci apátság intézményei, közte a középiskolák és a rendházak is leromlott állapotban voltak.

Békefi Remig apát az előszállási uradalom fejlesztése árán kívánt olyan jövedelemhez jutni, hogy abból nemcsak a leromlott intézményeket hozza helyre, hanem további intézményi bővítést is megvalósítson. Az apát elképzelései életében nem realizálódhattak, de utódai — éppen Előszállás jövedelmére alapozva — meg tudták valósítani elképzeléseit.

A cisztercita apátságnak a XIX. század végén — az 1895. évi birtokösszeírás szerint — 59 472 kat. hold területű földbirtoka volt Magyarországon, amelyet 8 uradalomban kezeltek. Az uradalmak között az előszállási volt a legnagyobb, amely az összes földvagyon 52 és fél % -át alkotta (31 262 kat. hold). A többi uradalom jóval kisebb az előszállásinál: így a zirci 10 641, a barátfalui (Moson m.) 7821, a szentgotthárdi 6454, a csákányi (Pozsony m.) 1130, a mátraszőllősi (Nógrád m.) 930, az apátmaróti 650, a pásztói 584 kat. hold.

A földbirtokok között jelentős volt az erdőterület. Erdőuradalom volt a szentgotthárdi (4829 kat. hold erdővel), a zirci (6000 kat. hold erdővel), de a birtok nagyobb részét alkotta az erdőterület Pásztón, Apátmaróton és Mátraszőllősön is. Az első világháború utáni esztendőkre az apátsági földvagyon 46 416 kat. holdra csökkent (Gazdacímtár 1925. 414. o.). A különbség az 1895. évi mennyiséghez viszonyítva 13 056 kat. hold. 29 052 kat. holdra csappant az előszállási uradalom területe is.

Az előszállási uradalom 2210 kat. hold területet adott át földbirtokpolitikai célokra, de jóval több került át a többi uradalomban. Így pl. Zircen 7442, Szentgotthárdon 5490 kat. hold. Elvesztette az apátság a csákányi és az apátmaróti birtokokat. Igaz, hogy Trianon után újabb területek kerültek az apátság tulajdonába; így Simontornya (2045 kat. hold), Devecser (165 kat. hold), Tósokberénd (345 kat. hold), Nagytevel (588 kat. hold), továbbá szőlők és kertek Egerben, Székesfehérváron, Pécsen, Baján, Budapesten, Badacsonytomajon, Somlóvásárhelyen és Nagytevelen. 1935-re az apátsági földbirtok összterülete megközelítette az 50 ezer katasztrális holdat (49 931). Ezek a birtokok 37 város vagy község határában terültek el.

Az előszállási uradalom nevét Előszállás pusztáról kapta, ahol az uradalom jószágkormányzósága székelt. A 30 ezer katasztrális holdnyi uradalom területén 1928-ig egyetlen község, Hercegfalva volt, amelyet az apátság még 1811-ben telepített. Az első világháború után már népes puszták voltak az uradalom területén, ahol napszámosok, szakmánymunkások, aratók és cséplők, sőt a summások is nagyobb tömegben éltek. Az uradalom ugyanis — a munkaerő biztosítása miatt — engedélyt adott — főleg az arató- és cséplő munkásoknak —, hogy a zsellérmunkás-telepeken házat építsenek maguknak, de nem engedélyezte, hogy az uradalmi szolgálatban lévő cselédekkel egy helyen lakjanak.

Az uradalom területén 1928-ig működő egyetlen politikai községhez, Hercegfalvához 27 puszta és major tartozott. A külterületek a következők: Előszállás, Ménesmajor, Kisvenyim, Nagyvenyim, Nagykarácsonyszállás, Mélykút, Nagyvenyim-szőlőhegy, Kokasd, Daruhegy, Róbertvölgy, Nagykarácsony-szőlőhegy, Kiskarácsonyszállás, Selyemmajor, Felsővenyim, Bernátkút, Gulyamajor, Kelemenhalom, Nagygyörgyszállás, Kisgyörgyszállás, Antalmajor, Öreghegy, Bárányhegy, Bibiczhegy, Akóhegy, Határvölgy, Hercegfalva-szőlőhegy. E területen 1926-ban 9191 fő állandó lakos élt. A közigazgatási központtól az előszállási puszták és szőlőhegyek lakói 10–14 km-re estek.

A XIX. század végén, különösen az 1897–1898. évi aratósztrájkok és földmunkásmozgalmak idején felvetődött, hogy a pusztákból is külön közigazgatási egységet létesítsenek. Ezt a gondolatot realizálta az 1920-as évek közepén az uradalom jószágkormányzója. 1927 őszén az előszállási gazdakör tett indítványt a törvényhatósági közgyűlésnek, hogy Előszálláspuszta, Róbertvölgy, Nagy- és Kiskarácsony, Ménesmajor, továbbá a szőlőhegyek Előszállás néven közigazgatásilag egyesülnek. A belügyminiszter a politikai község létesítéséhez az engedélyt 1928. január 1-jei hatállyal megadta. Az új község területe 15 070 kat. hold, lakosainak száma pedig 3681 fő lett. Ezzel a kiválással Herczegfalva közigazgatási területe 22 884 kat. holdra, a lakosság pedig 5856 főre csökkent. Még az uradalom fennállása idején (1941-től) szervezték Baracs–Apátszállás községet is, Baracs-Széchenyi telep helyén. Az uradalom ugyanis határos volt Baracs községgel. Apátszállásra a Mátra és Bükk katolikus falvaiból telepítették a családokat, akiknek 5665 kat. hold ingatlant adtak át. Ezzel megszűnt az uradalomban Kokasd, Határvölgy és Gulyamajor.

A jószágkormányzó tervezte még, hogy Nagy- és Kiskarácsonyszállást, valamint a közeli hegyeket Karácsonyszállás néven, továbbá Nagy- és Kisvenyimet Venyim néven ugyancsak önállósítja. Ezeket a terveket a jószágkormányzó már nem tudta megvalósítani, de elgondolásai a felszabadulást követő években realizálódtak. Nagyvenyim 1947-ben mint telepes község szakadt ki az 1950-ben Mezőfalva elnevezést nyert Hercegfalvából. 1952-ben pedig Nagykarácsony néven hoztak létre telepes községet az Előszállás község területén lévő lakott helyekből és Alap község lakatlan részeiből.

* * *

Hagyó-Kovács Gyula 1888. március 14-én a Borsod megyei Sajóvárkonyban, kisbirtokos család gyermekeként született. A középiskolát a cisztercita egri gimnáziumában, a teológiát a budapesti Bernardinumban, az egyetemet (matematika-fizika szakon) a teológiai évek alatt végezte el. A szerzetesi fogadalmat 1913 júliusában tette le, és ekkor történt pappá szentelése is. Az 1913/14-es tanévet Budapesten mint gyakorló tanár töltötte a Trefort utcai mintagimnáziumban. A zirci apát rendelkezésére 1914 őszétől 1917 nyaráig Magyaróváron a gazdasági akadémia hallgatója volt. Már ezt megelőzően 1914 nyarán azonban az uradalom központjába rendelték, hogy az ottani jószágkormányzó, Wéber Márton segítségére legyen. Az első világháborús mozgósítás ugyanis az aratási, cséplési munkák közepette történt, amikor a cselédek, aratók, summások, kezelő- és segédtisztek (sőt, a lóállomány) egy része is katonai szolgálatra vonult. Ezért Előszálláson csak nagy nehézségekkel, átszervezésekkel tudták a gazdálkodást folytatni.

Az óvári akadémia elvégzése után, 1917 nyarán Hagyó-Kovács lett az uradalom másod-jószágkor-

mányzója. Tevékenysége első idejében az uradalmi állattenyésztés fellendítésén fáradozott; több tehenészetet állított fel, megoldotta az igásökörnevelést és az uradalom számvitelét Zircről Előszállásra, az uradalmi központba hozta.

Az uradalom felett teljes joggal 1924-től rendelkezett, amikor első jószágkormányzóvá kinevezték. Elődjét főkormányzónak rendelték Zircre. Az uradalom üzemi vezetése valójában eddig is Hagyó-Kovács dolga volt. Az erős akaratú jószágkormányzó egyénisége azonban az uradalmi gazdálkodás egészére lendítően hatott. Így Előszálláson kiváló eredmények születtek. Ezt jelezték az olyan látogatások, mint amelyeket a különböző személyek és csoportok, így pl. 1923-ban Horthy kormányzó, 1928-ban az OMGE, 1931-ben a cukorrépatermelők és a finn lovasok tettek az uradalomban.

Az intenzív mezőgazdálkodás megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges infrastruktúra létrehozása is a nevéhez fűződik: így az uradalmi gazdasági építkezések, a mezőgazdasági kisvasút létesítése, a cseléd és tisztilakások modernizálása, a kegyúri jog folytán ráháruló templomok, iskolák és egyéb kulturális intézmények fejlesztése. Sőt, 1932-ben az előszállási jószágkormányzó ösztönzésére az apátság megvásárolta a simontornyai *Wimpffen* birtokot, amely 1933-tól az előszállási uradalom 12. kerületeként (intézőségeként) működött.

Közéleti tevékenysége az 1930-as évek elején kezdődött, és ez a háború végéig meg is maradt. 1931-ben a Fejér megyei törvényhatósági bizottság tagja lett, és ebből a funkciójából kifolyólag több megyei bizottságban, választmányban hallatta döntő szavait. 1939-től az országgyűlés felsőházának tagja, ahol gazdaságpolitikai, közte a földbirtokreform (1940:IV. tc.) kérdéseivel foglalkozott. A felsőházban elmondott beszédeinek mindig visszhangja támadt, az újságok az ország első gazdájának nevezték. Szoros kapcsolat fűzte a mindenkori kormányokhoz, gyakorta tett látogatást *Darányi*nál, *Imrédy*nél, *Teleki Pál*nál, *Kunder Antal*nál. Összeköttetéseit a cisztercita rend érdekeiben használta fel.

Hagyó-Kovács a korszak vége felé belátta, hogy a nagybirtokrendszernek ez a változata halálra van ítélve. Földbirtokpolitikai elgondolásai között fontos megemlíteni, hogy kiállt az 500–1000 holdas közép- és az 50–100 holdas parasztbirtokok fenntartása mellett. Hirdette, hogy a cisztercita rend birtokai közcélokat szolgálnak, így azok fenntartásán, illetve a vagyon átmentésén fáradozott. 1940-től jelentős tőkét helyezett ipari vállalkozásokba, a többi között a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-be, valamint a Magyar Bauxitbánya Rt.-be. Így a Bauxitbánya Rt. részvényeinek többsége a cisztercita rend kezébe került.

Hagyó-Kovács felismerte a két háború közötti évtizedekben az akkori társadalmi rendszer hanyatlását. Ennek megújítására törekedve saját területeiumain igyekezett a rendszer középvezetői közé a paraszti rétegekből képviselőket bejuttatni. Elsősorban a kisbirtokos rétegben látta azt a potenciális erőt, amelynek tagjai közéleti tapasztalataiknál fogva is alkalmasak a társadalmi felemelkedésre, de a szegényparasztság tehetséges gyermekeit is igyekezett segíteni ezen a téren. 1940-ben 10 uradalmi cseléd gyermekének tanítására tett alapítványt, és az uradalom területéből 1940 után a környező községek lakóinak, közte a Baracs–Széchenyi-telepieknek több mint 5 ezer holdat adott el.

1944–1945-ben az uradalom szétesett, vagyona teljesen megsemmisült. (Az 1938. évi uradalmi jövedelem Előszálláson 1 millió pengőt tett ki.) A jószágkormányzó heroikus küzdelmet folytatott az uradalmi vagyon megmentéséért a menekültekkel, a katonákkal, a helyi polgári lakossággal szemben. 1945 tavaszán a földreformot a cisztercita rend érdekeinek megfelelően kívánta volna lebonyolítani. Ezért jelenléte Előszálláson zavarólag hatott, így a rendészeti szervek onnan eltávolították. Végül is Székesfehérvárra került, ahol egy hónapig tartó őrizet után a székesfehérvári cisztercita rendházban lakott. Onnan 1945. június végén a budapesti Bernardinumba költözött, itt 1950. novemberéig, letartóztatásáig élt. 1952. június 22–28-ig tartó tárgyaláson (Grősz érsek perében) elítélték. A börtönéveket Vácon töltötte, ahonnan 1956. november 1-jén szabadult. 1957. június 13-án ismét letartóztatták, de augusztus 23-án kegyelmet kapott. Ekkor Pannonhalmára távozott. 1960. március 9-én, 72 éves korában halt meg.

* * *

Hagyó-Kovács Gyula a memoár kéziratának készítésekor a közismerten jó visszaemlékező készségére, továbbá egyéni jegyzeteire, magánlevelezésének adataira támaszkodott. A kézirattal 1959 tavaszán készült el, egyes részmunkákat már korábban elküldött rendtársainak korrekció céljából (pl. zárszámadási eredmények). A memoár nem publikálási céllal készült, kizárólag a rendtársak tájékoztatására szánta. Közreadása mégis aktuális, hiszen egy jól jövedelmező, modern nagybirtok kialakításának folyamatát ismerjük meg belőle, amely az ország egyik legjobban vezetett gazdasága a két háború közötti évtizedekben.

A memoár eredeti szövegéhez a közreadás során ragaszkodtunk. Egy-egy szót, a tárgyhoz nem tartozó egész mondatokat (főleg az 1944–1945. évi eseményeknél) is el kellett hagynunk, de ezzel a szöveg értelme nem változott meg. Az elhagyást ...-tal jelöltük. Az egyes pontatlanságokat a mai helyesírási szabályoknak megfelelően javítottuk ki.

Farkas Gábor

IRODALOM

A zirci-, pilisi-, pásztói- és szentgotthárdi egyesült cisztercita rendű apátság tulajdonát képező előszállási uradalom vázlatos leírása. Veszprém 1885.

Fejér vármegye és Székesfehérvár sz. kir. város általános ismertetője és címtára az 1931–1932. évre. Főszerk.: *F. Szabó Géza*. Bp. 1932. I–II. k.

Ezerkilencszázhatvan évi népszámlálás. 3b. Fejér megye személyi és családi adatai. Bp. 1961. Központi Statisztikai Hivatal.

Fejér megyei történeti évkönyv 15. k. Székesfehérvár 1983. Előszállás.

Magyarország földbirtokosai. Szerk.: *Németh József* (Fejér megye). Bp. 1893.

A magyar korona országainak gazdacímtára. Szerk. a Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1897.

Magyarországi Gazdacímtár. Az OMGE megbízásából szerk.: *Rubinek Gyula*. H. é. n.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év elejei adatai alapján közreadja a Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1925.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Közreadja a Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1937.

Magyarország helységnévtára 1926. Közreadja a Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1927.

Magyarország helységnévtára 1937. Szerkesztette és kiadja a Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1937.

Magyarország helységnévtára 1944. Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1944.

Magyarország helységnévtára 1952. Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1952.

HARMINC ESZTENDŐ ELŐSZÁLLÁSON

1914–1944 (1945)

Az 1912–1913. tanévben tettem le az egyetemen a szakvizsgát számtan és fizikából. Ugyanezen évben fejeztem be a teológiát a budapesti Bernardinumban.[1] Június végén mentünk Zircre,[2] hogy július elején letegyük az ünnepélyes szerzetesi fogadalmat, és [megtörtént] fölszenteltetésünk áldozópapokká. Az ünnepélyes [szerzetesi] fogadalmat Békefi Remig apátunk kezébe tettük le, a nappászentelési szertartásokat Kránitz Kálmán, vesszprémi felszentelt püspök végezte.

A szentelés befejezte után ki-ki mehetett haza, illetve oda, ahol első szentmiséjét akarta bemutatni. Én Sajóvárkonyba,[3] szülőfalumba szándékoztam menni, Egert útbaejtve. Az itteni intézetünkben[4] végeztem középiskoláimat, s ahol volt tanáraim még mind életben voltak.

Elutazásom előtti napon magához hívatott Remig apátúr, és a legbizalmasabban közölte velem, hogy a tanári oklevél megszerzése után gazdasági főiskolára fog küldeni, hogy hová lenne kedvem, majd tájékozódjam. Nekem német gazdasági főiskolához lett volna kedvem: a Stuttgart melletti hohenheimi főiskolához, vagy pedig a Berlin közelében lévő hallei gazdasági egyetemhez. Amikor ezt a szándékomat közöltem Remig apátúrral, engedélyt kaptam arra, hogy rendi költségen járhatok a Berlitz-Schulba,[5] hogy a németben erősödjem.

A [budapesti] Trefort utcai mintagimnáziumban lettem gyakorló tanár, itt a gyakorló tanárságot pontosan és lelkiismeretesen elvégeztem. Szíjgyártó Miklós, kiváló fizikus tanár mellé voltam beosztva, aki a VII. és a VIII. [osztály] ban fizikát, a IV. [osztály] ban pedig az algebrát tanította. Minden előadási kísérletet együtt végeztünk, s azonkívül vezettem a vasárnapi külön fizikai gyakorlatokat is. A mintagimnázium lekötött hetenként több mint 30 órámat. 1914 áprilisában megszereztem a középiskolai tanári oklevelet, de maradtam a minta [gimnázium] ban az évzárásig.[6]

Remig apátúr júniusban úgy intézkedett, hogy mégsem mehetek Németországba, hanem Magyaróvárott kell a gazdasági akadémiát elvégeznem. Ha kissé fájt is a németországi terv megváltoztatása, az apáti rendelkezést tudomásul kellett vennem. Ugyanekkor azt a rendelkezést kaptam, hogy a vakációmat a rend előszállási uradalmában, illetve annak központjában, Előszálláson kell töltenem, és Wéber Márton jószágkormányzó segítségére kell lennem. A rendelkezést örömmel fogadtam, jeleztem Előszállásra, hogy 30-án odaérkezem.

* * *

A Bernardinumban a Te Deum mindig Péter-Pál napján volt, azt mindnyájan megvártuk. 29-én, tehát Péter-Pál napjának délutánján, 3–4 óra körül kaptuk a hírt a szarajevói eseményről, Ferenc Ferdinánd trónörökösnek és feleségének meggyilkolásáról. A hír megdöbbentett mindnyájunkat, kezdtük találgatni, mi is lehet ennek a következménye, és már közöttünk is felmerült az esetleges háború gondolata.

1 Bernardinum, a cisztercita rend zirci kongregációjának volt az egyik budapesti rendháza.

2 Zirci apátság, a cisztercita rend magyarországi kongregációjának központja.

3 Sajóvárkony, község Borsod vármegyében.

4 A szerző az egri cisztercita rendházra és a gimnáziumra utal.

5 Berlitz-Schulen, az élő nyelvek iskolái voltak, melyekben a XIX–XX. század fordulóján eredményesen oktattak.

6 Ti. a Trefort utcai gimnáziumban.

Én másnap, június 30-án mentem Előszállásra. Az állomáson Wéber Márton jószágkormányzó várt. Mi előbb alig találkoztunk, hiszen oly nagy volt közöttünk a korkülönbség. Őszinte, meleg szeretettel fogadott. Rövidesen együtt, négyessel[7] bejártuk az egész uradalmat.

A zirci apátság előszállási uradalma Fejér vármegye délkeleti sarkában feküdt, és Herczegfalva (ma Mezőfalva) községhez (Sárbogárdi járás) tartozott, területe 30 500 kat. hold. Az uradalom déli részein a Tolna vármegyei Dunaföldvár községgel, keleti irányban az Adonyi járáshoz tartozó Baracs községgel, észak felé Dunapentelével és Nagyperkátával, a nyugati oldalon Nagyhantos, Sárszentmiklós, Alap és Alsószentiván községekhez tartozó közép- és nagybirtokokkal érintkezett. Az uradalom közepén feküdt – az Újmajor helyén alapított – Herczegfalva község.

Herczegfalvát a cisztercita rend alapította 1811-ben a Zirc körül fekvő községekből. Ezek nagyobb része sváb telepes volt. Az alapításban részt vett József nádor-főherceg is, innét kapta a község a [Herczeg-] nevet. A nádor tiszteletére az 1860-as években a templom előtt egy szobor is állíttatott fel. A szobor lassan elkopott, és az új templom építésekor meg is semmisült.[8]

Herczegfalva község telepesei részére az apátság több mint 6000 holdat hasított ki közvetlen a község körül, tehát igen szerencsésen. Az egyes telepesek 30–32 hold földet kaptak és természetesen külön belsőséget. A rendi oldalról a telepítés Dréta Antal apát nevéhez fűződik.

Az 1850 és 1860-as években az apátság a birtok szélein, négy helyen, úgynevezett zsellértelepet létesített, egy-egy telephelyen 50–60 családdal. Minden telepes kapott házhelyet, 1–1 hold belsőséggel. A cél ezzel a telepítéssel az volt, hogy ezek [lakói] szolgáltasssák az uradalomnak a szükséges munkásokat.[9]

Az előszállási uradalom területéből szántó 21 560 kat. hold, legelő 5000 kat. hold, rét 1500 kat. hold, akácerdő 1450 kat. hold, szőlő 44 kat. hold, kert 120 kat. hold, földadómentes terület 886 kat. hold. Az uradalom kataszteri tiszta jövedelme 360 000 aranykorona kat. holdanként, tehát 11.80 aranykorona. Az uradalmat észak-déli irányban átszeli az Adony–Pusztaszabolcs–paksi vasút. Ennek megépítéséhez az 1896-os években a rend 400 000 aranykoronával járult. Az uradalom területén négy [vasút] állomás van, mind a négy [vasút] állomáson van teher-rakodó is. Az uradalmat a déli részen keleti-nyugati irányban átszeli a Dunaföldvár–Simontornya [közötti] makadám törvényhatósági út. Herczegfalva községen vezet keresztül a Dunaföldvár–Herczegfalva–Sárosd–Székesfehérvár [felé vezető] szintén makadám törvényhatósági út. Ez az út az uradalmat alig érinti, csupán az akácerdőt vágja keresztül, s azzal egy darabon halad párhuzamosan. Más kivezető út az uradalomból nincs.

A dunaföldvári és dunapentelei hajóállomások egyformán 9–10 km-re vannak az uradalom déli, illetve északi kerületeitől. Dunapentelére 1938-ig nem volt köves út, vízi szállításnál a dunaföldvári hajóállomást használtuk. 1938 után épült ki a dunapentelei köves út Nagyvenyim-majorig. Az uradalom a kiépítéshez 20 000 pengőt adott, és Nagyvenyim állomásról kifuvarozta az összes kőanyagot. Különös, hogy ez a köves út Dunapenteléről ki volt építve, mintegy 5 km-es szakaszon a Frankl-féle birtokig, s itt abbamaradt. A Nagyvenyim felé vívő 3 km-es szakasz továbbra is földesút maradt.[10]

Az előszállási uradalom domborzata jellegzetes dunántúli dombos vidék. Legmélyebb pontja, Gu-

[7] Négyes fogattal.

[8] József nádor az uradalmi puszta telepítése alkalmából Dréta Antal zirci apátnak tanácsokkal szolgált. Szobrát 1818-ban létesítették.

[9] Herczegfalva községhez a XIX. század közepétől népes külterületi lakott helyek tartoztak: így Előszállás, Kelemenhalom, Nagykarácsonyszállás, Kiskarácsonyszállás, Nagyvenyim, Kisvenyim, Györgyszállás, Mélykút, Kokasd, Bernátkút, Újbaracs, Róbertvölgy. 1860-ban a herczegfalvi közigazgatás területén 4926 fő élt.

[10] A szerző azon meggyőződését látta e tényben igazolni, hogy a hatalom az egyházi, főleg a szerzetesrendek vagyonát akarja kisajátítani, s ahol lehet árt nekik.

lyamajornál 113 m a tengerszint fölött, legmagasabb pontja pedig Bernátkút-puszta, 154 m a tengerszint fölött. Talaja a termékeny és könnyen művelhető Fejér vármegyei, illetve dunántúli mezőségi barna homoktól változik egészen a csaknem fehér futóhomokig (Ménes-major), így tehát sok esőt kíván. Éghajlata inkább a Duna–Tisza közi szárazságra jellemző szélsőséges klíma.

Otthonról kisgazda-gyerek vagyok, aki gimnazista korában — a nagy vakációkban — a családdal együtt mindennemű gazdasági munkában, rendes beosztásban részt vettem, illetve mindennemű munkát együtt végeztem szüleimmel és testvéreimmel. Az előszállási munkák engem nem leptek meg, csak a nagy méretek voltak előttem szokatlanok. (Kuriózumként itt megemlítem, hogy mint jószágkormányzó minden nyáron egy-egy arató kezéből kivettem a kaszát, és vágtam a rendet a többi aratóval együtt.)

* * *

Amint megérkeztem Előszállásra, belecseppentem az aratási munkák közepébe. Minden ment rendesen egészen július 26-ig. Amikor megjelent az első mozgósítási rendelkezés, éppen az aratás közepében voltunk. Be kellett vonulni a cselédség és az aratóság 15–20%-ának, elvitték a lóállomány jelentős részét (kb. 100 darabot), és a 10 főből álló tisztikarból 4 kezelő tisztet, a segédtiszteken kívül. A további aratást úgy végeztük, ahogy tudtuk: beállítottuk az aratásba a cselédeket. A bevonult aratók családjai megkapták a teljes aratórészt, a bevonult cselédek családjai pedig a teljes konvenciót. Hogy a tehenészetekben és a magtárakban tudjunk dolgozni, csak azt kívántuk meg, hogy a cselédek feleségei vagy 14–15 éves gyermekei délelőtt és délután is 2–2 órára jöjjenek be a tehenészetbe, vagy a magtárakba segítségre az ottani könnyebb munkákhoz. Az augusztus 1-jei mozgósítás az uradalmat nem érintette. Mi is, mint mindenki, novemberre, legkésőbb decemberre vártuk a háború befejezését. (Ehelyett azonban jött az egérjárás, amely az 1915-ös termést teljesen tönkretette.)

Wéber Mártonnak abba kellett hagynia az eddigi, igen eredményes gazdasági fejlesztő munkát. Ti. Békefi apátúr 1912-ben elhatározta, hogy a rend Budán gimnáziumot létesít, és a telket is megvásárolta. A gimnázium építésére 3 300 000 aranykoronát fölvett. Ebből az összegből az apátúr kitűnő érzékkel 500 000 aranykoronát Wéber Márton rendelkezésére bocsátott azzal, hogy azt az előszállási uradalom fejlesztésére használja föl. Wéber Márton — aki 1901-től kezdve zirci, helyesebben rendi számvevő volt, és hozzá futottak be az előszállási uradalom számadási könyvei, ő készítette el az egyes évek zárszámadásait — alaposan ismerte az uradalom gazdasági menetét és fölszerelését. Amikor Lajer Nándornak 1912-ben bekövetkezett hirtelen halála után Remig apátúr őt bízta meg az előszállási uradalom vezetésével, világosan látta, hol és mire van szükség sürgősen, és mik a legsürgősebb teendők.

Nagy segítségére volt ezeknek a teendőknek az eldöntésénél Rónay József róbertvölgyi, majd később mélykúti intéző. Két öreg, tehetetlen tisztet — Rezutsek és Márkus kasznárokat — nyugalomba küldte, helyüket fiatalokkal töltötte be. Mélykút az uradalom északi részének legértékesebb kerülete volt, Bernátkút filiálissal együtt.[11]

[Wéber Márton] Mélykútra helyezte Rónayt, a kétségtelenül legértékesebb [gazdasági] tisztet, s mindjárt meg is kezdték a mélykúti gazdaság instruálását. Megépítettek egy 120 állat befogadására alkalmas ökör- és lóistállót vastraverzra, a birkaistállót átalakították tehénistállóvá. Bernátkút filiálison ugyancsak birkaistállóból csináltak tehénistállót, 50 tehén befogadására. A tehenészeti istállót mindkét helyen vízvezetékkel látták el: Mélykúton benzinmotor hajtásra, Bernátkúton járgányos hajtású rendszerrel felszerelve, természetesen megfelelő víztartályokkal. Megvásárolt 3 garnitúra két gépes rendszerű 16 HP-s Fowler gőzekegarnitúrát a már meglévő 20 HP-s Komna rendszerű [géphez]. Mivel a háború alatt az igásló- és később az ökörállomány is erősen megcsappant, és nagy volt az emberhiány is, beszerzett 6 db

11 Bernátkút, az uradalom mélykúti kerületének egyik majorja.

Stock rendszerű szántómotort, és beszerzett még 42 db kévekötő-aratógépet és 8 db marokrakó aratógépet, továbbá 20 db elevátort, nagyobbrészt járgánnyal, hogy [azok] a takarmány-takarodásnál is használhatók legyenek, és 7 db cséplőszekrényt, s azonkívül egy teljes cséplőgarnitúrát. Négy év alatt a különböző gépekre a kapott 500 000 aranykorona el is ment, sőt még többletkiadás is volt. Gépek ugyan megvoltak, azonban minél jobban belementünk a háborúba, annál kevésbé voltak kihasználhatók a nehéz anyagbeszerzés miatt. Üzemanyagot kapni nem lehetett, vagy ha igen, azok ára megfizethetetlen volt.

Én a 3 éves óvári tanulmányi éveim alatt minden szabad időmet Előszálláson, Wéber Márton oldalán töltöttem, ő engem az uradalomnak a pénzügyi, a gazdasági vonatkozású ügyeibe beavatott, így már óvári gazdasági hallgató koromban ismertem az előszállási uradalom belső ügyvitelét és a külső viszonyait.

Wéber Márton gazdaságfejlesztő tervei a föld megmunkálására és a tehenészet fejlesztésére vonatkoztak. A sertéstenyésztés megvolt ugyan, az anyakocák száma az 500-ról lassankint felemelkedett 600-ra majd 700-ra, de a tenyésztés csak süldők nevelésére szorítkozott. A süldőket ősszel, a legelők megszüntével eladtuk 40–50 kg-os súlyban. Csak annyit hizlaltatott, amennyi a munkások élelmezésére, és a budapesti és székesfehérvári [rend] házaink ellátására volt szükséges, évenkint tehát 250–300 darabot. Ezek is csak félig voltak hízottak, alig érték el a 120–130 kg-ot 18–20 hónapos korban. Tengerit abban az időben 1200–1500 kat. holdon termeltek. Előfordult nemegyszer olyan eset, hogy egyik szomszédos birtokos megvette a süldőket, és megvette tőlünk annak hizlalásához szükséges tengerit is. Amikor aztán én, ennek a lehetetlen és tarthatatlan voltára fölhívtam a figyelmet, változtattunk valamit a helyzeten, kezdtük magunk meghizlalni saját süldőinket, a magunk által termelt tengerinkkel. Az előbbi lehetetlen és tarthatatlan állapotot a tisztikar — közöttük még Rónay is — ölbetett kezekkel nézte.

Az akadémia elvégzése után mint másodjószágkormányzó voltam Előszálláson, és ilyen minőségemben tovább forszíroztam a sertéshizlalást. Egyik idősebb tisztünk irodájában tartottunk e kérdésről megbeszélést. Ezen a megbeszélésen részt vett Rónay is. Amikor én fölhívtam a figyelmet arra, hogy lehetőleg minden süldőnket magunk hizlaljuk meg, meglepett és nagyon lehangolt, hogy még Rónay is ellenem foglalt állást, és a megbeszélésen részt vett gazdatisztek csaknem leszavaztak.

* * *

1917 májusában megkaptam Magyaróvárott a gazdatiszti oklevelet. Egy hónapos gyakorlatra június végéig kimentem Habsburg Frigyes főherceg egyik közeli gazdaságába — Werner Ferenc főintéző mellé — gyakorlatra. Werner egy rendkívül képzett, s gyakorlatilag kitűnő gazda volt. Az akadémia elvégzése után jobb helyre nem is kerülhettem volna. Bevonattam minden munkába, a munkák ellenőrzésébe, a gazdaság ügyvitelébe és munkabeosztásba. A gazdaságban június hónapban vannak a legtöbb irányú munkák, tehát a legjobb időben kerültem ide gyakorlatra. Werner mellett gyakorlatilag nagyon sokat tanultam.

Az akadémiai tanulmányaimmal kapcsolatban hallgattam jogot is. A jogi előadó tanárok a pozsonyi egyetemről jártak le [Magyaróvárra]. Én a jogból az alapvizsgálatot le is tettem. 1917 júniusában diszponáltattam Előszállásra, Wéber Márton mellé mint másodjószágkormányzó. E minőségben folytattam azt a munkát, amit gazdasági akadémiai hallgatóként végeztem. A tehenészet fejlesztésére és a sertéshizlalásra fordítottam több energiát. A hizlalást sikerült annyira fokoznunk, hogy minden tengerinket magunk takarmányoztuk fel.

1918-ban a kormány rendeletére — a szerb megszállás veszélye miatt — hízóinkat kénytelenek voltunk Budapestre szállítani, a Kőbányai Sertésforgalmi Telepre. Ide 791 db hízósüldőt szállítottunk.

Ezután fokozatosan emeltük a hízók számát, lassankint odajutottunk, hogy süldőinknek a mustráját (selejtjét) adtuk el, a többit magunk hizlaltuk meg.

1919-ben a Fejér megyei központ részéről, mint okleveles gazda, én bízattam meg az uradalom veze-

tésével, Damakos Ákos erdélyi (Előpatak) menekült földbirtokos ellenőrzése mellett. A külső vezetést és inspekciókat meghagytuk Wéber Márton kezében, mi pedig, Korelly Szilveszter rendtársammal a belső irodai irányítást végeztük. Igyekeztünk úgy irányítani mindent, hogy az uradalom minél kevesebb kárt szenvedjen. A kommün alatt rekvirálták a birkaállományt, többszöri kísérletezés után elvittek 3800 darab [juhot], a szomszédos gazdaságoknak 850-et kiutaltak, és elvittek még 65 db szarvasmarhát. Budapestre el kellett szállítanunk 1450 q búzát, 695 q rozsot, 347 q zabot és 1800 q csöves tengerit. Mindezek ellenértékét a megyei központba utalták,[12] illetve ott iratták javunkra. A kommunizmus augusztus 2-án megbukott. A fönt fölsorolt állatok és termények árát a felszámolásra alakult bizottságokkal elszámoltuk, de csak 2–3 év múlva kaptuk meg az ellenértéket, már erősen inflált koronában. Nem kaptuk meg a Fehérvárott tárolt 254 q gyapjú ellenértékét, ti. a gyapjút a „felszabadító" románok hadisarc fejében elvitték.[13] Szerencsénk volt, hogy a románok megálltak az uradalom északi határán, szóval nem jöttek be az uradalomba, így azt nem rabolták ki.[14]

A kommunizmust megelőzte az 1918-as forradalom. Kitörésekor, október végén azonnal elhagyták az uradalmat a hadifogolymunkások, kb. 200 orosz, 20–30 szerb és 20 olasz hadifogoly. A hadifogolymunkásokkal nem volt semmi bajunk, mi velük emberségesen bántunk, és ők ezt meg is hálálták. Nem kellett mögéjük őröket állítanunk, és nyugodtan beoszthattuk őket a tehenészetekbe is.

A forradalom kitörésekor több orosz fogoly itt maradt, beállt rendes, konvenciós cselédnek, és itt meg is nősült. Saját munkásaink — helyesebben a hazajött katonák — a forradalom alkalmával több helyen komiszul viselkedtek.[15] Herczegfalván Berger Máté plébánost kirabolták, és a plébánia elhagyására kényszerítették. Előszálláson, különösen a darui[16] leszerelt katonák viselkedtek szemtelenül Wéber kormányzó úrral szemben, úgyhogy ő kénytelen volt katonai segítséget kérni. Kapott is a kastély őrzésére kb. 30 főből álló különítményt, Pinke József hadnagy parancsnoksága alatt. Ez a Pinke hadnagy, Pinke József volt sekrestyésünknek — s ebben az időben az uradalom volt korcsmája bérlőjének — a fia, így tehát voltaképpen uradalmi ember volt.

A leszerelt katonák elvittek 17 hízott sertést, 5 birkát és kaptak még 10 db hízót, ezekkel meg is elégedtek és lecsendesedtek.

A forradalom kitörésekor én éppen pátriámban voltam szabadságon. Siettem vissza Előszállásra, a katonákkal aztán csak én tárgyaltam, és sikerült őket teljesen lecsillapítani. Természetesen a katonáknak voltak olyan kérései, amiknek a teljesítése elől kitérni nem volt tanácsos, vagy nem is lehetett, ezeket természetesen továbbra is teljesítettük. Baj volt az is, hogy a forradalom kitörésekor a tisztikar több tagja elhagyta a helyét. Abba bele kellett nyugodnunk, hogy az erdőn a favágás részben történt, és hogy a részt nekünk kellett a munkások lakhelyére szállítanunk. Ez a munka aztán a fogatokat erősen igénybe vette.

[12] A Termelő Szövetkezetek Fejér megyei Központjára utal, amely Székesfehérvárott székelt.

[13] A román intervenciós hadsereg magyarországi hadjáratát az antantsajtó felszabadító háborúnak minősítette. Juhász Viktor levéltáros azt állítja, hogy a gyapjút a románok a fehérvári vasutasok ellenállása miatt nem tudták a Sóstói barakktáborból elszállítani. (Vö. A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérvárott. Székesfehérvár 1927. 376. o.)

[14] A románok által megszállt területet és Horthy fehérkülönítményesei által ellenőrzött országrészeket demarkációs vonal választotta szét. Ez ugyan állandóan változott Keletdunántúlon, de az előszállási uradalom területét nem érte el.

[15] Herczegfalván 1918 novemberében éhséglázadás volt. Ennek során a község szegényebb rétegei kirabolták a módosabb polgárok, főleg a kereskedők házait, boltjait, de az uradalom magtáraiban, egyáltalán az uradalmi vagyonban semmiféle kár nem esett.

[16] Daruhegy, külterületi lakott hely Herczegfalva határában.

Túlzottan esős volt az október és a november hónap is, úgyhogy 1000 holddal kevesebb búzát tudtunk elvetni a szokásosnál. Az izgatások az uradalom ellen állandóan folytak, megjelentek a budapestiek is, de a cselédség és a munkásság közül csak egy-kettő dőlt be [nekik], a nagy többség megtartotta higgadtságát.[17]

A kommün kitörése után sem volt a községi, de a megyei vezetőséggel sem bajunk. A cselédség nyugodt volt, az ő fizetésük naturáliákban nagyobb volt a központ által megállapított fizetésnél, a készpénzt pedig mi is megadtuk. Az aratómunkásoknak is megadtuk a központ által megállapított 8. részt, a cséplésért pedig a 6%-ot. A cselédség naturáliája volt akkor: kb. 19 q vegyes gabona, 2 magyar hold tengeri és 1 magyar hold pénzes tengeri föld, 2 tehéntartás, 6 sertéstartás, a juhászoknak birkajárandóság.

Herczegfalvi községi tanács vezetője, Treppert József nevű kisgazda volt, aki megkérdezésünk nélkül nem volt hajlandó parancsot teljesíteni. A községből a Meizner nevezetű főkommunistát eltávolította.

A kommün bukása után azon voltam, hogy Treppert József választassék meg községi bírónak, és ez így is lett. Berger Máté helyére, a plébánia vezetésére a zirci apátúr, Kolb Cipriánt küldte, akit a nép örömmel fogadott és meg is szeretett.

Az 1919–1920. gazdasági évben a 8. részért történt az aratás, a cséplés pedig 6%-ért. Rendkívül gyönge volt a kukoricatermés. Ménesmajorban 2 q [termett] holdanként, úgyhogy meg kellett kezdenünk a tengeri vásárlását, hogy a megkezdett hizlalást fönntarthassuk. A gabonafélék és a tengeritermés 110 vagonnal maradt le a leggyöngébb háborús év termésénél.

* * *

A kommün romjainak eltakarítása volt egyik fontos feladatunk. A kormány kiküldötte az elszámoló bizottságot, követelésünk meghaladta a másfél millió [koronát]. A kommün alatt kiadott 3400 kat. hold szántó kényszer-kisbérlet volt, s a bérnek ebben az évben kellett volna befolynia. Nehezen fizettek, és igazában csak azok, akik az uradalmi vonalon vagy mint cselédek vagy mint munkások akartak elhelyezkedni. Ezek a kommunizmusból kijózanodtak.

Gépekkel dolgozni nem tudtak, sem szenet, sem benzint nem kaptunk, szántógépeink teljesen leálltak. Még a cséplésnél is fával tüzeltünk.

Ebben az időben két új sertészetet állítottunk föl: az egyiket Ménesmajorban, a másikat Antalmajorban, így a göbe létszáma fölemelkedett 750 körülire. Ebben az évben már 3626 db malac volt, ebből választásra csak 3000 db maradt, [mivel] erős volt a sertésvész. A hízólétszám ebben az évben leszállt 460-ra. Legyöngült az igásökör-állomány is. Pótlást nem lehetett kapni, Erdély elszakadt, így csak saját gulyánkból pótolhattuk az igásökör-állományt. Az igásló-állomány lassanként kiheverte a háborús igénybevételt.

Már ebben az időben is foglalkoztunk a gazdasági vasút megépítése gondolatával. Vogel József építőmérnökkel a helyszínt be is jártuk, s megadtuk Vogelnek az utasítást a vasút tervének kidolgozására. Ugyancsak foglalkoztunk egy kendertörő felállításának a gondolatával is, Mélykút gazdaságban. Az 1919. augusztusi devalvációkor 143 120 korona fehér (hamis) pénzünk volt, ez így el is veszett. Az 1920-as márciusi pénzlebélyegzéskor a veszteségünk 120 485 korona volt.

A kommün bukásának híre hozzánk [augusztus] 7-én érkezett meg. Nagyobb emóciót nem váltott ki. Augusztus 10. körül, egy vasárnapi napon ment át rajtunk a Prónay-különítmény. Az úton közöltem

[17] A szerző a községben észlelt forradalmi hangulatot fővárosi agitátorok által keltett jelenségnek tulajdonítja. Általános volt felsőbb körökben az a vélemény, hogy a Fejér megyei lakosság békés természetű, urai ellen nem lázad, hacsak nem lázítják. Ez a felfogás a XIX–XX. század fordulóján lezajlott agrármozgalmak során keletkezett.

velük, hogy a kommün alatt az egész uradalomban rend és fegyelem volt. Ők tovább mentek anélkül, hogy egy tiszt is leszállt volna a lováról. Én ezután pátriámba mentem, mivel ott a csehekkel erős harcok voltak. Két hétig lehettem távol, ezalatt az idő alatt két gazdatisztünk lefogatott két cselédet; Sallait és Szenci Józsefet és egy aratót, Vadócz Györgyöt, akiket aztán internáltak. Sajnos, ezeken én már változtatni nem tudtam, és csak 2–3 év múlva tudtam az internálótáborból őket kiszabadítani. (1945-ben Vadóczot meghívattam és kértem, vigyázzon, újból be ne ugorjon. Tényleg nem ugrott be, szépen viselkedett, s ő lett Előszállás község bírája.)

A munkásokat igyekeztünk foglalkoztatni. A községbeli és szőlőhegyi nincstelenek közül fogadtuk ki a munkásokat, éspedig nemcsak az aratókat, hanem a hónaposokat is. A kommün alatt kisbérletre kiadott 3400 holdat leredukáltuk 1100 kat. holdra, és ugarnak is kénytelenek voltunk meghagyni 300 holdat. A bernátkúti tehenészet felállítása után a nagykarácsonyi és kisvenyimi tehenészetek felállítása gondolatával is kezdtünk foglalkozni. A talajerő fönntartása végett az állatállományt növelnünk kellett. Célunk volt az is, hogy minden családnak legyen meg a külön szobája. A mezei-vasút megépítésére még csak gondolnunk sem lehetett, hiszen belekerült volna mintegy 35 millió [koronáJba.

De kellett számolnunk a birtokpolitikai kérdéssel is, hiszen megjelent az 1920. XXXVI. törvénycikk, az ún. földbirtokpolitikai törvény. Ekkor még nem is sejtettük, hol és mennyi területet kell leadnunk. Közben már erősen éreztük az inflációt. A sertészetben a vész nagy pusztítást végzett, s ebben az időben már a sertéshizlalásból való bevételünk jelentős volt, így a jövedelemben komoly tételként szerepelt. A szimultánozás ebben az időben még ismeretlen volt.

A kommün alatt elvitt dolgaink felszámolása megkezdődött. Fehérvárott volt a megyei felszámoló központ. A felszámolás elintézésével Wéber kormányzó úr engem bízott meg, aki a kommün idején különben is vezettem az uradalmat, s így ismertem a felszámolás anyagát. Az összkövetelés — a sertésközpontnak szállított hízókon kívül —, mintegy másfél millió korona volt, amelynek megtérült mintegy 60%-a, kereken 1 millió [korona]. A Fehérvárott tárolt 254 q gyapjút a románok minden térítés nélkül elvitték.[18]

Az 1920–1921. gazdasági év termései nagyon gyöngék voltak a tavasziakból és különösen a tengeriből. Gyönge volt a szálastakarmány-termés is. A jövedelem így alakult: 12 079 237, 10 980 770 és 10 845 922 korona. Ez azután rányomta a bélyegét elég erősen nemcsak a fejlesztés alatt lévő tehenészetre, hanem a sertéshizlalásunkra, s ezeken keresztül természetesen a pénzbevételre is. A hizlalás fejlesztésével emelnünk kellett a tengeriterületet, de még mindig tartottuk az 1/6-os termelést.[19] A búzánál már figyelemmel voltunk a nemesített termelésre, úgyhogy összehasonlító termelési kísérletet végeztünk (Székács 19-cel)

[18] Ld. 13. jelzet.

[19] Az egyhatodos kukoricatermelés azt jelentette, hogy a részesművelők az összes termék hatodrészét kapták meg éves munkadíj fejében. Az uradalmak — de a középbirtokok is — érdekeltek voltak abban, hogy a talajt a vetés előtt szakszerűen előkészítsék és a saját maguk által előkészített: csávázott, nemesített magot az előző év őszén mélyen szántott, tavasszal tárcsázott és modern vetőgépekkel juttassák a földbe. A kikelt növényt az uradalom többízben ekézte; először amikor az 1–2 cm nagyságú volt (amikor sorolt), középnehéz fogassal járatták meg. Ekkor a fogas az éppen sarjadó gazt kitépte, de az elég mélyre tett növényt nem tudta megsérteni. Ezután legalább 3 alkalommal történt ekézés. Az első és második ekézésnél a lókapa 62 cm szélesre volt beállítva. (A kukoricasorokat 70 cm-re vetették.) A 3. lazító kapálásnál vették az ekét szűkebbre. Ez a többszöri lóekézés — a gazok kitépésén túl — a föld vízgazdálkodására is jó hatással volt, de a részesmunkásoknak is könnyebbé tette a kézikapálást. Általában az ekézés utáni kapálások igen gyorsan mentek végbe, és a részesmunkások szívesebben vállalták fel a művelésnek ezt a változatát. A részesek saját használatukra 600 vagy 800 négyszögöl szántóföldet is kaptak. A részesek általában az uradalom aratómunkásai közül kerültek ki. Az uradalom által a fenti

és az összeköttetést fölvettük a Vetőmag Nemesítő- és Értékesítő Társasággal is. Megkezdtük a repce termesztését.

Nagy gondot okozott az igásökörállomány pótlása. Arról többé szó sem lehetett, hogy igásökreink csak magyar ökrök legyenek. Erdélyből több magyar tinót behozni nem lehetett, kénytelenek voltunk befogni tarka tinóinkat, sőt tarka ökröket is vásárolni. A tehenészetek minőségi fejlesztésével is kezdtünk foglalkozni. Az egyes tehénre eső tejhozam 1200 liter körül mozgott, a borjútejjel együtt 1800–1900 liter körül volt. 1923-ban 3 db importált svájci bikánk volt a kokasdi és selyemmajori tehenészetekben. Ebben az évben a nagyon gyönge tengeritermés miatt csak 1000 db süldőt hizlaltunk meg, a többit 40–50 kg-os súlyban eladtuk betelelés előtt.

Ebben az esztendőben a földbirtokreformból a házhelykérdés került tárgyalás alá. Mivel a képviselőválasztás soron volt, Hir György képviselőjelölt sürgette a kérdés megoldását.[20] Ki is szállt az uradalomba Madaras Gábor kúriai bíró. Vele együtt összeült a bizottság. Az igényjogosultak, helyesebben a jelentkezők listáját előzőleg alapos revízió alá vettem és átdolgoztam. A jelentkező 800 egyén közül 614-nek állapította meg a bizottság az igényjogosultságát, és ennyinek javasolt juttatást. A házhely területét — hogy legyen kert is —, 600 négyszögölben állapítottuk meg. Az egész kérdés pénzügyi lebonyolításával a Magyar Földhitelintézetet bíztuk meg. A házhely négyszögölét 2 kg búzában — annak a fizetés napján lévő hivatalos árában — állapítottuk meg, s a juttatottak ezt tartoztak fizetni. A tiszta jövedelem volt 60 657 000 korona. A közpénztárba beadott 31 384 133 korona. Ebben az összegben benne van a zirci patronátusi kiadáson kívül az 1912-ben Remig apátúr által a budai építkezés céljaira fölvett 3 300 000 korona kölcsön kifizetése is. Ebből a 3 300 000 koronából kapott annak idején Wéber Márton 500 000 koronát Előszállás instruálására, a többit Remig apátúr hadikölcsönre jegyezte le. A rend összesen 8 millió [korona] hadikölcsönt jegyzett, amelyből 4 millió [korona] lombard kölcsön volt.[21] Ezzel megszűnt a rendnek minden adóssága.

A tehenészetet számbelileg is tovább fejlesztettük. 1923–1924-ben építettük meg Nagykarácsonyban és Kisvenyimen a tehénistállókat. Az 1922–1923. év tiszta jövedelme 420 794 341 korona volt, a közpénztárba beadott 168 922 645 korona. Az infláció tovább tartott, így az 1923–1924. év jövedelme már 10 682 591 000 korona volt. A közpénztárba beadott 3 872 310 000 korona, rendi fölélésre fölhasználtatott 3 453 502 000 korona.

1923-ban Budán, a Horthy Miklós úti bérházat 47 vagon búzáért vettük meg. Mivel a megépült tehenészeti istállókba nem volt elegendő beállítani való üszőnk, Moson és Sopron megyékben, sőt még Zemplén megyében is vásároltunk, lehetőleg telivér üszőket és teheneket. 1924 tavaszán Felső-Ausztriában, Ried im Innkreis vidékét is bejártuk, sőt ezen év júniusában Tirolban, Jenbach vidékén vásároltunk 20 db pirostarka üszőt a kisvenyimi tehenészet számára. A kisvenyimi tehenészet 80 db tehénre és 100 db növendékre épült, központi takarmányossal és motorhajtású vízvezetékkel.

Hogy a rend az adósságát ki tudta fizetni, azt csak az infláció tette lehetővé. A gazdasági év annyira gyönge volt, hogy búzában számítva a jövedelem holdanként 84 kg búzának felelt meg, szántóra számítva pedig 122 kg-nak.

Az 1922. és 1923. gazdasági éveimet nagyobb részt lefoglalták a birtokreform tárgyalások. Az ilyen irányú tárgyalásokon — a szentgotthárdi uradalmat kivéve — a rend minden birtokán a rendet én képvi-

módon művelt kukoricaföldek jóval magasabb termést adtak, de a részesek is szívesebben vállalták fel azokat, hisz kevesebb munkával több termény rész jutott nekik. (Gyimesi Károly sárosdi lakos, okleveles gazda közlése.)

[20] Hir György a herczegfalvi választói kerületben 1920–1926 között volt képviselő.

[21] Lombard-kölcsön a hadikölcsön egyik változata volt. Az előszállási uradalom a hadikölcsönre mezőgazdasági árut ajánlott fel.

seltem ügyvéd nélkül. Nagyon sok időmet vett igénybe a pásztói tárgyalás, ahol Nagy Imre bíró nélkülem nem volt hajlandó tárgyalni. Nagy bírót aztán rövidesen Zsédely István bíró váltotta fel, aki fehérvári tanítványunk volt. Ezen az igen nehéz helyen, ahol 4–5 birtokos is volt érdekelve, és birtokunk bérbe volt adva, elég szerencsésen úsztuk meg, úgy a házhely – mint a földreformot: a házhelykérdést 7 hold, igaz igen értékes területtel, a földreformot pedig Hidegvölgy pusztán 75 hold területtel. Így bennünket nem érintett erősen a gróf Hadik János féle lehetetlen akció: ti. ez az akció politikai okokból arra irányult, hogy a juttatottak mentessenek föl a fizetés alól.

A rend többi birtokán a földreformot Marton Imre erdélyi menekült törvényszéki bíró vezette. Rendkívül szedátus, megfontolt, türelmes és igazságos bíró volt. A mi összes tárgyalásunk, úgy az előszállási, mint a zirci uradalmat, illetőleg egyezséges tárgyalások voltak, s természetesen egyezségesek lettek az ítéletek is. Maga az OFB elnöke, Börcsök János és az alelnök, Gyurkovits rendkívül örültek az ilyen tárgyalásoknak, s így is hozták meg ítéleteiket.

Leadtunk az előszállási uradalomból 1507 kat. hold szántót 17 246 aranykorona jövedelemmel, 279 kat. hold legelőt 2429 aranykorona jövedelemmel, összesen tehát 1786 kat. holdat 19 675 aranykorona jövedelemmel a Baracs–Szécsényi-telepieknek átadott 19 hold legelőn és a 614 házhelyre leadott 195 kat. hold szántón kívül. A tárgyalások folyamán az volt az intenció, hogy a fönti területeket örökáron adjuk át, mégpedig a szántót kat [aszteri] korona jövedelem minden koronáját 220 kg búzáért, a legelő kat [aszteri] koronáját pedig 160 kg búzáért. Fizetendő lett volna a teljes ár 10 év alatt évi 6%-os kamattal. Gaál Gaszton képviselő közbelépésére – aki maga is fehérvári tanítványunk volt –, megszületett az 1924. VII. tc. ún. Novella, amely szerint a tanító szerzetesrendek csak kisbérletre kötelesek leadni területeket. Új tárgyalásra nem volt szükség, csak a megváltási ár helyett behoztuk az évi bért, mégpedig kat [aszteri] koronánként 13 kg búza tőzsdei árát, a hadiözvegyek és hadiárváknál pedig 11 kg búzának a tőzsdei árát. Ez a bérleti megállapodás 6 esztendőre szólt. Az OFB a környékbeli határos községek igényeit mind elutasította, kivéve a Baracs–Széchenyi-telepieknek megegyezéssel átadott 19 hold legelőt.

A birtokreformmal kapcsolatosan lehetetlen meg nem emlékeznem Remig apátúrról. A tárgyalásokat a legélénkebb figyelemmel kísérte, nem kímélt semmi fáradtságot, hogy a reform végrehajtása a rendre minél előnyösebb legyen. Velem együtt, de nélkülem is járt az OFB vezetőségénél, s fokozatosan fölhívta a figyelmet birtokaink közcélú rendeltetésére. A herczegfalvi igénylők kielégítését nem nehezményezte, ezt természetesnek tartotta, de velem együtt mindent elkövetett, hogy az idegen községbeliek elutasíttassanak. 1923. december 8-án, amikor a baracsi jogtalan és igazságtalan követelések ellen készítettem az észrevételt, felkelt betegágyából, s hogy úgy mondjam, velem együtt csinálta meg az egész észrevételt. A birtokreform tárgyalásoknál nagy segítségemre volt László István, László Vince rendtársam testvérbátyja. Egy rendkívül éles eszű és kitűnő memóriájú egyszerű ember, aki mindenkit és mindenkinek a körülményeit alaposan ismerte, s így az összes jelentkezőkről pontos fölvilágosítást adott. Így tudtam a 800 házhelyre jelentkezők számát leszorítani 614-re. A reform befejezése után meghívattam, és megtettem egyik filiális major gazdájává, Nagygyörgyszálláson. Mint majorgazda is a legelsőrendű emberünk lett. Vele kapcsolatban felhozom azt is, hogy édesatyja Selyemmajorban volt első béresünk, tehát ő is, Vincénk is, cselédgyerekek voltak. Úgy a házhelyek árának, mint a földbérnek a beszedésével a Magyar Földhitelintézetet bíztuk meg. Az intézet a befolyt összeg 4%-áért vállalta a beszedést, és az azzal járó munkák elvégzését.

Remig apátúrral kapcsolatban meg kell még említenem, hogy 1923 őszén lent járt az uradalomban Horthy Miklós kormányzó úr, az előszállási ménesből választott ki 3 db Fáklyás kancát, és ezeket meg is vásárolta a kenderesi ménes részére. Bár Remig apátúr akkor is betegeskedett, a kormányzó úr fogadására mégis lejött Előszállásra.

Az 1923. évvel kapcsolatban meg kell még említenem a Horthy Miklós úti ház (25 szám) megvételét

[Budapesten]. Az üzletet Baranyay Jusztin rendtársunk hozta,[22] mi örömmel voltunk a vétel mellett. A 35 lakásos bérház belekerült 47 vagon búzába, illetve ez volt a vételár. Ebből mi 25 vagont ténylegesen búzában szállítottunk, 12 418 807 000 korona értékben, 22 vagon búza ellenértékét pedig Baranyay Jusztin fizette ki azokkal a tőzsdepapírokkal, amelyek megvásárlására 1922-ben tőlünk 3 000 000 koronát kapott. 1922–1923-ban a rend többi birtokán igen gyönge volt a termés, úgyhogy a konvenció gabonát is Előszállás adta Zircnek és Szentgotthárdnak is.[23]

Remig apátúr – akinek mindene volt Előszállás – 1924. május 21-én meghalt Egerben. Halálos ágyához magához hívatott. Halála napján, reggel 8–9 [óra] között és 11–12 [óra] között voltam nála. A reggeli [első] ottlétemkor újból átbeszéltük a megoldandó rendi problémákat, átadta nekem quazi a végrendeletét, amit már Budapesten május 2-án [vele] közösen áttárgyaltunk. Ennek a lényege volt: a rend továbbfejlesztése, a budai intézet megépítése, ezt kell aztán követnie Bajának, majd Pécsnek és Székesfehérvárnak.[24] Ezeken az utóbbi helyeken intézeteink már elavultak és szűkek voltak. Természetesen a legerősebben most is a budai kérdés feküdt a lelkén. A 11-es beszélgetés már csak búcsúbeszélgetés volt, én az 1-es vonattal mentem pátriámba, Sajóvárkonyba. Utánam [Baranyay] Jusztin ment Remig apátúrhoz, akit szintén hivatott, vele már a temetést is érintette. Aznap este 8 órakor elköltözött a szebb és jobb hazába, befejezte a rendre nézve oly áldásos életét. Remig apátúr halálakor a rendnek nem volt semmiféle adóssága, Előszállás fejlődése megindult, a birtokreform be volt fejezve.

1924. június 25-én Werner Adolfot választotta meg a rend nagy többséggel apátnak. Werner nekem Egerben tanárom volt, de nemcsak a tanítványi hála, hanem az őszinte szeretet is fűzött hozzá. Ő nem tartozott Remig apátúr bizalmas emberei közé, így a rendi bizalmas dolgokról nem Remig apátúrtól, hanem tőlem értesült. Én évenkint egyszer megfordultam az egri házban, s ilyen alkalommal közöltem vele a bizalmasabb természetű dolgokat is, hiszen tisztában voltam azzal, hogy ő lesz Remig apátúr utóda.

* * *

Az apátválasztás megtörténte alkalmából változás történt Előszálláson. Wéber Márton bevitetett Zircre főkormányzónak, én pedig megbízattam Előszállás független vezetésével, számvevőnek pedig a volt segédszámvevőm, Fábián Béla neveztetett ki. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy az előszállási uradalom számvitele 1920-ig Zirchez tartozott. 1920-ban én áthoztam Előszállásra, így Előszállást csaknem függetlenítettük Zirctől. Évenként csak a kész zárszámadások és a pénztári napló másolati példánya küldetett be Zircre, az apátúrhoz.

Az előszállási házfőnökség kérésemre nem töltetett be. Légár Hugó, idősebb plébános, rendtársam ugyan vállalta volna a házfőnökséget, azonban Zirc látta azt, hogy Előszálláson vagy nincs házfőnök, vagy ha van, az csak a jószágkormányzó lehet.[25] Ez a változás az uradalom vezetésében nem jelentett semmit, hiszen gyakorlatilag az uradalom üzemi vezetése már jó ideje a kezemben volt. (Az uradalomnak körtelefonja volt, felvevő állomás volt az én számvevői irodámban is, sőt volt a lakószobámban is, így én fölvehettem minden telefoni intézkedést, s abba bele is szólhattam, amint igen gyakran bele is szóltam.)

Meg kell említenem, hogy ebben az évben, helyesebben 1925. év folyamán – május vagy júniusban – a Szent Atya részére Rómába egy teljes fogatot küldtünk, két fekete előszállási lóval és fekete hintóval.

22 A Bernardinum tagja.

23 Ti. a szentgotthárdi cisztercita konventnek.

24 A pécsi, a székesfehérvári középiskolák épületei állagukban erősen leromlott állapotban voltak.

25 Az előszállási rendház tagjai 1927-ben: Légár Hugó esperes-plébános, Orsovai Fülöp uradalmi számvevő, Hagyó-Kovács Gyula jószágkormányzó, Hegedüs Walter uradalmi pénztáros, Lovas Ambró segédlelkész. Fábián Béla ebben az évben már a székesfehérvári gimnáziumban tanított.

Az elküldés előtt lent volt Előszálláson Orsenigo Cesare, pápai nuncius, a pápai udvar főlovászmesterével, egy olasz herceggel és Fioretti nunciusi titkárral. A fogatot ők választották ki. Ugyanebben az évben küldtünk még a Szent Atyának egy vagon búzát is, szintén ajándékként.

Ebben a gazdasági évben lépett az uradalom kapcsolatba az ercsi (Fejér megyei Pattzenhoffer érdekeltség) Cukorgyárral, ami aztán hozzávezetett a gazdasági vasút kiépítéséhez. Ennek a vasútnak a megépítésénél nagy segítségünkre volt Kölber Henrik, cukorgyári igazgató. A Ménesmajor állomásról kiinduló Nagykarácsony-, Kiskarácsony-, Antalmajor- és Selyemmajori ág kiépítését a cukorgyár vállalta, a bekerülési költség cukorrépában volt fizetendő. A cukorgyár itt kiépített 13,5 km-t [ti. vasúti pályát]. Ugyanakkor magunk megkezdtük a Nagyvenyim állomásról kiinduló ág megépítését Kisvenyimbe. Ennek hossza 9 km volt. A vágány szélessége 760 mm volt, a sínek a Ménesmajor–nagykarácsonyi ágnál az antalmajori elágazásig 9 kg-osak, a többinél 7,5 kg-osak voltak.

A cukorgyárnak a befektetett tőke után a Nemzeti Bank kamatlába 1/2-ét fizettük. Kötelezettséget vállaltunk évenkint 200 kat. hold cukorrépa termelésre. A répa ára fixíroztatott 100 kg-onkint 255 aranyfillérben. A talpfát az uradalom akácerdejében termeltük ki és készítettük el. A ménesmajori részhez 40 db 3 köbméteres vasaljvázas kocsi tartozott és 1 db HP-s motormozdony, a nagyvenyimi részhez pedig 40 db 2 köbméteres faaljvázas kocsi. A ménesmajori ág belekerült a fölszereléssel együtt 300 millió [koronā]ba, a nagyvenyimi ág pedig 780 millió [koronā]ba. Tehát 1925-ben elkészült kereken 25 km kisvasút. Úgy a ménesmajori, mint a nagyvenyimi állomáson a nagyvasutat átvágtuk a kisvasúttal, számolva arra, hogy a kisvasutat tovább építjük. A következő 1926-os évben megépült a Ménesmajorba vivő 2100 mes ág, Nagyvenyimen pedig a Kokasd felé vivő ágból 1500 méter, továbbá a kisvenyimi ágból kiágazó mélykúti ág és a Nagyvenyimpusztán keresztül vivő bernátkúti ág. 1926-ban megépítettünk tehát 14 km-t és felszereltünk 2 km hordozható vágányt, úgyhogy Kokasd-, Előszállás- és Róbertvölgy gazdaságokat kivéve, minden kerületből kisvasút vezetett le a megfelelő állomásra.

Ezekben az években nagyon sok volt fazsindelyes épületet kellett átfödnünk. Mivel a fazsindelyes épületeknél a tetőszerkezet gyönge, kénytelenek voltunk Hatscheck-féle eternittel födni. Így födtünk át több épületet: az előszállási templomot és kastélyt, továbbá a herczegfalvi plébániát, aztán Kelemenhalomban és Kokasdon több istállót és magtárt. Egyes istállókat és magtárakat teljesen át kellett dolgoznunk, hogy azokat minél jobban ki tudjuk használni. A zirci monostorban is nagyobb átalakításokat végeztünk ezekben az években, és Előszállás ezekhez is hozzájárult mintegy 150 000 pengővel.

Az uradalom önálló vezetésének átvételekor átvettem a házipénztár kezelését is, s kezeltem úgy, mint elődöm. Azonban rövidesen rájöttem, hogy ez nem helyes, a fővezetőnek nem szabad a házikasszát kezelni, még akkor sem, ha az illető szerzetes. Így aztán 1926-ban a házipénztár kezelését először átadtam Fülöp számvevőnek,[26] később aztán a központi szolgálatra beosztott civil segédtisztnek, magamnak a folyószámlák kezelését tartottam fönn.

Az uradalom mezőgazdasági vonala természetesen tovább fejlődött. A tehénállomány állandóan növekedett, lassankint a megépített istállók teljesen meg is teltek. A tejhozam még mindig alacsony volt, a borjútejjel együtt 2000 liter körül mozgott. A tehénlétszám megközelítette a 700-at. Megkezdtük a göbölyhizlalást is, részint külön erre a célra épített istállókban: Antalmajorban, Kisvenyimben, részint átalakított istállókban: Előszálláson, Ménesmajorban, Kelemenhalomban.

A sertéshizlalást 1920-tól kezdve állandóan fokoztuk. 1923-tól kezdve minden süldőt, még az öreg mustrákat is magunk hizlaltuk meg, a hízók súlyát is fölvittük 150 kg-ról 180–200 kg-ra, mivel az exportban ezek voltak a keresettek. Mi az exportban a hízókkal, göbölyökkel, sőt a birkákkal is jelentősen részt vettünk. A birkáknál az ürüket hizlaltuk meg és így értékesítettük. A hízott sertések száma ebben az időben már 3000 körül mozgott; a göbölyök száma 450–500 körül, a hízott ürük 1000 körül. A sertészetnél

[26] Orsovai Fülöp.

meg kell említenem, hogy tenyészkan és tenyészemse süldők nevelésével is foglalkoztunk. Évenkint eladtunk 50–60 tenyészkant és ugyanannyi tenyészemse süldőt. Tenyészkanjainkkal az állatvásárokon, illetve [állat] kiállításokon megkezdtük a részvételt, ahol minden évben megjelentünk, és tenyészkanjainkkal mi hoztuk el a legtöbb nagydíjat.

Természetesen emelnünk kellett a tengeri [vetés] területét is, az 1500 holdról 2000, majd 2500 holdra, és az 1/6-os művelés helyett áttértünk a pénzes művelésre. Közben megkezdtük a traktorok vásárlását, hogy a földet rendesen és idejében tudjuk munkálni.

Megoldandó problémaként állt előttünk a budai építkezés. Budai gimnáziumunk a Váli úti elemi iskolában volt, s az 1912-ben megvásárolt területünk ott állott üresen. Waelder Gyula elkészítette a [z iskola] tervét 1926-ban. Én az első tervet nem tartottam elfogadhatónak, így azt közbelépésemre levették a napirendről, Waeldert új terv készítésére utasították. Ez a terv elkészült 1927 tavaszára. A terv nagyon szép volt, mindenkinek megnyerte a tetszését, és lehetővé tette a komplexumnak részletekben való megépítését, ami nem volt közömbös.

Előszálláson pénzügyileg készültünk a budai építkezésre. Adolf apátúr 1927. július elején közölte velem, hogy az építkezést meg akarta kezdetni, de őt Zircen az apáti tanács leszavazta. Én előzetesen Fülöp számvevővel Előszálláson már megcsináltam számításaimat, és láttam, hogy a fölveendő 1 millió pengő kölcsön segítségével, és az állami hozzájárulással az építkezés megkezdhető. Bitter igazgató úrnak Adolf apátúr által kiadattam a rendelkezést a földmunkálatok megkezdésére, s ennek befejezte után az építkezés megkezdetésére.[27] Minden ez szerint is történt. Jövedelmileg az 1926–1927. és 1927–1928. évek nem voltak túl gyönge évek: 1926–1927-ben 13 787 103 463, 8 892 942 000, 1927–1928-ban 1 215 803, 998 525 és 663 000 pengő. A Hitelbanktól fölvettünk 1 millió [pengő] kölcsönt, dollárban (kb. 175 000 dollár) két esztendőre, 1 millió [pengő]t adott az építkezéshez a kultuszminisztérium, az építkezés többi kiadását és a kölcsön kamatát Előszállás vállalta és viselte. A gimnázium 1929 szeptemberére elkészült, úgyhogy az 1929–1930. iskolai évet már ebben az intézetben nyitották meg. Az építkezés a berendezéssel együtt kereken 2 millió 600 000 pengőbe került. Előszállás adta a 600 000 pengőt, és 1929. december 31-én kifizette a Hitelbanktól fölvett kb. 1 millió pengő kölcsönt.

1928. június végén az OMGE az évenkint szokásos gazdasági kirándulást az előszállási uradalomban rendezte, ahol az ország vezető gazda-emberei az OMGE tisztikarával együtt, mintegy 93-an vettek részt. [A látogatók] Herczegfalva állomáson szálltak le a vasútról, ahonnét 32 uradalmi kocsin vittük őket az uradalom egyes kerületein keresztül [Előszállásra]. A 120 terítékes ebéd Előszálláson, egy sátorban volt. A vendégek részéről az üdvözlő beszédet Konkoly-Thege Sándor, az OMGE főtitkára tartotta, aki az 1900-as években az uradalomban volt önkéntes praxi. Gróf Somsich László, az OMGE elnöke, Batta Sándor, a mezőhegyesi állami birtok jószágigazgatója és a többi résztvevők is konstatálták, hogy az előszállási uradalom többé nem a régen, extenzíven kezelt uradalom, szóval megszűnt „A Nagy Magyar Ugar" lenni, és megindult az intenzív gazdálkodás útján.

Ekkor az uradalomban már az 5 garnitúra gőzekén kívül megvolt a 6 db Stock motor, és azonkívül még további 7 db szántó-traktor. A hízósertés száma 3000 körül mozgott, a tehénállomány pedig megközelítette a 800-at, a göbölyök száma egy-egy beállításnál 450–500 körüli volt. A számosállat megközelítette az 5000-et, az 1500 cseléd-tehénen kívül. Cukorrépát pedig ekkor már több mint 600 holdon termelt [az uradalom].

Az 1928. évvel kapcsolatban meg kell még említenem, hogy ebben az évben vált el Herczegfalva anyaközségtől Előszállás, Nagykarácsonyszállás és Daruszőlőhegy. Ezekből együttesen az uradalom 5 alsó kerületével alakult meg Előszállás nagyközség.[28] Lakosai száma 4000 körül mozgott. Az uradalom a

[27] Bitter Illés c. apát, a budapesti Szent Imre rendház főnöke, főigazgató.

[28] Vö. Fejér Megyei Történeti Évkönyv. Székesfehérvár, 1981. Előszállás c. fejezet, 337–399. o.

községházát 1926–1927. évben építette meg, és 1928 tavaszán készen adta át Előszállás községnek. Az első képviselő-testületi ülést — Fejér megye alispánjának jelenlétében — 1928. április 28-án tartották meg, amelyen Werner Adolf apáturat nagy lelkesedéssel választották meg Előszállás község első díszpolgárának.

Előszállás nem uradalmi, hanem önálló nagyközség, az uradalomtól függetlenül választotta képviselő-testületét és elöljáróságát. Az előszállási községházával egy időben építettük meg Nagykarácsonyban a tiszti lakást, a következő évben pedig Kisvenyimen az iskolát és a tanítói lakást.

Ebben az időben az állatállomány annyira felszaporodott, hogy a tisztán uradalmi állatból minden 4,2 hold szántóra esett egy-egy számosállat. Hozzávéve az uradalmi állatokhoz a cselédség 1500 tehenét és mintegy 4000 db sertést-, tehát kereken 2000 db számosállatát-, a szántó minden 2,85 kat. holdjára esett egy-egy számosállat. Ez annyit jelentett, hogy minden 3 évben tudtuk trágyázni az összes szántót, így tehát a talajerő fönntartás biztosítva volt, ti. a több mint 5000 hold takarmány-területből mintegy 2500 hold évelő pillangós [növény] volt.

1929-ben födtük át a herczegfalvi templomot eternittel, és láttuk el a tornyot horganyzott tetőfedő [lemezzel]. 1937-ben aztán új templomot építettünk. A zirci apátúr részére 1928-ban vettünk egy Benz-Mercédes autót, az előszállási központ számára pedig egy Buik kocsit 1930-ban. Természetesen folyamatosan építettük a cselédlakásokat, az állatállomány növekedésével szaporodott a cselédség, tehát szükség volt cselédlakásokra. Egyetlen épületbe se tettünk vályogot, minden épületünk tiszta téglából épült, és természetesen mind szigetelve. Az új cselédlakásokat külön szoba s konyha rendszerre építettük. Az iparosok kétszobás lakást kaptak, és minden új lakás ámbitussal volt ellátva. Nagy átlagban új építkezésekre és nagyobb átalakításokra ezekben az időkben a tiszta jövedelem 6–10%-át fordítottuk.

1928. január 1-jére átdolgoztuk a cselédbért. Az eddigi 3600 négyszögöl földből elvettünk 1200 négyszögölet, a parancsolókéből 1800-at. Eddig nem volt készpénzfizetés. Most adtunk a közcselédeknek évi 50 pengőt, a parancsolóknak pedig 100 pengőt, és ezenkívül vállaltuk a keresti adó megfizetését helyettük. Megszüntettük a konvenció-birkát, és többé senkinek se lehetett 3 tehene. Ez a konvenció változtatás 64 460 pengő többlet-készpénz kiadását jelentette, viszont az uradalomnak visszamaradt 37 q búzája, 456 q rozsa, 142 db birkája és 515 magyar hold szántója. Behoztuk a cselédeknél — a komáromi norma előtt — a családi pótlékot. A pótlék a 3. gyereknél kezdődött, minden gyerek után 100 kg búza és 100 kg rozs volt, és kaptak még 100 kg búzát szülési segélyként.

1928 augusztusában megkezdtük a csatornázási munkálatokat is a gulyamajori részen. Ebben az évben elkészült 2,5 km-es szakasz, erről a szakaszról ki kellett emelnünk 5900 köbméter földet. A mérnöki munkálatokat a zirci erdőmérnök végezte. A mérnöki munkálat a déli 12 km-es szakaszon 19 000 köbméter föld kiemelését irányozta elő. Csatornázásra várt mintegy 40–50 km-es szakasz: a kelemen [halom]i határtól Nagykarácsony-szőlőhegyen át, az előszállási halastavon keresztül, le egészen a dunaföldvári kendergyárig. Ez volt az alsó szakasz. A felső szakasz pedig a nagyvenyimi nádastó leeresztését jelentette egészen Széchenyi-telepig.[29]

A nagyvenyimi nádas és kákás helyén kitűnő szántót és rétet kaptunk. Ebbe a csatornába belejött aztán a Határvölgyi-csatorna is a Széchenyi-telepieknek kiadott 19 holdas legelőnél. Ezeket a csatornázási munkákat már a 30-as években, a nagy munkanélküliség idején végeztük a helybeli arató munkásokkal, a nyári munkaszünet alatt, augusztus közepétől szeptember végéig, szóval a kukoricatörés megkezdéséig. A csatornázással 3–4 év alatt lettünk teljesen készen.

A budai építkezés[30] miatt a gazdasági vasút építését 1928-ban már nem folytathattuk, viszont az

[29] Baracs-Széchenyi telep.

[30] Szent Imre úti (Villányi út) gimnázium.

ercsi cukorgyárat teljesen kifizettük. Meg volt ebben az időben építve kb. 40 km fix vágány, volt 4 km hordozható vágány, 130 db vasúti kocsi és 1 db 20 HP-s motormozdony.

1930-ban tovább folytattuk a gazdasági vasút építését. Kokasd gazdaságot kellett bevinni a nagyvenyimi állomásra. Előszállást – az Éri út mentén – még össze kellett kötni a nagykarácsonyi ággal. Ezek fokozatosan meg is történtek. A végére, mintegy a befejezésre maradt Kokasdmajornak az erdőn keresztül a ménesmajori állomási szakaszba való bekötése a ménesmajori nagy-legelőn keresztül. Ez a rész 1933–1934-ben készült el.

A teljes gazdasági vasút fix vágányhossza 64,5 km, 7 km hordozható vágány, 200 db kocsi, amelyből 160 db 3 köbméteres és vasaljvázas, 40 db pedig 2 köbméteres és faaljvázas. A nagyobb szállításokhoz 2 db motormozdony van. A gazdasági vasút elhelyezése olyan, hogy – az egyetlen Róbertvölgy gazdaság kivételével – minden kerület kisvasúton tud közlekedni egymással is, és minden nagyvasúti állomással, tehát bármelyik vasúti állomásra érkezik is az áru, onnét minden kerület gazdasági vasúttal tudta azt elszállítani.

Az országos statisztika szerint ez a mi gazdasági vasútunk, az ország második legnagyobb gazdasági vasútja, egyedül a mezőhegyesi nagyobb, ennek hossza 75 km. A gazdasági vasúttal kapcsolatban az igásállományunkat érintetlenül hagytuk, így ez a gazdasági munkálatok terén igen sokat jelentett. A gazdasági vasúttal kapcsolatban megemlítendőnek tartom még, hogy Vogel mérnök csak az 1925-ben az ercsi cukorgyár által finanszírozott 13,5 km-es rész építését vezette, a többinek a transzírozási munkáit egyideig Vogel mérnök segédje, Kercser Viktor irányította, később pedig a saját, zirci erdőmérnökeink. Az egész kisvasút belekerült mintegy 750 000–800 000 pengőbe, nem számítva az uradalom által adott és kifaragtatott talpfákat, és az uradalom által adott fogatos munkákat.

Amint a gazdasági vasút építése befejeződött, emelkedett a cukorrépa-terület is, úgyhogy már az 1929–1930-as években megközelítette az 1000 holdat, s így jobb termés esetén szállításra került 1500–1600 vagon cukorrépa. Ekkora mennyiségű cukorrépa berakodásához szűknek bizonyultak a régi nagyvasúti állomások területei, ezeket is ki kellett bővíteni, a rakodóvágányokat meghosszabbítani, és még egy harmadik rakodó vágányt is lefektetni. A MÁV igazgatóság is, a budapesti Üzletvezetőség is látta az ezen irányban előadott kérelmünk indokolt voltát, és helyet adott kérésünknek azzal a kikötéssel, hogy az összes szükséges földmunkát az uradalom végzi el. Bár ez, különösen Ménesmajor állomás kibővítésénél igen terhes volt, de saját érdekünkben vállalnunk kellett, és vállaltuk is. Így aztán fokozatosan mind a három uradalmi rakodóállomás – a herczegfalvi állomás nem érdekelte az uradalmat – ki is bővíttettetett. Kezünkre járt ezeknél a munkálatoknál Budai Károly nevű MÁV felügyelő, aki később, az 1945-ös időkben a Vigyázó Ferenc utcai rendőrségi épület harmadik emeletéről ledobta magát és szörnyet halt.

Az 1928–1929. és 1929–1930. gazdasági éveink jó évek voltak, ezért sikerült nemcsak a budai építkezési kölcsön kifizetése, hanem még instruálásra is maradt bőven: 1928–1929. évben 1 324 727 P, 1 001 475 P, 698 000 P. 1929–1930. évben 1 562 034 P, 1 449 960 P, 749 668 P.

Ebben az időben alakítottuk át a selyemmajori malmunkat – az igen költséges gőzgépes rendszerről – fatüzeléses szívógáz motorrendszerre. Az átalakítás belekerült 36 000 pengőbe. Nagy előny volt, hogy az akác-rönkjeinket, amik eddig a földben maradtak, fel tudtuk használni gázfejlesztésre.

Ugyancsak ebben az időben építettük meg a nagykarácsonyi és kiskarácsonyi vízvezetékeket, és csináltuk meg Előszálláson a kormányzósági épületben a villanyvilágítást.

Az ercsi cukorgyártól ajándékba kaptunk egy 200 méter mélyfúrásra alkalmas szerkezetet. A herczegfalvi központi gépműhelyünkben kitűnő szakemberek voltak, ők a szerkezetet átalakították benzinhajtású rendszerre, úgyhogy lassankint az uradalom minden majorjában, még a cselédség is fúrt kútból kapta a vizet. A csővezeték a cselédlakások közelében volt, úgyhogy a cselédasszonyok csak megnyitották a csapot, s kapták az egészséges ivóvizet. Azokba az ásott kutakba, amelyek a tehenészeteket voltak hivatva ellátni, belefúrtunk, a kút szolgált víztartálynak.

Az uradalom összes tehenészetében vasbeton jászlak voltak, ezek szolgáltak egyben itatóvályúnak is, ti. mi ellene voltunk az önitató rendszernek. Az 1929–1930. években az 1000 hold cukorrépa mellett már kukoricát is 2500 holdon termeltünk. A fejőstehén-létszám meghaladta a 800-at, az egy tehénre eső tej, a borjútejjel együtt, 3000 liter körül mozgott. A hízósertés létszáma 4000 körül mozgott.

Meglátogatták az uradalmat 1931-ben a „Finn lovasok", s ugyanezen év június 27-én pedig a Magyar Cukorrépa Termelők Egyesületének tagjai, közöttük Werner Ferenc, Frigyes főherceg, Paprét gazdaságának főintézője, akinél — az óvári gazdasági akadémia elvégzése után — praxi voltam, s akitől oly sokat és igen értékes dolgokat tanultam.

1929–1930-ban dolgoztam át a gazdatiszti fizetést, s egyben a nyugdíjat is. A nyugdíjra a jogosultság 35 éves szolgálat után állt be, ekkor mindenki tartozott kérni nyugdíjaztatását. A [gazdatiszti] nyugdíj megfelelt egy miniszteri tanácsos nyugdíjának. Serédi hercegprímás az első felterjesztést nem írta alá, kénytelen voltam vele személyesen tárgyalni és meggyőzni arról, hogy a tervezett nyugdíjunk nem túl magas, és igenis egy jól vezetett gazdaságnak el kell azt bírnia. Ennek ellenére kénytelen voltam bizonyos engedményeket tenni, ő a szabályzatunkat csak így fogadta el.

A tisztek a nyugdíjalaphoz a legmagasabb nyugdíj 5%-ával járultak hozzá évenkint, a nyugdíj födözetéül szolgált maga az uradalom. Már az új nyugdíjjal nyugdíjaztattak Simig és Rónay kasznárok a 30-as években. Gróhmann nyugdíjaztatása 1928-ban elbocsátás jellegű volt, ezért ő még az 1913-as régi nyugdíj alapon nyugdíjaztatott.

Gróhmann helyére került Várkonyi Attila, fiatal intéző. Egyike lett a legtehetségesebb tiszteknek, volt bajai diákunk, akit később mégis el kellett bocsátanom, erősen ivott, és többször elhagyta a kerületét engedély nélkül. Ekkoriban rendeztük a tiszti elhelyezéseket: Gallasyt Nagykarácsonyból át kellett tennem Ménesmajorba; az ő helyére jött Perneszy Kisvenyimről; Kisvenyimbe pedig Farkas került Bernátkútról, ahová Merk Dezsőt tettem a központi irodából. Mélykút kerületet megkapta Kégl, legidősebb segédtiszt; Selyemmajort pedig Balogh Andor, aki Zircen nem szerepelt valami jól, nálunk rövidesen egyike lett a legértékesebb tisztünknek. Ez a tisztikar ily beosztással elsőrendű volt, gyönyörűen dolgozott. A központi irodába Lacza Jóska került, a későbbi simontornyai intéző, szintén kitűnő munkaerő.

A központi irodában Orsovai Fülöp számvevővel elkészítettük a gazdaságok üzemstatisztikai tervezetét. A kerületvezető tisztek megkapták a megfelelő nyomtatványokat. Ezek alapján meg tudtuk állapítani a fogat és kézierő kihasználását, s így a naplopásokat ki tudtuk küszöbölni, a tisztikart pedig be tudtuk szorítani a komoly vezetésbe és a komoly ellenőrzésbe. Amióta a kormányzóságnak autó állott rendelkezésére, mi magunk is igyekeztünk az állattenyésztési, a mezőgazdasági fogatos- és kézierő kihasználását és teljesítményét ellenőrizni. Nekünk az inspekciókhoz gazdatisztekre nem volt szükségünk, nélkülük is ismertük a munkamenetet és az erők kihasználását.

Az 1929 évben az uradalomnak 707 kettős ló- és ökörfogata volt. Egy kettős fogatra átlag esett 28,5 kat. hold szántó. Volt összesen 5000 uradalmi számosállat, s a cselédség 2000 számosállatával együtt összesen 7000 számosállat. Gabonaneműeket kb. 8700 kat. holdon (43%) termeltünk, a kapások területe a cselédség 1700 holdas kapásával együtt 5500 hold volt (27%), takarmányt kereken 6000 holdon termeltünk (30%), melyből 2600 hold volt az évelő pillangós, a többi egynyári különféle takarmány, a legtöbb a zabosbükköny. 1929-ben noha az állatlétszám emelkedő irányzatú volt, a takarmányterületet már tudtuk redukálni, és a redukált területeken különféle ipari növényeket termeltünk. Mint érdekességet kell említenem, hogy 1928–1929-ben a terményekből az összbevétel 328 000 pengő volt. Gabonát alig adtunk el, 80 vagon búzát és rozsot föltakarmányoztunk, az állatokból a bevétel ezzel szemben 1 750 000 P körül mozgott. Vezetett közöttük a sertészet, 857 000 pengős bevétellel. A tehenészet ekkor már 850 darabból állott, az évi tejhozam meghaladta a 3000 litert a borjútejjel együtt. A szarvasmarhákból a bevétel 660 000 pengő körül mozgott. A juhászatból a bevétel 175 000 P volt. A 424 q gyapjún kívül ebben benne van 550 db hízott ürü ára is.

1930–1931-ben egész Európában fellépett a gazdasági krízis. Előszállás termése ebben az évben is tűrhető volt, a tisztajövedelem reményen felül [lett]: 1 235 200 P, 922 842 P, 733 302 P. A közpénztárba beadottakon kívül bentmaradt az uradalomban tőkegyarapodásként csaknem 320 000 pengő. A közpénztár tudta födözni a budai építkezésre még hátralékos 163 000 pengőt, azonkívül Székesfehérvárott megvásároltuk a Károly János-féle igen szép szőlőt,[31] amely – berendezésénél és fekvésénél fogva is – megfelelt egy szerzetesrend céljainak. A szigorúan vett rendi fönntartás céljaira nem volt szükséges a tisztajövedelemnek a 60%-a sem.

Az 1931–1932. gazdasági év az előszállási uradalom leggyöngébb, s egyben egyetlen olyan éve volt, amikor a tisztajövedelem nem volt elegendő a rend fönntartásához. A tisztajövedelem a zárszámadás szerint 522 000 pengő, a megelőző év mögött elmaradt, tehát kb. 700 000 pengővel. Ez a jövedelem lemaradás az 1930–1931-es jövedelem 57%-a. Ezt a túl alacsony jövedelmet megmagyarázza a további áresés, úgy a termény, mint az állat vonalon. A búza ára 6+3 P, a rozsé 3+3 P.[32] A tej ára 7–8 fillér [volt]. Az alacsony jövedelem ellenére be kellett adnunk a központb, a rendi fönntartásra 703 578 P-t, tehát 181 500 pengővel többet a tiszta jövedelemnél, amelyből a zirci és szentgotthárdi gazdaságok megsegítésére ment 87 500 pengő, a rendi fölélésre pedig 616 000 pengő [került], tehát a tiszta jövedelemnél 9400 pengővel több. Viszont a rend fönntartásához sem a zirci, sem a szentgotthárdi gazdaságok egy fillérrel sem járultak. A rendi ellátási vonalon keresztül vitt redukció a zirci és szentgotthárdi gazdaságok rendes évi beadványaival volt egyenértékű.

A gyönge termés miatt, különösen a tavasziakból, nagyon sok abrakot kellett vásárolnunk, hogy állatállományunkat fönntarthassuk: 111 vagon eozinos [vörösre festett] búzát, 100 vagon román tengerit és egyéb abrakfélét, együttesen 293 vagonnal [vásárolt az uradalom]. Leestek az állatárak is, az export szünetelt, illetve kiviteli engedély nehezen volt kapható, a hízómarhák 10–13 hónapos, a sertések 8 hónapos hizlalás után voltak csak értékesíthetők. Bár ebben az évben a zárszámadásban 435 420 P vagyonapadás mutatkozik, ha szigorúan vesszük az épületek, a nagyobb és kisebb gépeknél, a Gépjavítónál és a gazdasági vasútnál teljesített tényleges befektetéseket, a vagyoncsökkentés leredukálódik 140 000 P-re, ami kizárólag az anyagleltárra esik. Ezekre is figyelemmel a tiszta jövedelem nem 522 000 P, hanem 817 000 P, tehát jelentősen több a közpénztári beadványnál. Mi a fönti jellegű kiadásokat sem az épületeknél, sem a gépeknél nem szoktuk vagyongyarapodásként feltüntetni zárszámadásainkban. Meg kell itt említenem, hogy ezekben az években már érvénybe lépett a kis-, közép- és nagybirtok védettsége. Az adóssággal terhelt birtokok közül igen sokat védettnek nyilvánítottak, ami azt jelentette, hogy az adósságuk után nem kellett kamatot fizetniük. Az ily módon összegyülemlett kamattartozást aztán az állam a nem védett birtokokra kivetett adótöbbletből finanszírozta.

Az 1932–1933. gazdasági év egyike lett Előszállás legjobb éveinek. A tiszta jövedelem 1 037 937 P volt, beadványra ment 1 243 931 P, amelyből a rend fönntartására 660 915 P fordíttatott. A gazdasági válság tünetei lassankint kezdtek eltünedezni, így a gazdasági helyzet általánosságban javult. A termés jó volt, az állatárak is kezdtek emelkedni. Többlet termésünk gabonából 250 vagon, tengeriből 370 vagon, cukorrépából pedig 480 vagon volt.

Erre a gazdasági évre esik Simontornya megvétele. Ennek a kereken 2000 holdas birtoknak megvételére a gondolatot igazában a zirci uradalomhoz tartozó Akli puszta melletti Óbánya nevezetű birtok

[31] Székesfehérvár–Öreghegy. Károly János-féle szőlő 1 kat. hold területű.

[32] A búza ára 6+3 P jelzésről azt kell érteni, hogy a búza mázsájáért 6 pengőt és 3 pengő értékű bolettát (azaz gabonajegyet) adtak. A rozs mázsájáért pedig 3 pengőt és 3 pengő értékű bolettát kapott az eladó. A bolettát a gazda adófizetésre is felhasználhatta, azt névértékén számolták el. A boletta a kiskereskedelmi forgalomba kevésbé került be, s csak abban a mennyiségben fogadta el a kereskedő, amennyiben azt adófizetésre felhasználhatta.

eladása, és a vétel iránt a rend érdeklődése adta meg. A birtok megtekintésére én is meghívattam. A zirci kormányzóval együtt átnéztük a birtokot, amelynek a fele mezőgazdasági jellegű volt, egy szép barokk kastéllyal, a másik fele pedig teljesen letarolt erdő, amelynek kötelező visszaerdősítése kétségtelen terhet jelentett. Az eladók a birtokért 350 000 pengőt kértek, a rend ennyit nem volt hajlandó megadni, így a vételből nem lett semmi.

Ezután 1932 júniusában egyik intézőm arra kért föl, hogy egy Erdélyből átjött rokona számára kellene megnéznie vételi szándékkal a Simontornyán lévő, Wimpffen-féle grófi birtok egyik majorját, s kért, hogy menjenek át vele Simontornyára, és nézzük meg együtt a birtokot. Június 10-én, Margit napján az intézőmmel együtt átmentünk Simontornyára, és együttesen átnéztük a 2000 holdas birtokot, amely a Magyar Földhitelintézet felügyelete alatt állott. A birtokot a kezelő, Horváth nevű intézővel, a Földhitelintézet megbízottjával nagyjából átnéztük. Érdeklődtünk az egész birtok ára iránt is. Csak megközelítő árat tudtak mondani. A szemle befejezte után azt mondottam az intézőmnek, kár volna ezt a birtokot három felé szakítani, ha három major is van rajta, ti. a rokonnak csak az egyik majort gondolta megvenni. Kértem az intézőt, rokonát léptesse vissza a birtok egy részének megvételi szándékától, nem lehetetlen, hogy rendünk az egész birtokra vevő lesz, nekem a birtok nagyon tetszik. Erre rövidesen újból átmentem, most már a birtok alapos átnézésére, s magammal vittem Baumgartner Alán számvevőnket és Vukics [József] legértékesebb gazdatisztünket. A birtokot hármasban, most már alaposan átnéztük, a legaprólékosabb részletességgel. A Földhitelintézet megbízottjával közöltük, hogy valószínűleg az egész birtokra vevők leszünk, ezt jelentse a megbízó intézetnek is s a birtok tulajdonosának is.

Ezután a szemle után számvevő rendtársamat – akinek a birtok nagyon tetszett, s egyben az elgondolásunk is megfogta a lelkét –, hogy a birtokot a pécsi rendházunk számára kellene megvennünk, és így ez a birtok födözetül szolgálna a már nagyon elavult pécsi intézetünk teljes átépítésére – Zircre küldtem, hogy ott eszközölje ki az engedélyt arra, hogy a birtok megvételéről a komoly tárgyalást megkezdhessem. A birtok Vukics intézőnknek is nagyon megnyerte a tetszését.

Egyik Tisza vidéki hivatalos utam alkalmával [a vonaton] Miskolcon beszállt hozzám egy hölgy. A szakaszban egyedül voltam. Kissé meglepett a hölgy beszállása, aki aztán, alighogy elhagytuk Miskolcot, bemutatkozott, hogy ő gróf Wimpffen Györgyné, s azért szállt be hozzám, mivel hallotta, hogy simontornyai birtokuk érdekel és kért, vegyük meg a birtokot, ne kerüljön a birtok zsidó kézre, ők a birtokot kénytelenek eladni, s szeretnék, ha a mi kezünkre kerülne. A birtokot 25 éve Strasszer Vilmos nevezetű zsidó bérelte, akinek a birtokkal határosan volt 2500 holdas birtoka [Igar-Vámpusztán].

Augusztus vége felé, amikorra a birtok kataszteri és telekkönyvi adatait sikerült megszereznem, megkezdtem a birtok vételéről a Földhitelintézettel a komoly vételi tárgyalást. Rövid tárgyalás után a birtok vételárát 700 000 pengőben lefixíroztuk. A vételből szándékosan hagytam ki a kastélyt és a két darabban fekvő 10 hold szőlőt. A birtok vételárát 1932. december 1-jére kellett teljesen kifizetni, ami meg is történt. Az előszállási kasszából kifizettünk a birtok vételárába 592 070 pengőt, a zirci törzstőke kisegített 60 000 pengővel, az erdészet pedig 50 000 pengővel. Így Simontornyáért kifizettünk 702 070 pengőt, amely összegben benn van a vételi illeték is. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy a vételár a kat[aszteri] koronának a szokásos 60-szorosa helyett csak 23-szorosa volt, és a birtok kat[aszteri] holdja az akkor szokásos 800–900 pengő helyett 350 pengőbe került, tehát rendkívül előnyös vétel volt. Kétségtelen az, hogy a birtok három majorjának szinte túlzsúfolt épületei a felületes szemlélőre – az elhanyagoltság miatt – igen kellemetlen benyomást gyakoroltak.

A birtok 25 évre Strasszer Vilmosnak volt bérbeadva, az épületek fönntartásával senki sem törődött, a tetőzetek siralmas képet mutattak, azonban minden épület tiszta téglából volt építve, de a birtok szinte túlzottan el volt látva épületekkel. Mi a birtokkal együtt megvettük a XV. századbeli vízivárat is. Azt is meg kell még itt említenem, hogy a 25 éves bérletből már csak egy év volt hátra, mi ezt hagytuk érintetlenül, továbbá azt is megemlítem, hogy amikor az egyik kerületbe [az előszállási uradalomban] a cséplési

munkálatokat mentünk felülvizsgálni, az egyik egyszerű majorgazdám újsággal a kezében ezzel szaladt hozzám: „kormányzó úr, kérem! tehát megvettük Simontornyát? hála legyen a jó Istennek"!

Kétségtelen, hogy ez a vétel az előszállási uradalom cselédségére rendkívül jó hatást gyakorolt, azt úgy tekintették, mint — legalábbis részben — az ő munkájuk gyümölcsét, és ebben igazuk is volt. Az egész cselédség örült a vételnek, hiszen tudta, ismerte, hogy a mi gazdaságunknak minden jövedelme közös, nemzeti célt szolgál.

Simontornyát 1933. október 1-jén vettük saját kezelésbe, akkor járt le a Strasszer-féle bérlet. A bérleten az összes élő- és holtleltár is, és a szeszgyár is a bérlő tulajdona volt. Az 1932–1933. gazdasági évben elő kellett készülni a birtok beinstruálására, szóval elő kellett készíteni Előszálláson az élő és holt felszereléseket. Az uradalom cselédsége örömmel dolgozott ezen, és 1933 júliusában Ménesmajorban készen állt a tehenészet teljesen, csak át kellett volna hajtani. Tisztában voltam azzal, hogy erre nem lesz szükség, a bérlő nem tud mit kezdeni a bérleten lévő dolgaival, kénytelen lesz azokat nekünk fölkínálni megvételre. Ez tényleg be is következett. A mi előkészületünknek megvolt az a nagy előnye, hogy az átvételi árakat nem Strasszer és az ő megbízottja, a szilfamajori bérlő, az a Kovács Gyula diktálta, aki annak idején a parlamentben rálőtt Tisza István gróf miniszterelnökre, hanem mi. Csak azokat vettük át, amik a mi céljainknak megfeleltek, és mindent a nekünk megfelelő áron.

Az 1932–1933. gazdasági évnek két eseménye mélyen vágott a lelkünkbe. Az egyik Wéber Márton, főjószágkormányzónk 1932. december 25-én, karácsony napján bekövetkezett halála. Ekkor 68 éves volt. Wéber Márton rendi számvevői (1901–1912) és előszállási jószágkormányzói (1912–1924) munkájáról az előzőkben már volt szó. Mint főjószágkormányzó is a legszívesebben jött Előszállásra, ahol mi mindig a legnagyobb tisztelettel és melegséggel vártuk és láttuk. A 20-as évek felé már egészen elfáradt, szinte gyerekes lett. A halál reá megváltás volt. A temetésén a két legkedvesebb intézőjével, Török Miklóssal és Vukics Józseffel vettem részt. Autón mentünk, a temetése december 26-án délután volt, Adolf apátúr temette.

A másik szomorú eset, amely szintén igen mélyen vágott a szívembe, Baumgartner Alán számvevőnknek 1933. február 7-én bekövetkezett halála. Még csak 43 éves volt, de erős vesebajban, és azzal kapcsolatos vérzékenységben szenvedett. Január 10-e körül vittem föl a Korányi-klinikára. A lelkembe kitörölhetetlenül bevésődött Előszálláson, az indulás előtti, azaz utolsó búcsúbeszélgetésünk. Azt kérte tőlem, mivel ő tudja, hogy többé 100%-os munkára nem lesz képes, mégis mint gyöngébb munkaerőt vegyem vissza Előszállásra. Az ő egész rendi életének: az annak idején Remig apátúr oldalán eltöltött 10 hónap volt a legszebb ideje, s egyben rendi életének talán a legértékesebb időszaka is. Én ezzel nyugtattam meg, de így is éreztem: „nézd Alánom, ha itt már semmit sem tudnál dolgozni, akkor is visszajössz ide, és itt maradsz mellettem, hiszen tudom, hogy megérted elgondolásaimat, és nekem az igen nagy érték, ha elgondolásaimat közölhetem veled, és te azokat megbírálod, és közlöd velem észrevételeidet. Tudod nagyon jól, hogy az elgondolásaimban 100%-osan nem bízom, elgondolásaimat eddig is megosztottam veled, és ezután is meg fogom osztani." Ezen beszélgetésünk igen jó hatással volt rá, tisztában volt azzal, hogy úgy érzek és gondolkodom, ahogyan beszélek. Ezután a beszélgetés után beültünk az autóba, és Pesten elhelyeztem a Korányi-klinikán. Itt a pesti társak is állandóan látogatták és vigasztalták, magam is hetenkint vagy két hetenkint meg-meglátogattam. Állapota napról napra romlott, láttuk, hogy menthetetlen. Február 7-én 9 és 10 [óra] között nála voltam, még megismert, de láttuk, hogy közel a vég, és tényleg 11 órakor jobblétre szenderült. A Kerepesi-temetőben lévő rendi kriptába helyeztük örök nyugalomra.

Az 1932–1933. gazdasági évben már erősebben belekapcsolódtunk a különféle magvak termelésébe is. Ezelőtt sem volt már ez ismeretlen előttünk, de most kissé felfokoztuk az ilyen irányú termelést. Az esztendő termésileg jó volt, ennek az évnek a jövedelme csaknem kétszerese lett a megelőző év jövedelmének. Az állattenyésztés is jobban sikerült, a sertéseknél bevezettük a szimultánozást, a malacoknál

6–8 hetes korban, tehát a választás előtt. Ezzel az eljárással sikerült a sertésvészt csaknem teljesen kiküszöbölnünk. A nagyvenyimi tenyészetünkbe a mangalica anyákra jork kanokat hozattunk, és itt évenkint kétszer ellettünk, a többi tenyészetekbe is behoztuk a két évenkénti háromszori elletést, így a malac létszámot sikerült fölvinnünk 5000–6000-re. Sokat kellett küzdenünk a paratífusszal, úgy mint – az Aujeszky-betegséggel – gerinc bénulással.

Szépen fejlődött a tehenészet is. A tehenészeti istálló minden kerületben megépült. Selyemmajorban megkezdtük az egész tehenészeti rész átépítését is és a tenyészbika nevelést. Ezekben az időkben a tehénlétszám már elérte a 900-at. Szépen emelkedett a tejhozam. A törzskönyvezett 750 db tehénnél, a borjútejjel együtt elértük a 3500 litert. A juhászat maradt változatlan, a rambouillet-i irányt forszíroztuk a nagyobb test és több gyapjú miatt.[33] Folyt az ürük hizlalása is, évi 800–1000 darabbal.

Az 1933–1934. gazdasági év pénzügyi helyzete: tisztajövedelem 997 098 pengő. Központ 1 088 378 P. Felélés 625 650 P. St. 40 970 P.

Ennek az évnek júniusában kitüntette az uradalmat látogatásával, gróf Kállay Miklós földművelésügyi miniszter, a Magyar Mezőgazdasági Kamara igazgatójával, Koós Sándorral. Kállay miniszter tetszését a gazdaságban látottakon kívül nagyon megnyerte az uradalom központi szervezete és irányítása, úgyhogy ennek tanulmányozására leküldte az uradalomba Mezőhegyes egyik legértékesebb főintézőjét, Vaszary Lászlót, aki 3 hónapot a selyemmajori gazdaságban, 3 hónapot pedig az előszállási központi irodában töltött.

Ennek az évnek is megvolt a maga nevezetessége. Ezen év október 1-jén vettük saját kezelésbe Simontornyát. A birtok művelési ágak szerinti megoszlása a következő: szántó 1285 kat. hold, rét 197 kat. hold, legelő 327 kat. hold, erdő 12,5 kat. hold, kert 11,5 kat. hold, nádas 53 kat. hold, adómentes terület 93 kat. hold, összterület 1979 kat. hold. A bérlőtől megvásárolt leltáriákért (élő és holtleltár) és a szeszgyárért kifizettünk 102 439 pengőt. A leltáriákat az előszállási uradalomból pótolnunk kellett, az átvitt állatok és holtleltáriák értéke, 126 665 pengő volt, így a leltáriákkal együtt a simontornyai birtok belekerült 931 175 pengőbe. Az első 1932–1933. gazdasági év bevétele volt, a bér 23 326 pengő, a bérházakból 6157 P, a gazdálkodásból 11 486 P, összesen tehát 40 270 P.

Ugyancsak erre a gazdasági évre esik a Szent Imre Gimnázium tanári kara számára rendházul megvásárolt Ringer-szanatórium megvétele is. A mai apátúr, Vendel, mint Hadarits Vendel,[34] egyik pesti utam alkalmával azzal fogadott: baj van! a rendtagoknak a Szent Imre épületből ki kell költözniük, és Bitter Illés házfőnök-igazgatónak az a terve, hogy a tanári kart a gimnázium épületébe helyezi el. Ő ezt nem tudja helyeselni, s kérdezte a véleményemet. Én Vendelnek teljesen igazat adtam, és azt mondottam, nekünk a budai gimnáziumot párhuzamosítanunk kell. Az a vidék oly szépen fejlődik, ott lakik a budapesti tisztviselői társadalomnak az elitje, akiknek joguk van a mi iskolánkhoz, s nekünk mindent el kell követnünk, hogy arra a vidékre állami gimnázium ne kerüljön.

Vendel nagyon örült álláspontomnak, és mindjárt közölte is velem, hogy azon a vidéken van egy volt szanatórium, amely az ő tudomása szerint eladó. Mi meg is állapodtunk abban, hogy ő megnézi a szanatóriumot, és fölveszi az érintkezést a szanatórium tulajdonosával, a Ringer családdal. Azzal váltunk el, az apátúr úgyis Előszálláson van, én neki az ügyről jelentést teszek, s egy hét múlva följövök, és a kérdésről tovább tárgyalunk. Amikor egy hét múlva fölmentem, közölte velem, hogy a szanatórium nagyon elhanyagolt. A két épület egy elhanyagolt parkban van, nincs kerítése, szóval az egész 6400 négyszögöles terület teljesen bitangban van.

[33] A rambouillet-juh, a merinójuh egyik fésűsgyapjas fajtája. Nevét a franciaországi rambouillet-i kincstári uradalomtól kapta, ahol e fajtát kikísérletezték.

[34] A későbbi Endrédi Vendel, aki ekkor még a budapesti Szent Imre-rendház tagja, rendi tanárképzőintézeti tanár.

A család el akarja adni, 250 000 P-t kér érte. Ezen beszélgetésünk után kimentünk együtt, és átnéztük az épületet is, meg a parkot is. Amikor mindent átnéztünk, azzal váltunk el, kezdje meg a tárgyalást a családdal, kísérelje meg az ár leszorítását, de ha ez nem menne, mivel nagyon ki vagyok költekezve, eszközöljön ki kedvező fizetési föltételt, de az objektumot okvetlenül meg kell vennünk. Vendel most már mint egészen komoly vevő tárgyalt, és meg is állapodott a családdal oly módon, hogy a vételár marad a 250 000 P, amelyből promt fizetendő 150 000 pengő, a 100 000 pengő pedig négy évi egyenletes 25 000 pengős részletekben, de kamatmentesen. Ezt a föltételt, ha kissé nehezemre esett is, de elfogadtam, s így Vendel az objektumot le is kötötte. Ezután Molnár nevezetű, kitűnő és megbízható ácsomat azonnal felküldtem Vendelhez, hogy a telek rendbehozatalát, bekerítését és az épület rendbehozatalát is beszéljék meg, a szükséges anyagot szerezzék be, munkaerőt én majd küldök. (Amikor ezek történtek, Bitter házfőnök-igazgató Bonyhádon volt, és az egész ügynek még csak feléje sem nézett.)

A budai kérdés ilyen megoldásának rendkívül örült Adolf apátúr, és rendünknek minden komolyan gondolkozó tagja. De különösen örültek azon vidéken lakó szülők, akik szintén tisztában voltak azzal, hogy a rend részéről ez a vétel egyet jelent budai gimnáziumunk párhuzamosításával. A Ringer-szanatórium átrendezését azonnal megkezdtük, hogy a rendtagok szeptemberben már beköltözhessenek. Az ideiglenes rendbehozatalra és az illetékekre kiadásunk 63 000 P volt, így a Ringer-szanatóriumra az összkiadásunk 238 052 pengő volt.

Ezzel a gazdasági évvel kapcsolatban azt kell megemlítenem, hogy ebben az évben fejeztük be teljesen az uradalmi kisvasút [építésé]t, a kokasdi- és ménesmajori ág összekötésével, ami további 14 982 P kiadást jelentett. A szentgotthárdi gazdaságot kellett még kisegítenünk 25 ezer pengővel.

* * *

Erre az időre esik a maga nemében gyönyörű és megkapó afrikai utazásom. Én hosszabb – pláne tengeri úton – még sohasem voltam. Megfordultam Abbáziában, ott láttam először a tengert és a velencei Lidót. Egyik alkalommal Svájcból jövet a Simplon-hágón át Milánóba jöttem, és onnét mentem át Velencébe. 1934. április 8-án az esti gyorssal mentünk Triesztbe, és innét másnap, a déli órákban indult az Óceánia nevezetű luxushajó (25 000 tonnás). Wéber Arnold[35] rendtársam beszélt rá erre az utazásra. Mi, mindketten a tengerre néző, igen jó kabint kaptunk. Másnap, a délutáni órákban elértük Velencét, ott mintegy két órát töltöttünk. Innét aztán egy túrában mentünk a szicíliai Szirakuzába, ahol a tengerparton Archimédesz szobrába ütköztünk, majd benn a városban egy, még a görögöktől átvett művészi részletekkel telisded bazilikában gyönyörködtünk. Érdekes volt itt a Dionüszosz sziklabarlang is. Szirakuzából az Aetna alatt, a messinai szoroson át mentünk Palermóba. Egyike a legszebb fekvésű városoknak, amiket eddig láttam. A völgy, amelynek az alján fekszik a tengerparton rendkívül gazdag, tele déligyümölcsfákkal és délszaki növényekkel. Ennek a milliós városnak igen kedves kiránduló helye, Monreál és a homokhegyen fekvő, Monte Pelegrinó luxusszálloda. Itt láttam kutyatej fákat, ti. a kutyatej növény ott is megvan, de ott már fává erősödik. Nagyon szép volt Palermónak a füvészkertje és a hősök tengerpartja. A tengerparton, egy gyönyörű helyen, a háborúban elesett minden hős emlékére egy-egy platánfa van ültetve, és ezek megfelelően gondoztatnak is.

Palermóból a Málta-sziget mögött mentünk át Bizertába, s onnét aztán vonaton Tuniszba. Tunisz maga is tengerparton fekszik ugyan, de a tenger ott oly sekély, hogy a nagy luxushajó nem tudott bemenni. Mivel Tunisszal a mostani világ is sokat foglalkozik,[36] megemlítem, hogy a 200 000 lakosú városlakó közül

[35] Weber Arnold, zirci jószágkormányzó.

[36] Habib Burgiba vezetésével 1934-ben franciaellenes, nemzeti függetlenségi mozgalom bontakozott ki Tunéziában.

120 000 arab, 50 000 olasz, 6000 francia, a többi zsidó. Maga Tunisz ennek ellenére is francia gyarmat. Az arab város fallal van körülvéve, amelyen van négy kapu, s az arabok ezen a négy kapun közlekedhetnek a világgal. Az arab résznek van egyeteme is. A város modern részén meglátszott a francia kultúra. Tunisz mellett, hozzá egészen közel van Karthágó, Hannibál hazája, s talán Szent Ágostoné is. Ma az ún. Weisz pátereknek van ott egy nagyon szép bazilikájuk, ebben fekszik IX. Szent Lajos, francia király. Ennyi van meg a régi Karthágóból, Szent Ágostonnak semmi emlékét sem láttuk. Ezek a Weisz páterek voltaképpen Afrika térítői.

Tuniszból Bizertán át és a tengeren tovább utazva, elértük Tripoliszt [Tripoli], amely ekkor olasz fönnhatóság alatt volt. Kormányzója volt a híres olasz repülő tábornok, Balbo. A város arab része olyan, mint Tunisz, a modern része szegényebb a tuniszi modern résznél. Ez a város is teljesen körül van véve 2–2 és fél méteres téglafallal, a tetején üvegcserepekkel, hogy a sivatagi arabok ne tudjanak könnyen betörni. A várost körülvevő falon itt is négy nagyobb kapu van. Tripoliszból első nap Sück el Dzama oázisra rándultunk ki lovas kocsival. Meglepett, hogy itt magyar tüzérlovakat láttam, az egyik homoki legelőn pedig Magyarországból való tarka ökröket. Másnap rendes taxin Loptis Magná-ba rándultunk ki, Tripolisztól mintegy 120 km-re. Ez Septimus Severus római császár (ki innét származott) idejében épült város volt, azonban az idők folyamán betemette a Líbiai-sivatag homokja, és teljesen el is pusztította. Most folytak az ásatások. Innét vissza [utaztunk] Tripoliszba [Tripoli] a Líbiai-sivatagon keresztül. Az utak autóval egyes helyeken csak úgy járhatók, hogy úgy hányják az utakról a finom homokot a munkások lapáttal, mint nálunk télen a havat. Meg kell említenem, hiszen mi magunkon is tapasztaltuk, hogy – a nappali erős meleg után – estére a lehülés igen erős, úgyhogy mire hazaértünk, szinte dideregtünk.

Tripoliszból [Tripoli] Kréta szigete alatti Rodosz-szigetre mentünk. Az arab rész itt is víziárokkal van körülvéve, az arabok mindnyájan ezen az árkon belül laknak, ők még a közeli, állítólag a Karlsbadi vízhez hasonló gyógyhatású fürdőt sem használják. Rodosz szigetéről nem is olyan messzetűnőnek láttuk a kisázsiai, Anatóliai partokat.

Rodosz szigetéről egyenesen Görögország fővárosába, Athénbe mentünk. Túlzottan tömött, szűk utcájú város, talán egészségtelen is. A régi Athén szépen feküdt, megvannak az Akropoliszon a gyönyörű, régi művészi görög alkotások romjai. Mint kirándulók, ezt a várost nem tudtuk élvezni. Kiemelkedő része a modern Athénnek a királyi vár, gyönyörű helyen fekszik a nagyon szép, modern épület.

Athénből újra az adriai tengerre kerültünk, s Raguzában [Dubrovnik] kötöttünk ki, ahol megnéztük a dominikánusok igen szép, tengerparti rendházát és templomát, aztán átmentünk a közeli Lakroma szigetére, amely arról nevezetes, hogy itt van a legtöbb növényféleség. Cattaróban [Kotor] sem menet, sem jövet nem tudtunk kiszállni, a vihar miatt a [hajó] kikötés [e] lehetetlen volt.

Április 21-én érkeztünk vissza Triesztbe, s onnan 22-én haza Budapestre, illetve Előszállásra. Az egész utazás alatt gyönyörű időnk volt, egyedül Kréta szigete előtt kapott el bennünket egy erősebb vihar, de amint beérkeztünk Kréta vonalába, a tenger lecsendesült.

* * *

Amikor befejeztük a simontornyai gazdaság átvételét, instruálását, és nagyjából rendbehoztuk az épületeket, továbbá a Ringer-szanatóriumot lakhatóvá tettük, nyugodt lélekkel mertük ajánlani Adolf apátúrnak, hogy a pécsi építkezéshez szükségesnek mutatkozó 600 000 pengő kölcsön felvételéről megkezdhetjük a tárgyalásokat.

A kölcsön fölvételéhez a tárgyalásra én kaptam megbízást. Elsőnek Madarassy-Beck Marcell báróval tárgyaltam, a Magyar Leszámítoló Bank vezérigazgatójával. Ti. ez a pénzintézet volt a mozgó bankunk. Ő felvilágosított, hogy mezőgazdasági ingatlanra egyetlen bank sem adhat kölcsönt, ui. [a bankok] le vannak e műveletről tiltva, a védettség miatt. Ha nem volna a tilalom, a legnagyobb készséggel folyósíttatná

a kért összeget, de hiába fordulok bármely intézethez, mindenütt elutasító választ fogok kapni. Hogy ő vagy valaki más, pénzügyi ember hívta föl a figyelmemet a Magyar Nemzeti Bank Tisztviselői Nyugdíj Pénztárára, azt nem tudom. A tény, hogy megkezdtem ezzel az intézménnyel a tárgyalást, és sikerült megszereznem a pécsi építkezéshez szükségesnek mutatkozó 600 000 pengős kölcsönt oly formában, hogy ténylegesen csak 550 ezret folyósítanak, mi 600 ezer után fizetünk 6%-os kamatot. A kölcsön törlesztését négy év múlva kezdjük meg, és évenkint letörlesztünk 150 000 pengőt. A kölcsön nem tábláztatik rá az előszállási uradalomra, ellenben a kataszteri birtokíveket kötelesek vagyunk nekik kiszolgáltatni. Mi a föltételeket kénytelenek voltunk elfogadni, és így a pécsi építkezést[37] 1935 tavaszán meg is kezdtük, és őszre befejeztük. Pécs város az építkezéshez adott 100 000 pengő hozzájárulást. A pécsi építkezés a rendnek 822 545 pengőjébe került. Előszállásnak ehhez az építkezéshez 300 000 pengővel kellett hozzájárulnia.

Az építkezéssel kapcsolatban nem tudom elhallgatni Kiss Albin igazgatót, volt novícius mesteremet ért mellőztetését, illetve a vele szemben elkövetett bántóan sértő eljárást. Az építés az ő direktorsága alatt kezdődött. Amikor vele, 1932-ben Simontornya megvételéről tárgyaltam, megnyugvással vette tudomásul a vételt, s én már akkor megnyugtattam, hogy három éven belül, emberi számítás szerint, megkezdhetjük a pécsi építkezést. Ő nagy örömmel vette az 1935-ös építkezést. Adolf apáturat [Pécsre] az apáti látogatásra elkísérte Tóth Ágoston számvevő is. Apát úrnak a pécsi polgármesterhez, Esztergárhoz el kellett mennie, hogy megköszönje Pécs városnak az építkezéshez nyújtott 100 000 pengős hozzájárulását. Tóth Ágoston magának kötötte ki, hogy a polgármesterhez ő kíséri az apáturat és nem Kiss Albin, s az igazgató, Kiss Albint erre a látogatásra magukkal sem vitték. Kiss Albin nem volt hiú ember, de ezt a mellőzést nem tudta elviselni, s levonta ennek a lehetetlen eljárásnak a konzekvenciáját: lemondott a pécsi házfőnökségről és az igazgatóságról, noha ő kezdette meg, és ő forszírozta a pécsi építkezést, de az új épület átvételénél és fölszentelésénél már nem ő, hanem Kühn Szaniszló volt a pécsi házfőnök és igazgató.[38] Kiss Albin elkerült Pestre, és a Bernardinumnak lett házfőnöke és igazgatója.

Időközben megépült a bajai intézet, ehhez az állam adott 622 000 pengőt, a rend pedig 100 000 pengővel járult hozzá az építkezéshez. Erre az időre esik a Bernardinum átalakítása, amely belekerült 60 000 pengőbe.

Az 1934–1935. gazdasági évben a tiszta jövedelem 832 259 P volt, a beadvány 644 562 P, amelyből rendi fölélésre 619 562 P használtatott fel. Gyöngébb volt az 1935–1936. gazdasági év 715 337 P jövedelemmel, 888 902 P beadással, amelyből rendi fölélésre 600 000 P ment el. A simontornyai gazdaság jövedelme ebben az évben 52 770 pengő volt.

Ezen gazdasági évvel kapcsolatban meg kell említenem, hogy Pásztón, ahol az erdőbirtokunk saját kezelésben volt, megvettünk az erdőhöz csatlakozó 60 kat. hold [területű] 40 éves gyertyánost 15 320 pengőért, s kifizettünk Missák Henrik, volt pásztói bérlőnek beruházási visszatérítésül 10 000 pengőt. A Ringer-szanatórium vételárából kifizettük az ez évre esedékes 25 000 pengőt is. Ennek az évnek simontornyai 52 770 pengős jövedelme a beruházással együtt 931 135 pengős vételárnak 5,66%-a, ami az 1979 kat. holdnál 16 pengős búzaár alapon kat. holdankint 167,30 kg búzának, az 1285 kat. hold szántó holdjára számítva 260 kg búzának felelt meg.

Az előszállási uradalomban a fiatal, családos munkások részére kisbérletre a régi föltételek mellett kiadtunk 200 kat. hold szántót. Ebben az évben már mutatkozott némi áremelkedés minden vonalon. A hízó ára fölment 70–80 fillérre, a tej ára 11 fillérre, a búza ára pedig 16 pengőre. A csinquantin tengeri ára csaknem azonos volt a rozs árával, 12 pengő körül mozgott. Csinquantin tengerit Stájerországba évenkint május, június hónapokban már régóta szállítottunk. Bevezettük a csinquantin, vagy ami ezzel egyenlő

37 A pécsi gimnázium építéséről van szó.

38 Kühn Szaniszló, a budapesti Szent Imre-rendház tagja volt.

minőségű, a korai bánkúti [tengeri] termelését, egyenesen azzal a céllal, hogy aztán a termést május–júniusban kiszállítsuk Stájerországba. Ekkor nekünk már szükségünk volt 500–600 vagon tengerire.

A csinquantin-termelés spekulációs célt szolgált. Összel összevásároltuk az uradalom területén a cselédség és [a földmíves] munkásság fölös tengerijét. Ezzel a fölvásárlással kettős célt véltünk szolgálni. Egyik, hogy a cselédség tengerijét ne pazarolja el a földvári piacon. Oda be kellett szállítani, tehát fizetni kellett a fuvart, aztán, ha egyszerre nagy mennyiség került be [a piacra], az letörte a földvári piacon az árat, tehát az itteni árra is romboló hatást gyakorolt. Ezt is megakadályozandó, meg hogy a [cselédek] a fuvart is megtakarítsák, kiadtam a rendeletet, hogy az uradalom a cselédség összes fölös tengerijét fölvásárolja az eladás-napi földvári piaci áron. Ezzel a módszerrel tényleg elértük azt, hogy egyrészt a cselédségnek nem kellett fizetni a földvári fuvart, továbbá a földvári árat a cselédség tengerije nem törte le. Mindjárt, az első ilyen fölvásárlásnál, Dunaföldvárott a csöves tengeri ára 3 pengőről felugrott 4 pengőre, és a földvári piacon a csöves tengeri ára később is tartotta magát, és a cselédség ezt a magasabb árat kapta meg.

A tengerivel spekuláló kereskedők nagyon jól látták a mi belenyúlásunk hatását, de ellene nem tehettek semmit. Az ilyen belső fölvásárláson kívül, amely 100 vagon körül mozoghatott, vettünk még évenkint 60–80 vagon román tengerit is Dunaföldvár hajóállomásán. Mi a csinquantin tengerit ezeknek a felvásárlási áraknak több mint kétszereséért adtuk el, a legtöbbször a rozs, de igen sokszor a búza ár [szintjén].

A nagyvenyimi tehenészetbe bevezettük a borjak itatását, négy hetes korig teljes, aztán lefölözött tejjel. A fölös [leges] lefölözött tejet aztán a keresztezett malacokkal itattuk föl. Az 1935–1936. gazdasági év erős jövedelemeséssel zárt, a minden vonalon való áremelkedés ellenére. Ezt a tényt megmagyarázza az a körülmény, hogy az 1935. júniusi erős fagy igen sok kárt okozott a búzában, a rozsban, továbbá a kapásokban, de különösen a tengeriben.

A legnagyobb kárt a simontornyai gazdaság szenvedte, ahol egy tábla búzát ki kellett szántanunk, a másik tábla is igen gyönge termést adott. A kiszántott búza helyett vetett kukorica pedig alig adott 4 mázsás termést, így Simontornya jövedelme ebben az évben csak 50 ezer pengő körül mozgott. Viszont ebben az évben már Simontornya is odajutott, hogy pénzzel el tudta magát látni. A Simontornyában lévő értékeket az előszállási uradalmi alapon értékelve az ebben fekvő tőke 1 359 924 pengő, amelyért ténylegesen csak 931 135 pengőt fizettünk ki, a különbözet 428 765 P felfogható vételi haszonnak, s ez a tényleges bekerülési árnak 46%-a.

Az 1936–1937. gazdasági évnek még a megelőző, szintén gyönge év termésénél is gyöngébb termése volt gabonaneműekben. Rendkívül nagy kárt okozott a fritt és a hesszeni légy, úgyhogy ennek az évnek az őszi gabonája mintegy 120 vagonnal maradt el az előző évi mögött. Viszont a tavaszi gabonafélék és a kapások nagyon jól sikerültek. Jól sikerült a szálastakarmány is, úgyhogy ez az év 432 232 pengővel jobban zárt a megelőző évinél; a 719 337 pengővel szemben 1 151 569 P, illetve Simontornyával együtt 1 229 222 P, amely összeg a két uradalom egyesített évkezdő tőkeértékének – 20 689 373 P – 5,94%-a. Ennek az évnek közpénztári beadványa 707 858 P, amelyből rendi fönntartásra csak 554 808 P használtatott fel.

5269 pengőért megvettük Székesfehérvárott az új gimnázium telkét,[39] 25 000 pengőt kifizettünk a Ringer-szanatórium vételára további törlesztésére, a pécsi kölcsön kamatára ki kellett adnunk 28 000 pengőt, végül visszafizettük a zirci erdészetnek a Simontornya megvételénél kölcsönadott 50 000 pengőt. Ebben az évben építettük meg Nagykarácsonypusztán a kis templomot. Nem számítva az uradalmi fuvart, anyagot és munkaerőt, a gyönyörű fakazetta-mennyezetes és lambériás templom belekerült mintegy 55 000 pengőbe. 1936. Magna Domina[40] napján Mihályfi Ákos apátúr[41] benedikálta a templomot.

39 Székesfehérvár, Jókai Mór u. 20. sz.

40 Nagyboldogasszony napja, augusztus 15-én.

41 Mihályfi Ákos, villersi apát, egyetemi tanár, a zirci konvent Budapesten élő tagja.

Oltárképét a mezőkövesdi Takáts István festette. Az építési tervet Pázmándi István műépítész készítette. Ennek a templomnak a megépítése mintegy vezetője volt annak a gondolatnak, hogy Nagykarácsonyban is, és később Nagyvenyimen is, külön községet létesítünk.[42]

Az 1937–1938. gazdasági év Előszállás jobb évei közé tartozik. Ebben az évben a simontornyai gazdaságot is beállítottuk az uradalom többi gazdaságai közé, számadásilag mint a 12. gazdaságot. Területét s tőkéit tekintve nyugodtan besorozható volt, hiszen a föld és épülettőkéje meghaladták Ménesmajor, Kokasd és Bernátkút ilyen jellegű [együttes] tőkéit.

Ez év jövedelme a megelőző év jövedelmét meghaladta mintegy 200 000 pengővel, a múlt évről való pénztári áthozat pedig 1 300 000 P körül mozgott. Láttuk már, hogy ez az esztendő különféle rendi célokra erősebben lesz igénybe véve. Ennek az évnek 1 374 264 pengő jövedelméből rendi fönntartásra ment 613 198 P; a pécsi kölcsön kamatára 36 000 P; a Szent Imre herceg úti templom építéséhez hozzájárultunk 112 000 pengővel; a budapesti sírboltot megvásároltuk 25 000 pengőért; a Székesfehérvárott Rottmann Elemér építészmérnök vezetésével megkezdett gimnázium építéséhez hozzájárultunk 314 000 pengővel; megépítettük Herczegfalván az új templomot, amelyre az uradalom által adott anyag, munka és fuvaron kívül kifizettünk 162 408 pengőt. A templomot Shvoy Lajos, székesfehérvári püspök úr 1937-ben Magna Domina napján konszekrálta. A templom védője, Magna Domina. Az itteni oltárképet is Takács István festette. Az építési tervet itt is Pázmándi István építészmérnök készítette, és ő irányította az építkezést. A templom tetőszerkezetét, a torony famunkáit — Molnár János uradalmi ácsmesterünk vezetése mellett — uradalmi ácsok készítették. A fönti építkezések mellett nem hanyagoltuk el az uradalom további fejlesztését. Erre az évre esik a ménesmajori 90 göbére szóló elletőistálló építése, továbbá a selyemmajori iparos lakások és a bernátkúti göbölyistálló építése, Simontornyán a régi magtár teljes átdolgozása [történt] egy emelet ráépítésével.

A traktorok számát állandóan növeltük, ebben az évben már 18 szántótraktor dolgozott, bevezettettem az uradalomba az automata telefont, és kiépítettük ennek a hálózatát. Az uradalom által adott telefonpóznák és a munkaerőkön kívül az egész hálózat belekerült kb. 40 ezer pengőbe. Az Erixon-cég szerelte, Pandula nevezetű főszerelővel: a vezeték bronzszilikát volt, abszolút vezető nélkül dolgozott 19 állomással. Előnye az uradalom vezetése szempontjából megfizethetetlen volt. Egy tárcsázásra hívható volt minden kezelő tiszt, viszont az egyes kerületek közvetlen is beszélhettek egymással. Nagy előnyt jelentett az is, hogy az intézkedések az összes kezelő tiszteknek egyszerre voltak kiadhatók.

Az 1938–1939. gazdasági év rossz auszpíciumokkal kezdődött. Az 1938. évre esik Darányi Kálmán miniszterelnök győri beszéde az 1 milliárdos [főleg hadi] beruházásról. Az 1 milliárdos beruházásból mintegy 250 millió esett volna a magyar mezőgazdaságra, nagyjában tehát 5 P minden kat. holdra. A rendünkre ily módon esett volna a 480 000 aranykorona után 2 430 000 P. Ez a hozzájárulás tíz évi egyenlő részletekben lett volna fizetendő, így esett volna tehát a rendre évi 243 000 pengő. Tisztában voltam azzal, hogy a tanító szerzetesrendek ezt a terhet nem bírhatják el, viszont másrészt igazságtalan lett volna azokra oly mértékkel kivetni, mint a semmi kötelezettséget nem teljesítő birtokokra.

A tanítórendi főnökök ösztönzésemre egyöntetűleg léptek föl, és keresték meg ebben az ügyben együttesen, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminisztert. A miniszter belátta, hogy a szerzetes tanítórendeknek igazuk van, és a további tárgyalás vezetésével megbízta államtitkárát, Szász Lajost. Hosszas tárgyalások után abban állapodtunk meg, hogy azok a tanítórendek, amelyeknek a birtoka valami különleges pénzi dologgal megterhelve nincs (például a bencések meg voltak terhelve Balatonfüreddel, illetve annak fönntartásával), kataszteri koronánként 2 P beruházási hozzájárulással terhelendők meg, ezt kell 10 egyenlő részletben megfizetniük. Rendünkre összesen 940 000 pengő esett évenkint tehát 94 000 pen-

[42] E terv 1944-ig nem valósult meg.

gő, amelyből az előszállási uradalomnak évenkint 72 000 pengőt kellett volna viselnie. A legelső nem teljes évben ezen a címen 54 115 pengőt kellett fizetnünk.

A pécsi kölcsön kamatára és az építkezés befejezésére ki kellett fizetnünk 66 657 pengőt, a budai telekvételért, a Lazaristák melletti 1560 négyszögöl [terület] ért 163 205 pengőt, a székesfehérvári építkezéshez ebben az évben 233 742 pengőt kellett folyósítanunk. A Nemzeti Repülő Alapra és különfélékre ki kellett adnunk 49 200 pengőt, a rendi fönntartásra pedig 652 327 pengőt. Az összkiadásunk tehát meghaladta az 1 200 000 pengőt. A tiszta jövedelem futotta, hiszen az fölemelkedett 1 634 000 pengőre.

Az 1938–1939. gazdasági évnek szép hozamát mi már a tél folyamán láttuk, pénzünk is volt bőségesen, s így 1939. január 22-én Adolf apáturat egy apáti tanács megtartására kértük fel, hogy ott megtárgyalhassuk a rendre váró teendőket. Ezen az apáti tanácson, mint vendég, hallgatóként részt vett, Hadarits Vendel budai tanár úr is. Én előterjesztettem a megoldásra váró problémákat. Ezeket az apáti tanács egyhangúlag elfogadta:

1 a székesfehérvári gimnázium további építésének, és ezzel kapcsolatban a Vásártéren kapott telken egy bérház megépítésének kérdését.[43]

2 a budai Lazaristák[44] mellett lévő kb. 1 kat. holdas telek megvásárlását azzal a célzattal, hogy oda vagy a Bernardinumot visszük át, vagy bérházat vagy esetleg konviktust építünk.

3 a pécsi kölcsön törlesztésének megkezdését évi 150 ezer pengővel.

Az eredeti megállapodás szerint ennek a [pécsi] kölcsönnek a törlesztését igazában 1937. november 1-jén kellett volna megkezdenünk, azonban a fehérvári építkezés miatt kértem, s meg is kaptam a törlesztési kezdő időpontnak az eltolását. Ez az apáti tanács volt voltaképpen Adolf apátúrnak utolsó apáti tanácsa. A tanács egyhangú állásfoglalása minden kérdésben, és ezeknek a nem könnyű, de szép kérdéseknek a megoldhatósága örömmel töltötte el lelkét. Igazában a legméltóbb befejezője volt Adolf apátúr alkotó apáti tanácsai sorozatának.

Itt kell még megemlítenem, hogy Adolf apátúr és [Bitter] Illés főigazgató úr 1934-ben megkapták a II-od osztályú érdemrendet a csillaggal, én pedig ugyanezt az érdemrendet csillag nélkül. Horthy Miklós kormányzónak együttesen köszöntük meg a kitüntetést. 1939-ben, amikor a beruházási hozzájárulásról tárgyaltam először Imrédy miniszterelnökkel, s ő a kérésemet vonakodott teljesíteni, ezen alkalommal kértem tőle, Adolf apátúr számára az I. osztályú érdemrendet, amelyet Kelemen Krizosztom, pannonhalmi apát már megkapott. Imrédy rövid purparlé után benne volt az I. osztályú érdemrend megadásában, amit Adolf apátúr de facto 1938 szeptemberében meg is kapott. A beruházási hozzájárulás megoldását Reményi-Schneller pénzügyminisztertől az előbbiekben ismertetettek szerint megkaptam, tehát mindkét irányú kérésem teljesítve lett.

* * *

Hogy az előszállási uradalom Adolf apátúr uralkodása alatt mit fejlődött, röviden meg kell említenem a következőket:

Ekkor dolgozott az uradalomban 18 traktor, 5 garnitúra gőzeke, a háború alatt[45] a gőzekéken kívül 6 db Stock-motor. Továbbá dolgozott 30 db 3 soros Deyl-kapa és 96 db ugyancsak 3 soros Cservinka-kapa; az előbbiek a cukorrépa, az utóbbiak pedig tengeri művelésre valók voltak. A 3 sor kukoricát egyszerre kapáló Cservinka-kapa [az országban csak] a mi uradalmunkban volt meg. Ezeket voltaképpen az uradalmi gépműhelyben Hudicsek főgépészünk szerkesztette.

[43] A ciszterciták bérháza a székesfehérvári Vásártéren épült fel.

[44] Lazaristáknak vagy másképpen a misszióspapok kongregációjának rendháza, Budán a Ménesi u. 18. szám alatt volt.

[45] Az I. világháború idején.

Volt nekünk 3 db Cservinka háromsoros csehgyártmányú cukorrépa-kapánk is, amely úgy dolgozott, mint a Deyl-kapa. Ezeknek a kapáknak a voltaképpeni kapákat tartó keresztvasa nem volt a két végén lehajlítva és lekötve, mint a Deyl-kapáké. Így aztán főgépészünkkel nézegetve jöttünk rá, hogyha a kapákat tartó vastraverzet megfelelően meghosszabbítjuk, amelyeken a kapatestek mozgathatók, és a kapatartókra nagyobb késeket szerelünk, ezekkel a kapákkal kukorica is kapálható, mégpedig egyszerre három sor. Meg is csináltuk, és be is váltak, óriási megtakarítást jelentettek. Egy kapa két lóval, egy vezetővel és egy eketartóval naponkint 10–12 kat. holdat tudott megkapálni, szemben az egyes kapa 3–4 holdjával.

Bár később csináltuk meg, de itt említem meg az ún. Csonka-féle Fürge-kapákat. 1940-ben jártam Olaszországban, s ott a fiumei kormányzó, gróf Teszta elvitt a Bologna melletti birtokára, Mirandolába. Itt feltűnt nekem egy benzinmotor által húzott kapa, így alaposan meg is néztem, talán meg is csodáltam. Visszaérkezésünk után rövidesen utánam küldték a kapát ajándékba. Én aztán összeültem Csonkáékkal, és egy kis változtatással ennek a mintájára meg is csináltuk a Fürgét. Ennek a lényege az, hogy a kapálóhengert, melyet úgy kell kezelni, mint a szántóekét egy 2,5, illetve később egy 4 HP-s benzinmotor húzta ló helyett. A legelsőrendű konyhakerti és szőlőkapa. Egyedül voltunk az országban – hogy visszatérjek a háromsoros tengerikapához –, akik egyszeri lóvontatással egyszerre három sor kukoricát tudtunk megkapálni. Megemlítem még a háromtagú vashengereket is, és a 10 db gumikerekű lovas kocsit, amellyel 40–50 q terhet Budapestre két lóval könnyen tudtunk szállítani.

A kapások területe a régi 1600 holdról fölemelkedett 4600–5000 holdra. A summás- és répamunkások száma 900–1000 körül mozgott. A szántók 3 évenkint trágyáztattak. A takarmányterületet, noha az állatlétszám emelkedett, tudtuk redukálni. A tehenészetnél a tejhozam a borjútejjel együtt fölemelkedett 3600 literre. Az épület-tőkénél kizárólag új építkezésekre – Adolf apátúr kormányzata alatt – 778 000 pengőt fordítottunk; nagyobb, tehát értékleírásos gépekért kifizettünk 725 000 pengőt. A gazdasági vasútunk 792 600 pengőbe került, nem számítva a talpfákat és az uradalmi fuvart. Az épületeknél nem vettem föl a nagyobb átalakításokat és átfödéseket, noha ezek értéke is meghaladta a 400 000 pengőt. Ugyancsak figyelmen kívül hagytam a gépeknél a nagyobb átdolgozásokat, és a nem értékleírásos gépek növekedését.

Az állatállománynál csökkent a ménes- és az igásökör-állomány. Mindkettő szándékolt volt. Csökkent a birkaállomány is, mintegy 800–1000 darabbal. Ellenben emelkedett az igásló-állomány, 346 darabról 487 darabra, tehát 141 darabbal; a tarkamarha pedig 1614 darabról 2811 darabra, tehát 1197 darabbal (73%). Noha feladtunk egy magyar gulyát, a magyarmarha létszám mégis emelkedett 17-tel. A sertészet a 6116-ról fölemelkedett 9500-ra, ezekből az emelkedésekből a hízókra esik 1922 db. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy hizlaldáinkban évenkint két-két partit hizlaltunk meg, tehát az évi hizlalás 5000–6000 körül mozgott, sőt 1939-ben fölment 8150-re. Ugyanez a helyzet a göbölyöknél is, a normális létszám 450–500 db, de ez megfelel évi 900–1000 darab hizlalásának. A nettó állatgyarapodás számszerűleg 3758 darab, ami megfelel 1880 darab számos állatnak, kb. 1 millió pengő értékben.

Meg kell még említenünk a forgótőkében beállt változást. Ez 15 év alatt 980 600 pengővel növekedett. Mindent összevéve, Adolf apátúr 15 éves apátsága alatt az előszállási uradalom mintegy 4 675 000 pengővel erősödött, ami az 1924. évi mobil-tőkénk, a 6 827 587 pengőnek 68%-a. De ebben a vagyoni növekedésben nem foglaltatik benn az 1979 kat. holdas simontornyai birtok vételára, instruálása és négyévi hozadéka; 432 808 pengővel. A kettő együtt 1 370 000 P. Adolf apátúr kormányzata alatt tehát maga az előszállási uradalom 6 045 600 pengővel gyarapodott, ami az 1924-es ún. mobil-tőkének 88%-a. Ezen belső uradalmi gyarapodáson kívül megépítette a rend a budai gimnáziumot, amelynek a rendre eső pénzügyi részét kizárólag Előszállás viselte kereken 1 600 000 pengővel. Továbbá megvette a rend a Ringer-szanatóriumot, amelyért az átalakítással együtt kifizetett Előszállás 313 000 pengőt. A budai templomhoz hozzájárultunk 112 000 pengővel. A pécsi gimnázium törlesztése még folyamatban volt, de a hozzájárulás itt is a kamatokkal együtt megközelítette az 1 millió [pengő]t. A nagykarácsonyi templom

– ha mindent felszámolunk –, 70 000 pengőbe került, a herczegfalvi pedig 190 000 pengőbe. A fehérvári építkezésre kiadásaink megközelítették az 1 millió [pengő]t. Ezeknek az összege 4 285 000 pengő. Ha ehhez hozzávesszük az előszállási uradalom tőkéinek növekedését, a simontornyai birtok értékével együtt, a 6 045 600 pengőt, ezek együttes összege 10 330 600 pengő, amely az 1924-es ún. mozgatható tőkénél a 6 827 587 pengőnél 3,5 millióval több, az össztőkének, a 19 milliónak 55%-a.

Adolf apátúr kormányzata alatt elért gyönyörű eredményekért maga, Adolf apátúr nem győzött elegendő hálát adni a Mindenhatónak, vele együtt imádkoztunk mi is, akik ezeknek az előteremtésében tevékeny részt vettünk, tisztában lévén azzal, hogy ily szép eredmények csak a Mindenható különleges segítségével voltak elérhetők.

Nagyon elkalandoztam az 1939–1940. gazdasági év ismertetésétől, de azt sugalmazta a lelkiismeretem, hogy a föntiekkel tartoztam és tartozunk Adolf apátúr emlékének.

* * *

Az 1939–1940. gazdasági év eddig Előszállás legjobb gazdasági éve volt. Jövedelme 1 770 784 P, az évkezdő 21 millió tőkének 8,12%-a. Az összterület kat. holdjára 53,80 P, a 22 860 kat. hold szántó holdjára pedig 77,32 P esik. Hogy mekkorát fejlődött az állattenyésztés és az azzal kapcsolatos állathizlalás, megvilágítja az a körülmény, hogy a 3 632 000 pengős bevételből 2 300 000 P az állattenyésztésre és hizlalásra esik. A szántóföldi terményekre és egyéb üzemekre csak 1 300 000 P marad. Meg kell említenem, hogy a hízó sertések száma már 8000 körül mozgolódott. A tehenészet létszáma is 900 és 1000 körül volt. A hízott állatok, göbölyök és hízott sertések is csaknem kivétel nélkül külföldre szállíttattak. Ezekben az időkben én a Magyar Állatforgalmi és Kiviteli Részvénytársaságnak az elnöke voltam, és az elnökségért nem fogadtam el semmi díjazást, tehát így az export-elsőséggel kompenzáltak.

Az 1939–1940. gazdasági év 1 770 784 P jövedelemből közpénztári jellegű beadványra ment 1 630 143 pengő, amely összegből rendi fölélésre 761 000 P fordíttatott; 72 000 P ment a beruházási hozzájárulásra; 181 500 P a pécsi építkezési kölcsön törlesztésére és kamatára; 383 680 P pedig a székesfehérvári építkezésre. 30 000 pengővel járult hozzá a rend a pécsi belvárosi templom átalakításához, különféle segélyekre 35 000 pengő ment. Az 1940 telére esik egyrészt a rendkívül szigorú tél, másrészt a tavaszi nagy dunai árvíz, amikor a Duna a balparti részeket egészen Kalocsáig elöntötte.

Ennek az évnek a tavaszán tárgyaltam Jantausch, nagyszombati püspök adminisztrátorral a Hont-szántói birtokunkról, ti. ez a birtok a Felvidék visszacsatolása után Jantausch püspök úr külön kérésére maradt odaát, ti. a püspök úrnak a prímási birtokok visszacsatolása után nem maradt miből megélnie. A püspök úr Teleki Pál miniszter úrtól kérte ennek a birtoknak az odaátra való meghagyását.

Ugyanezen év júniusában voltam Olaszországban és Rómában, mint az állatforgalmi elnöke a hízómarha-export megtárgyalására. Hármas tagú küldöttségben vettem részt. Fiumében Hoszventuri kereskedelmi miniszter várt és fogadott bennünket, és mivel oda vasárnapi napon érkeztünk, nekem miséznem kellett. Misémen Hoszventuri miniszter ministrált. Az egész ott tartózkodásunk ideje alatt az olasz kormánynak voltunk vendégei.

* * *

Június 15-e körül jöttünk vissza Olaszországból, és 21-én kitört a német–orosz háború. Aratóink, cselédeink bevonultak (mintegy 190 cselédünk és 180 arató munkásunk). Bevonult cselédeink családjai megkapták a teljes konvenciót, minden ellenszolgáltatás nélkül. Bevonult aratóinknak olyan konstrukciót dolgoztunk ki, hogy az itthoni aratóink se panaszkodjanak, a bevonultak családtagjairól pedig gondoskodva legyen. A bevonult aratók hadisegélyének bizonyos részét a családja tartozott befizetni az aratóbanda kasszájába, és amennyit ők befizettek, ugyanannyit fizetett be az uradalom helyettük, és

minden bevonult arató családja megkapta a teljes aratórészt, még a tengeriföldet is. Ez a maga nemében páratlan intézkedésünk az egész aratóság teljes megelégedésével találkozott, és a bevonultaknál teljes megnyugvást váltott ki.

Ennek a gazdasági évnek a jövedelme 1 822 027 P volt, a közpénztár jellegű beadvány ezzel szemben 2 932 281 P, amelyből rendi fönntartásra 869 225 P használtatott fel. A pécsi építkezésre ki kellett fizetnünk ebben az évben 172 500 pengőt, a székesfehérvári gimnázium építkezésére pedig 464 138 pengőt. Rendkívüli segélyre a kiadásunk 25 ezer pengő körül mozgott.

A pénzügyi helyzettel kapcsolatban meg kell említenem, hogy ebben az évben kezdtük meg az ipari érdekeltségekbe való bekapcsolódást, mégpedig a Dunavidéki Egyesült Gőzmalom Rt.-be 67 000 pengővel, és az akkor alakulóban lévő Magyar Bauxitbánya Rt.-be, először 100 000 pengővel, később még 75 000 pengővel. Ezen az összegen megvásároltunk 1750 db részvényt. A Magyar Bauxit Rt.-ről meg kell említenem, hogy azt a részvénytársaságot igazában a magyar földbirtokos osztály alapította. Gróf Teleki Pál miniszterelnök az 1940. IV. tc. meghozatala után kiadta, hogy azok a földbirtokosok, akik a kiosztásra kerülő földjük ellenértékét ebbe a részvénytársaságba viszik be, az ilyen célból eladott birtokaik is beleszámítanak a törvény alapján leadni köteles területbe. Ez a rendelkezés hozta létre a részvénytársaságot, amelynek részvényei tényleg csak földbirtokosok kezében voltak. Tulajdonképpen mi vettük meg az első részvénykötegeт Kozma Miklóstól, akinek ekkor részvénytöbbség volt a kezében, s a Studiónak volt az elnöke.

Még később [a háború után] is vásároltunk részvényeket, mi voltunk a legnagyobb részvényesek] a Magyar Bauxit Rt.-ban]. Egyik iparügyi miniszteri tanácsos, Vajda Pál okvetetlenkedett ott [velünk] az oroszok bejövetele után.

A dunaföldvári kendergyárat a kalocsai érsekséggel [mint társsal] együtt vásároltuk meg a Magyar Kender- és Lenipari Rt.-től. Mienk lett a kendergyár 45%-a, 35%-a a kalocsai érsekségé, 20%-a maradt a régi tulajdonos kezén, akinek meghagytuk a gyár vezetését. A gyár élén Kloppfer Izidor gyárvezető maradt. Kifizettünk a gyárra 332 876 pengőt. Ugyanerre az időre esik az Egyesült Hungaria Gőzmalom Rt.-be való bekapcsolódásunk, 400 800 pengővel. Ebben az Rt.-ben majoritásunk a Hitelbankkal együttesen volt. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-be is bekapcsolódtunk 465 495 pengővel, a Kalocsai Margit-Malom Rt.-be pedig 80 000, illetve a forgótőkével együtt 120 000 pengővel. Tovább vásároltunk Magyar Bauxitbánya részvényt 76 291 pengőért, úgyhogy itt az érdekeltségünk fölemelkedett 251 291 pengőre. A fönti érdekeltségek mindegyikében részint igazgatósági tag, részint az igazgatóság elnöke voltam. A Székesfehérvári Egyházmegyei Takarékpénztárnál érdekeltségünk 5200 P volt. A különböző érdekeltségeinkben ekkor bennfeküdt 1 400 663 pengő.

* * *

Az 1936-os birtokreform-törvény[46] alapján megindult a telepítési eljárás az uradalomban is. Láttuk, hogy kitérni nem tudunk, tehát megkezdtük az egyezkedést. A földért való jelentkezésre a cselédségnek szabad kezet adtunk, csak azt kötöttük ki, hogy akik földet kapnak, tovább nem lehetnek cselédek. Voltak [uradalmi] kerületek, ahol a cselédség egyöntetűen tartózkodott a jelentkezéstől, viszont voltak olyanok is, ahol elég bőven voltak jelentkezők. Ilyen kerület volt Kisvenyim, Farkas intéző kerülete. Nagyon sok függött attól, hogy az intéző hogyan bánik a cselédséggel. Amikor az összes jelentkezőket átrostáltuk, azt találtuk, hogy 5665 kat. hold ingatlant kell leadnunk 61 417 aranykorona tiszta jövedelemmel. Hosszas tárgyalás után megegyeztünk abban, hogy a leadásra kerülő területek búzában, illetve annak a fizetéskori tőzsdei árában fizetendők. A fizetési kötelezettségi szempontból az uradalom nem a juttatottakkal,

46 Helyesen: 1936. évi 27. tc. a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről.

hanem az OFB-vel, illetve a földmívelésügyi minisztériummal állt szemben. Az egész vételár 35%-a, 30 pengős búzaalapon 1 934 000 P, továbbá az átadásra kerülő három major – Gulyamajor, Kokasd és Határvölgy – megállapított vételára 134 000 P – összesen tehát 2 068 000 P – 1941. október 15-én fizetendő. Ebből az összegből a rend fölajánlott 80 000 pengőt a Baracs–Széchenyi telepből Apátszállás néven alakítandó községnek egyházi célokra. Ti. sikerült elérnünk azt is, hogy ide, Apátszállásra a Bükk és Mátra vidékéről való szegény, katolikus telepesek hozatnak.

Az 5665 kat. holdból először a helybeli igénylők elégíttettek ki. Az 1925-ben megkötött 16 éves kisbérlet ideje éppen lejárt, és az itt szereplő 1600 hold bennfoglaltatik a fönti területben. Az Előszállás községhez tartozó igénylők 1265 kat. holdat kaptak, a herczegfalviak 1125 holdat, a Széchenyi-telepiek 600 holdat, a Nagyvenyim-szőlőhegyiek 350 holdat; maradt idegen telepesek számára 1700–1900 hold, és a kokasdi kerület megszüntével állás nélkül maradt cselédség részére 360 kat. hold. Ez a terület is, nemkülönben a Széchenyi-telepiek részére juttatott 600 hold hozzácsatolódott az apátszállási telephez, hogy azzal egy községet alkosson.

A telepítésnél sajnálatosan összeütközésbe kerültünk, Shvoy Lajos fehérvári püspök úrral. Ahelyett, hogy méltányolta volna a rend által az apátszállási egyházi és vallási célokra fölajánlott 80 000 pengő adományt, az ő ismeretes szűklátókörével kifogást emelt az ellen, hogy feladtuk Kokasd-pusztánkon az eddigi uradalmi iskolát, amely természetesen római katolikus jellegű volt.

Valamikor elődeink elkövették azt a nagy hibát, hogy az uradalom által létesített, és minden segély nélkül fönntartott iskoláinkat nem uradalmi iskoláknak jegyeztették be, hanem bejelentették, mint római katolikus felekezeti iskolát. A püspök úr álláspontját a tárgyaláson részt vett püspöki titkár sem osztotta, de hát kénytelen volt hallgatni. Mi aztán a vitatott ügyet úgy oldottuk meg, hogy 1942-ben Bernátkútpusztán létesítettünk új iskolát.

Az apátság az uradalom egyes gazdaságaiban maga tartott fönn minden államsegély nélkül iskolát. Tíz uradalmi tanító tanította a cselédek gyerekeit. Kezdetben voltak még vándortanítók, akik délelőtt az egyik, délután a másik pusztán tanítottak. Az átjárásra kaptak az uradalomtól egy-egy lófogatot. Ezt a vándortanítói intézményt fokozatosan megszüntettük. Külön iskolát kapott és külön tanítót Kiskarácsony, Kisvenyim és Bernátkút. A selyemmajori gyerekek a herczegfalvi iskolába jártak be.

Mindjárt kormányzóságom elején behoztuk az egyes iskolákba a karácsonyfa-ünnepséget. Minden iskolában december 20–23. között uradalmi költségen a tanítók, a gazdatiszt családjával együtt, karácsonyfát állítottak föl. A karácsonyfa alatt minden gyerek számára két-két csomag volt. Az egyikben cukorkák és sütemények voltak, a másikban komoly ruhafélék ajándékul. Egyik karácsonyra Léváról hoztam 100 pár Batya cipőt, az mind a karácsonyfa alá került. A ruhafélék elosztásánál figyelemmel voltunk a családban lévő többi [nem iskolás] gyermekekre is. Ezeken a karácsonyfa-ünnepségeken részt vett az előszállási [rend] ház egy-egy tagja, maga a kormányzó is. Az egyes pusztákat egymás között felosztottuk. De részt vett rajtuk a pusztának a cselédsége is családostul. Felejthetetlenül megkapó és szép ünnepségek voltak. Megértek minden költséget.

Az 1940–1941. gazdasági évvel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy jövedelmi szempontból ez volt eddig az uradalom legjobb éve, s egyben utolsó csonkítatlan év is, területileg. A tiszta jövedelem 1 822 027 P. Az uradalomnak olyan fejlesztése, hogy a „Nagy Magyar Ugarból" az ország egyik legerősebb népeltartó uradalma legyen, nagyon sok munkát, sok energiát igényelt. Ezeken a munkákon rajta is volt a Mindenható áldása. Ha ebben az időben az uradalmat népeltartó szempontból vizsgáljuk, azt találjuk, hogy így, a maga egészében a munkabérek révén, több családot tartott el, mintha felosztatott volna 10 holdas szántókra. A készpénzben és naturáliákban évenkint kifizetett cseléd- és munkabérekből egy kat. hold szántóra 163 P esett, ami 30 pengős búzaár alapon 54 q búzának felelt meg 10 holdra átszámítva. Így tehát az uradalom évenkint 2100 munkáscsaládot tartott el.

Az 1941–1942. gazdasági évben a tiszta jövedelem 2 783 417 P, a központba beadott 1 657 519 P a rend

fönntartására került 1 220 147 P. Megkezdte működését a keményítő- és olajgyár is.[47] [A gyár] ebben az évben 48 625 P jövedelmet adott be. Eddig befektettünk ebbe a gyárba 732 209 pengőt. A mezőgazdasági rész tiszta jövedelme az évkezdő 22 353 176 pengőnek 11,64%-a volt, esik az összterület katasztrális holdjára 84,58 P, a szántók kat. holdjára pedig 121,53 P. A tiszta jövedelemnek a közpénztárba szállított 1 657 619 P részéből a rendi fönntartáson kívül, 293 813 pengővel a pécsi kölcsönt törlesztettük, illetve a beruházási hozzájárulást is viseltük, 20 000 pengővel segélyeztük az előszállási ONCSA[48] házhelyhez juttatottakat, az Apátszállás telepnek átadott 80 000 pengőt is itt számoltuk el, közel 44 000 pengő értéket pedig jótékonycélokra fordítottunk, illetve adományoztunk. Ez utóbbiak között szerepelt a Rómába, a Szent Atyának szállított 100 q liszt is. A tiszta jövedelemnek az uradalomból kiadott része 1 818 432 P, a tiszta jövedelem 65,33%-a, a bentmaradt rész pedig 964 984 P, a tiszta jövedelem 43,67%-a. Az uradalom ez évi jövedelméből segítettük a nagyvenyimi olajgyárat 127 000 pengővel, a jövedelem többi része pedig bentmaradt, mint vagyongyarapodás. Ipari, kereskedelmi és pénzügyi érdekeltségekbe az 5665 kat. hold ellenértékéből az 1941. október 15-én lefizetett 2 068 000 P törzstőke jellegű pénzből történt a bekapcsolódás, az 1941–1942. gazdasági év végére ez elérte a 2 113 103 pengőt. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy a keményítő- és olajgyár arra kényszerített bennünket, hogy Határvölgy-pusztát az OFB-től vásároljuk vissza, hogy az olajgyár részére összegyűjtött és összevásárolt magvakat tudjuk hol tárolni. A visszavásárlás jóval magasabb áron történt, mint az elvétel. Ez 60 000 pengő volt, de túl kellett magunkat ezen tennünk, mert a helyre okvetlenül szükségünk volt. Meg kell itt még azt is említenem, hogy ebben az évben Simontornya jövedelme 166 375 P volt, és eddig Simontornya összjövedelme elérte a birtok teljes vételárát, 718 167 pengővel.

Ebben a gazdasági évben létesítettünk egy alapítványt 140 688 P-vel, 10 gazdasági cselédgyerek közép és felső iskoláztatására. Ezek iskoláztatási költségeit ezen alapítványi tőke kamata volt hivatva szolgálni. Az iskoláztatásra javaslatba kerülő gyerekekről – az uradalomnak 11 különálló elemi iskolája volt – a javaslatot a tanító, a hitoktató-rendtárs és a kerületvezető-intéző tette meg hozzám, mint kormányzóhoz, és a kormányzó ezen együttes javaslat alapján döntött. Ugyanebben az időben rendeztük a gazdatiszti gyerekek iskoláztatási költségeit is oly módon, egy gyerek közép és felső iskoláztatása esetén nem volt segély, két vagy több gyerek iskoláztatása esetén a gazdatiszt minden iskoláztatott gyerek után kapott 1000–1000 pengőt. Ezzel némileg kapcsolatos a cselédség családi pótlékos fizetése is, amiről az előbbiekben már volt szó.

Mivel úgy az 1939–1940., mint az 1940–1941. gazdasági éveink jó évek voltak, és tisztában voltunk azzal is, hogy az 1936-os törvény alapján telepítésre le kell adnunk területet, és az ilyen irányú tárgyalások már meg is kezdődtek, mindezek ismeretében az újonnan megválasztott zirci apátnak[49] a választás és benedikálási időközben nyugodt lélekkel mertem ajánlani azt, hogy foglalkozzék a budai rendház minél előbbi megépítésének gondolatával, vegye föl a tárgyalást Waelder műegyetemi professzorral, mert a ház megépítésének költségét Előszállás – emberi számítás szerint – tudja viselni.

Vendel apátúr Waelder professzorral készíttetett tervet, én a tervet megkaptam, át is tanulmányoztam, arra észrevételeimet megtettem. Sajnos, az építkezésből nem lett semmi, a telek ma is[50] ott áll üresen, a Szent Imre herceg úti részen,[51] és fönn, a Lazaristák mellett, a Nagyboldogasszony úti részen.[52] Érdekes és fájdalmasan különös, hogy a rendház homlokzati párkányára tervezett kőfaragványok ma

47 Nagyvenyim-pusztán.
48 Országos Nép- és Családvédelmi Alap.
49 Endrédi Vendel.
50 Azaz 1958-ban, a kézirat összeállítása idején.
51 Villányi út.
52 Ménesi út.

is ott hevernek szanaszét a gimnázium udvarán.[53] Ezekért [a kőfaragványokért] annak idején, Szabó Rezső szobrásznak 17 276 pengőt kifizettünk.

A székesfehérvári építkezéssel kapcsolatban meg kell említenem, hogy az 1941 őszére teljesen elkészült, sőt elkészült mind a két bérház is.[54] Az 1941–1942. iskolai évet [Székesfehérvárott] már az új intézetben kezdték meg. Sajnos, Gálos Bernát igazgató, aki az építkezést Rottmann Elemér építészmérnökkel együtt irányította, nem sokáig örülhetett ennek az igazán gyönyörű épületnek: 1941. november 27-én, egy pénteki napon, miután végig látogatta intézetének minden osztályát, déli 12 órakor az igazgatói irodában holtan találták.

* * *

Az 1942-es orosz háborúban 114 cselédünk vett részt, ezek csaknem mind kinn voltak a fronton, a Don-kanyarnál. Egyik vacsora utáni beszélgetésünk közben Csizmazia Placid, fiatal káplán, rendtársam fölvetette, amikor a fronton lévő cselédeinkről beszélgettünk, hogy milyen szép volna, ha a fronton lévő cselédeinknek karácsonyra küldenénk ajándékcsomagot. Négyen voltunk akkor Előszálláson: [a káplán], Bosnyák Pongrátz plébános, Dózsa Márton számvevő és én. A gondolat megfogott mindegyikünket. Én azonnal megtettem az intézkedést, miután a csomagküldés lehetőségét megtárgyaltam Nagy-Baconi Vilmos honvédelmi miniszterrel, s akitől megkaptam az engedélyt arra, hogy minden katonánk részére küldhetünk 2–3 kg-os karácsonyi csomagot. Megkezdtük a hízók vágását és feldolgozását oly módon, hogy minden csomagba beteszünk 2 kg füstölt szalonnát, fél kg kolbászt, aztán pogácsát, egy csomag cigarettát és szentképet. A 114 csomag el is készült, magam vittem föl Budapestre a Keleti pályaudvari vasúti postára, hogy ott adjam föl. Sikerült elcsípnem egy csaknem indulásban lévő postavonatot, amikor a vasutas postások meghallották, miről van szó, a legnagyobb készséggel voltak segítségemre, s a szinte indulásban lévő postavonatra azonnal fölvették a 114 karácsonyi katonacsomagot.

A csomagok karácsonyra a frontra meg is érkeztek. A feladó minden csomagnál az előszállási uradalom jószágkormányzósága volt. 67 katona cselédemtől érkezett igen meleghangú, örömet sugárzó tábori köszönő levelezőlap. A 114 cselédemből, sajnos 25 elesett a Don-kanyarban az orosz áttörésnél. A többi hazajött, és itthon elfoglalta régi helyét. [Az elesett cselédek] családjairól idehaza gondoskodva volt, megkapták a teljes konvenciót. Nekem örökre feledhetetlen marad egyik tábori pappal való beszélgetésem, aki szintén részt vett az ottani ütközetben. Elmondotta, hogy amikor az egyik igen súlyosan sebesült katonacselédemet ellátta utolsó szentségekkel, annak az utolsó szavai ezek voltak: adja át a kormányzó úrnak az ő meleg köszönetét, életének a legnagyobb öröme volt az a karácsonyi csomag. Megvallom, nekem ennek a katonacselédemnek ez az üzenete volt egész jószágkormányzóságom egyik legnagyobb öröme! És édes Istenem, én ítéltettem el Olti bíró által, mint a nép ellensége;[55] aki csak rendemnek és népemnek éltem!

* * *

Noha a termés gyönge volt, ennek ellenére szépen zárt az 1942–1943. gazdasági év: 3 136 726 P tiszta jövedelemmel. Míg a mezőgazdasági terményekből a bevétel 1 300 ezer P körül mozgott, az állatféleségek bevétele meghaladta a 3 millió [pengő]t. Ezek világosan mutatják, mennyire az állattenyésztésen és a hizlaláson volt a gazdálkodás súlypontja. Ebben az esztendőben az uradalom a központztárba beadott 1 738 272 P-t, melyben bennefoglaltatik a pécsi kölcsön kamata és törlesztése: 186 902 P, természetesen

[53] 1958. évről van szó. Az említett oktatási intézmény pedig a villányi úti József Attila Gimnázium.

[54] A ciszterciták másik bérháza Székesfehérvárott, a Budai úton volt.

[55] Utalás az 1950 őszi letartóztatására, majd a Grősz perre.

a beruházási hozzájárulás is, és mintegy 76 000 pengő különféle adomány. Az uradalomban mint instrukciós vagyongyarapodás bent maradt 1 368 360 pengő. Rendi fönntartásra egy erősen fölemelt összeg (1 409 392 pengő) fordíttatott.

A telepítéssel kapcsolatban az 1943–1944. gazdasági évben kellett kiürítenünk Kokasd gazdaságunkat. Egy hízósertés partit hagytunk csak ott a nagyvenyimi kezelő tiszt és a kiküldött telepfelügyelő vezetése, illetve felügyelete alatt. A pajtákat lebontották, egyiket Bernátkútra, a másikat Kisvenyimre vittük. Áthelyeztük a többi gazdaságba az 5 db tengerigórét is. Az állatok egy részét szétosztottuk [az uradalom] gazdaságai között, illetve a tehenészet egy részét megvásárolta Baja városa, a kokasdi tehenészet másik részét és a gulyamajori magyar gulya törzstehén és bika állományát Mezőhegyes [vette meg], és Erdélybe szállította a Kolozsvár melletti állami birtokra. A holtleltáriák javarészt Bernátkúton helyeztettek el. Határvölgyön az istállót át kellett alakítanunk napraforgómag befogadására alkalmas magtárrá, s ugyanezt kellett cselekednünk Nagyvenyimben, a legelőn lévő tinóistállóval is.

Az olajgyárral kapcsolatban meg kellett építenünk a gyárvezetői lakást 3 szobával és 1 különbejáratú vendégszobával. A lakás egészen modern volt, azt fölszereltük minden kellékkel. Ezenkívül meg kellett építenünk az olajgyári munkásoknak 8 db két-két szobás iparos lakást a már szokásos verandákkal, továbbá egy gyári irodát, megfelelő beosztással, és az iroda mellett egy öltöző helyiséget, zuhanyozó-fürdővel együtt. A keményítő- és olajgyár minden munkagépe elektromos meghajtású volt. Az állami [elektromos] vezeték ott ment el mellettünk, a meghajtó áramot magunk fejlesztettük, a várpalotai szénre épült szívó-gáz motorral. A napraforgó maghéját kazánfűtésre használtuk föl, amely a feldolgozásra kerülő magvakat pörkölte, illetve a keményítő gyári részt fűtötte.

Az olajgyár építésénél elkövettük azt a hibát, hogy nem láttuk el mindjárt finomítóval, így kezdetben az olajértékesítéssel elég sok bajunk volt, míg aztán megcsináltuk a finomítót. Ugyancsak építkezési hibának kell tulajdonítanunk azt is, hogy nem számoltunk azzal, hogy a kazánfűtésnél használt napraforgó maghéj, tűzszikra alakjában megy ki a kéményből, s aztán az eternit tetőn lerakódik, s később erre a tetőre hulló szikrák a lerakódott héjmaradékot könnyen felgyújthatják. Sajnos, két alkalommal tényleg keletkezett tűz: az első alkalommal a gépház tetőzete égett le, a másik alkalommal leégett az egész gyár tetőzete. Ekkor aztán úgy segítettünk a bajon, hogy az eternitpala födémet éghetetlen anyaggal vontuk be, így aztán többé már nem keletkezett tűz.

Itt említhetem meg, hogy ebben az időben selyemmajori malmunk — már mint kereskedelmi malom működött — anyaggal bőségesen el volt látva, és hogy már jóval előbb fölszereltük borsóhántolóval is. Mintegy 500 holdon termeltünk borsót, s ezt már hántolva vittük a piacra, de hántolásra [borsót] más termelőktől is vásároltunk.

Az 1943–1944. gazdasági év jövedelmi adatai: tiszta jövedelem 5 120 016 P, közpénztári szállítmány: 3 470 828 P, központi fölhasználás ugyanez az összeg.

Az előzőkben utaltam arra, hogy mi nem elégedtünk meg azzal, hogy 1928-ban megcsináltuk Előszállás községet. Megvolt a további községesítési tervünk is. Ilyen célzattal építettük meg a nagykarácsonyi templomot 1935-ben, és már akkor gondoltunk (1936-ban) az északi részek — Nagyvenyim — községesítésére, de itt csak 1943-ban tudtuk megkezdeni a templom építését. Ennek a templomnak a tervét is Pázmándi István készítette. Az 1943-ban megkezdett építkezést is ő vezette. Az építkezés igazában 1944-re esik, ekkor gyorsítottuk meg. Az építkezés befejezéséhez készen volt minden anyag, még a kárpátaljai Tarpáról is hozattunk fűrészárut, hízott sertés ellenében. Saját mesterembereink dolgoztak a templomon, Molnár ácsmesterünk irányítása mellett. Az épületet 1944. október végére tető alá tudtuk hozni, a torony egyik részét is meg tudtuk építeni. Sajnos, a Duna–Tisza közötti események miatt, ahol akkor már oroszok voltak, az építkezést 1944. október végén abba kellett hagynunk. Ekkor már a mi oldalun-

kon is erős katonai mozgolódások voltak,[56] magán Előszálláson keresztül pedig a menekülők százezrei vonultak át.

* * *

Az első menekülő katonai különítmény 1944. szeptember 20-án érkezett Előszállásra. Ezek ukrán katonák[57] voltak, s egy linzi százados vezetése alatt az oroszok elől menekültek nyugatra, Brassó vidékéről. A magyar menekülők között az elsők a mezőhegyesiek voltak, 160 személy megfelelő járművel és fölszereléssel, állatokkal. Október 10. és 20. között a menekülés már oly arányokat öltött, civilek és katonák vegyesen, hogy már tartanunk kellett a rend felbomlásától. Hogy minden takarmányunkat el ne vigyék, kénytelen voltam a nálunk megszállt szegedi Ello[58] vezetőségétől kérni katonai segítséget. Magában, az előszállási kastélyban kb. 60 menekült volt, a pusztán a menekültek száma meghaladta az ezret. A nálunk éjjelező menekültek a következő éjjelt ugyancsak a mi, simontornyai birtokunkon töltötték. Borzasztó teher volt, de kötelességünk volt ennek a viselése.

A Duna–Tisza közi menekülés után jött a katonai megszállás. A menekülők látása izgalomba hozta az uradalom népességét is, különösen a tisztikart és a tanítóságot, ők is kezdtek foglalkozni a menekülés gondolatával. A már-már fenyegető pánikot csak a legnagyobb ridegséggel tudtam letörni, személy válogatás nélkül megtiltottam a menekülést, csak annyit engedtem meg, hogy minden tiszt a családját és egy kocsirakomány ingóságát átviheti Zircre, illetve Akliba.

Október 15-én az Ello elhagyta Előszállást, helyét elfoglalta a dunaföldvári hídfőparancsnokság, először Matolcsy tábornok, majd később Kesseő tábornok vezetősége alatt. Az uradalomban elhelyezést kapott a mezőhegyesi Nonius ménes 180 db állata, 165 db a magyartörzsgulyából és 300 db mangalica tenyészkan. Ugyancsak nálunk helyezkedett el a szarvasi középfokú gazdasági iskola teljes felszerelésével és állatállományával.

Átvonult rajtunk a kimondottan katonai alakulatokon kívül a békéscsabai, nagykőrösi, szatmárnémeti és a székelyföldi méntelep. Ugyancsak nálunk volt Szeged városának, az Alföld metropoliszának rendőrsége és csendőrsége teljes parádéban akkor, amikor az oroszok bevonultak Szegedre. Mi a kiürítési rendeletet elhibázottnak tartottuk, és én a felsőház – gondolom november 13-i bizalmas – értekezletén fölhívtam erre Szálasi figyelmét, és rámutattam a kiürítés ilyetén végrehajtásának szomorú következményeire. Ezen tiltakozásom után Ceglédre és Kecskemétre vonatkozó kiürítési rendelkezés megváltoztattatott.

November 20-a körül Kesseő tábornok, a Kaposvárott székelő Major altábornagy, a 2. hadsereg parancsnoka útján utasítást kapott a dunaföldvári híd felrobbantására. Elismeréssel kell megemlítenem, hogy magyar katonatiszt erre a lehetetlen parancs végrehajtására nem vállalkozott. A hidat egy német főhadnagy robbantotta föl. A híd felrobbantása után rövidesen meglátogatta a nálunk lévő parancsnokságot Beregfi honvédelmi miniszter, akinek én a saját asztalunknál a legélesebb szemrehányást tettem a híd fölrobbantása miatt. A miniszter eltávozása után Major és Kesseő tábornokok sírva borultak nyakamba az erélyes fellépésemért, hiszen ők mindenben osztották felfogásomat és nézetemet. Sajnos a tényeken már változtatni nem lehetett, az oroszok pedig közeledtek, megtalálták a Dunán az átkelési helyet, Mohácsnál.

A menekülőkkel kapcsolatban nem tudom föl nem említeni a békéscsabai leventék ügyét. Ezek a fiúk 550-en, október közepe körül érkeztek hozzánk, egy igazgató-tanító vezetése alatt, és kértek éjjeli

[56] A nagyvenyimi templom tetőzetén dolgozó ácsok a Duna másik oldalán folyó ütközeteket a torkolattüzekből is megállapították.

[57] Utalás a német hadseregben szolgáló ukrán katonákra.

[58] Élelmezés–ellátó-oszlop.

szállást. Én elkezdtem az igazgatóval tárgyalni, hogy miért csinálják ezt, van-e valami értelme? Ő nem rajongott a menekülésért, s amikor ezt láttam, fölvetettem előtte, hogy mind az 550 leventét el tudom helyezni és foglalkoztatni, ha ők hajlandók cukorrépát szedni. Megkapják a teljes ellátáson kívül a leszerződött cukorrépaszedő munkások akkordbérét, s kértem, beszélje meg az ügyet a fiúkkal. Az igazgatóval a beszélgetésem este volt, ő kiment a fiúkhoz, és reggel azzal jött be hozzám, hogy a fiúk hajlandók itt maradni, és hajlandók cukorrépát szedni. Ezután személyesen kimentem a fiúkhoz, velük átbeszéltem a dolgot, és beosztottam őket 50-es csoportokba az öt [uradalmi] kerületbe. A fiúk szépen dolgoztak, bevárták az oroszok bejövetelét, december 3-át, és december 7-én vagy 8-án egynek a kivételével vissza is mentek hazájukba, Békéscsabára. Egy fiút közülük az oroszok, hogy hogyan és miért, nem tudjuk, agyonlőttek, a többi fiú visszatért szüleihez és onnét küldték köszönetüket.

Talán nagyon is elkalandoztam. Az 1943–1944. gazdasági év, ha a gabonatermés gyönge volt is, nem tartozott a gyöngébb gazdasági éveink közé. Míg az előző évről áthozott terményekkel együtt a mezőgazdasági terményekből a bevétel 2 900 000 pengő körül mozgott, a hántolt borsóval együtt, az állatokból való bevétel 4 863 000 pengő volt, tehát két millióval több a szántóföldi termények bevételénél, pedig az összes hízott sertésünket maximális áron adtuk át a Rimamurány–Salgótarjáni Rt.-nek és az I. és IV. hadtestnek, tehát a katonaságnak. A Rima–Salgó azzal viszonozta előzékenységünket, hogy az ózdi gyárból az építkezésekhez szükséges vasanyagot gyári áron adta rendelkezésünkre, a katonaság pedig ugyancsak maximális áron utaltatott ki számunkra 62 vagon abraktakarmányt, így mi is megtaláltuk számításunkat. Ugyanekkor szállítottunk hízott sertéseket az egyetem bölcsészeti fakultása tanári kara részére. Ezt meg kellett tennünk, hiszen magunk is tanítórend vagyunk, és ezen a fakultáson szereztük diplomáinkat, tehát a hála is kötelezett. Adtunk ugyancsak maximális áron hízókat a Szent Imre konviktusnak, és különféle apáca intézményeknek. Ebben a gazdasági évben 5626 db hízott sertést szállítottunk le mind maximális áron, bár láttuk, hogy a maximális árat körülbelül csak egyedül mi tartottuk be.

Ennek az évnek a bruttó bevétele 8 618 000 P volt, amelyből a zirci központba 3 470 828 pengőt szállítottunk. Ezen összegből rendi fönntartásra 2 296 227 pengő ment el, rendkívüliekre pedig 610 000 P fordíttatott. Itt kell még megemlítenem, hogy a telepítésre leadott területért további befizetések történtek, úgyhogy 1944. június 30-ig e címen befolyt összesen 4 176 600 P, ehhez jött még 1944. október 1-jén további 737 000 P, összesen tehát 4 913 600 P. Jól számítottam, amikor Vendel apátúrnak fölhívtam a figyelmét a budai rendház mielőbbi megépítésére. A fönti összegből finanszíroztatott a fehérvári építkezésnél még hátralévő rész, és az egyik bérház építési költségei 320 000 P, a többi részvényvásárlásra fordíttatott, de ezeket lévén törzstőkéről szó, már Zirc kezelte. Az előszállási uradalom mezőgazdasági részének tiszta jövedelme 4 795 725 P volt, az ipari üzemeké 322 287 pengő, a bérépületeké 2004 pengő, összesen tehát 5 120 016 pengő. Egyben ez az esztendő volt az előszállási uradalom utolsó gazdasági éve.

Amint az előzőekben már említettem, október végén abba kellett hagynunk a nagyvenyimi templom építését, egyrészt az oroszok közeledése miatt, másrészt mivel Nagyvenyimet magyar katonaság szállta meg. A simontornyai gazdaságot november közepén tudtam még utoljára megnézni. Az út tele volt menekülőkkel, úgyhogy igen nehéz volt a közlekedés. Többé aztán Előszállásról ki sem tudtunk mozdulni. Megjött rövidesen az értesítés arról is, hogy az oroszok közelednek Földvárhoz.

* * *

December 3-án, vasárnapi napon reggel 6 órakor Kesseő tábornok azzal keresett, hogy nekik távozniuk kell, az oroszok a délutáni órákban bevonulnak Előszállásra, tehát erre készüljünk föl. Ők Herczegfalván lesznek, Előszállásról a magyar katonaság teljesen kivonult. A délelőtt 10 óra tájban egy 20–25 főből álló német különítmény vonult Földvár felé, hogy a közeledő oroszokkal fölvegye a harcot. A puszta cse-

lédsége közül mintegy 300-an levonultak a kastély pincéjébe, amely bunkernek volt berendezve. Délután 2 és 3 óra között hallottuk a fegyverek ropogását. A kastély lakói is mind levonultak a bunkerbe.

Mi, Anzelmmal együtt az én dolgozószobám ablakából néztük a harcot. A tisztikar [Herczegfalván] a telefonnál volt, s én nekik pontosan adtam a harc menetét. Az utolsó bemondásom ez volt: egy orosz katona átugrott a cifrakert kerítésén és fölállította a gépfegyverét, a német fiúk visszavonultak, a következőt félóra múlva adom. Erre jött egy nagy reccsenés, egy szilánk szétvágta a fővezetékünket, szerencsére. Rövidesen jöttek be hozzánk orosz katonák, a legelső dolguk volt a telefon megvizsgálása, s mivel látták, hogy telefon kaput [tönkrement] volt, nem csináltak semmi kellemetlenséget.

Az oroszok a pusztát és a cselédlakásokat és a csendőrségi épületet megszállták, de bennünket még ekkor nem háborgattak. Az éj folyamán és másnap délelőtt aztán elözönlötték a kastélyt is, a tiszti lakást és a cselédlakásokat is. Egy ideig megkíséreltük tartani az emeleti szobákat a saját céljainkra, de nem sokáig bírtuk. Lassankint mindnyájan az én három szobámba szorultunk, sőt később hozzánk jöttek a leány és fiú iskolából a tanító családok is, úgyhogy a három szobában többen voltunk, 20-nál. Mindnyájan nálunk étkeztek, nálunk aludtak, sőt később be kellett vennünk a konyhaszemélyzetet is. Amikor, hétfőn délelőtt [tehát a bevonulás másnapján] a tiszti lakásban az orosz katonai parancsnokot kerestem, hogy megbeszéljem vele a majorban lévő állataink gondozását, egypár kujtorgó, orosz katona bement az én szobáimba, Pongrátz plébános nem volt elég éber, kinyitották a ruhaszekrényemet és elvitték a fehérneműim nagy részét, zsebkendőimet és bakancsaimat. Elvitték még aznap fogatainkat, s pár nap múlva autóinkat is azzal, hogy a háború végén majd visszaadják.

A harcok az uradalom területén tovább folytak. A Kesseő csoport egyelőre Herczegfalván állapodott meg. Én csütörtökön [december 7-én] lóháton kimentem [az uradalomba], hogy körülnézzek, mi van az egyes majorokban. A déli részen szerdán már teljes csönd volt. A ménesmajori intézővel – Gallasy – tudtam beszélni, Ménesmajorban is erős harcok voltak, az intézői lakást teljesen kifosztották, úgyhogy az intéző, Molnár szerelőnél húzta meg magát, és letagadta intézői mivoltát. Ménesmajorból Selyemmajor felé mentem. A majort a szérűskert felől akartam megközelíteni, ahol egyik cselédem éppen takarmányt rakodott. Ő figyelmeztetett, hogy a világért se menjek most be a majorba, mivel „ott most zavarognak az oroszok". Visszafordulva, megnéztem Nagykarácsony kerületet, nagyobb bajok ott nem mutatkoztak, illetve most már ott is csend volt.

Sajnos, ez a csendesség nem sokáig tartott. A harci alakulatok tőlünk tényleg észak felé, Székesfehérvár irányába mentek, azonban rövidesen jöttek helyettük a megszálló különítmények. Először mindig a kastélyt szállták meg, no meg az intézői lakást. Egyik ilyen megszálló alakulat fölfedezte, hogy a pinceségben boraink vannak, és hogy a pinceség egy részét is használjuk bunkernak. Az intéző ti. tudtomon kívül 50–60 cselédet levitt a pinceség egyik ágába éjjelre, mint bunkerbe. Ezt fölfedezte egy csellengő alakulat, egyik éjjel bement ebbe a bunkerbe, s az ottan elbújt egyik leányon erőszakot akartak elkövetni. Zárug László, segédtisztünk ezt nem engedte meg, erre Zárugot lelőtték. Zárug erdélyi menekült volt, onnét is az oroszok elől menekült, ha nem is volt gazdasági diplomája, kitűnő munkaerőnek bizonyult, nagyon megszerettük és mint segédtisztet, itt tartottuk.

Az orosz megszállásnak az alsó részen áldozata volt ezenkívül egy békéscsabai levente, és Nagygyörgyszálláson két cselédfiú, akik leventesapkát tettek föl, az oroszok katonáknak nézték őket, és mindkettőt agyonlőtték.

A tisztikar a helyén volt – az egyetlen, a róbertvölgyi tiszt, Zalay Kálmán kivételével – mind igen szépen és férfiasan viselkedett. Ez a Zalay kivonult a tisztilakásból, egy közöskonyhás cselédlakásba feküdt be, és beteg cselédnek adta ki – családjával együtt – magát. A cselédséget teljesen magára hagyta. A majorgazda, Keller követte a tiszt példáját, s feleségével együtt elhagyta a pusztát. Szerencsére a gépészkovács ügyes, katonaviselt ember volt, ő vette kezébe az egész puszta ügyét, és ő tárgyalt a megszálló oroszokkal.

Az oroszok a felrobbantott dunaföldvári hidat némileg járhatóvá tették. Mivel beleestünk a székesfehérvári harci zónába, az orosz megszálló csapatok 3–4 naponkint váltakoztak. Voltak igen szépen viselkedő alakulatok, de voltak olyanok is, hogy már alig bírtuk. Nemcsak a belső készleteinket élték fel, kezdték már az állatainkat is öldösni, és el is hajtogatni. Mivel Előszállás pusztán a cselédségét is fölélték, karácsonyra minden cselédcsaládnak egy-egy hízót adtam, hogy így segítsek rajtuk. Ők ezt jó néven vették, és egy-kettő kivételével igen szépen viselkedtek. Közben az oroszok Előszállás községházát kórházzá alakították át, parancsnokuk egy orosz női százados volt. A pincékben lehetett mintegy 300 hl bor, amikor ezt fölfedezték, kezdték hordani, s ebben a munkában a cselédség egy része is segített nekik. Nem volt mit tennem, először fölajánlottam a bort a Dunaföldváron székelő parancsnokságnak, de nem merték átvenni. Erre a pincemesterrel és Molnár ácsmesterrel egymásutáni két éjszaka kibocsátottam. A pince földje homokos volt, s a homok beitta mind a 300 hl bort. Debreceni Sixtus káplán, rendtársam a szőlőhegyeket járta, [azokat a lakosokat] igyekezett védeni és meg is nyugtatni, mi pedig Nagy Anzelm társammal vagy Heténvi József irnokommal az egyes pusztákat jártuk egylovas kordén, ti. azt hagyták meg. Eljutottunk még a legtávolabbi Bernátkút, Mélykút és Kisvenyim pusztákra is. A megszálláskor Kisvenyimen erős harcok voltak. Ott a tehenészet le is égett.

A lövöldözés közben egy német golyó a tanítói lakás ablakán bement, s a tanító kisfia éppen akkor dugta ki fejét az ágy alól, s a golyó fejébe fúródott és azonnali halálát okozta. Várkonyi Ferencné Zubovits Márta, a gyermek édesanyja, majdnem belehalt fájdalmába.

Körutainkon is, odahaza is mindig reverendában voltunk mindannyian. Az előszállási lakásunkat Pongrátz plébános védte, aki mindig odahaza volt ... Én körülbelül minden héten, minden pusztán megfordultam, a cselédségben így tartottam a lelket. Közben meglátogattam Simontornyát is, két-három hetenkint. Onnét Lacza Jóska intézőmnek a felesége miatt el kellett távoznia, Esztergomba mentek. Helyette Tuba gazda Jánosháza pusztán, Varga gazda pedig bent, Simontornyán igyekeztek a rendet tartani.

Az Úr Isten különlegesen vigyázott reánk. — Egyik alkalommal, amikor bementem Jánosházára, a cselédségnek leesett az álla, amikor megláttak. Ti. az utamban egy akna volt lefektetve, és nem értették meg, hogyan tudtam azon átjönni. Én az aknáról nem tudtam semmit, láttam az úton valami jelet, de hajtottam tovább és keresztül mentem az aknán. Szerencsémre a lovam lépése az aknát kikerülte, ezért nem robbantunk fel és nem vesztünk oda.

Február 2-án egy orosz százados azzal jött hozzám, hogy a kastélyt még az éjjel teljesen ki kell ürítenünk kb. egy hétre. Megkíséreltem tiltakozni, nem használt semmit. A századoson a jóakarat meglátszott, nem tehetett mást, ragaszkodnia kellett a kiürítéshez. Nem volt más választásunk, Róbertvölgy gazdaságba kellett kimennünk. Éjfélkor kaptunk egy teherautót, s azzal mindnyájan, akik a kastélyban laktunk, kimentünk Róbertvölgybe, az iskolába. Noha Zalay tudta, hogy odamegyünk, mégcsak annyi tisztesség sem volt benne, hogy az iskolát befűttette volna. Sixtus maradt egyedül Előszálláson, aki a sekrestyésnél, Gálitz Péternél húzta meg magát. Ez a Róbertvölgybe szorulás pontosan egy hétig tartott. Közben azért nappal Anzelmmel be-bementünk Előszállásra, részben Sixtushoz, részben Eglesz állatorvosékhoz, hogy tájékozódjunk. Amikor az egy hét eltelt, avizót kaptunk a századostól, hogy hazamehetünk. Éjjel mentünk be az állatorvoséktól a kastélyba, a százados helyettese fogadott, aki átadta a kastélyt. Mindent úgy találtunk, ahogyan hagytuk. Az volt a sejtésünk, hogy távollétünk alatt a kastélyban Tolbuchin marsall tanyázott, a dunántúli orosz seregnek a főparancsnoka.[59]

A megszálló csapatok továbbra is úgy váltakoztak mint eddig, azzal a különbséggel, hogy közben, a január 19-i német betörés után Malinovszkij seregéből is jöttek hozzánk orosz katonák.

Január 19-én a délelőtti órákban három német, illetve magyar tank jelent meg Előszálláson, ekkor oroszok nem voltak ott. Nem bíztattak a felszabadulással; megmondták, hogy Enying körül van a mi csa-

[59] E feltételezést megnyugtatóan tisztázni nem sikerült.

patunk, de semmi remény sincs a felszabadításra,[60] tehát maradjunk nyugodtan. Pedig most kínálkozott a legjobb alkalom, ti. a dunaföldvári ideiglenes hidat egy jégzajlás teljesen elvitte, úgyhogy a Dunán többé nem lehetett közlekedni. Az oroszok Dunaföldváron kétségbe voltak esve, onnét autóik Németkér felé menekültek Előszálláson keresztül. Az [előszállási] uradalom északi részébe a németek behatoltak, de csak két napig tudták magukat tartani, vissza kellett vonulniuk.

Március 15-én az esti órákban megjelent nálunk egy orosz százados, Nagy György kiskarácsonyi gőzekés kíséretében azzal, hogy készüljek, mert le vagyok tartóztatva és elvisznek. Tényleg az autóba kellett ülnöm, és velük mennem Kiskarácsonyba, ahol akkor már Weiter Károly intézőnk is le volt tartóztatva. Még éjjel tovább mentünk Szilfamajoron keresztül Sárbogárdra, ahol egy pincébe helyeztek el, illetve dobtak be. Innét aztán rövidesen ugyancsak egy teherautóval Előszálláson keresztül mentünk Lovasberénybe, ahonnét irányították a fehérvári harcokat. Itt is kihallgattak bennünket, az őrnagy el akart bocsátani, azonban egy főhadnagy ezt megakadályozta. Innét aztán, másnap Budapesten és Pesterzsébeten keresztül vittek a Pest megyei Ócsára. Itt volt az orosz katonai detektív osztály központja. Itt feketevasárnapra,[61] tehát másnapra kértem misézési engedélyt, de katonai okok miatt nem kaptam meg. Itt elhelyeztek egy kisgazda konyhából nyíló szobájába, ahol széna volt a fekhelyünk. Vasárnap kint járván a kertben, mi több szénát is vittünk be, hogy jobb legyen a fekhelyünk. Másnap, hétfőn 10-kor kezdődött a kihallgatásom, tartott az ebédidő megszakításával este 11-ig. Egy főhadnagy hallgatott ki, a tolmács a helybeli igazgató-tanító volt. A főhadnagy rendkívül előzékeny és udvarias volt, kihallgatásomról gyönyörű jegyzőkönyvet vett fel, szívesen írtam alá, és kértem a jegyzőkönyvből egy példányt. Sajnos, nem tudott adni. A konyhán lévő oroszok is igen előzékenyek voltak velünk szemben, nemcsak cigarettával láttak el, hanem a konyhamester megvárt este 11-ig a vacsorával. Simonnak hívták, Voronyszkből való volt, szerinte az egész családját kiirtották a németek.

Másnap Weitert hallgatták ki, az ő kihallgatása sokkal rövidebb volt, tolmácsa egy komisz fölvidéki hölgy volt. Szerdán újból rám került a sor, ti. én hétfőn bejelentettem, hogy a bennünket letartóztató százados kinyitotta a kasszánkat is, onnét vett ki dolgokat, és a plébánosunk kézitáskáját, amiben a legszükségesebb dolgai voltak, szintén elvitte. Erről is vétetett föl jegyzőkönyvet a főhadnagy és megnyugtatott, intézkedni fog, hogy a százados mindent adjon vissza, amit elvitt, mert az elvitelhez nem volt joga.

Csütörtökön[62] elhagytuk Ócsát, Csepel szigetén keresztül, Budafok–Hárosnál hadihídon mentünk át a Dunán, és mentünk újból Lovasberénybe. Ide, az esti órákban érkeztünk meg, s ekkor először a főhadnagy, s utána az őrnagy jött be hozzánk, és közölte velünk, hogy mindketten szabadok vagyunk, reggel hazamehettünk. Itt megtudtuk azt is, hogy Székesfehérvár újból elesett,[63] illetve az oroszok kezére került. Másnap orosz autó hozott bennünket Martonvásárra, s mivel ott Ercsi felé nem kaptunk járművet, neki indultunk gyalog, és úgy mentünk az ercsi vasútállomásra. Innét aztán mozdony elejére ülve mentünk Pusztaszabolcson keresztül Szolgaegyházára, illetve Szilfamajorba. Mivel innét nem kaptunk tovább vonatot, nekiindultunk gyalog és keresztülvágva a nagylóki határt, a legrövidebb úton siettünk Kiskarácsonyba, ahová a déli órákban meg is érkeztünk. Ez március 24-e volt.

Itt tudtuk meg aztán, hogy voltaképpen miért is tartóztattak le. Az a hitvány százados meg akarta kaparintani Pipit, a Weiter feleségét, de rosszul járt, ti. Weiteréknél volt egy idősebb orosz hadnagy. Ez látta a százados szándékát, és egy pillanatra sem hagyta magára Weiternét, egyenesen ráült a szoknyájára, és másnap átvitte más kerületbe.

60 Felszabadítás alatt a szerző a német–magyar haderő Előszállásra történő visszatérését értette.
61 1945. március 18.
62 1945. március 22.
63 Székesfehérvár 1945. március 22-én került az oroszok kezébe.

Ez nap a délutáni órákban érkeztem Előszállásra. Az uradalom területéről az oroszok teljesen kivonultak, csak egy ezredes maradt ott adjunktusával. Velem szemben ez is szépen viselkedett. Az orosz parancsnokság Dunaföldváron volt. Március 27-én bementem ehhez a parancsnokhoz, aki igen előzékenyen fogadott, és átadta a debreceni kormány földbirtok-rendeletét. Én a rendeletet áttanulmányoztam, és Anzelmmel együtt április 5-én fölmentem Budapestre. Orosz autókkal mentünk fel. Magammal vittem a földbirtokreformra vonatkozó memorandumomat, és megkértem Teleki Géza kultuszminisztert, hogy memorandumaimat adja át Miklós Béla miniszterelenöknek és Faragho Gábor közellátási miniszternek.

Pestről hazajövet megalakítottuk az ún. földosztó bizottságokat. Az előszállásiba egyhangúlag beválasztattam. A munkát meg is kezdtük. Azon voltam, hogy az összes földet lehetőleg a helybeli cselédeim, munkásaim és a szőlőhegyi lakosok kapják meg. A cselédség a legszigorúbb parancsomra volt hajlandó földért jelentkezni, de jelentkeznie kellett mindenkinek, ti. amíg Pesten jártam, voltak az egyes kerületekben budapesti kommunisták, és ezek akarták a cselédséget fölizgatni a földosztásra. A cselédség azonban mindenünnét azzal szórta ki őket: menjenek csak innét, majd megmondja nekik a jószágkormányzójuk, mit csináljanak, és ők azt fogják csinálni. Herczegfalván is az előszállásihoz hasonló mederben folyt a tárgyalás. Meglátogattam ezt a bizottságot is, hogy miként dolgoznak. Az előszállási tárgyalást csaknem teljesen befejeztük, amikor hívatott a földvári orosz parancsnok. Egy-két Budapestről idevetődött kommunistának nem tetszett, hogy én irányítom a földosztást, ők akartak ebből maguknak érdemet szerezni, így följelentettek a földvári orosz parancsnoknak, aki tisztán látta ezeknek a csirkefogóknak a céljait, és arra kért, hogy vonuljak vissza a földosztástól, bár látta, hogy én a nép javára dolgozom. Hazamenve Földvárról, már várt a sárbogárdi járás megbízottja, egy orosz katonával és azzal, hogy Sárbogárdra kell mennem, és az ottani parancsnoknál jelentkeznem. Nem tudtam mit tenni, tény az, hogy beszállítottak Sárbogárdra, ahol az orosz parancsnok sem tudott velem mit kezdeni, s erre bevittek Székesfehérvárra, és a Sár utcai katonai börtönben helyeztek el. A börtön parancsnoka Urfi nevű százados volt, aki aztán kiküldte az embereit az uradalomba, hogy ott nyomozzanak utánam. Nem találtak semmit, így aztán egy hónap múlva az ottani [székesfehérvári] rendházunkban lettem házőrizetes.

Itt azonnal hozzáfogtam a leégett templomunk rendbehozatalához.[64] Meghívtam Előszállásról Molnár János ácsmesteremet, vele átbeszéltem a templom átfedését. Tudtuk azt, hogy a befödéshez és helyrehozatalhoz szükséges anyag megvan Előszálláson. Azokat Előszállásról meg is hozattuk, és a templom tetőzetét rövidesen rendbe is tettük. A templomot Előszállásról hozatott eternittel födtük át. A rendház átfödéséhez cserépanyagunk nem volt, így ott csak a megmaradt cserepet egyengettük el. Ezeket a munkálatokat be is fejeztem, amikor június 24-én megkaptam az engedélyt Székesfehérvár elhagyására azzal, hogy Előszállásra egyelőre nem mehetek, onnét ki vagyok tiltva.

Dózsa Márton, az előző években volt számvevőm, amint értesült elfogatásomról, azonnal sietett Fehérváron keresztül Előszállásra, hogy ott kézbe vegye a dolgokat. Fehérvárott csak cédulaváltással tudtunk érintkezni. Engem megnyugtatott Márton lemenetele, ismertem lelkiismeretességét, fáradhatatlan munkaszeretetét és rendünkért való gondoskodását. Tudtam, ha ő áll Előszálláson a dolgok élére, megment a rendnek minden megmenthetőt, ami így is következett be.

A fehérvári építési munkálatokat is csak a vele való érintkezés és mindenben rendelkezésemre állása révén tudtam elvégeztetni. Amikor készen lettünk a fehérvári javításokkal, mindenki, még Urfi is bámult, hogyan tudtuk ezeket ily gyorsan megcsinálni. Előszálláson Márton kezelése alatt maradt egy major, 240 hold föld a plébániai földdel együtt, és később még a Hajdúdorogi görög kat. püspökség és káptalan Előszálláson kivett 100–100 holdja, mint csereterület.

Az oroszok elvittek az uradalomból: 622 lovat, 1000 ökröt, 1000 tarka tehenet, 350 magyar gulyabeli

64 A ciszterciták székesfehérvári templomáról és rendházáról van szó.

állatot, 1400 növendék marhát, 8000 db sertést, közöttük 3000 db hízót és 8200 db birkát, a magtárból pedig mintegy 480 vagon különféle terményt: búzát, rozsot, borsót, babot stb.

Zagyvay Kamill számvevő lefogatásom előtt elhagyta Előszállást, így az 1943–1944. gazdasági évet Mártonnak kellett lezárnia. Márton azután Anzelmmel és Sixtussal mindent elkövettek, hogy minél többet tudjanak megmenteni [az uradalmi vagyonból], és rajtam is segítsenek, hogy a fogságból minél előbb szabaduljak.

* * *

Ezzel az én előszállási harminc éves működésem be is fejeződött. Megszűnt az előszállási uradalom is, amelynek gazdasági és szociális fejlesztésén oly sokat dolgoztam, és az ottani munkámon annyira rajt volt a Mindenható áldása, hogy az uradalom fejlődése mellett minden rendi pénzügyi problémát is meg tudtunk oldani. Voltaképpen zárhatnám is az előszállási működésemre vonatkozó följegyzéseimet. Azonban úgy gondolom, hogy az ottani életemmel és működésemmel kapcsolatosak némileg még a lenti, inkább személyes jellegű élményeim, amelyek – talán rendi szempontból sem egészen közömbösek teljesen, s így – megérdemlik, hogy azokat is papírra vessem:

1940. szeptember közepén meghívott gróf Teleki Pál miniszterelnök, és fölhívott arra, vállaljam a földművelésügyi minisztérium vezetését. Három napi gondolkodási időt kértem, s ennek elteltével közöltem a miniszterelnök úrral, hogy bármily megtisztelőnek tartom is a miniszteri tárca felajánlását, mint szerzetespapnak azt elvállalnom nem szabad. Teleki megértette álláspontomat, s tudomásul vette kitérő válaszomat. Bár én a miniszterségre Konkoly Thege Sándort, az OMGE főtitkárát javasoltam, ő báró Bánffy Dániel, erdélyi földbirtokost nevezte ki miniszternek, gróf Teleki Mihály helyett.

Teleki miniszterssége alatt hozattuk meg a „Legkisebb munkabért megállapító" törvényt. A törvény meghozatalát én iniciáltam és készítettem is elő. Összegyűjtöttem 64 nagy- és középbirtok cselédfizetését: a legnagyobb cselédbért Weiss Mannfréd derekegyházi luxus-birtoka fizette, azután jött az előszállási uradalom. A zsidó bérleti birtokok közül egyik-másik csak a felét fizette annak, amit mi fizettünk. A helyzet tehát tarthatatlan volt. A törvényt meg kellett hozni. Darányi Kálmán miniszterssége alatt iniciáltam a Mezőgazdasági Munkások és Cselédek Öregségi és Rokkantsági törvényt. Ez 60 éves munkásnál és 40 évet szolgált cselédnél évi 6 q búzával volt egyenértékű, én 12 q búza mellett voltam, azonban Darányit politikai okokból nem tudtam erre rávenni. A mi kiöregedett cselédeink kapták ezen javadalmon kívül az uradalom által eddig is adott ún. kegydíjat, évi 2,5 q búzát, 2,5 q rozsot és 600 négyszögöl tengeri földet.

Fejér vármegye 1939-ben egyhangú szavazással beküldött a felsőházba. A felsőházban az 1940. IV. törvénynek, a földbirtokreform törvénynek vezérszónoka voltam. Közel egy és fél órás beszédben ismertettem ezt a nemzeti szempontból oly fontos kérdést, és az 500–1000 holdas birtokok meghagyása mellett, s a birtokreform fokozatos végrehajtása mellett foglaltam állást.

1940 júniusában jártam Olaszországban, és ott megnéztem a Mussolini által létesített Littoriát, Róma közvetlen közelében. Már ekkor erősen érdekelt a telepítés, és 1941-ben magam is megkezdtem a telepítést az uradalomból kihasított 5665 kat. holddal – Apátszállás telepes községgel.

1941-ben Bajorországot jártam be, mint Külkereskedelmi Hivatal elnöke, hogy ott tanulmányozzam a bajor kisgazdaságok üzemét és berendezését, továbbá az ún. Erbhofot. Ez az utóbbi magyarázza meg a német [nép] egészséges fejlődését. Amíg nálunk egyetlen faluról való államtitkárt, főispánt sem találtam, és alispánt vagy miniszteri tanácsost is csak elvétve, ti. ezek a magas hivatalok mind grófokkal vagy tönkrement dzsentri ivadékokkal voltak betöltve, addig Bajorországban a falusi származásúak voltak a vezetők, de így volt ez egész Németországban. Az Erbhof lényege az, hogy az 50–100 hektáros kisgazdaság nem osztható föl. Azt mindig egyetlen gyerek örökli, és gazdálkodik rajta. Azonban kötelessége, akárhány gyerek is van, gondoskodni a birtok jövedelméből a többi gyerek kiképeztetéséről hivatalnoki, ipari és

kereskedői pályán. Ha a többi gyerek közül valamelyik nem kap megfelelő kiképzést, hazamegy a birtokra, és ott él a birtokon, illetve a birtokot kezelő testvér nyakán, de a birtok kezelésébe beleszólása nincs. Ez a rendszer magyarázza meg azt is, hogy míg nálunk a lakosság 7–8%-a zsidó, addig Németországban alig éri el a 0,7%-ot. Ott a kereskedelem is, az ipar is német kézben van. Ezt nekem Fridrichshafenben, a Bódeni-tó partján egy német államtitkár magyarázta meg. Ez adta meg nekem azt a gondolatot, hogy 1941-ben 140 688 pengővel a cselédgyerekek kitaníttatására alapítványt létesítsünk.

1942-ben Thüringiát jártuk be. Gyönyörű legelőgazdálkodás. Dominál a szarvasmarha tenyésztés és a juhászat. Népe rendkívül szorgalmas. A község intelligenciája együtt él a néppel. Egyik községben elővezettettük a tenyész szarvasmarhákat, az első bikát vezette a tanítókisasszony, a másodikat a postáskisasszony és így tovább. A thüringiai utat Eisenachban, Thüringia fővárosában fejeztük be, és itt felmentünk a közeli Wartburg-várába is. Ez volt magyarországi Szent Erzsébet, illetve a férje, Thüringiai Lajos vára, akinek a szentföldi harcokban való eleste után Szent Erzsébet Wartburg-várába ment, és ott is halt meg. Amikor megnéztük Wartburg-várát, Szent Erzsébet életének semmi nyomát sem találtuk, hiszen ezen a vidéken dolgozott legerősebben Luther Márton, a vár képtárában is megvan egy festménye, Bóra Katalinnal együtt vannak lefestve. Thüringiából Berlinbe vitt az utunk, amely akkor már a bombáktól igen sokat szenvedett. Mi is siettünk hazafelé. Ezek az idők nehezek voltak. November elején jártuk be Thüringiát, úgyszólván csak asszonyok voltak odahaza, de azért el volt végezve minden munka, a cukorrépa kiszedve, a földje fölszántva. Egy bámulatosan szorgalmas és minden tiszteletet megérdemlő nép.

Az előszállási életemmel kapcsolatban meg kell említenem azt is, hogy a gazdálkodás felső irányításán kívül teljesen kezemben tartottam a termények értékesítésén kívül az igásökrök pótlását, és a hízlalásra alkalmas tinók beszerzését. Arra törekedtem, hogy igásökreink, 1000 db lehetőleg magyar fehérökrök legyenek. Ezeknek a beszerzése Erdély elszakadása után nem volt könnyű. Bejártam részint autóval, részint vonattal, úgyszólván az egész országot. Százával vettem meg részint az Erdélyből becsempészett magyar tinókat, részint a felszámolt bérleteken felszabadult gulyákat. Így megfordultam a Szamos menti Csengeren, azután Vállajon, Debrecenben pedig évenkint többször is voltam, hogy Hortobágyról származó tinókat vásároljak. Ezekre az utakra gazdatisztet nem vittem magammal, mindig egy bernátkúti kitűnő béresem kísért el, aki sokat segített az állatok kiválogatásában, de fontos volt különösen, hogy ő aztán felfogadott kísérőkkel együtt, a megvásárolt falkát lábon hazahajtotta. Ha fáradtságosak is voltak ezek az utak, mindent megért, rendkívül sokat tanultam, és sok pénzt megtakarítottam.

Meglátogattam a nevezetesebb gazdaságokat, illetve uradalmakat, s azok vezetőivel fönntartottam a jó viszonyt. Többször megfordultam az Előszállással közel egyforma nagyságú, de sokkal értékesebb mezőhegyesi állami birtokon, annak jövedelmével összehasonlítottam Előszállás jövedelmét, s nagyon megnyugtató volt reám nézve, hogy Előszállás volt fölényben.

Pannonhalma, 1959. április hó.

*Az előszállási uradalom zárszámadási eredményei az 1920/1921–1943/1944. években**

Gazdasági év	VAGYON év elején	VAGYON év végén	PÉNZSZÁMADÁS + gyar. – apad.	PÉNZSZÁMADÁS Bevétel	PÉNZSZÁMADÁS Kiadás	Többlet	Tiszta jövedelem	JÖVEDELEM-FÖLHASZNÁLÁS bent maradórész	JÖVEDELEM-FÖLHASZNÁLÁS központi pénztár brutto	JÖVEDELEM-FÖLHASZNÁLÁS központi pénztár fenntart.	Intézm. fejl.	Patron	Segélyek	Érdekeltségek
1920/1921	664149	660426	–3723	40875	25073	15802	12079	450	10981	10645		648		394
1921/1922	1333558	1353693	20135	102258	61736	40522	60657	28305	31384	31384		968		
1922/1923	9397775	9569729	171954	668421	419581	248840	420794	246472	168922	168922		5400		
1923/1924	99973851	104483990	4510139	14154145	7981693	6172452	10682591	6670787	13872310	3453502	418808	139494		
1924/1925	227216135	224941791	–2274344	31123153	18167039	12956114	10681770	2588036	7901276	7901276		192458		
1925/1926	216726560	219546974	2820414	34200000	21392413	12807587	15628001	5302265	10113529	8113529	2000000	212207		
1926/1927	233624191	235568998	1944807	32251079	20408783	11842296	13787103	4706416	8892942	8892942		187745		
1927/1928	18866061	18782192	–83869	3289852	1990180	1299672	1215803	199184	998525	663000	335525	18094		
1928/1929	18587220	19028824	441604	2930141	2047028	883113	1324717	291627	1001475	698000	303475	31615		
1929/1930	20073312	20170255	96943	4362105	2897014	1465091	1562034	96944	1449960	749668	700292	15130		
1930/1931	19351245	19703658	352413	3369275	2486488	882787	1235200	295326	922842	733302	189540	17032		
1931/1932	19703658	19268238	–435420	3068007	2110485	957522	522102	–194281	703579	616067		12804	87512	
1932/1933	19268238	19044136	–224102	3575331	2313292	1262039	1037937	–215048	1243931	660915	583016	9054		
1933/1934	17856226	17807597	–48629	2593895	1548132	1045727	997098	–99620	1088387	625650	462737	8331		
1934/1935	17679274	17579471	–99803	2617875	1685813	932062	832259	173616	644562	619562	25000	14081		
1935/1936	18649604	18625594	–24010	2134824	1391477	743347	719337	–183098	888702	599082	274300	13733		15320
1936/1937	18625594	18464908	–160686	3109840	1797584	1312256	1151570	389429	707858	554808	119270	54283		33780
1937/1938	19497197	19536293	39096	3697526	2362358	1335168	1374264	75807	1119943	615198	504745	178514		
1938/1939	19581914	19691136	109222	3811554	2286820	1524734	1633956	397253	1218978	706443	463335	17725	49200	
1939/1940	20198036	20277706	79670	4392853	2701738	1691115	1770785	113680	1630143	832875	305180	26962	65081	427007
1940/1941	21405607	21064288	–341319	5872564	3709218	2163346	1822027	–1134892	2932281	869225	636638	24638	25755	1400663
1941/1942	23566372	22272909	–593463	8346920	4970040	3376880	2783417	1092371	1675519	1220147	193813	33527	243559	
1942/1943	21934503	22443137	508634	8797606	6169513	2628093	3186727	1368360	1738272	1409392	186902	30095	76175	65803
1943/1944	28174352	28757667	583315	12905752	8369051	4536701	5120016	1572665	3470828	2296227	610000	76523		564601
Összesen:			199596			28039653	28239249	4239323	23417785	14469561	5893768	582141	547282	2507174
Évi átlag:							1661132		1377517	851150		34238		

**Megjegyzések a táblázatos kimutatáshoz*

- Az 1920–1921., 1926–1927. gazdasági évek adatai megszorzandók 1000-rel. Erre az időre esik az infláció.
- Az 1927–1928., 1943/1944. gazdasági év adatai közelítik meg a valóságot. A földtőke mindenütt a kataszteri korona 30-szorosa.
- A simontornyai gazdaság csak az 1937–1938. gazdasági év zárásába került be 12. kerületként, addig külön zárása van, s ezek az adatok itt nem szerepelnek.
- A mezei vasút csak 1937–1938. gazdasági évben jön be az értékleírásos gépek közé, addig külön szerepel, értékleírás nélkül.
- Az 1933–1934. és 1934–1935. gazdasági években a pénzmaradványok a tőkében nem szerepelnek. A pénzmaradványok különbözete a vagyonváltozásnál ugrott ki.
- 1941–1942. gazdasági évben úgy az állatok, mint a leltáriák teljesen újraértékeltettek. Dózsa Márton lett a számvevő.
- 1942–1943. gazdasági évben a telepítésre leadott 5665 kat. hold értéke elesik a földtőkéből, ez magyarázza a nagy tőkecsökkenést.
- Az 1943–1944. gazdasági évben bejön a Nagyvenyimi Olajgyár értékileg is, jövedelmileg is.
- Az épülettőke 2,5 millió [pengő] körül mozog, az értékleírásos gépek pedig a mezei vasút nélkül 500 000 P körüliek. Az épületeknél az évi értékleírás 50%-a nyugodtan elhagyható lett volna. Az átfödések és tetőszerkezet-átjavítások sohasem számoltattak el vagyongyarapodásként. Minden fazsindelyes épületet átfödtünk eternittel vagy cementlappal. Cementlapgyártásra gépezetünk volt, azokat magunk csináltuk. Az értékleírásos gépek a gépműhelyben minden évben teljesen átjavíttattak, úgyhogy itt igazában értékleírást nem lett volna szabad számolni. Ez a két tétel erősen befolyásolja a tőkék változását. Az itt szereplő értéknövekedés az 1927–1928, 1943–1944. években nyugodtan vehető a 199 596 P vagyongyarapodás helyett 900 000–1 millió pengőre. Ha ezekre is figyelemmel vagyunk, a tiszta jövedelem kétszerese a rendi fönntartásra fordított összegeknek.
- 1943–1944. gazdasági évben újraértékeltettek az állatok, innét az élőleltár jelentős változása 5 815 000 pengőről 10 897 000 pengőre. Ugyancsak újraértékeltettek a kisebb gépek is, a változás 444 000-ről 1 045 ezerre.
- A kat. holdankénti tiszta jövedelem búzában — ha a búza középárát a szóban lévő 17 évben 20 pengőben vesszük föl — 291 kg búza, a szántó kat. holdankinti tiszta jövedelem pedig 415 kg búza. Ilyen nagy birtokoknál az évi bér 110–120 kg búza szokott lenni.

Budapest, 1958. szeptember 8-án

H. Kovács Gyula

KRÓNIKA

FÉL EDIT

1910–1988

A magyar néprajztudomány kiváló egyénisége, akinek munkássága sok vonatkozásban kapcsolódik az agráretnográfián keresztül a gazdaságtörténethez. Kiskőrösön született és kívánságának megfelelően ott is helyezték örök nyugalomra a református egyház szertartása szerint, amelynek egész életében töretlen és következetes híve volt.

A szegedi egyetemen tanult német–francia szakon és hallgatott néprajzot, amit ott *Schwarz Elemér*, elsősorban német vonatkozásaiban adott elő, de hallgatta az itt elhangzó más néprajzi előadásokat is. 1935-ben doktorált (Harta néprajza. Bp. 1935.) *Györffy István*nál és Budapesten a Néprajzi Múzeumban, ebben az évben kezdte meg működését. Tanítói közül különösen *Bátky Zsigmond*ra és *Györffy István*ra emlékezett mindig nagy szeretettel. Az utóbbi átadta neki az addig általa kezelt Textil-gyűjteményt, amely Fél Edit több mint 30 éves szolgálata alatt a Múzeum legrendezettebb és legjobban áttekinthető gyűjteményévé vált, amelynek jelentős részét saját maga gyűjtötte a tárgyak funkciója, társadalmi meghatározottsága iránt érzékeny szemlélettel. Az intézmény munkájában osztályvezetőként, főigazgatóhelyettesként és tudományos főmunkatársként vett részt 1970-ben történt nyugdíjaztatásáig. Segítségével a néprajzi muzeológusok egész sora sajátította el a legkorszerűbb, külföldi tapasztalatokra is támaszkodó (Franciaország, Svájc) muzeológiát. 1947-ben egyetemi magántanár (egy félévig elő is ad az akkori Pázmány-egyetemen), 1957-ben a néprajz kandidátusa. 1944–1948 között szerkesztette a Magyar Néprajzi Társaság központi folyóiratát: az Ethnographiát.

Fél Edit irodalmi munkássága rendkívül sokrétű. A magyar néprajz számára alapvetőek azok a könyvei, tanulmányai, módszertani útmutatói, amelyeket a magyar népművészettel, elsősorban a népviselettel, hímzéssel, szőttessel kapcsolatban adott ki. Az alábbiakban csak azokra utalok, amelyek az agrártörténettel is közvetlen kapcsolatban állnak.

A paraszt-társadalom belső szerkezetének tudós ismerője, amely már korai munkásságában is meglátszik. A Kis-Alföldön végzett ilyen jellegű kutatásokat (A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson. Érsekújvár 1944.; Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. Érsekújvár 1944.), amelynek középpontjában elsősorban a parasztcsaládok hagyományos gazdálkodása áll olyan területről, amelyről korábban jóformán semmi ismerettel sem rendelkeztünk. Társadalom-néprajzi ismereteit külföldi útjai során elmélyítette és így írta meg azt a kutatási helyzetfelmérést, amelyet igaztalan támadások is értek, de melyhez minden kutató fordul, ha a paraszti társadalom kérdésével kíván foglalkozni (A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp. 1948.). Ez a kérdés kutatásának később is csomópontja maradt. Úttörő kutatásokat végzett például a nagycsaládok felbomlási folyamataira, átmeneti formáira, a bukovinai székelyeknél fennmaradt nemzetségi szervezetre (pl. Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. Néprajzi Közlemények IV. 1–2. 70–114; Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. Uo. 3–17.).

Fél Edit egyik legnagyobb erénye az egységben való látás, amelyet így fogalmazott meg: „... a népi élet egyes jelenségeit ne önálló, szétesö részekként állítsuk be, hanem az egyes jelenségek szerves összetartozását hangsúlyozva, szorosan összetartozó egészként" (Kocs 1936-ban. Bp. 1941. 223). Ezt a könyvét ahhoz a nagyszabású kutatáshoz kapcsolódva írta, amelyet a Magyar Közigazgatástudományi Intézet *Magyary Zoltán* irányításával végzett. Könyve a jelen állapotok objektív rögzítésére törekedett, vizsgálta a falu vagyoni-társadalmi rétegződését is, úttörő módon vagyonleltárak, felszerelés leltárak felvételével. Sajnos, módszereit nem vagy csak kevesen követték.

Azt hiszem, hogy ebből sarjadt ki az a hatalmas és ma már az egész világon ismert munka, amelyet *Fél Edit Hofer Tamás*sal valósított meg és amit általában Átányi monográfiának szoktunk nevezni. Erről így vallanak a szerzők: „A Heves megyei Átány-községet hosszas előtanulmányok után választottuk kísérleti állomásul 1951-ben, olyan gyűjtési tervvel, mely a kultúra teljes egészére kiterjed, s mely újfajta elemzésekkel új összefüggéseket kíván feltárni. A közvetlen feladat egyrészt egy községmonográfia elkészítése volt, másrészt a teljes tárgyi felszerelés Múzeumba gyűjtése." Szorosabban a paraszti gazdálkodás terén az „új összefüggések" azt jelentették, hogy vizsgálták a paraszti háztartások, gazdaságok irányításának helyi fogalomrendszerét, a termés, az élelmiszer, takarmány, munkaerő beosztását, a gazdálkodás mindennapos tevékenységeiben a családon belüli és családon kívüli személyes kapcsolatok működését, az elemi munkaszervezetek kialakulását, az idővel való gazdálkodást. A rendkívül széles körű külföldi tapasztalatok felmérése után olyan magas mércét állítottak maguk elé a munkatársak, mint még — nyugodtan állíthatom — a világon senki. A megismerés a jelenből indult ki, de visszafele igyekezett legalább száz évet felölelni nemcsak az emberi áttételes emlékezet, hanem a megmaradt tárgyak segítségével.

Az eddigi tárgy-gyűjtések, tárgyleírások legfeljebb egy-egy településhez kötötték a munkaeszközöket. Az átányi-munkaeszköz monográfia ezen túl jellemezte a munkaeszközök helyét különböző gazdasági üzemek felszerelésében. Erről így vallanak: „... külön fejezetet kapott a kutatásban az ‚igásemberek' felszerelése, szemben az igaerő nélkül működő úgynevezett ‚gyalogemberek' szerszámkészletével s illő hely jutott mindkét kategória számos alcsoportjának. Különös gonddal gyűjtöttük a különféle szolgálatú egykori cselédemberek, részesaratók, napszámosok eszközeit, igyekeztünk képet rajzolni az 1945-ben földhözjutott ‚újgazdák' felszereléséről, számba vettük egy-egy huzamosan tartó, vagy időszakos foglalkozási ág, specialista tevékenység — így a dohánykertészek, kupecek, fuvarosok, ‚csépesemberek', pásztorok, kerülők, summások, famunkához értő fúró-faragók szerszámait is". Az egyes eszközök leírásabemutatása kiterjedt a szerszámokhoz kapcsolódó munkatapasztalatokra, anyagismeretre, a beszerzés, javítás, kölcsönzés stb. viszonylataira, az eszközök várható életkorára, munkában való produktivitására. A fenti és további szempontok ezt a munkát az agrártörténeti kutatások számára is alapvető forrássá teszik [A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. Ethnographia LXXI (1961), 487–531].

Ezt érezte át a Magyar Történelmi Társulat, amikor 1962. november 21-én *Szabó István* elnökletével vitaülést rendezett. A kérdés voltaképpen az volt, hogy egy néprajzi „esettanulmány", egy néprajzi „lágy" módszerekkel végzett kutatás mivel járulhat hozzá országos agrártörténeti folyamatok megértéséhez. A szerzők olyan példákat hoztak fel, mint az eszközváltásnak, pl. a cséplőgép, az új eketípusok bejövetelének a munkaszervezetre és végső soron a családszervezetre gyakorolt hatása. A korreferálók teljes elismeréssel szóltak a munka agrártörténeti értékéről. *Wellmann Imre* szerint „egészen egyedülálló vállalkozás" és „nemcsak a magyar, az európai tudományos életnek is eseménye lesz". *Balogh István* úgy vélte: „A történeti kutatás számára pedig a többi néprajzi kiadványoktól eltérően szinte egzaktan pontos módszere következtében nyújt már ma is és a jövőben még inkább forrásértékű adatokat" [Vita a néprajztudomány és az agrártörténet együttműködéséről. Agrártörténeti Szemle V (1962), 558–576]. Mindenki várta a kötetek megjelenését, de kicsinyes gáncsoskodásból, megnemértésből azok itthon magyarul ma sem hozzáférhetőek.

Ezzel szemben három hatalmas kötet angol, illetve német nyelven megjelent, mert módszere és tartalma egyaránt az egész világ szakembereinek érdeklődésére számot tartott (Proper Peasants. Chicago 1969.; Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Göttingen 1972.; Geräte der Átányer Bauer Kopenhagen–Budapest 1974.). Itthon csupán néhány tanulmány és nagyobb részlet jelent meg, az is adatközlő kiadványban, vagyis csak néprajzi szakemberek számára elérhető helyen [Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények VI(1961), 1–220; Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Uo. XII(1967), 1–170]. Manapság az átányi monográfiát jobban ismerik külföldön, mint itthon.

A harmadik kötet előszavában *Axel Steensberg*, az európai munkaeszközkutatás legnagyobb egyénisége így nyilatkozott: „*Fél Edit* és *Hofer Tamás* átányi parasztokról írt könyve a körülmények, az eszközök és munkamódjuk mélyen szántó analízise, a legjobb, amit az európai etnológiai irodalom eddig teljesített. Ezért ez a könyv olyan nagy jelentőségű, hogy az európai etnológiai kutatás területén a legfényesebb csillagnak tekinthetjük." Egy 1988-ban Berlinben megjelent német kézkönyv az átányi hármas monográfiát a legkülönbözőbb oldalról értékeli és megállapítja, hogy az „iparosítás előtti paraszti gazdálkodás bemutatásának legjobb kézkönyve" (*W. Brednich*: Grundriss der Volkskunde 130, 223). Nagyon fájt *Fél Edit*nek – és teljes joggal –, hogy nagyszerű munkájuk itthon nem talált sem kiadásra, sem szélesebb körű elismerésre.

Mezőkövesdet nála senki jobban nem ismerte és ez tükröződik irodalmi munkásságában. Egy summás asszony életét örökítette meg annak visszaemlékezései segítségével, olyan belső részleteket is feltárva, amit csak Neki mondtak el adatközlői, sajnos ez csak franciául olvasható (Le vinaigre et le fiel. Párizs–Budapest 1983. *Hofer Tamás* közreműködésével). Élete utolsó évében dolgozott az átányi paraszt életrajzokon, de ennek végső elrendezése és kiadása már másra maradt.

Egy gazdag, tartalmas, rengeteg új kezdeményezéssel telé életből alig mondtam el valamit, de azt mégis meg kell említenem, hogy akin csak tudott segített. Nemcsak tudományos tanácsadásban, hanem az élet mindennapos gondjaiban is. Így alakult ki körülötte időről időre változva néhány főből álló kisebb csoport, mely sokat köszönhetett neki. A legutóbbi három-négy fiatal néprajzkutató generáció eltávozásával támasz nélkül maradt és bár az utóbbi évtizedekben alig-alig láthattuk, mégis betölthetetlennek látszó űrt hagyott maga után.

Balassa Iván

SZEMLE

KISS LAJOS EMLÉKKÖNYV

Szerkesztette: Dömötör János és Tárkány Szűcs Ernő.
Kiss Lajos születésének századik évfordulójára kiadta Hódmezővásárhely Városi Tanácsa.
Hódmezővásárhely, 1983. 442. o.

A néprajzi és történeti kutatásokban korábban igen nagy szerepet játszott a nemzeti fenomenológia kutatása. Az alföldi mezővárosok és azok kettős, megosztott települések vizsgálata is ebből a szempontból volt jelentős. A jelen korban is igen erős azonban az Alföld és parasztsága iránti érdeklődés. Ennek oka abban kereshető, hogy a magyarországi fejlődésben megjelent az Alföld modernizációja, és ennek következtében a történészek és néprajzosok figyelme még fokozottabban irányul e terület múltjának vizsgálata felé.

Az alföldi mezővárosok történetében a szabad paraszti fejlődés, s a faluközösségi intézmények fennmaradása sokáig megfigyelhető volt. Ezt dokumentálja a Kiss Lajos Emlékkönyv is. Mindezt korábban nem ismerték fel teljes mértékben. Így Debrecen erdői esetében, a faluközösségi rendszernek megfelelően, a farészesedést állapították meg. Először a birtokolt állatok, majd pedig a XIX. századtól kezdve, a telkek négyszögöl nagysága szerint. A faluközösségi rendszer maradványaként bocskorpénz járt az erdőcsőszöknek, és ugyanakkor a faluközösségi rendszer szerint a város egyes tisztségviselőit is fával látták el. Így a prédikátorok, kántorok, professzorok és a kollégium minden egyes kamrája számára egy-egy szekér fa járt. A királyi és kamarai szervek beavatkozása következtében az okszerű erdőgazdálkodást is igyekeztek Debrecenben megvalósítani. A vágási fordulókat 50 évben határozták meg a királyi szervek, azonban a polgárok a 30 éves fordulókat próbálták tartani. Debrecen erdőgazdálkodása esetében jól láthatók a faluközösségi nyomok. Ezeket dokumentálják a Kiss Lajos Emlékkönyv kitűnő tanulmányai Tálasi Istvántól, valamint Tárkány Szűcs Ernőtől.

A kötet első tanulmányában a hódmezővásárhelyi szegénység sorsát Katona Imre mutatja be, jelezve, hogy e réteg elsősorban a feles bérlet segítségével és a város számára végzett kisipari és kézműves tevékenységből igyekezett magát eltartani, és a paraszti sorba felvergődni.

Tálasi István a török megszállás korszaka utáni recesszió maradványait mutatja ki, amelyek a XVIII–XIX. században még tovább élnek. Így a mezőgazdasági termelés és kézműipari termelés folytonosságát és az átmenő kereskedelmet is jelzi a cenzúra korszakából és az után. A tanulmányban a faluközösségi intézmények kitűnő bemutatása is sorra kerül. A közösségi legelőhasználat fűbérlet fejében létezett Hódmezővásárhelyen. A faluközösségi rendszer egyik maradványa volt, hogy 1723-tól fennálló középiskolákat a közösség tartotta el, elsősorban diákok kántálása alapján. A kántálásért nemcsak gabonát és élelmet kaptak, hanem az egyes házak még öt kéve náddal is hozzájárultak az iskola fűtéséhez. A tanulmány nemcsak a faluközösségi intézmények maradványaival foglalkozik, hanem azzal is, hogy a paraszti múlt mellett miként maradtak fenn, és alakultak ki a polgári vonások, elsősorban a város központjában. A tanyai rendszer kialakulását az idevágó magyar vizsgálatok eredményeinek megfelelően a XIX. századi gabonakonjunktúra kialakulásával jelzi.

A paraszti múlt jelenségeinek nagyon jellegzetes mozzanata a nagycsaládi rendszer maradványa, a hódmezővásárhelyi polgárok körében. E maradványok elemeként jelentkezik a céhes kézművesek szervezete és ezzel együtt a céhláda számára való gyűjtés a XIX. század második felében, a céhes fiatalság mulatozásai alkalmából. A paraszti múlt és a polgári mozzanatok egyik jellemző eleme, hogy a Kérők és Házasságközvetítők Egyesülete működött Hódmezővásárhelyen.

A faluközösségi intézmények rendszerét jól illusztrálja Tárkány Szűcs Ernőnek a baromgazdaságról írott tanulmánya. A baromgazdaság esetében nemcsak a faluközösségi rendszer újjáéledését figyelhetjük meg, hanem a patronímia jelenségét is. Az egyes falkákat, barmokat tulajdonosairól nevezték el és így léteztek olyan baromnevek, patronimikus nevek, mint Kardos-barom, Olajos-barom, Czigány-barom, Boros-gazdaság, Bánfi-gazdaság, Kóti-gazdaság, Kis-had-barom, Kiss-had-gazdaság, Deák-ménes, Fejeshad, Kóti ménes, Baranyi-falkája stb. Nagyon érdekes jelenség, hogy abban az esetben, ha a baromtulajdonos családok eltűntek, a baromnevek még 80–100 év után is fennmaradtak. A kihajtás rendszerét és annak bérezését a baromtartó gazdák faluközösségi módon tartották fenn. A pásztorokat pénzzel fizették és élelmezték. A gazdák, a birtokolt barmok száma szerint április 24-től Demeter napjáig, október 26-ig sorban kenyérrel látták el a pásztorokat. A juhászoknak pedig bocskorpénz járt. Ez a szolgáltatási rendszer a XIX. század végéig és a XX. század elejéig működött.

Égető Melinda szőlőművelésre vonatkozó tanulmányában, a határ felosztásának rendszerét és ebben a szőlőterületek kialakításának jelenségét írja le, a szőlőművelés középkorig visszanyúló kontinuitásával.

Ezek volnának a Kiss Lajos Emlékkönyv azon tanulmányai, amelyek az agrártörténészek számára tanulságosak.

A kötet egyik tanulsága, hogy a magyar mezővárosi fejlődést a néprajz művelőinek egyes generációi miként látják, hogy a török megjelenése előtti kontinuitás kérdése miként jelentkezik az egyes kutatók előadásában. Így Tárkány Szűcs Ernő a barom kifejezést ótörök honfoglalás kori terminusként írja le, és a hódmezővásárhelyi baromgazdaságban a honfoglalás korszakáig visszamenő kontinuitást lát. Ez azonban természetszerűleg nem áll fenn, és a török kivonulása után a baromgazdaság patronimikus rendszere spontánul kialakulhatott kontinuitás nélkül. Nagyon tanulságos Égető Melinda elemzése a szőlőművelésre vonatkozóan, amelyből láthatjuk, hogy a honfoglalásbeli kontinuitásról szó sincs, és a hódmezővásárhelyi szőlőművelésnek csak a középkorig visszanyúló maradványai vannak.

Tálasi István tanulmányában a magyar mezővárosi agrárhistória legszebb hagyományainak kontinuitását figyelhetjük meg. Mikor Hódmezővásárhely zonális rendszerét és polgári, parasztpolgári városszerkezetét mutatja be, akkor elsősorban Mendöl Tibor tanulmányára hivatkozik (Az alföldi mezővárosok morfológiája, 1933.) és jelzi, hogy a mezővárosok nem voltak tisztán paraszti beépítésű jellegűek, ugyanis a központ polgári jellegű építkezést mutat fel mind a mai napig. Ez egybevág Erdei Ferenc leírásával, elsősorban Makóra vonatkozóan.

Tagányi Zoltán

BÖKÖNYI SÁNDOR

KÖRNYEZETI ÉS KULTÚRTÖRTÉNETI HATÁSOK KÉSŐ NEOLITIKUS KÁRPÁT-MEDENCEI ÉS BALKÁNI LELŐHELYEK CSONTANYAGÁN

(Akadémiai székfoglaló 1986. január 9.) *Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 62 o.*
Értekezések – Emlékezések. Szerk.: *Tolnai Márton*

Az archeozoológiai — a régészeti ásatások állatcsont leleteinek vizsgálatával foglalkozó — kutatás napjainkra önálló tudományággá fejlődött. Része van benne az egyre modernebb ásatási technikáknak, melyek révén nagyszámú, a korszerű összehasonlító vizsgálatokra alkalmas állatmaradvány együttesek kerülnek elő. Ezek elemzése során egyre pontosabb kép alakul ki a korábbi korszakok állattartásáról, gazdálkodásáról, háziállat hasznosításáról és nem utolsósorban a háziállatok típusairól.

Bökönyi Sándor munkájában négy i. e. 4. évezredre keltezett lelőhely nagyszámú (25 és 50 ezer közti) állatcsont leletének vizsgálati eredményeit adja közre.

A lelőhelyek közül Obre II. és Poljanitza a Balkán félszigeten, Aszód-Papi földek és Herpály pedig a Kárpát-medencében található. Összehasonlító vizsgálatának fő célja a lelőhelyenkénti állattartás és vadászat kapcsolatrendszerének és fejlődésének rekonstruálása, a helyi háziasítások gazdálkodásra, állattartásra gyakorolt hatásának, mértékének megállapítása, a háziállatok hasznosítási formáinak és azok alakulásának nyomon követése, állattartási stratégiák, vágási statisztikák tárgyalása. A vadászat gazdálkodásban betöltött szerepe a négy lelőhely között különböző volt. A balkáni csontanyagban kisebb, a Kárpát-medenceiekben nagyobb a vadászott állatok aránya. Egyik oka ennek, hogy a Nagyalföldön a kedvező környezeti feltételek miatt az őstulok nagy számban élt. Háziasítása — a kifejlettek leölése és a fiatalok befogása révén — óriási méreteket öltött. A leölt állatokat a telepeken elfogyasztották, ezért a lelőhelyeken az őstulok csontok száma magasan felülmúlja még a gímszarvasokét is. A balkáni lelőhelyeken, ahol a juh és kecskére alapozott neolitikus állattartás volt a jellemző, a szarvasmarha és sertés háziasítása lassúbb méretekben ment végbe. Környezeti oka ennek, hogy a Balkán-félszigeten az őstulok kevésbé jó életteret talált, emiatt ott jóval kisebb számban tenyészett. A lelőhelyeken is előkerült egyéb vadonélő növény- és húsevő állatokat is elsősorban húsukért vadászták. A madarászat nem játszhatott fontos szerepet, az előkerült kisszámú lelet általában vadmadárból származott. Érdekes, hogy mind a négy telep vízparton terült el, mégis feltűnő a halcsontok szinte teljes hiánya. Ezt a szerző egyes vadász és pásztorkodó népek közelmúltig létező halhús fogyasztási tilalmával hozza összefüggésbe.

Mind a négy újkőkori lelőhelyen a „másodlagos" hasznosításon alapuló fejlett állattartás volt. Ehhez már nem csak élő hústartalékként tartottak állatokat, hanem maguk javára fordították azok igaerejét, tejét, gyapját stb. Szorosan kapcsolódik ez az állandó helyi háziasításokkal is, ami mind a négy lelőhelyen kimutatásra került. Eltérés csak a háziasított fajok arányában van. Így Aszódon és Herpályon nagyszabású, Obre II. és Poljanitza lelőhelyeken kisebb mértékű helyi szarvasmarha háziasítás volt. A sertés háziasítása mindkét hazai lelőhelyen létezett, de a marháétól kisebb arányban. Ezzel szemben a két balkáni telepen szinte elenyésző volt. Tehát a „másodlagos" hasznosítás egyik feltételét — a nagy állomány létszámot — eltérő mértékben, de mind a négy telepen a kereskedelem, a csere és zsákmányolás mellett helyi háziasításokkal is növelték.

Az állattartási módszerek mind a négy helyen szorosan kapcsolódtak a hasznosítással. A szerző korábbi munkáiban kimutatta, hogy a korai időszakban, amikor csak húshaszon nyerése volt a cél, a levágott

állatok a fiatal, illetve serdülő korból tevődtek össze a kifejlett tenyészanyagnak alkalmas egyedek aránya néha a 10%-ot sem érte el. A négy lelőhely vágási statisztikáinak elemzésekor megállapította, hogy a másodlagos hasznosítás előtérbe kerülése magával hozta a fiatalon vágott állatok arányának jelentős csökkenését, bizonyítva, hogy ekkor a stratégia a háziállatok hasznuk szerinti életben tartása, s csak a haszon csökkenése utáni vágása volt.

Az egyhasznú sertések korcsoportjainak aránya nem változott, fiatal korban kerültek levágásra s csak mintegy 20%-uk adta a kifejlett korú tenyészanyagot. Más a helyzet a szarvasmarha és a kiskérődzők esetében. A szarvasmarha kifejlett korban hoz hasznot (borjadzás utáni tej-haszon, igaerő). A juh már subadultus korban nyírható. Ezek értelmében a fajok hasznosítás szerinti életkora változó volt.

A szerző vizsgálata kiterjedt az állattartási stratégia további fontos tényezőire a háziállatok nemének, hím–nőstény arányának, s két nem korcsoport arányának meghatározására. Kimutatta, hogy minden faj esetében a nőstények dominálnak, a kiskérődzők eltérő adatait a nem meghatározás nehézségeivel indokolta. Kimutatta, hogy a szarvasmarha és sertés esetében a hímek nagy részét kifejlett koruk előtt ölték le (fenntartja, hogy a juh és kecske esetében a nem meghatározás problémái itt is érvényesültek). Mindezekből arra következtetett, hogy a kor állattartói tudták, hogy az állomány fenntartásához kevesebb számú hím, mint nőstény is elegendő. Kimutatta, hogy tenyésztésre zömmel subadultus korú egyedeket használtak. Ezt a mai rénszarvastenyésztők gyakorlatával magyarázza, miszerint teljesen kifejlett hímek vadságik miatt nehezen kezelhetők. A hímek ilyen értelmű szelekciója egy nem tudatos tenyészkiválasztás alapjait is jelentette. Egyes bikák fiatalkori kasztrációjára Obre II. és Poljanitza lelőhelyeken egyaránt volt példa.

A dolgozat záró részében megismerhetjük a szerző relatív húsmennyiség vizsgálati módszerét. Ennek lényege, hogy háziállatoknál alapegységül a juhot, vadonélőknél az őzet tekinti. Meghatározta, hogy egy adott faj hány juh, illetve ős súlyával egyenértékű. Vizsgálatát Obre II. lelőhely zoológiai anyagán végezte el, s kiderült hogy míg a szarvasmarha egyedszám szerint az állatok felét adja, húsmennyiség szempontjából hétszeresen múlja felül a többi háziállatot. Hasonló képet mutat az elfogyasztott őstulok mennyisége is. A másik három lelőhelyről csak előzetes, de meghökkentő eredményeket tartalmazó becslést közöl. Kiderült, hogy a hazai lelőhelyeken az elfogyasztott húsmennyiség zömét az őstulok szolgáltatta, amit — bár a vadászat mértéke ekkor már csökkent — a helyi nagyszabású háziasítással hoz összefüggésbe.

A munka, amely hatalmas anyagok alapján az állattartással és vadászattal mint emberi tevékenységgel foglalkozik, érdeklődésre tarthat számot mind a régészek, mind pedig a néprajzosok, állattenyésztők és zoológusok körében is.

Takács István

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE IV–V.

Szerkesztette: Módy György. Berettyóújfalu, 1986. 297. o.

Félezer körüli településével, kétszázat meghaladó számú pusztájával a magyar történeti néprajz, a szépirodalom és a társadalmi köztudat egyik legkarakterisztikusabb tájforgalma volt *Biharország*, amelyet a történelmi idők forgatagában gyakorta megjártak a hadak. Az Erdélybe és Erdélyből vezető utak ugyanis keresztülfutották ezt a térséget; és e hadjárta csapások „vándorai" gyakran „megzaklatták, meg-

szenvedtették" e hegyvidék és alföld ideális találkozása mentén megszerveződött „uruságot", országnyi tájföldrajzi régiót, illetve annak lakóit. Táji együvétartozása, regionális kapcsolatrendszere — lakóinak etnikai tarkasága ellenére — annyira harmonikus volt abban a történelmi periódusban, amikor még nem alakult ki a nemzeti piac, és a kő- és vasutak nem rendezték át az ember és a természet közösen formálta regionális egymásrautaltságokat, hogy a „hatalomnak" — bár Biharország az elviselhetőnél mindig több borsot tört a mindenkori hatalom birtoklóinak orra alá — sohasem jutott eszébe megbolygatni ezt az országnyi egységet. Nem véletlen, hogy a történelem „apró igazításait" és a török nagyváradi „foglalását" leszámítva, először Tisza Kálmán „harapott" e szerves egységből „járásnyi darabot" az általa létrehozott Hajdú megyéhez, hogy aztán Trianon Tisza Kálmánt megcsúfoló merész operációval „országhatárnyi szakadékot" verjen a táji, munkamegosztásbeli, kereskedelmi, családi, rokoni és igazgatási egység mikrorégiói közé. Ne firtassuk most ennek okait, következményeit, még kevésbé gazdasági-, társadalmi-, kulturális anomáliáit. Csupán arról ejtenék néhány szót, hogy a dualizmus korában formálódó regionális alközpontok között sem gazdasági, sem kereskedelmi, sem pénzügyi, sem kulturális, sem közigazgatási, sem pedig iskolahálózati szerepkörében nem volt lebecsülhető jelentőségű a „Pece parti Párizs", Biharország fővárosa, Nagyvárad.

Az alatt a félszázad alatt, amit a kapitalista fejlődés megalapozásának nevezhetünk, Nagyvárad megérlelte gyümölcsét a múzeum-fejlesztés terén is. 1871-ben alakult meg a Bihar megyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet Múzeuma. 1896-ban a város korabeli honatyái saját épülettel „ajándékozták" meg a régészeti, történelmi és néprajzi gyűjteményt.

Hegyesi Márton jóvoltából és szervező munkája nyomán 1885–1886-tól az „Egylet" rendszeresen jelentette meg évkönyveit, amit 1893-tól Karácsonyi János, 1902-től Németh Gyula, 1909-től Kis Kolos Jenő szerkesztett. Ez a tudós hozzáértés és múlt iránti érdeklődés dajkálta életre 1899-ben Bihar megye második múzeumát a nagyszalontai „Csonkatoronyban", Arany János tiszteletére.

A már említettek mellett Jakó Zsigmond és Mezősi Károly kutatta e táj történelmi, néprajzi, múltbéli értékeit és jellegzetességeit, majd Györffy István társult hozzájuk néprajzi stúdiumaival. Ezt a szervesülő, tudatosan építkező és értékteremtő folyamatot törte derékba Trianon. Nemcsak kulturálisan, területileg is kettészelte Biharországot. A Berettyó és a Körösök vizét leggyakrabban megszenvedő Bihari-síkság maradt csak Magyarországon ez országrésznyi vármegyéből. Az ittmaradt rész sem kulturális, sem közigazgatási, sem közlekedési centrummal nem rendelkezett. A tájegységnek 1920 után kellett vonzáskörzetté rendeződni. A két világháború között a politikai akarat Berettyóújfalu köré szándékozta kristályosítani „csonka" Bihar vármegyét. 1950-ben, újabb politikai akarat nyomán — a párizsi békeszerződés Magyarországhoz „kerítette" bihari részek — a Tisza Kálmán 1876-ban megformálta Hajdú megyéhez sorozódtak a Bihari-síkság falvai. Nagyvárad, majd Berettyóújfalu helyett most már Debrecen sugározta e lapályos síkra regionális központi közönyét és áldásait.

Először Györffy István, majd nyomában Szűcs Sándor, Kállay Gyula, az 1930-as évektől Szabó Pál író bizonygatta, hogy a Bihari-síkság önálló mikrorégió. Nemcsak tájilag, gazdaságilag, kereskedelmileg és közellátási szempontokból érdemli meg a figyelmet, hanem kulturálisan, néprajzilag, történelmileg is. Az idő objektiválta emberi létezések és cselekmények nyomán keletkezett tárgyi és szellemi értékek olyan sajátosságokat viselnek magukon — állították az említettek —, hogy megérdemelnék külön múzeumba gyűjtésüket.

Az önálló Bihari Múzeum felállítását — Berettyóújfaluban — Dankó Imre „Bihar megye szabadművelődési fogalmazója" szorgalmazta először, még 1947 előtt. Mögéje sorakoztak számosan: Szabó Pál szálas, szikár termetével, nemzetközi rangú írói tekintélyével, *Szülőföldem, Biharország* című könyvével; Nadányi Zoltán költői szelídségével, kitartó–kétkedő biztatásával; Molnár Balázs gyűjtögető szorgalmával; Tardy György földbirtokos 1948-ban felajánlott, de „át nem vett", ezért szélnek és enyészetnek szóródott régészeti gyűjteményével...

A szándék és akarat valósítása nem volt könnyű. Az első múzeum alapítása felé lépések 1960-ban történtek: egy 1750 (!) körül épült „sárréti típusú parasztházat" helyreállítottak, és társadalmi akaratból, társadalmi munkával múzeummá rendeztek be. Ezt követően egymással vetekedve alakultak Komádiban, Nagyrábén, Berekböszörményben, Biharkeresztesen az apró honismereti, helytörténeti gyűjtemények. A sárréti típusú parasztház azonban kiesett az érdeklődés köréből. Az alföldre „százemeletes ketreceket" álmodó jövőkeresők le is bontatták 1972-ben, a korabeli kulturális kormányzat meg nem bocsátható szégyeneként. Ne csúfítsa — volt a jelszó — „boldog világunkat" ez a múltbeli szegénység „ügyes és ötletes tákolmánya". Fogyó holdra ültették szégyellni való városatyák népi múltunkat, mígnem 1969-ben Dankó Imre került a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Szervezet élére, akiben megvolt az értékmentő elszántság, és akiben feltámadt ijfúkori felismerésének emléke: „a bihari síkság önálló táj", megérdemel egy önálló múzeumot.

Nincs terünk részletezni, mennyi küzdelmébe, győzködésébe, áldozatvállalásába került neki, és megszállott társainak, Varga Gyulának, a minden értelmes ötletért hevülő egyetemistáknak, amíg 1974 nyarán megkezdhette működését a Bihari Múzeum, melynek alapszabályban rögzített feladatául adatott „régészeti, helytörténeti, néprajzi, irodalmi és képzőművészeti gyűjtőmunkát" végezni. 1974. szeptember 1-jétől Héthy Zoltán személyében független vezetőt is kapott a múzeum. És itt kapcsolódik a múzeum története az általam ismertetendő Évkönyvhöz, immár az összevont IV–V. kötethez.

1976-ban ugyanis megjelent Módy György közreműködésével, Héthy Zoltán szerkesztésében a Bihari Múzeum Évkönyve I., majd 1978-ban a II., aztán 1982-ben a III., ez utóbbi kettő Héthy Zoltán önálló szerkesztésében. Végül Zsupos Zoltán közreműködésével, Módy György szerkesztésében a Bihari Múzeum Évkönyve IV–V. kötete, 1986-ban.

Szükséges volt ezt a kis történetet elmondanom, hogy méltó értékelést kaphasson a Bihari Múzeum Évkönyvének összevont IV–V. kötete. Az egymástól ugyan időben egyre táguló intervallumban megjelenő Évkönyvek nemcsak rangosságukkal, a néprajzi, régészeti kutatásban esemény-számba menő megjelenésükkel hívják fel magukra a figyelmet, hanem logikus és szerves építkezésükkel is; regionális tájhoz kötődésükkel úgyszintén. Nem véletlenszerűen megjelenő tudományos adalékok, máshol elhelyezni nem lehetséges dolgozatok gyűjteménye, nem a helyi hatalmasságok emlékbeszédeinek tárháza ugyanis ez a múzeumi évkönyvsorozat, hanem a múzeumi szakma legjelesebb tudományos eredményeinek gyűjteménye mindegyik kötet, és valamennyi „bihari kötődésű". Mintha létével bizonyítani akarná, hogy a tudomány számára nincs provincia, a legkisebb múzeum is az egyetemes emberi kultúra őrzője, felmutatója. Ezek az évkönyvek együtt bizonyítják, hogy nem a lakóhely, nem a kötődés, még csak nem is a téma minősíti a kutatót, hanem a kutató — értékrendjével, tudásával, tehetségével — minősíti önmaga teljesítményét.

Mint minden múzeumi évkönyv, a „bihari" is „sok témájú". Természettudomány, néprajz, régészet, irodalomtörténet, helytörténet, és minden más szakterület új eredménye „békésen megfér benne egymással". A témák időbeli ódonsága sem kritérium. Ilyen, időben a végtelent felkaroló, témában és tematikában a legszélesebbre tárulkozó kötet a Módy György szerkesztette évkönyv is.

Első helyre a természettudományos dolgozatok kerültek, főleg a bihari síkságon végzett növény- és állattani kutatások eredményei. *Kovács Gábor* Hosszúpályi, Konyár és Esztár községek szikes tavain végzett ornitológiai — madártani — kutatásainak eredményeit adja közre. Megfigyelései és szervezett kutatásai 1969–1984 között jellemzik az említett községek határában lévő szikes tavak madárvilágának életét, viselkedését, költési szokásait, virulenciájukat és pusztulásukat. Megállapításait tudományosan értékelni, eredményeit szakmailag megbírálni az ornitológusok feladata. A könyv recenzense csak elismeréssel szólhat arról a pontosságról, precízségről, ténybeli adatoltságról, illusztrációs gazdagságról, ami a tanulmányt megítélése szerint szakmai berkekben is mellőzhetetlenné emeli. A 15 évig folytatott vizsgálódás

és folytonos adatregisztrálás pedig törvényszerű következtetések levonására is feljogosította a szerzőt. Ezeknek a törvényszerűségeknek az elbírálása és megítélése is szakemberek feladata kell legyen.

A tudományos elemzés mellett esztétikai élményt is nyújt *Szincsák János* cikke a hencidai Csereerdőről, mely a csereerdő éghajlati, tájföldrajzi létfeltételeinek jellemzői mellett komplex leírását adja ennek a megmentésre és fokozottabb védelemre érdemes liget-erdőnek.

Amint az eddig említett két tanulmány sem csak kizárólagosan szakembereket érdekelhet, ugyanúgy szélesebb érdeklődésre tarthat számot — néprajzosok, környezetvédők, a szakigazgatásban érdekeltek, honismerettel foglalkozók, ökológusok stb. — *Kováts Lajos* cikke az Érmellék gólyaállományának elnéptelenedéséről, pusztulásáról, költési, fészkelési szokásairól. 1968 és 1984 között 25 községben vizsgálta a gólyaállomány alakulását a kutató, majd 1984-ben 30 községből szolgál adatokkal. A kép eléggé lehangoló. A magyar nép monda-, mese-, dalvilágának ez a kedves madara gyors ütemben szorul vissza az Érmellék falvaiban. A mai Románia falvaiban végzett vizsgálódás lehangoló eredménye még inkább jellemző hazai tájainkon. A gólyák pusztulását, számuk fogyását nemcsak regisztrálja a szerző. Javaslatokkal is él mentésük, óvásuk érdekében. Négy pontban összegzett javaslatai közül egyetlen mozzanatot emelnék be e recenzióba: „a köznevelésnek többet kellene tennie..., hogy ne a törvény, hanem az ember védje a gólyát". *Kováts Lajos*nak ez az óhaja — a humánum központba állítása — átlengi nemcsak az ő tanulmányát. A Bihari Múzeum Évkönyve ... eddig megjelent minden kötetét, bizonyítandó, hogy társadalmi- és természettudomány akkor tölti be csak a hivatását, ha az emberért, a közösségért műveltetik.

A Bihari Múzeum Évkönyve IV–V. kötetének szenzációját, kultúratörténeti jelentőségét minden jövendőre azonban a Berettyóújfalu–Herpály neolitikus és bronzkori régészeti leleteinek komplex ismertetése hordozza. *Kalicz Nándor és Raczky Pál* számol be e régészeti feltárás történelmi előzményeiről és az 1977–1982 közé eső munkálatokról, azok eredményeiről. Angol nyelven e szenzációs régészeti leletegyüttes, illetve a *herpályi kultúra* jellemzői már korábban publikáltattak. Magyarul most olvashat összegző beszámolót róla a régész és az érdeklődő. A Berettyó folyó völgyében, Berettyóújfalu–Herpály és Szentpéterszeg–Körtvélyes határában feltárt, egymásra több rétegben települő civilizáció két nagy periódusát fogja át a Kárpát-medencében megtelepült ember történetének: a neolitikum korát és a bronzkort. A régészeti munkát végző szakemberek e csodálatos leletegyüttesre *„a herpályi kultúra prototiszapolgári fázisa* terminológiai megjelölést" tartják jogosultnak, legalábbis a neolitikum korát illetően, s feltételezik, hogy ez fejlődött a tiszapolgári rézkori kultúrába. A rajzokkal, fényképekkel, a tárgyleletek képének teljességével illusztrált tanulmány Kalicz Nándor és Raczky Pál tollából nemcsak az ásatás történetét, nemcsak a leletek kormeghatározását tárja elénk, hanem megkísérli ennek a társadalmi csoportosulásnak a gazdálkodását, termelését, munkamegosztását, az ekkor élő emberek társadalmi kapcsolat-rendszerét, életmódját, civilizatorikus fejlettségét és jellemzőit is feltárni.

Ugyanez a komplex feltárás és bemutatás igénye vezérli *Sz. Máthé Márta* tollát, amikor ugyanezen kultúra bronzkori korszakát, annak régészeti feltárását, gazdag leletanyagát, a korabeli társadalmi csoportosulás életmódját, sorsát mutatja be.

A két tanulmány együtt külön monográfiába kívánkozik. A hazai régészet 1977 és 1982 közé eső történetének bizonyára a legszenzációsabb leletegyüttese került az ő munkájuk során a tárgyakat lappangtató humusz- és homokrétegek alól a tudományos és társadalmi köztudatba. A régészek és a tanulmány íróinak szép emberségét bizonyítja, hogy az egyetemes tudománytörténetet angol nyelven megajándékozó munkájukat, annak szenzációs volta ellenére, a Bihari Múzeum évkönyveiben közölték először magyarul.

Lévén regionális hatókörű a Bihari Múzeum, elsődleges feladatai közé tartozik a helytörténet művelése. A korábbi kötetek is bizonyítják, hogy ettől sohasem zárkózott el. Most is a legrangosabb hagyományok ápolását vállalta fel a kötet szerkesztője, amikor öt szerző tollából hat helytörténeti ihletésű, de az országos történeti szintézis alapjait is képező tanulmányt közöl. Két helytörténeti dolgozat szól Zsákáról.

Módy György, az Évkönyv szerkesztője Zsáka község XVIII. századig terjedő történetét dolgozta fel, helytörténeti kutatók számára modell-értékű tanulmányában. *Cennerné Wilhelmb Gizella* pedig Zsáka-várát ismerteti. Két tanulmánnyal szerepel a kötetben *Nyakas Miklós*. Egyik dolgozatában a Várad eleste utáni bihari hódoltság történetéhez szolgáltat adalékokat, másik dolgozatában pedig a Báródság — a váradi járás nemesi kerülete — nemeseinek társadalomtörténeti problémáit vizsgálja a XIX. század első évtizedében. A helytörténeti tanulmányok hiánytalan forrás-adatoltságát újabb, eddig ismeretlenül lappangó források közlésével gazdagítják a szerzők. A történeti és néprajzi, nyelvi források közlése egyébként is erős oldala a Bihari Múzeum Évkönyveinek. Ezúttal *Molnárné Mayer Mária* közöl mutatványt Pesty Frigyes Bihar megyei Helynévgyűjtéséből. Tizenegy Bihar megyei község közigazgatási vezetőinek válaszát közli betűhű másolatban Pesty Frigyes Bihar megye falvaiba 1864-ben eljuttatott kérdéseire.

Zsupos Zoltán a legújabb korba kalauzolja el olvasóit, a Bihari Független Kisgazdapárt megalakulásával kapcsolatos dokumentumokat és újságcikkeket közöl, illetve azokat értékeli.

A kötet két dolgozata foglalkozik a bihari táj néprajzával. *Zsupos Zoltán* „Szépen legel a Marosi gulyája ..." — Folklór és valóság című dolgozatában egy, a Marosi földesúr gulyája köré szövődő legendákat, balladákat veti össze a levéltári források megőrizte történelmi-, társadalmi valósággal, új, komplexebb kutatási módszer alkalmazására adva példát dolgozatában a néprajz művelőinek. *Tarsoly László* Körösszakál földrajzi neveit dolgozta fel, ezzel gazdagítván az Évkönyv tematikáját. Az Évkönyv tematikája az irodalomtörténettel lesz teljes. *Bakó Endre* Ady kortársáról, barátjáról, a mérnök-költő Kollányi Boldizsárról közöl elemző, sorsfeltáró portrét.

Íme A Bihari Múzeum Évkönyve IV–V. kötetének dolgozatai, tanulmányai. Megannyi maradandó teljesítmény. Bizonysága annak, hogy tudományt vidéken is lehet rangosan művelni. Bizonysága annak, hogy Budapest nem létezhet Berettyóújfalu nélkül. Bizonysága annak, hogy felelős emberi akarat és hozzáértés, magas színvonalú képzettség bármilyen nehéz körülmények között kiküzdheti az odafigyelésre kényszerítő értékeket. A recenzensben az elismerő, méltató szavak, dolgozatokat értékelő elismerés mellett mégis megfogalmazódik egy szomorú kérdés és óhaj: hány meg hány hasonlóan rangos műhely jöhetett volna létre az elmúlt negyven év alatt, és hány meg hány hasonlóan rangos tudományos munka születhetett volna meg vidéken, szerte az országban, ha kultúrpolitikánk felelős irányítói tudomásul vették volna a tényt: Magyarország nemcsak Budapest, és a felismerés mellett a társadalom által megtermelt javakból kellő arányban juttattak volna pénzt, nyomdakapacitást, biztatást és ösztönzést a bihariak műhelyéhez hasonló alkotóműhely folyamatos működéséhez?!

Takács Péter

ARATOR. DOLGOZATOK BALASSA IVÁN 70. SZÜLETÉSNAPJA TISZTELETÉRE

Szerkesztette: Balázs Géza és Voigt Vilmos
Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1987. 268 o.

A *Balassa Iván* 70. születésnapját köszöntő kötet három egységet ötvöz össze: közli a Magyar Néprajzi Társaság, a TIT Néprajzi Választmánya és az ELTE Néprajzi és Folklore Tanszéke 1987. október 21-i plenáris ülésén elhangzott köszöntőket és előadásokat, az ez alkalomra írott, témájukban Balassa Iván

sokrétű munkássága valamely területéhez kapcsolódó tanulmányokat, végül az ünnepelt munkáinak az 1977–1987. közti időszakot felölelő bibliográfiáját.

Az ELTE Bölcsészettudományi Kara tanácstermében megrendezett ülésen a Magyar Néprajzi Társaság elnökét a társaság nevében *Kodolányi János* alelnök, a Magyar Nyelvtudományi Társaság részéről *Kiss Jenő* köszöntötte. A magyar néprajztudománynak a népműveléshez kapcsolódó tradícióit őrzi a TIT 1967-ben megalakult Országos Néprajzi Választmánya, s az elnöki tisztet azóta is folyamatosan Balassa Iván tölti be. A választmány tevékenységét *Máténé Szabó Mária Rózsa* ismertette. *Csoma Zsigmond* a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma, e kiemelkedő értékű agrártörténeti és agráretnográfiai gyűjtemény és a keszthelyi Georgikon Majormúzeum létrejötte körülményeit idézte fel. Külön is kiemelte Balassa Ivánnak, a múzeum volt főigazgató-helyettesének tudományszervező, a fiatal szakembereket irányító-támogató munkásságát. *Nagy Gyula* a megismerkedésük idején az Országos Néprajzi Múzeum főigazgatói posztját betöltő Balassa Iván szerepét hangsúlyozta figyelmének a paraszti földművelés kérdései felé történő fordításában.

A kötet „Tanulmányok" összefoglaló címet viselő részében kapott helyet a plenáris ülésen elhangzott három előadás: *Voigt Vilmos* a „Nép-nemzet-néptudomány-néprajz" fogalmát elemezte, *Ujváry Zoltán* „A dramatikus népszokás fogalmának kérdéséhez" fűzte fejtegetéseit. *Dankó Imre* „Irodalmi tájékoztató a javak cseréje magyar néprajzi kutatásához" címmel foglalta össze a kötetben publikált tanulmányában a magyar néprajzi árucsere-kutatások eredményeit, az ülésen viszont a Bodrogköz néprajzi kultúrájáról szólt.

A tanulmányok a magyar népélet anyagi és szellemi körének tág keresztmetszetét adják, reprezentálva egyúttal az etnológiai és az etnográfiai kutatások sokrétűségét. Az agrártörténeti kutatások szempontjából is külön érdeklődésre tarthat számot a tanulmányok nagy része. Tematikájuk a földművelési rendszerektől (*Fülemile Ágnes*: „Földművelési rendszerek Magyarországon"), az eszközök (*Lukács László*: „A kukoricamorzsoló gyalu területi elterjedéséhez", *Viga Gyula*: „Néhány megjegyzés eszközkultúránk vizsgálatához"), az állattenyésztés-növénytermesztés (*Timaffy László*: „Juhászat az Alsó-Garam mentén", illetve *Arias, Emilio*: „Egy mezőgazdasági növény — a *cucurbita pepo* — magyarországi elterjedéséhez", *Balogh Balázs*: „Kévék száma a keresztben – Délnyugat-dunántúli adalékok –", *Páll István*: „Történeti adatok a kukorica nevének és tárolóépítményeinek északkelet-magyarországi elterjedéséhez", *Selmeczi Kovács Attila*: „Repcekaszálási és nyomtatási szerződés 1865-ből", *Szabadfalvi József*: „A nomadizmus és a növénytermesztés kérdéséhez"), e két nagy mezőgazdasági ágazathoz köthető építmények (*Juhász Antal*: „Terménytárolóépítmények Szeged környékén", *Páll István* említett munkája, illetve *Barabás Jenő*: „Az állattartás építményeiről"), továbbá az erdő- és szőlőgazdálkodás kérdéskörén át (*Petercsák Tivadar*: „Közösen vásárolt paraszti erdők használata Észak-Magyarországon", illetve *Halász Péter*: „A moldvai magyarok szőlőkultúrájáról") *Domonkos Ottó* és *Bakó Ferenc* cikkéig terjed („Olajütő céhek", illetve „Kanadai magyar kertészek"). E dolgozatok az agrártörténet mellett érintik a nyelvészet (*Páll István*), a céhtörténet (*Domonkos Ottó*) és a migráció (*Bakó Ferenc*) kérdéseit is. Ez utóbbihoz, valamint *Voigt Vilmos* fejtegetéseihez is kapcsolódik *Kríza Ildikó*: „Beilleszkedés és nemzeti öntudat az amerikai magyarok körében" című munkája. *Nagyné Bakondi Erzsébet*: „A szlavóniai magyar népcsoport statisztikai adatai"-t közli, az 1900., 1910. és 1981. évekből.

Ritka forrástípus, a paraszti gazdasági naplók egy reprezentánsát elemzi *Mohay Tamás*: „Egy parasztember életének évtizedei és konfliktusai", egy ipolynyéki parasztember 1924 és 1964 között vezetett háztartási-gazdasági feljegyzései alapján. A Káli-medencében évek óta folyó komplex néprajzi vizsgálat eredményeiből kap újabb tájékoztatót az olvasó *Gergely Katalin*: „Szolgálólányok, summások, napszámosok. (Női munkavállalás a Káli-medence falvaiban a két háború közt)" című tanulmányából. A szerző a mezőgazdasági idénymunkások helyzetét is a női munkavállalók szempontjából vizsgálja a jelzett te-

rületen, kiemelve a Somogy megyei nagybirtokok nyújtotta, évente a nagyobb mezőgazdasági munkák idején rendszeresen visszatérő, szervezett munkaalkalom fontosságát.

A népi építészetet két szerző választotta témájául: *Balassa M. Iván*: „A népi építkezés a XVIII. században. (Újrakezdés, vagy folytatás?)" és *Zentai Tünde*: „A déldunántúli paraszthéz falszerkezetének középkori történetéről". *K. Csilléry Klára*: „Egy XIII. századi adategyüttes lokalizálása" című dolgozatában Árpád-házi Szent Margit kanonizációs pere kapcsán a paraszti lakáskultúra előzményei feltárása mellett az adatok helyhezkötésére is kísérletet tesz. A viseletről *Gáborján Alice*, a táplálkozástörténet egy területéről *Balázs Géza* ír („Vászon felsőruhák a paraszti öltözetben", illetve „Népi italaink kutatástörténetéhez"). *S. Lackovits Emőke* az erdélyi sósvizek hasznosításával foglalkozik („Sósvíz, sóskutak Erdélyben").

A vallási élet örvendetesen megélénkülő néprajzi szempontú vizsgálatához csatlakozik *Barna Gábor*: „Református kéziratok imák Bárándról" és *Madar Ilona*: „A református hétköznapok vallásosságáról". A „jeles napok" tárgyköréhez sorolható *Hála József*: „ ‚Kicsi pünkösd' vagy a szabadság napja (A jobbágyfelszabadítás hagyományos megünneplése Alsórákoson)" című munkája, bár e szokás egyedülálló mind a magyarság, mind a románság körében.

Az állattartáshoz fűződő kultikus cselekedeteket vizsgálja *Bodó Sándor*: „A bodrogközi nyájak őrzésének irracionális cselekedetei" című cikkében. Berze Nagy János munkássága áll *Fülöp Lajos*: „A Hevesi Kalevala (Egy népköltési gyűjtés tanulságai)" című tanulmányában.

Végül megemlítjük a kötetet záró, *Balassa Iván* tudományos munkásságának utóbbi tíz évét feldolgozó bibliográfiai összeállítás készítőjének, *Serfőzőné Gémes Magdának* nevét.

Fülöp Éva Mária

BENIGNA VON KRUSENSTJERN

DIE UNGARISCHE KLEINLANDWIRTE-PARTEI 1909–1922, 1929

(A magyar Kisgazda Párt 1909–1922, 1929).

Trofenik, München, 1981. 316. o. Studia Hungarica 18.

Egyértelműen szellemi pazarlásnak minősíthető, hogy e könyvről a megjelenése óta eltelt nyolc évben még nem jelent meg recenzió. Ezt a mellőzést még akkor sem érdemelné meg, ha a magyar történetírás külső kapcsolatrendszere a soha nem látott bőség képét mutatná.

Krusenstjern könyve nyomtatott forrásokra, elsősorban a korabeli sajtóra, továbbá angol, német és osztrák levéltári diplomáciai forrásokra, követjelentésekre támaszkodva nyújt igen gondos és körültekintő elemzést a kisgazdapárt, illetve a későbbi kisgazda frakció 1909–1929 közötti történetéről. A történetírói gondosság és óvatosság különösen üdvözlendő a párttörténetírás terén, ahol a pártmozdulatok és „elterelő hadműveletek" sokasága szinte lépésenként újra meg újra arra csábítja a történészt, hogy a politikai motivációk és stratégiai-taktikai-elemek sorát vetítse az egyes akciók mögé, anélkül hogy azt a forráshelyzet tulajdonképpen lehetővé tenné. Különösen nyilvánvalóvá válik ez, ha az olvasó összeveti Krusenstjern könyvét Nagy Józsefnek az Agrártörténeti Szemlében megjelent dolgozatával (1987/1–2.),

mely némileg szűkebb forrásbázison általában kihegyezettebb megállapításokhoz jut el, a sorok között – illetve alternatív magyarázat hiányában – pedig azt a túlzónak nevezhető koncepciót sugallja, hogy a sorsdöntő 1919–24-es években a helyzet kulcsa Nagyatádi Szabó, illetve Bethlen eltérő politikai képességeiben rejlett (l. 64. o. „Nagyatádi ... Bethlen hatására ... elhiszi, hogy a magyar paraszt konzervatív"). Ezzel szemben *Krusenstjern* fő érdemét abban látom, hogy határozottabb kísérletet tesz a kisgazdapárt politikáját meghatározó strukturális elemek kimunkálására. Világos, hogy idetartoznak a kisgazdáknak a tanácsuralommal kapcsolatos élményei, amelyek a szociáldemokratákkal szembeni magatartásukat és az osztályuralom gondolatának határozott elutasítását motiválták, de idetartozik a királykérdés részletes bemutatása is. Krusenstjern szerint a kisgazdapárt 1922-es önfelszámolásához az első lépéseket már 1919-ben megtette, amikor kirajzolódtak a háború utáni kisgazda politika alapvonalai (230–232. o.)

- a párt kinyitása más, nem paraszti (elsősorban értelmiségi) rétegek előtt,
- a feltétlen hit a kormányban való részvétel előnyösebb voltában az ellenzékbe vonulással szemben; ugyanakkor a nehéz politikai-gazdasági helyzetben a kormányzati felelősség egyedüli vállalásától való visszariadás,
- a saját pártpolitikai érdekeknek az „országos érdekek" mögé rendelése.

Mindebben a Krusenstjern által is több helyen hangsúlyozott kisgazda-illúziókon kívül – legfontosabb szerepet az a politikai katapultálás játszotta –, melynek révén a kisgazdapárt 1919 után kis ellenzéki pártból a nemzetgyűlés legerősebb pártjának helyzetébe került. Ezért egyrészt belső egységével fizetett (az egyesülés az Egyesült Kisgazda- és Földműves Párttal 1919 novemberében), másrészt viszont legnagyobb pártként nyakába vette a szétzilált ország kormányozhatóságáért való felelősséget, vagyis a kormány támogatásának kényszerét, anélkül, hogy az egypárti kormányzásért való felelősséget átvenni kész vagy képes lett volna. (231. o.)

A folyamatosság ilyen hangsúlyozása, a későbbi politikai terméketlenségnek az 1919-es alaphelyzetre való visszavezetése igen meggyőző, ám éppen ezért kelt ezen a ponton, az 1919 őszi helyzet kapcsán Krusenstjern óvatos elemzésmódja hiányérzetet az olvasóban. A nyílt erőszak bevethetőségének a politikai stratégiai koncepciókra gyakorolt hatására magától értetődően nem lehet közvetlen forrást találni, de még a represszió irányát és körét sem lehet teljes pontossággal bemérni, ám az, úgy gondolom, minden laikus számára egyértelmű, hogy a nyílt erőszak megjelenése a politika színpadán nemcsak áldozataira hat, de a színpadon mozgó minden szereplőre „nevelő" hatással bír – ennyiben a kisgazda vezetők egyes politikailag illuzórikus döntései (pl. a Rubinekékkal való egyesülés) lehetnek ilyen „átnevelődés" eredményei. Ezt a lehetőséget nézetem szerint érdeménél kevésbé hangsúlyozta a szerző.

Az egészben tömör, olvasmányos, a hazai és külföldi szakirodalmat is kiegyensúlyozottan összefoglaló monográfiát számos hasznos melléklet (hely- és névmutató, kronológia és bibliográfia, a kisgazdapárti képviselők jegyzéke stb.) egészíti ki.

Vári András

GESCHICHTE DES DEUTSCHEN GARTENBAUES

(A német kertészet története)

Szerkesztette: Günther Franz.
Eugen Ulmer Verlag, Stuttgart, 1984. 352. o.

A kertművészetről és általában a kertészet látványosabb oldaláról számos könyv jelent meg eddig is, azonban a kertészet különböző ágairól és a kertművelők, kerti növényeket termesztők társadalom- és gazdaságtörténetéről még kevés könyvet – Magyarországon pedig még egyetlen egyet sem – tarthat kezében az érdeklődő.

Ezért is örvendetes és bizonyos mértékben példamutató, hogy számos szerzőtársával együtt ennek a nagy és színvonalas kézikönyvnek a megírására vállalkozott a Stuttgart–Hohenheim-i egyetem Agrártörténeti Tanszékének nyugalmazott professzora, *Günther Franz*. A professzor eddig sem volt ismeretlen a magyar szakmai közvélemény előtt, hiszen magyarországi kapcsolatai és a szerteágazó tudományos munkássága, szervező tevékenysége révén számtalan gazdaság- és agrártörténeti munka látott napvilágot. Elég, ha a rangos agrártörténeti folyóiratnál történő bábáskodására gondolunk, a „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie" első negyed évszázada alatt, vagy az *F. Lütge* és *W. Abel* professzorokkal együtt gondozott Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte-re, a 6 kötetes átfogó Deutsche Agrargeschichte-re és a számtalan parasztságtörténeti vizsgálatára, a nagy mezőgazdákról írt munkájára, vagy éppen az agrártechnika XX. századi történetéről írt művére utalunk itt, a korán sem teljes felsorolásban.

A történészek és kertészeti szakemberek összefogásával készült kertészettörténeti kézikönyv jelentős és alapvető munkának tűnik, amely az immár irígylésre méltóan gyarapodó német agrártörténetírás hatodik kötete a Német Agrártörténet c. sorozatban.

Wilhelm Busch bevezető történeti áttekintése után Ulrich Willerding a kertészet őstörténetéről írt, részletesen kitérve a kertészeszközök, kertészeti növények, gyümölcsfajok és fajták, valamint a zöldség-fűszer-festő- és gyógynövények, dísznövények és a gyomflóra kérdéseire. A középkori kertekről és növényekről *Dieter Vogellehrer* írt, részletesen vizsgálva az antik forrásokat és hagyományaikat, a korai középkor dokumentumait, és a különböző egyéb forrásokat i. u. 800-ig. Ezek után a Nagy Károly korabeli kertkultúráról, a St. Gallen-i kolostor kerttervéről, Strabo kertkultúráról szóló költeménye növényvilágáról, a gyógynövény és kertészeti ismeretek korai feudalizmusbeli jelentőségéről ír. Itt részletezi Hildegard von Bingen, Albertus Magnus szerepét és az alkalmazott késő középkori botanika képviselőinek (Crescentius, Konrad von Megenberg), valamint az első nyomtatott füveskönyveknek a jelentőségét.

A kerteknek és a kertészeknek a helyét-helyzetét a középkori jogban *Karl Kroeschell* mutatta be. Az ún. „Hausvater" irodalom időszakának kertészeti ismereteiről, valamint az architektonikus barokkkertekről és a polgári kertekről *Gertrud Schröder-Lembke* írt. Itt a recenzor szívesen olvasott volna a közép-európai, magyarországi kapcsolatokról, hatásokról is, hiszen Hohberg: Georgia Curiosa-ja jól ismert munka volt a XVIII. századi Magyarországon. Sőt, a magyar kertekről említést is tett Hohberg. A német gyümölcstermesztés helyzetét, fejlődését mutatta be a XVIII. századtól *Günther Liebster*, aki részletesen foglalkozott a korabeli pomológiai ismeretek mellett az utolsó évszázad fajtaválasztékával, koronaformáival, nemesítési módjaival, a talajápolással, gyümölcsfametszéssel, növényvédelemmel, gyümölcsszürettel, valamint a raktározás-értékesítés, kutatás és oktatás kérdésével is. Ehhez a témához kap-

csolódik a faiskolai tevékenység történetéről és különösen a XIX. századi fejlődéséről írt *Günther Liebster* fejezet.

A németországi dísznövénytermesztés fejlődését kíséri nyomon angliai és belgiumi kitekintéssel *Richard Maatsch*. A kertészeti társaságokat és egyesületeket veszi számba írásában. A helyi dísznövénytermesztési központok történetét (Quedlinburg és Erfurt) és az egyes dísznövénykultúrák kifejlődését ismerteti, mint pl. a begóniáét, a virághagymatermesztését, az őszirózsáét, a muskátliét, a karácsonyi Euphoriáét, a fokföldi ibolyáét, a gerberáét, a rózsáét, gyöngyvirágét, orgonáét. Ezután az önálló virágbolt és virágértékesítési hálózat kialakulását, a hajtatás a vízkultúrák és a dísznövénykultúra technikai fejlődéstörténetét írja le részletesen a szerző.

A zöldség-fűszernövény és a gombatermesztés történetét a XVIII. századtól, majd pedig 1850-től a termelés intenzívebbé válását, a közgazdasági-környezeti tényezők alakulását, az értékesítés kapcsolatát, a technikai fejlesztés és a fontosabb zöldségfajok elterjedését vizsgálta fejezetében *Paul Seitz*. Ehhez a témarészhez kapcsolódik *Wolfgang Horn* írása, aki többek közt a termesztői körzetek és cégek, termesztői eljárások, módszerek fejlődését vetette papírra.

A múlt század és a közelmúlt kertészeti szervezeteivel, majd a kertészet fejlődésével 1914-től a második világháború végéig, külön alfejezetben a hitleri Harmadik Birodalom (1932–1945) a kertészeti tevékenységre gyakorolt hatásaival *Georg Wagner* foglalkozott.

A kertészeti szakoktatás történetét, a házkörüli kertészkedés ismereteinek oktatását és a továbbképzés (felső fokú) történeti alakulását, a kertészeti tanácsadás fejlődését 1950-ig, majd a Marschall-terv céljait és hatásait ismerteti és a legújabbkori fejlődést mutatja be *Carl Jürgensen*.

A szép megjelenítésű, sok képpel illusztrált kötetet növénynévmutató, tárgymutató és a képek forrásjegyzéke zárja. A résztémák után pontos és részletes irodalmi hivatkozások láthatók, amelyek a speciális irodalmat foglalják össze, kiegészítve a kötet elején található általános irodalmi áttekintést.

A recenzens mielőtt letenné az ismertetett könyvet, csak annyit tesz hozzá mielőbb magyar kiadású hasonló könyvre várva, hogy a majdani magyar kertészetet bemutató munka a magyarországi kertészet külkapcsolatait és külföldi hatásait is bemutassa, valószínűleg ilyen cím alatt: A kertészet története Magyarországon. A magyar kézikönyv hiányát a Mezőgazdasági Múzeumban megnyílt hasonló című állandó kiállítás sem pótolhatja, habár az illusztrációs anyag nagy része már így együtt is van.

Csoma Zsigmond

KLASZSZI I SZOSZLOVIJA SZREDNYEVEKOVOGO OBSCSESZTVA

(A középkori társadalom osztályai és rétegei)

Izd. MGU. Moszkva, 1988. 216. o.

A szovjet történettudomány az elmúlt években a középkori társadalomtörténetben is igyekezett eltüntetni a fehér foltokat, megoldani a vitás kérdéseket. A VI–XVII. századi Európa országai társadalmi szerkezetének fő problémáit bemutató, Z. V. Udalcova szerkesztette cikkgyűjtemény mintegy keresztmetszetét adja ezeknek a vizsgálódásoknak. A kötet szerzői a parasztság és a feudális uralkodó osztály struktúrája változásai mellett, azzal összefüggésben elemezték a középkori polgárság (a városok) átala-

kulását, a szociális szerkezetnek az ideológiában történő tükröződését, a fenti tematika forráskritikai és historiográfiai kérdéseit. A könyv összes tanulmányát terjedelmi okok miatt nem mutathatjuk be, ehelyett a jelzett problémakörök országonkénti (azon belül időrendi) tárgyalását választottuk a nézetünk szerint a tematika legfőbb vonásait reprezentáló cikkek alapján.

Igen gazdag anyagot tartalmaznak a kötet Angliáról szóló írásai. Ju. Ja. Szerovajszkaja a manoriális kúriák jegyzőkönyveit mint a XIII. századi angol faluközösséget bemutató forrást vizsgálta. Az okmányok segítségével a közösségen belüli családi, házassági és vagyoni-örökösödési viszonyokat, az ezeket meghatározó alapelveket, a tagok státusát az eddigieknél pontosabban körülhatárolhatta. A jegyzőkönyvek értékes adatokat nyújtottak az ingó és ingatlan vagyon öröklési rendjéről, a villanusoknak a lordok elleni harcáról. Je. V. Gutnova tanulmányában a XIV–XV. századi angol falu társadalmi szerkezetének változásait kutatta. Nézetünk szerint joggal hangsúlyozhatta a manoriális gazdaság fokozatos hanyatlását mutató korszak ellentmondásosságát. Az arisztokrácia az 1370-es évekig megpróbálta útját állni ennek a folyamatnak. A XIV. században a robot visszaszorulása és a pénzjáradék elterjedése figyelhető meg. Mindez azonban nem jelentette, hogy a jobbágyi személyi függés teljesen eltűnt. Az áru- és pénzviszonyok fejlődése következtében a földesúri és a paraszti osztály szociális szerkezete megváltozott. A feudális hierarchiába alulról és fölülről új rétegek épültek be, nőtt a parasztság szociális tagoltsága (a szerző a mobilitást itt kisebb mértékűnek tartja). A XV. században felgyorsult a manorok hanyatlása és ezzel párhuzamosan a középparaszti gazdaságok megerősödése. A század további jellegzetességei az új típusú függés (a copyhold) révén egyes parasztrétegek státusának javulása, az osztályon belüli szakadék mélyülése (lásd pl. a J. Cade-felkelésben a szegények követeléseit), az uralkodó osztály alsó rétegeinek bővülése és a járadékkisajátítási rendszer átalakulása. Gutnova szerint a parasztság szociális struktúrájának elemzésekor látnunk kell a folyamat akadályait, bonyolultságát és lassúságát. Egészében ebben a korban a földesurak megőrizték a személyileg szabad, de még nem teljes jogú parasztság fölötti uralmukat. A fenti cikk nagy értéke problémaérzékenysége és a vizsgált témakör újszerű, árnyaltabb megvilágítása. Ju. M. Szaprikin J. Wyclifnek a királyi hatalomról vallott nézeteit elemezte. Wyclif a jobbágyságot Isten teremtvényének tartotta és a társadalom hármas tagoltságában hangsúlyozta szükségességét. Szerinte a tirannus uralkodóval szemben a társadalomnak joga van az ellenállásra. Az egyház gazdagságát a királynak addig kell korlátoznia, míg a parasztság nem teszi. A lordoknak a paraszti személyi függés eltörlésekor a hatalomnak kártalanítást kell biztosítania.

Imponálóan sokrétű és gondolatgazdag a kiadvány francia anyaga. Ja. D. Szerovajszkij az erdőt mint a szociális viszonyok tárgyát vizsgálta. Röviden bemutatnánk az erdővel kapcsolatos viszony története cikkbeli szakaszolását. Az első periódusban (a XI. századig) a földesurak megszerezték ugyan az erdők egy részét, de a parasztságot nem fosztották még meg hagyományos jogaiktól. A második szakaszban (a XI–XIII. századtól) az uralkodó osztály a kereslet növekedése miatt az erdőkben új jövedelemforrást látva alattvalóit kitiltotta onnan vagy erősen korlátozta jogait. A harmadik periódusban (a XVI. századtól) a király és a földesurak újabb erdőket sajátítottak ki. Az eredeti tőkefelhalmozás során a vállalkozó az előbbiektől megvéve az erdőt az olcsó falusi munkaerő kizsákmányolásával óriási haszonra tett szert. A szokásjog megsértése a parasztmozgalmak új hullámát indította el. A már korábban jelentkező rablógazdálkodás tovább fokozódott és ökológiai katasztrófához vezetett. N. A. Hacsaturjan a francia parasztság rendi monarchiabeli helyzetét elemezte. A korabeli faluközösségi és állami dokumentumokon kívül a témát jól tükrözik a bírósági akták (a szerző a párizsi parlament 1254 és 1318 közti anyagát használta). A faluközösségek relatíve önállóak voltak, joogi autonómiájuk alapján a külvilággal kollektív jogi személyként érintkezhettek. Ugyanakkor önállóságuk nagyban különbözött; leggyakrabban a communitas típusú korlátozott jogokkal rendelkező egyesülésekkel találkozhatunk. A százéves háborúban a faluközösségeknek nagy szerepük volt a partizánharcban, küzdelmük azonban a földesurak ellen is irányulhatott (lásd pl. a Jacquerie-t és a „tuchin"-ek mozgalmát). A parasztság helyzete javult (az alapkategória

az örökletes birtokjoggal rendelkező cenzitárius lett), de a folyamat nem zárult le és nem vált teljessé. Továbbra is fennmaradt a gazdasági függőség, nem vehettek részt a rendi és a tartománygyűléseken. A városi és a paraszti rétegszerkezet összevetése alapján tett újszerű megállapításai miatt röviden szólnánk G. M. Tusinának a klasszikus középkori provance-i városok társadalmi szerkezetéről írt cikkéről. A XIV–XV. században Arles-ban és Aix-ben sok paraszt élt, akik abban különböztek falusi sorstársaiktól, hogy hiányoztak közülük a legalsó rétegek, magasabb volt a pénzjáradékot fizetők aránya és részt vehettek a különböző ügyletekben. A mediterrán térségről közölt írások közül szeretnénk kiemelni két olasz és egy spanyol témájú cikket is. M. L. Abramszon a nagy dél-itáliai városok XII–XIII. századi szociális szerkezetét elemezve megállapította, hogy a patríciusgazdaságokban nőtt a földművelésből származó jövedelem és részben agrárrétegekből töltődött föl a városi plebs. L. M. Bragina a XV. századi itáliai humanistáknak a társadalom rétegszerkezetével kapcsolatos megállapításairól szólva kiemelte a műveikben az uralkodó osztály előjogait elítélő éles kritikát, az általuk bemutatott struktúra tagolatlanságát. Sz. D. Cservonov a XII–XIII. századi kasztíliai városi rétegeknél azt igyekezett tisztázni, hogy a földbirtok meghatározta-e struktúrabeli helyüket, illetve indokolt-e egyes csoportokat agrárjellegük miatt a falusi lakossághoz közelíteni. A szerző ezekre a kérdésekre egyértelmű nemmel válaszolt.

A fejlett szovjet bizantinológia méltó reprezentánsai a műben az ilyen témájú írások. G. L. Kurbatov Szardesz város példáján mutatta be a VIII–IX. századi bizánci társadalom szociális szerkezetét, a kora feudális városok kialakulásának összetett előzményeit. A legújabb régészeti anyag azt igazolja, hogy Szardesz újjászületésében nem a kutatók által más esetekben hangoztatott agrár jellegű funkciók domináltak. Kétségtelen viszont, hogy a városi fejlődést hátráltatta gyenge iparuk, az hogy kezdettől a mezőgazdasági termékcsere központjaiként működtek. Így a X–XI. századig nem beszélhetünk nagyszámú és elkülönült agrár- és iparos-kereskedő lakosságról. A falvakat erősítette az ún. thema-hadszervezet, a városokból elszármazó falusi arisztokrácia és a viszonylag fejlett háziipar. Mindezek miatt a városok nehezen emelkedtek ki az agrárközegből. G. G. Litavrin a IX–XII. századi bizánci parasztság szociális struktúrájának sajátosságait vizsgálta. A földtulajdon jellege szerint a földesúri és állami parasztok (paroikoszok), valamint a kistulajdonosok különíthetők el. Litavrin szerint vitatott az utóbbi kettő szociális státusa, ami befolyásolja a bizánci agrártörténet szakaszolását. A szerző három elvi jelentőségű kérdést igyekezett tisztázni: a paroikoszok megjelenésének idejét, a második kategóriának a helyét az osztályon belül és az állami birtokok faluközösségi tagjainak szociális státusát. Litavrin a IX. sz. elejére teszi a földesúri jobbágyok megjelenését. Az állami paroikoszok száma nagyobb volt mint azt eddig feltételezték és helyzetük, kizsákmányolási normájuk kevéssé különbözött az első kategóriától. A szerző szerint az első és a harmadik csoport kizsákmányolása lényegesen eltért, az utóbbiakat a X–XII. századi törvények nem kötötték a földhöz. Az államnak a földdel történő rendelkezést korlátozó lépései a feudális birtokokat és a paraszttelkeket egyaránt érintették. A XI. sz. végétől a központosított állami kizsákmányolással az állam ellenőrizte és lassította is a feudalizációt.

L. V. Kotova (Petuhova) írásában a XIV–XV. századi német faluközösségi önkormányzat szervezetével foglalkozott. Cikke alapjául a közép-rajnai és déli kerületek földközösségi szabályzatai szolgáltak. A szerző így bemutathatja, hogy a jogi kompetencia tekintetében milyen lényeges különbségek voltak a szomszédsági szabad, félszabad és a földesúri hatalomnak alávetett faluközösség között. Az elsőben demokratikusan választott vezetőség intézte az ügyeket, a parasztok aktívan részt vettek a gyűléseken, a másodikban (ez volt a legelterjedtebb) a tulajdonjogot a földesúri hatalom korlátozta, a gyűlések egyesítették az önigazgatás és a feudális jurisdictio elemeit, az utolsóban a paraszti passzivitás a jellemző. V. Je. Mayer a hatalom kérdésének problémáját vizsgálta a német parasztháború egyes dokumentumaiban. A szerző által elemzett 1525. évi radikális röpirat szólt a hatalom jellegéről, funkciójáról. A második fejezetben a felhívás írója hangsúlyozta, hogy a császár és a parasztság között nincs szükség közbülső hatalomra; azaz az ország egységéről és a központi hatalomról szólt. Mayer a fentieket kiemelve vitatja egyes szer-

zők megállapításait, akik épp az előbbieket hiányolják és ezzel is megkérdőjelezik a parasztmozgalmak progresszív hatását a történelemben. A kötet több cikke érinti a régióbeli városi és agrárgazdaság és -társadalom kölcsönhatását. Így egyes városi rétegek földbirtok- és járadékszerzését (Ju. K. Nyekraszov és T. Sz. Nyikulina írása) és bizonyos csoportok részleges feudalizációját, a városok félagrár jellegét (A. N. Maszan).

A. A. Szvanidze a XIV–XV. századi svéd falu szociális arculatának megváltozása és a piac közti kapcsolatokat elemezte. Bemutatta milyen lényeges hatással voltak az áru- és pénzviszonyok a parasztgazdaságra és a parasztságra. Nőtt a gazdaságok részvétele az áruforgalomban, a falvakban is megjelentek a polgári elemek. A paraszti termelőtevékenység specializálódott, a parasztság differenciálódott. A gazdaság átalakításában betöltött vezető szerep miatt javult a parasztok egy részének helyzete és az országban nem alakult ki igazán mély agrárválság. Végezetül szeretnénk legalább utalni a kötet egyetlen magyar – igaz nem agrár – témájú cikkére: T. P. Guszarovának a rendi monarchiában a nemesség státusának változását elemző írására.

Kurunczi Jenő

DAVID GRIGG

THE WORLD FOOD PROBLEM 1950–1980

(A világ élelmezési problémája 1950–1980)

S. Blackwell, Oxford–New–York. 1985. 276. o.

Az éhség egyidős az emberiség történetével. A tudományos kutatás homlokterébe azonban csak jelen századunkban került. Könyvtárnyivá duzzadt már irodalma. E súlyos probléma átfogó vizsgálatát nemzetközi szervezetek vállalták magukra, közülük is kiemelkedő az ENSZ keretében működő FAO, de a „hogyan tovább" kérdésében komoly szerepet játszik pl. a Római Klub is. Az első tudományos földolgozás a brazil *Josue de Castro* nevéhez fűződik, akinek Az éhség földrajza (The geography of hunger) c. munkája 1952-ben jelent meg Bostonban. Magyar kiadása 1955-ben látott napvilágot. Hovatartozástól függetlenül foglalkozik az éhség gazdasági, társadalmi, politikai hátterével. A második világháborút követő nagyarányú átalakulások polarizálták az emberiséget, amely számos problémát vetett föl. A világ szétvált gazdag és szegény országokra, ami Észak–Dél ideológiai, politikai párharcává vált, nem beszélve a Kelet–Nyugat közti megosztottságról. A tudományos kutatás igyekszik föltárni a gyökereket, s ennek ismeretében feleletet kíván adni a kihívásra, amely egyúttal a fennmaradásnak nyújt táptalajt.

David Grigg is a fentiek szellemében keresi a választ nemrég megjelent könyvében. Mint a Sheffield-i Egyetem földrajzprofesszora már számos kitűnő munka megírásával szerzett hírnevet magának. Gondoljunk pl.:The Harsh Lands (1970), The Agricultural Systems of the World (1974) – magyarul is megjelent 1980-ban, Population Growth and Agrarian Change (1980) című művekre.

Amíg korábban az európai ember az éhségről beszélt, saját kontinensére gondolt. Amikor sir *William Croces* 1899-ben azt jósolta, hogy a világ búzatermése elégtelen lesz, elsősorban Európára gondolt. De maga a Népszövetség is, amely 1928-ban hozta nyilvánosságra: a világ népességének 2/3-a elégtelen

táplálékhoz jut. E kötetben sok szó esik az öreg kontinensről. Tény, hogy már a második világháború előtt is foglalkoztak behatóbban a világéhséggel – Európa és Észak-Amerika – jóllehet az 1943-ban lezajlott Colorado állambeli *Hot Springs*-i találkozó is főleg a világ éhségtől mentes részeire irányult.

Úgy tűnik, hogy az éhség problémája csak 1945 után bukkan föl, mintha előtte nem keserítette volna meg az emberi életet. Ez valójában hamis kép, ugyanis 1945 óta több olyan vállalkozás született, amely révén a világ tudomást szerzett róla, s ennek a rovására írandó a fenti megállapítás. Közülük csak néhány: a FAO létrejötte, a Világbank, az OXFAM tevékenysége, a telekommunikáció, a nemzetközi kapcsolatrendszer, az ideológiai, politikai vita már egymagában is elegendő az érdeklődés fölkeltésére. Mindenesetre, a különféle nézetek egyben megegyeznek: az éhínség 1945 után a harmadik világ *népességrobbanására* vezethető vissza, ami nem kérdőjelezi meg sok más alapvető gazdasági és társadalmi ok létét. A *családtervezés* nagy ellenállást váltott ki az 1950-es, 1960-as években a harmadik világ országában. A katolikus egyház, más vallási csoportokkal karöltve csatlakozott a szocialistákhoz, kommunistákhoz, mivel az éhség okát a tőkés rendszerben látják.

A szópárbaj az 1970-es években elült, de az bizonyos, hogy az *éhség a szegénység következménye*, s ha ez így van, akkor meg kell reformálni a fejlődő világ gazdálkodási rendszerét. Hogy ezt a kérdést meg tudjuk oldani, véget kell vetni annak a vitának, amely a szocialista központi tervezés hívei és a Nyugat piacgazdálkodást valló követői között folyik. A világ éhezése mögött az okok változatossága húzódik meg. Közte is a legnépszerűbb a túlzott népességnövekedés, de más értelmezés sem hiányzik pl.: az európaiak falánksága, kolonialista és neokolonialista gonoszság, a kollektivizált mezőgazdaság csekély hatásfoka, a hagyományos gazdálkodási rend maradisága stb. *David Grigg* könyvében kísérletet tesz ennek az összetett kérdésnek a fölvázolására, az 1950–1980 közötti időszakról.

A második világháború befejezése óta a világ élelmezésének válsága abban ölt testet, hogy Afrika, Ázsia és Latin-Amerika népességének zöme kevés táplálékhoz jut, valamint a táplálkozásuk hiányos. Az állandó élelmiszerhiány vissza-visszatérően fölhívja a világ gazdag országait e kérdésre. Az *éhezők számát* 1970 óta *62–300 millióra* becsülik. 1950–1980 között a fejlődő országokban a népesség száma megduplázódott. Sokan kétségbe vonták, hogy az élelmiszertermelés ilyen mértékben növekedhet-e. Bármiféle mértékegységet is használunk – az értékhatár napi 2200 kcal/fő – az eredményekből kitűnik, hogy az éhségtől szenvedők aránya csökkent, sőt lehet, hogy abszolút számuk is, amit bizonyítanak az 1980-as adatok: a fejlődő országok lakosságának „csak" 17%-a volt „alultáplált", az 1950-es évek 34%-ával szemben, s az 534 millióból 421 millió Ázsia lakója.

Az 1950-es években olyan kérdések izgatták a szakembereket, mint pl. a művelt föld kimerülése, Nyugat-Európa gabonatermésének tetőződése, a harmadik világ parasztjainak szoros kötődése a gazdálkodás hagyományaihoz, a megélhetés alapjainak megteremtéséhez, amely csökkenti az új módszerek iránti fogékonyságot. Ezek az aggályok nem igazolódtak be. Nyugat-Európa és Észak-Amerika a *technológia változása* révén óriási mértékben növelte a gabona termését, az állati termékek előállítását. Nyugat mezőgazdaságának jelenlegi problémája, a többlet-problémája. De fontos az is, hogy lényegesen növekedett a művelhető földterület nagysága a fejlődő országokban, elsősorban Afrikában és Latin-Amerikában. Míg a fekete földrészen a *parlagon* lévő területeket csökkentették, addig Latin-Amerikában *új területek* bevonásával. Ez utóbbira Ázsiában már kevés lehetőség adódik, csak a minőségi fejlesztésre nyílik mód. *Kínában* az átlagtermés növelésével érték el a jobb eredményt. A hagyományos gazdálkodás, ezen belül a hagyományos fajták lassították a növekedés ütemét.

Az 1960-as évek óta utat törtek az új módszerek Ázsia keleti régióiban, sőt az indiai szubkontinensen, amire példa *Panjab*. Olyan területeken sikerült előbbre lépni, mint az öntözés, a műtrágyázás, s a növényvédőszerek. Mint már említettük, Afrikában visszaszorult az ugarföld, de egyelőre más egyéb lehetőség nem is adatik meg e földrész számára. Bár területe alkalmas gabonatermesztésre, állandó behozatalra szorul. 1980-ban az élelmiszerbehozatal értéke megközelíti a kivitelét. Latin-Amerikában a

földreformok csak a népesség szűk rétegét érintik, többségük továbbra is kisbirtokos vagy földnélküli. Így a *megreformált nagybirtok* a dinamikus szektor.

A kisüzemben viszont hiányoznak azok a források, amelyek javíthatják a gazdálkodást, s mind több szorul támogatásra. Ilyenformán — Afrikával ellentétben — a hiányos ellátás csökkentésének lehetősége inkább a jövedelemelosztásban, mintsem a mezőgazdaság növekvő termelékenységében rejlik. Latin-Amerikában a jövőben is a *földreform* játszik szerepet. Ázsiában sok a *parasztbérlő*, s a bérleti viszony megszüntetése javíthatja a gazdálkodás hatékonyságát, de nem tehermentesítheti a művelésre igénybe nem vett területet. A földbirtokos osztály viszonylag kis terület tulajdonosa, s ritka a 100 vagy 1000 ha kiterjedésű birtok. Japánban, Tajvanon, Koreában és Malaysiában a *kisbirtok* termelése prioritást élvez a nagybirtokkal szemben, de ennek feltétele az állam részéről megnyilvánuló támogatás, beleértve a kutatást, a fejlesztést és a piacszolgáltatást. Gondot jelent, hogy a mezőgazdaságból *fölszabadult munkaerő* és az ipar kínálta foglalkoztatottság között nincs összhang. Növekszik a munkaerő kihasználatlansága. Bárhol Ázsiában a mezőgazdasági népesség sokkal alacsonyabb, mint Kelet-Ázsiában, s csökkenésének kilátásai a jövőre nézve korlátozottak, még akkor is, ha olyan lépések történnek, mint Kínában. Bebizonyosodott, hogy magasabb hozamokra és jövedelmekre van lehetőség, s ebben Kelet-Ázsia élen jár, megelőzve Dél- és Délkelet-Ázsiát.

Visszatekintve a második világháborút követő három évtizedre, ktűnik, hogy a világ népességének nagyobb hányada *szegény* és *„alultáplált"*, a földművelők jó része *eredménytelenül* gazdálkodik, túl sokan túl kevés földet birtokolnak. A méltánytalan *birtoklási rendszer* nehezíti munkájukat, s emellett ki vannak szolgáltatva kormányaiknak és a külföldi tőkének. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az 1940-es, 1950-es évek megjósolt katasztrófái nem következtek be, jóllehet a világ számos részén pusztított éhínség. Az elért eredmény nem elegendő, de tetemes.

David Grigg könyve mutatja, hogy a téma kitűnő ismerője. Számos ábra, táblázat és szemléletes térkép gazdagítja a mondanivalót.

Surányi Béla

ENGLISH SUMMARIES

GYÖRGY KURUCZ

SERF OR FARMER? THE OUTLINES OF AN AGRARIAN PROGRAM IN NEMZETI GAZDA

After nearly twenty years of struggling Ferenc Pethe (1763–1832), the late editor of the first Hungarian agricultural periodical, issued a second farming newspaper, Nemzeti Gazda (National Farmer), in 1814. This paper, however, was much more methodical and had an extended range of topics, for the first one was mainly concerned with the problems of agrotechnics. Pethe relained the idea of advocating "profit inspired" modern farming, but he also began analyzing some other aspects of economy.

At the end of the eighteenth century several writers wrote about the difficulties of late feudal Hungarian society and agriculture which was largely due to the reign of Joseph II. Being an enlightened absolute monarch, he disregarded the strength of Hungarian nobility, so the resistance of the estates prevented him from implementing long lasting reforms. Nevertheless, this period gave rise to a national and spiritual revival which led to the rise of Hungarian economic literature, too. G. Berzeviczy, a classic of Hungarian political economy, focused on the overall deficiencies of contemporary Hungarian economy and society in his works, but it was Pethe who published his second weekly paper and issued a considerably great number of articles on early nineteenth century Hungarian farming. He realized that the elimination of hidebound traditional methods could not alter the irrational system. The reasons for underdeveloped farming lay in the scarcity of capital, a complete lack of market economy and free land ownership. Pethe tried to promote the introduction of English land tenure which also implied the emancipation of serfs and the fundamental change of Hungarian society. However, his concept remained isolated and the ideas of a modern society and economy came up again only in the struggles of the Hungarian reform generation.

Although the series of articles of Nemzeti Gazda were not always as reliable as Berzeviczy's works, this periodical can be regarded as a remarkable document of modelling Hungarian agriculture on English farming and rural society.

SÁNDOR OROSZI

THE PROGRAM OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT FOR HUSBANDRY IN THE ALPS (1898–1918)

At the turn of the 19th–20th centuries intention to develop the pastures of 940 000 hectares in alps coincided with demands on increased profitability of the highland agriculture (including animal husbandry). The large-scale development was justified by the very hard economic conditions and the low degree of ssocial-cultural supply in the south-eastern mountains first, and also in other alps later. Husbandry in the alps, however, meant only one possibility to improve highland conditions. Other factors, like better credit

conditions, introduction of co-operative ideas, foundation of grazing and milk producing co-operatives had also to be taken into consideration.

Pasturing and milk production in alps, important from social, economic and oecological points of view, began on state-tenures and on state properties later, following central, state help. Farming on the pastures of alps, mostly on joint possessions was tried to be made intensive and modern by the means of credits and special low. Finances available every year, however, did not allow the quick and spectacular development – except for some territories.

Demand got stronger just after 1910: modern farming in alps has to be accomplished as quickly as possible on state territories at least (6.5% of the whole alps). State-forestry offices, whose task was to organize and supervise farming on pastures of alps had only reached about the stage of planning before the First World war began. Realization was almost entirely impossible because of war difficulties. The greatest development was found in Máramaros county, although even there modern farming was introduced in not more than one tenth of the whole alps available.

Nevertheless, the program of the Hungarian government for husbandry in the alps is important, because it shows efforts that were done to improve economic, together with social and cultural conditions during the era of dualism. It is also an example, how the aims, correct from social-economic (oecological) points of view, failed among the contraversial conditions of that time.

SÁNDOR SZAKÁCS

THE QUESTION OF REFORM AND THE PRODUCTION (Determinative effects and fundamentals in the Hungarian agriculture, 1968–1985)

The study consists of two parts. The first part deals with the questions of agrarian policy and reform, while the second one examines the conditions and results of production as the fundamentals of politics.

The chapter entitled *Reform*emphasizes the extension of the directive system as the most characteristic feature of the conditions in the national policy or rather in the general agricultural economy. It shows the subsequent changes in the field of rights and praxis of membership, co-operatives, ownership, smallholders, business federation, etc. In the special literature it first analyses the real property conditions of the collectivized agriculture, reveales the characteristic feature and political sensitivity of the regulation system, work-organization, the structure of production and employment. It lights upon the partiality of economic-, especially agricultural economic reform conception as the whole, partial success of it, repugnance of conceptions and practical measures, and the partial withdrawal of liberalization from the end of the 1960's. It makes a special examination of the changes in the political, directive- and regulatory-technical, and extraeconomical conditions of production until the middle of 1980's.

In the second chapter of the study (The conditions of production; fundamentals and results), about two decades of changes of the statistically eveluable, most important production factors arable land, labour force, livestock, tractive power, fixed assets, and investments – are traced in the mirror of the above-mentioned subjects. It shows the tendentious decrease of fertility of such natural resource like the arable land, its structural changes and the reasons for that, disadvantages resulted from the faulty industrial policy, the environmental effects connected with the unilateral, misproportioned chemical processing, the insufficiency of the mode of cultivation or the technics and technology employed. It describes the organizational system and sectorial characteristics of production, the effect of regulating means on

production, efficiency, profitability of enterprises and producers. On the basis of all those listed above, the study demonstrates the formation of production of agricultural economy of that era, between 1968 and 1985.

LAJOS RÁCZ

ON THE HISTORY OF THE CLIMATE IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

Characterization of climatic changes of Hungary in the middle ages and early modern times was based on the collection of sources by RÉTHLY, A. Historical sources of descriptive character had to be encoded using quantitative index values, reliability of which can also be proved with the same sources. Because of the database, it was expedient to limit typifying of the climate to the characterization of the essentially different two seasons – summer and winter. Encoding of the historical records for the first period (1490–1700) was done according to the two conditions mentioned (Figure 18):

Winter	very cold winter	–1	summer	cool summer	–1
	cold winter	0		warm summer	0
	mild winter	+1		hot summer	+1

For the analysis of the 18th century climate the method developed by H.H. LAMB and C. PFISTER was used. Those months that had not been reported to have individual feature, or those with no description at all were given 0 mark. The notable months – being unmistakably cold, moist, war or dry – were given weight-factors from +3 to –3. The figure given to the season was calculated as the sum of the months', the extreme value of which could be +9 or –9 (Figure 20).

Analysing the data of the weather in winter, it looks obvious, that the moving-trend analysis shows a long-lasting, moderate cooling during the 16th–17th centuries, with the frist coldest period being in the second third of the 16th century, and with the second one between 1640–1670. In the 18th century this process changed and winters became milder, showing high fluctuation though.

The time-rows of summers showed a cooling tendency until the middle of the 16th century, followed by a lasting rise in temperature till 1700, which was interrupted by two short cool periods in the 17th century.

Comparing the weather-tendencies of the Carpathian-basin and other territories of Europe, the conclusions can be summarized in two points. On the one hand, the character of the European climatic cycles was mainly determined by temperature tendencies of winter, out of the characteristically different two seasons. On the other hand, the small ice-age appeared to be mostly continental – and northern in its strongest part – weather period.

TIBOR IVÁNYOSI-SZABÓ

THE CHARGES OF LABOUR SERVICE IN KECSKEMÉT, IN 1664

It is known that because of farming on farmsteads, labour service became one of the heaviest duties of serfs in the regions that had become free from foreign occupation. In the Hungarian practice it was regulated and more tolerable than the totally arbitrary, uncontrolled Turkish charges. These differences in charges, however, have not been described exactly by the historiography for the territories of the country fallen into three parts. Therefore, the thorough surveying of labour service charges on the occupied by Turks territories has a particular importance.

The sources preserved in Kecskemét make this surveying possible. On the basis of these sources the study examines type by type labour service charges in that region, and within that – comparing them with the loot register for the same year – it shows the distribution of common charges amongst different strata of the society. It comes to the conclusion that though Kecskemét was not affected by the exploitation of Turkish landowners, nevertheless, demands arisen together with taxes and presents from the Turkish side became extremely onerous for the town, hindering its possible development. It was particularly true for the last few decades of the occupation.

Processing of the data about labour service charges has some significance beyond the horizon of Kecskemét, as the analyses and conclusions – for the lack of other, similar sources – give important information on the central region of the occupied territory, and within certain bounds on the whole of that, as regards the last decades of occupation.

ZOLTÁN KAPOSI

FORMATION OF THE VRÁSZLÓ ESTATE IN THE 18TH–19TH CENTURIES

In this study historical formation and development of an estate in Somogy county, used undivided for a long time, is followed with attention. The paper is divided into three major parts.

In the first part of this studysocial and financial rise ot the Lengyel family is examined. It is pointed out, how the property and succession, and the economic and political power are connected with each other during the 16th–18th centuries. The process leading to the disintegration and division of the large estate by the 1760's, is also followed.

It leads us through to the main chapter of the study, where the formation of a new type of estate management method is dealt with, as the result of altered social and political conditions. Concerning Vrászló estate, it was József Boronkay, the person who carried out the concentration of the estate, which was the preliminary condition of such changes. The paper pays special attention to showing the role of personal element in this process. As the concentration of the estate was closely connected with agrarian prosperity arising and getting more and more powerful in the country at that time, on the initiative of Boronkay, the industrial unit of the estate also began to develop quickly, paid employees appeared, and a more rational way of agriculture became important. This process was strengthened by the favourable tendency of market as the result of wars at the turn of the century.

The third chapter of the study gives a brief description of how weak this new type of estate management was. As the bloom in agriculture ceased, and Boronkay died, the estate that had been organized for more than 30 years fell into pieces, under the management of untalanted successors.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szedte és tördelte az Argumentum Kiadó
Borsodi Nyomda
Felelős vezető: Ducsai György
Felelős szerkesztő: Orbán Sándor
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 26,25 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0002–1105

ADATTÁR

Balogh István: Országos rendelet a köz- és vagyonbiztonság helyreállítására (1794) 199
Hagyó-Kovács Gyula: Harminc esztendő Előszálláson — *Farkas Gábor* bevezetőjével 228

KRÓNIKA

Fél Edit (1910–1988) (*Balassa Iván*) 274

SZEMLE

Kiss Lajos Emlékkönyv (Szerk.: *Dömötör János–Tárkány Szűcs Ernő*) (Ism.: *Tagányi Zoltán*) .. 277
Bökönyi Sándor: Környezeti és kultúrtörténeti hatások késő neolitikus Kárpát-medencei és balkáni lelőhelyek csontanyagán. Akadémiai székfoglaló 1986. január 9. (Ism.: *Takács István*) 279
A Bihari Múzeum Évkönyve IV–V. (Szerk.: *Módy György*) (Ism.: *Takács Péter*) 280
Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére (Szerk.: *Balázs Géza–Voigt Vilmos*) (Ism.: *Fülöp Éva Mária*) 284
Benigna von Krusenstjern: Die Ungarische Kleinlandwirte-Partei 1909–1922, 1929. (Ism.: *Vári András*) 286
Geschichte des deutschen Gartenbaues (Szerk.: *Günther Franz*) (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 288
Klaszszi i szoszlovija szrednyevekovogo obscseszтva (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 289
David Grigg: The World Food Problem 1950–1980 (Ism.: *Surányi Béla*) 292

ENGLISH SUMMARIES 295

Ára: 212,– Ft
Évi előfizetés ára: 212,– Ft

CONTENTS

Gy. Kurucz: Serf or Farmer? The Outlines of an Agrarian Program in Nemzeti Gazda 1
S. Oroszi: The Program of the Hungarian Government for Husbandry in the Alps (1898–1918) 24
S. Szakács: The Question of Reform and the Production (Determinative Effects and Fundamentals in the Hungarian Agriculture, 1968–1985) 56

CONTRIBUTIONS

L. Rácz: On the History of the Climate in the Middle Ages and Early Modern Times 118
T. Iványosi-Szabó: The Charges of Labour Service in Kecskemét, in 1664 148
Z. Kaposi: Formations of the Vrászló Estate in the 18th–19th Centuries 183

DOCUMENTATION

Gy. Hagyó-Kovács: Thirty Years at Előszállás (1914–1944) – with an Introduction by *Gábor Farkas* 199
I. Balogh: National Order for the Restoration of Public- and Property-Security (1794) 228

CHRONICLE 274

REVIEWS 277

ENGLISH SUMMARIES 295